

Շամս	1=Մարտ	21	Թունուար	1=Արամ	17
Ադամ	1=Ապրիլ	20	Փետր.	1=Ովդան	18
Շքաք	1=Մայիս	20	Մարտ	1=Նոհն. 16.	17
Նախայ	1=Յունիս	16	Ապրիլ	1=Շամս	12
Ղամար	1=Յուլիս	19	Մայիս	1=Ադամ	12
Նաքար	1=Օգոստոս	18	Յունիս	1=Շքաք	13
Թիրայ	1=Սեպտ.	17	Յուլիս	1=Նախայ	13
Դամայ	1=Հոկտ.	17	Օգոստ.	1=Ղամար	14
Համիրայ	1=Նոյեմբեր	16	Սեպտ.	1=Նաքար	15
Արամ	1=Դեկտ.	16	Հոկտ.	1=Թիրայ	15
Ովդան	1=Թունուար	15	Նոյեմբեր	1=Դամայ	16
Նիրհան	1=Փետրուար	14	Դեկտ.	1=Համիրայ	16
Աւելեաց	1=Մարտ	16			

Ազարիայի տոմարը միեւնոյն Հայոց եկեղեցւոյ տօնացոյցն ունենալուն և հաշիւներն ալ Յուլեան տոմարի հաշիւներուն հաւասար ըլլալուն՝ նոր ծանօթութեան կամ բացատրութեան տեղի չի մնար։ Ազարիայի տոմարը միայն Զուղայեցւոց յատուկ եղած է ժամանակ մը, և հիմայ անոնք ալ լոկ իբր յիշատակ կը պահեն իրենց անուսով նորոգեալ տոմարը։

524 / 3798

ԱԶԳԱՅԻՆ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ

ԻՐ ԾԱԳՈՒՄԸ ԵՒ ԿԻՐԱՌՈՒԹԻՒՆԸ

(ՅԻՄՆԱՄԵԱՅ ՑԱՐՍԴԱՐՁԻՆ ԱՌԻԹՈՎ)

Ա.

ՊԱՏՐԻԱՐՔՈՒԹԻՒՆԸ

Թուրքիոյ Հայոց Պատրիարքութիւնը հաստատուած է 1461ին, Յունաց պատրիարքութեան հետեւողութեամբ: Ճաթիհ Սուլթան Մէհմէտ Բ. Իկոնիոյ Սելճուգեան Սուլթաններու պէս քրիստոնեաներու հետ մեղմութեամբ վարուեցաւ, և նոյնիսկ բացառիկ զոհողութիւններով սիրաշահելու հետամուտ եղաւ Փոքր Ասիոյ և Կ. Պոլսոյ քրիստոնեայ բնակչութիւնը:

Հայոց յարաբերութիւնները Փոքր Ասիոյ հետ ամենահին ժամանակներէ կը սկսին: Սակայն առաջադեպական դարերու աւանդութիւնները և ինչ ինչ անօրոշ յիշատակութիւնները մէկ կողմ թողլով, դրաւոր վաւերագիրներով Հայոց յարաբերութիւններ մինչև Դ. դար կը բարձրանան:

Հստ Գելցէրի (1) «Արդէն Յուստիանոս Բ.ի ժամանակ, եթէ Հայոց պատմութենէն անանուճ քաղուածոյքին կարելի ըլլայ հաւատք ընծայել, Խոսրով Ա. Նուշիրվանի դէմ ապստամբած Հայ նախարարներու բազմութիւն մը

(1) *See* Pergamon unter Byzantinern und Osmanenէն հաստատուածի մը Ծարգ. Հանդէս Ամստրեայ 1907 էջ 225:

բազմաթիւ աղաներով, վարդապետներով և ցեղա-
կիցներով Հռովմէական երկիրը փախան, իրենց առաջ-
նորդը՝ Բարդաս (Վարդան), որ Պարսիկ Սուրէն մարդ-
պանը սպաննած էր, կոստանդնուպոլիս եկաւ իր ընկերաց
հետ և Սոփիա եկեղեցւոյն մօտերը ընակութիւնը ընդու-
նեցաւ, զայս Աստուծոյ տան դռնէն քիչ մը անդին,
որ մինչև ցայսօր Հայոց դուռ կը կոչուի: Զայս կը
հաստատէ Յովհաննէս Եփեսացի որ իբր 570, մեղի կը
հաղորդէ, թէ Դուռոյ կաթողիկոսը, շատ մը եպիսկո-
պոսներ և աղաներ, ինչպէս նաև քանի մը նախարար-
ներ, Պարսկահայաստանի ապստամբութեան պատճառով
մայրաքաղաք եկած են, Հոս ընդունեցան կայսերական
պարզէներ ու պատիւներ, իշխանութիւններ և կայսե-
րական պալատան մէջ իրենց աստիճանին յարմար բնա-
կարան, Դաւառներու մէջ, գաղթող Հայերն ալ իշխա-
նակաւն ճիշդութեամբով և թոշակով պատուեցան: Է. դա-
րու Մահմետականներու Մեծ Հայաստան յարձակումները
առիթ եղան բազմաթիւ Հայ ժողովրդեան Հռովմէա-
կան երկիրը անցնելուն ու հաստատուելուն, Հայկական
բաժնին զինուորները, մեծ մասամբ ազգային Հայ ոս-
կաւորներ էին, ինչո՞ւ Հայ ազատորեարը իր բախտը Յու-
նական պատերազմի ծառայութեանց մէջ կը շինէ...
Այս կերպով բազմաթիւ ընտանիքներ Յունական գետ-
նի վրայ հաստատուեցան: Այսօրուան պէս նոյն ասեմ ալ
գլխաւոր քաղաքներէն շատերը Հայ գաղութ ու եկեղեցա-
կան հասարակութիւնն ւր ունեին: (Տես Հանդէս Ամսօ-
րեայ 1907, էջ 225-226):

Այսպէս կը հաստատէ թէ նոյնիսկ 666էն առաջ
Պերգամոնի մէջ՝ Փոքր Ասիոյ արեւմտեան ծայրը, կար
Հայկական նշանաւոր գաղութ մը ուրկէ ծնունդ առին
Նիկեփորոս Պատրիկ և իր որդին՝ Վարդան = Փիլիպպիկոս
որ մինչև կայսրութեան բարձրացաւ:

Արեւ
Հայաստանի
Վարդան

Ասկէ զատ Արտաւազդ Ոստիկոյ իշխանը և այլ ընդամթիւ Բիւզանդական կայսրութեան արքունական և զինւորական հայ պաշտօնատարները, կը հաստատեն այս իրողութիւնը և երևան կը հանեն Հայոց առնչութիւնը ամենահին ժամանակներէ սկսեալ՝ Փոքր Ասիոյ գրեթէ ամէն կողմերուն հետ:

Սակայն այդ գաղութները ցրուած ըլլալով իրենցմէ շատ աւելի ստուարաթիւ և քաղաքակրթութեամբ բարձր ժողովրդի մը մէջ, որ իշխող ըլլալու առաւելութիւնն ալ ունէր, միշտ ձուլուած են Բիւզանդական ժողովուրդներու հետ և Օրթոտոքսանալով հետզհետէ օտարացած են:

Այնպէս որ է. դարէն մինչև Ժ. դար, Փոքր Ասիոյ Հայ գաղութները վատասերուեցան Հայ ազգութեան տեսակէտով և կորսուեցան Բիւզանդական մեծ զանգուածին մէջ: Մասնաւորապէս Փոքր Ասիոյ արևմտեան մասերու Հայ գաղութները, ԺԱ. դարուն ողորմելի դժբութեան մը ենթարկուեցան վասնզի Մահմետական իշխանութեան առաջ ընկնուած Բիւզանդական պետութիւնը, որ պերճանքի, շքեղութեան և աղնուապետութեան շռայլութիւններու մէջ մեղկութեան, ցոփութեան, զեղխութեան և հեշտանքի մեծածախս շրջան մը կը բոլորէր և այդ ամենուն հասնելու համար, գիւղացի դասակարգն էր որ կ'ընկճուէր տուրքերու ծանրութեան, սարկութեան և պատերազմական աւարառութեան ներքև, որոնք բոլորովին նսեմացուցին Հայ գաղութները Փոքր Ասիոյ մէջ:

Ասոնց վրայ աւելցնելով նաև այն կրօնական հալածանքները որոնք Բագրատունեաց իշխանութեան կործանումէն յետոյ տեղի ունեցան ԺԱ. դարուն կէսերը Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսի օրով, ինչպէս նաև 1102ին և 1197ին Մուսաաթիկներու առիթով և Իսահակ

հոգի (1185-1195) առաջնորդութեամբ, կրնաք
արեւել թէ Բիւզանդական երկիրներու մէջ Հայերը
գրովին անտանելի դրութեան մը մատնուած էին երբ
Վուկաները իշխանութեան գլուխ անցան, և մնաց-
ի իրենց ինքնութիւնը պահող սակաւաթիւ Հայերը,
ասեցան այդ հալածանքներէն: Այդ ընդհանուր հա-
տանքէն՝ որ Փոքր Ասիոյ հնօրեայ գաղութը կը սպա-
ւորէր, միայն զերծ մնաց Կիլիկիոյ Հայ գաղթականու-
նը որ Թ. դարուն Չմշկիկի յաղթութիւններէն յետոյ
մնակելի դիրք մը առած էր, շարունակ Յունական
տութեան հովանաւորութեան ներքեւ կէս անկախ
ատական իշխանութիւններ կազմակերպելով:

Այդ փոքրիկ պետութիւնները միանալով, Ա. խա-
ղութենէն քիչ յետոյ, ծնունդ տուին Կիլիկեան Ռու-
սեան թագաւորութեան, որ թէ Փոքր Ասիոյ հին գա-
թներուն և թէ՛ Մեծ և Փոքր Հայոց ապաստանի
յոր մը հանդիսացաւ, ինչպէս անցեալին մէջ Բիւ-
զանդիոն և իր իշխանութեան ներքեւ գտնուող երկիր-
ն հանդիսացած էին, շարունակ Հայաստան արշաւող
ղովուրդներու յաջորդական յարձակմանց ժամանա-
միջոցին:

Նոյնը պատահեցաւ նաև Սելճուգեանց արշաւանք-
րուն սկիզբը, երբ Հայեր գունդագունդ դարձեալ
պաստանեցան Բիւզանդական երկիրներ: Սակայն այս
գամ այդ մեծ կայսրութիւնը քայքայման ճամբուն
ջն էր, և Հայոց ապաստանի վայրերն ալ թշնամիներ-
ն ձեռքը կ'անցնէին հետզհետէ: Բիւզանդական կայս-
րութեան երկիրներուն մեծ մասը կը գրաւուին, մասնա-
րապէս Հայկական թեմերը (Արմենիական թեմերը)
լճուկեանց, Թաթարներու և այլ յելուզակային ցեղե-
ւ տիրապետութեան կ'անցնին, և որքան Արևմուտքի
յնքան և Արևելքի ստացուածքները նախկին փառա-

ւոր և ընդարձակ կայսրութեան ստուերները կը դառնա
կ. Պոլիս նոյնիսկ պահ մը Հատինական տիրապ
տութեան կ'ենթարկուի (1204-1261), այնպէս որ Հայ
ամէնէն շատ խառացած վայրերը Յունական ստացուա
լիւթ կը դադրին, Եւ ասոնք ամէնը կ'ըլլան ոչ առա
պատճառի և ոչ ալ իրական անդօրութեան մը հետեւ
նօք, այլ դարաւոր սխալ քաղաքականութեան մը ի
արդիւնք:

Երբ Սելճուղեանները 1021ին առաջին անգամ երե
ացին Հայկական հողին վրայ, տակաւին Բիւզանդիոն
կենդանութեան մէջն էր շնորհիւ Վասիլի որ իր պետու
թեան հակառակ ներքին քայքայուն վիճակին, կրցած է
նոր վայլ մը տալ և դայն ընդարձակ վիճակի մը հասցնել
Արեւելքի տիրապետութիւնը Եփրատէն շատ անդին մղել,
լով, Հայ թագաւորներ՝ ինչպէս Սենեքերիմ Արծրունի
Վասպուրականի թագաւորը, Գագիկ Արասեան Կարս
թագաւորը, և Գագիկ Բագրատունի Անիի թագաւորը
զանազան ձեւերով, կամաւոր կամ բռնի, տեղափոխուե
ցան հեռզհեռէ փոքր Ասիոյ մէջ հայաշատ կեդրոններ
և կազմեցին Բիւզանդական կայսրութեան հովանաւորու
թեան տակ աւատական պետութիւններ, որոնք սակայն
երկարատե կեանք չունեցան և շուտով Սելճուղեանց և
թաթարներու լուծին ենթարկուեցան:

Արդէն կրօնական հալածանքներ որոնք նոյն իսկ
Վասիլի օրով սկսան գործադրուիլ, դիւրացուցին Սել
ճուղեանց տիրապետութիւնը, վասնզի դրաւուած երկիր
ներու համակրութիւնը դէպ ի նոր տիրապետողները ա
պահովուած էր: Եւ ասոր համար ոչ միայն կրօնական
ատելութիւնը, այլ նաև կային ուրիշ պատճառներ, ո
րոնք պետութեան դրութենէն ծագում կ'առնէին:

Ազնուական մեծ կալուածատիրութեան անընդհատ
տարածումը և արեւելեան ֓ոքր Ասիայի մէջ գիւղական

աղատ դասակարգին գրեթէ բոլորովին անհետացումը, ինչպէս նաև հարկերու անտանելի ծանրութիւնը և բերքերէն առնուած տասանորդը հնջուն դրամով վճարելու դրութիւնը, որոնք կամաց կամաց կը տարածուէին, կը ստիպէին Ասիացիները կամ ապստամբիլ կամ գաղթել:

Ապստամբական տրամադրութիւնը աւելի շեշտուեցաւ երբ զօրապետները ազնուական պալատականներու ստորադասուեցան: Այդ ապստամբութիւնները երկիրը տկարացցին և անզօր դարձուցին պաշտպանելու իր Արեւելեան սահմանները ուրիշ ներս կը խուժէին Ասիական բարբարոս ժողովուրդներ:

Նոյնպէս գիւղական աղատ դասակարգին ջնջումը կը պակսեցնէր թիւն այն զօրքերուն որոնք այնքան յաջողութեամբ նախընթաց դարերու մէջ պետութեան Արևմտեան և Արեւելեան սահմանները պաշտպանած էին ընդդէմ Պուկարաց և Արաբաց:

Հետևաբար Բիւզանդական բանակներու մէջ վարձկան զինուորներ ընդունելու ստիպուեցաւ կայսրութիւնը և ասով մէկ կողմէն ել և մուտքը խանգարուեցաւ, իսկ միւս կողմէն դաւեր և դաւաճանութիւններ, և պատերազմի միջոցին դասալիքութիւններ խիստ բազմացան:

Բուն իսկ ծախքերու այս աճումն էր որ պետութիւնը կը ստիպէր տուրքերը հնջուն դրամով ստանալու դրութեան յարիլ, ինչ որ հպատակները ծանր կը ճնշէր և միւս կողմէն պետութեան քաղաքականութիւնը ել և մերտից պաշտօնէին ձեռքը խաղալիք կը դարձնէր:

Ազնուականութիւնը զինուորական եռանդը նուազեցուցած էր և հազիւ քանի մը զինուորական հոգիի տէր կայսրներ գտնուեցան որ կրցան պահ մը ոգևորել Բիւզանդական քայքայուած բանակը: Սակայն որքան որ ալ ոգևորէին, վարձկան զօրքերու այլատարազութիւնը, և իրենց ցեղերէն առնուած հրամանատարները, դժուար

և անապահով կը դարձնէին ընդհանուր հրամանատարութիւնը և պատերազմական գործառնութեանց միութիւնը:

Այն պէս որ տակաւին ԺԱ. դարուն մէջ Բիւզանդիոն Սելճուգեաններէն պարտուած, կորսնցուց Հայաստանը և Կապպադովկիան, երկու գերազանցապէս զինուորական դաւառները, որոնք պետութեան զինուորական ուժերը կը ներկայացնէին:

Բիւզանդական կայսրութիւնը սահմանափակուեցաւ նեղ և անապահով շրջանագիծի մը մէջ, մինչ Սիւլէյման Սելճուգեանց Փոքր Ասիոյ առաջակողման երկիրները նուաճող հատուածին պետը և Ռումիներուն պետութեան հիմնադիրը, 1074ին իր պետութիւնը հիմնելէ յետոյ զայն կարգաւորելու կը ձեռնարկէր՝ փառահեղ կայսրութեան անշուք մնացորդներուն կողին վրայ:

Բիւզանդական պետութեան այս անշուքացումը և անկումը պատրաստած էին Փոքր Ասիոյ կիսովին օտար բնակչութեան ատելութիւնը, որմէ մեծապէս օգտուած էին Սելճուգեանք իրենց առաջխաղացութեան միջոցին: Այդ հակակրօնութիւնը որ հպատակները կը կրէին ջոցին: Այդ հակակրօնութիւնը որ հպատակները կը կրէին զիրենք հովանաւորող պետութեան դէմ, կը ծնէր այն տառապանքներէն և զրկանքներէն զորս կրելու դատապարտուած էին երկրագործները, մշակները և արհեստաւորները, ծանր տուրքերու տակ հեծելով և իրենց աշխատութեան արդիւնքէն զրկուելով, պարզապէս դրամ հայթայթելու համար արքունական ճոխութեանց, աղանաւանութեան պերճանքին և բոլոր այն մեծութիւններուն որոնց հանդիսատես կ'ըլլար Բիւզանդիոն՝ այդ օրերուն:

Յաւիտենական ստրկութենէն և հողէն անբաժան մնալու կաշկանդիչ դրութենէն զատ, տուրքերու տարապայման ծանրութիւնը, ինչպէս նաև կրօնական հալածանքները, գլխաւոր պատճառներն էին այն ատելութեան

որ Փոքր Ասիոյ մանաւանդ Ոչ Օրթոտոքս և օտարացեղ բնակիչները կը մնուցանէին ընդդէմ Բիւզանդական պետութեան:

Սիւլէյման այս ամէնը ի նպաստ իր նորակազմ պետութեան գործածեց, ապահարկ ընելով երկրագործները, ստրուկութիւնը ջնջելով, և տնտեսական ամէն տեսակ դիւրութիւններ տալով Քրիստոնէից, որոնց համակրութիւնը կ'ապահովէր այդ կերպով: Նոյնիսկ Սիւլէյման Մելիք Շահի (1072-1092) եղբորորդին, իր նոր տիրապետած երկիրներուն բնիկները սիրաշահելու հնարքը գտաւ, տնտեսական նշանակելի յեղափոխութիւն մը մտցնելով Բիւզանդական երկիրներու մէջ: Զնջեց ճորտութեան և ստրուկութեան դրութիւնը և գլխահարկ վճարող հպատակը ազատ հռչակեց: Այս տնտեսական նշանակելի յեղափոխութիւնը որ Փոքր Ասիոյ երկրագործ դասակարգին բարօրութեան կը նպաստէր, Ռումլիներու պետութեան տնտեսական կեանքին և մատակարարութեանը, ինչպէս նաև ծաղկմանը, մեծապէս նպաստեց: Բնիկները իսլամական լուծին սիրով համակերպեցան և շէն ու ծաղկեալ Փոքր Ասիան իր վիճակին մէջ գրեթէ անցաւ Ռումլիներու պետութեան: Սիւլէյմանի յաջորդը Ղլըճ-Ասլան (1092-1100) ալ աւելի ամրապնդեց իր իշխանութիւնը, մասնաւորապէս օգտուելով տեղացի տարրերու համակրութենէն: Եւ այնքան աննպաստ էր կացութիւնը Փոքր Ասիոյ մէջ Յունաց համար, որ 1090ին կազմուեցաւ նաև ուրիշ իշխանութիւն մը Յոնիականի ասիերուն վրայ (Զմիւռնիա մայրաքաղաքով) և Թերևս տեական կեանք ունենար, եթէ երեք տարուան կարճ միջոցի մը մէջ Յունական խորամանկութեան զօհ չերթար: Այս պայմաններու մէջ կազմակերպուած Իկոնիոյ Սուլթանութիւնը՝ հակառակ Բիւզանդական կայսրներու և իշապկրաց արշաւանքներուն, իր գոյութիւնը պահեց

մինչև Թաթարաց արշաւանք (1309) և քաղաքակիրթ
պետութեան վիճակի հասաւ։ Ռուսի Սուլթանները իբր
յաջորդ Հռոմայ կայսրներուն, որոնց տիտղոսը կը կրէին,
իրենց պետութեան կաղմակերպութիւնը ընդօրինակեցին
Յունական կայսրութենէն և շինութիւններով զարդարե-
ցին երկիրը։ Ասոնք ընելու համար կը կարօտէին քաղա-
քակրթութեան աւելի ընդունակ ազգաց օժանդակու-
թեանը, հետեւաբար արուեստներու, վաճառականութեան
ինչպէս նաև հողագործութեան զարկ տալու համար
շարունակ քրիստոնեայ ազգերը հրաւիրեցին իրենց եր-
կիրները։ Այսպէս կը յիշուի թէ Քայխոսրով Սուլթանը
(ԺԳ. դարուն սկիզբը) Յունական հպատակները զանա-
զան խոստումներով հրապուրած և իր երկիրը շենցուցած
է։ (Տես. Հ. Գեւցեր. Բիւզադ. Պատ. Թրգ. էջ 381)։

Մասնաւորապէս Ալաէտտինի (1220-1236) իշխանու-
թեան շրջանը, այս պետութեան փառահեղութեան շրջանն
է ուր Սելճուգեանց կարծես միայն կոտորելու, փրճա-
ցընելու և քանդելու սահմանուած ցեղը, կ'արտադրէ
Բիւզանդացոց և Պարսկական նմանութեամբ հրաշա-
կերտներ, որոնք լնական է թէ Սելճուգեան միտքը չէ որ
կը յղանար այլ յոյն, հայ և ասորի միտքը, զոր գընա-
հատելու առաւելութիւն ունեցած էին իկոնիոյ Սուլ-
թանները։

Արդէն իրենց պետութեան սահմանները լի էին հա-
յերով, զի փոքր Հայոց մեծ մասը՝ մանաւանդ Սեբաս-
տիան, իր հայաշատ բնակչութեամբը և հայախիտ շրջա-
կաներովը, ինչպէս նաև Յունական կայսրութեան Արմե-
նիական թեմին մեծագոյն մասը, այս երկրին սահման-
ներուն մէջ էին։ Տրուած արտօնութիւնները, իրենց ըն-
ծայուած պատիւները, իբր ճարտար ձեռքերու և ճարպիկ
վաճառականներու, ևս բազմացուցին Հայոց թիւը այդ
շրջանակներուն մէջ։

Մանաւանդ զխտելի է որայս մասին յատուկ ուշադրութիւն ընծայած են իկոնիոյ Սուլթանները որոնք ամէն բանէ առաջ կրօնական ազատութիւն տուած էին բոլոր Քրիստոնէից։

Այսպէս այն երկիրներուն մէջ ուր կրօնական մոլեռանդութեան երեսէն նոյնիսկ Հայ եկեղեցւոյ ժամաձայնը արգիւելու փորձեր կ'ըլլային, Սերճուգեանց տիրապետութեան ատեն Հայ եպիսկոպոսական աթոռներ գոյութիւն կ'առնեն։ Այսպէս Սենեքերիմի օրերէն հաստատուալ Սեբասիոյ առաջնորդական աթոռը, իր դոյութիւնը կը պահէ և երբեմն նոյնիսկ իր աթոռակայները իրենց հսութեան նախապատուութեան իրաւամբ կը նկրտին Հոռոմոց Սուլթանին երկիրներուն Հայոց կ'աթոզիկոսը ձեանալու, ինչպէս Անանիա, — 1197էն սկսեալ առաջնորդ Սեբասիոյ, — որ 1202ին ինքզինքը կ'աթոզիկոս հռչակած է (Կիրակոս Գանձակեցի, տպ. Մոսկուա 1858ին, էջ. 87.) և չորս տարի պաշտօն վարելէ յետոյ մեռած է (1206) և իր յաջորդը Հոռոմիլայի կ'աթոզիկոս ընտրուելովը այս բաժանումը ջնջուած է։ Իսկ բոլորովին նոր կազմուած են կամ այդ թուականէն առաջ մեզի անծանօթ են Կեսարիոյ (1197ին Ա. անգամ կը յիշուի), Նեոկեսարիոյ (= Նիքսար, 1179ին) Տիվրիկի (1280ին յիշուած), Անասիոյ (1307) և Թոփասի (1307) և Թերևս Էնկիւրիւի (1316էն առաջ եթէ ուրիշներ գրտնուած չեն) եպիսկոպոսութիւնները։ Ասոնք բացայայտ նշաններ են թէ Հայերը կրօնական ազատութիւն գտած էին Հոռոմ Սուլթաններու երկրին մէջ, ինչպէս նաև առեւտրական՝ մանաւանդ երկրագործական աշխատութեանց համար, ղիւրութիւններ, որոնք հրապուրիչ կըրնային ըլլալ նաև ուրիշ տեղերու հայոց համար։ Ամէնէն աւելի Սուլթաններուն Քրիստոնեայ բնակչութեան տուած կարեւորութիւնն ալ պատճառ մըն էր որ անոնց թիւը

աճէր։ Այդ կարեւորութիւնը անով աւելի կ'ապացուցուի որ միշտ Սուլթանները իրենց սահմանակից երկիրներէն Քրիստոնեաներ հրաւիրած են և պատերազմի բռնուած ատեն, բռնի զանոնք վտխազրած են իրենց երկիրները։

Այսպէս կը յիշուի որ Մազսուտ Իկոնիոյ Սուլթանը (1119-1155) 1150ին ատենները Մարաշի կողմերէն բազմաթիւ գերիներ տարած է իր պետութեան զանազան կողմերը։ (Տես. 'Դրիգոր Երէց շարունականող Ուռհայեցւոյն. ՄԾԹ. էջ 501)։ Քիչ յետոյ կը յիշուի նոյնպէս ներքին պատերազմի մը հետեւանօք 70000 Քրիստոնեաներու Գամրաց և Սեբաստիոյ կողմը փոխադրուած ըլլալը «ոչ գերութեամբ», (Տես. նոյն էջ 517-520)։

Այս ամէնը կը հաստատեն թէ ԺԱ. դարէն մինչև ԺԴ. դարուն սկիզբը, Փոքր Ասիոյ կեդրոնական մասը գրաւող Սելճուգեանց պետութեան երկիրներուն մէջ Հայերը բաւական կարեւոր թիւի մը հասած էին երբ այս պետութեան Արեւմտեան սահմաններուն վրայ Էրքրողուն անուն Թուրք ցեղապետ մը, Բիւզանդական երկիրներէ մաս մը գրաւելով (Կուտինայի, Էսկի-Շէհրի և Պիլէճիկի կողմերը) աւատական պետութիւն մը կը հիմնէ, Իկոնիոյ Սուլթաններու գերիշխանութեան տակ, և իր յաջորդը Օսման 1299ին, բոլորովին ազատ հռչակելով, ալ աւելի կ'ընդարձակէ այդ իշխանութիւնը։

Օսման 1324ին գրաւելով Պրուսան իրեն մայրաքաղաք կ'ընէ և Բիւզանդական պետութիւնը բոլորովին կը սահմանափակէ, հիմնելով պետութիւն մը որ պատկառելի կը դառնայ իր զօրութեամբը։

Թուրք ցեղը իբր ցեղակից Թաթար ցեղին, իր ընդհանուր նկարագրովը մեծ տարբերութիւն մը չէր ներկայացնէր անկէ և գրէթէ օժտուած էր միեւնոյն արիւնքով, և ասպատակող տրամադրութիւններով, սակայն ինչպէս Փոքր Ասիոյ Սելճուգեանները տեղական հան-

գամանքներէն օգտուած էին, նոյնպէս նաեւ Օսմանեան Սուլթանները օգտուեցան այդ պայմաններէն, ինչպէս Սելճուգեանց շրջանին, Արեւելեան ժողովուրդները Ռուսիաներու Սուլթանին օգնութեամբ Յունական կրօնական հալածանքներէն ազատիլ կը յուսային, այս անգամ ալ Յոյները կը մղուէին ապաստանելու Օսմանցեոց՝ Հռոմի լուծը չկրելու համար։ Այսպէս Կ. Պոլսոյ գրաւումէն առաջ Թրքասէրներու կուսակցութիւն մը արդէն գոյութիւն առած էր, այդ հոյակապ քաղաքին մոլեռանդ ամիրտխին մէջ, երբ Կոստանդին կայսրը անխոհմտութիւն ունեցած էր հսկայ կայսրութեան վերջին բեկորները պաշտպանելու համար, կրօնական հնազանդութիւն խոստանալ Հռոմի Պապերուն, որոնք աւելի փոյթ ունեցած էին Ս. Սոփիայի եկեղեցւոյն մէջ լատին ծէսով պատարագ մատուցանելու քան թէ իրապէս աշխարհի պահնորդը հանդիսացող այդ պետութիւնը փրկելու։ Եւ պատահեցաւ ինչ որ անխուսափելի էր։ Կ. Պոլիս ինկաւ Թուրքերու ձեռքը։

1453 Մայիս 29ին՝ Կ. Պոլսոյ գրաւման առաւօտը, կը փոխուէր Արեւելքի ճակատագիրը։ Արեւմուտք այնքան անտարբեր՝ մինչեւ այն օրը, Բիւզանդիոնի ճգնաժամերուն, կարծես խորունկ քունէ մը կ'արթննար, Կ. Պոլսոյ Իսլամաց ձեռքը անցնելու արհաւիրքին առջեւ։

Պապերը խաչակրութիւններ կը կազմակերպեն սակայն Հունիաւոր կիսնատ փորձէն դուրս ուրիշ յաջողութիւն մը չեն ունենար։

Կ. Պոլիս՝ հրաշալի քաղաքը, իր մայրաքաղաքը դարձնելէն յետոյ՝ Թուրքիա անոր տիրապետութիւնը ապահով դաձնելու պէտք ունէր։

Եթէ մայրաքաղաքը մեղկութեան, ցոփութեան, և թուլամորթութեան կեդրոնավայր մը հանդիսացած էր, սակայն լեռնական վայրերու մէջ Պալգանեան լեռնցի

ժողովուրդները ու Սլաւները և այլ ցեղերը կը պահպանէին անկախութեան ոգին և միշտ յոյս ունէին այն փրկութեան որ Արեւմուտք պիտի դար տալու արեւելեան ազգերու: Հետեւաբար պէտք էր արթուն հսկողութիւն մը ընել, ապահովելու համար երկրին տիրապետութիւնը: Օրինակի համար Կ. Պոլիս Յոյներով լի քաղաք մըն էր, զայն Օսմանեան քաղաքի մը վերածելու համար Թուրքերը բազմաթիւ գաղթականներ հոն հաւաքելու աշխատեցան:

Յոյները ընդհանրապէս խրոխտ և չհանդուրժող իսլամական այս ամրացեալ լուծին, ինչպէս Օսմանեան պետութեան Էփնարկութեան օրերէն անոր տիրապետութեան ենթարկեալ երկիրներէն մեկնած էին, նոյնպէս նաև Կ. Պոլսոյ գրաւումէն յետոյ, գունդագունդ մեկնեցան դէպի Արեւմուտք:

Մասնաւորապէս բոլոր նիւթական դիրքի տէր, ինչպէս մտաւորապէս զարգացեալ անձերը թողուցին երկիրը, բնունաւորեալ Յունական դպրութեանց և մօքի ճոխութեանց հաւաքածոներով, և հետզհետէ հեռացան երկրէն:

Այս հոսանքը նպաստաւոր չէր նոր կազմուող պետութեան համար: Թուրքերը իբր նուաճող և զինուորական տարր ընդունակ չէին ոչ վաճառականութեան և ոչ ալ արուեստներու:

Հետեւաբար իրենց քաղաքականութեան առանցքը եղաւ Օսմանէն մինչև Սուլթան Սէլիմ Ա. Եաւուզ (1512-1520) շարունակել այն դրութիւնը որ Սելճուկեանց Ռումլիներու պետութեան զարգացման և յաջողութեան գլխաւոր պատճառներէն մէկն էր:

Ուստի Օսմանցիք ոչ միայն սիրաշահելու աշխատեցան իրենց տիրապետութեան ենթարկուած տեղերուն Գրիստոնեայ ընակիչներն այլ նաև բազմացնելու: Եւ որովհետև Յոյները միշտ գաղթած են, Օսմանցիք իբր

չէղոք և աշխարհաշէն տարր մը, ինչպէս պետութեան հիմնարկութենէն մինչև Կ. Պոլսոյ առումը (1299 - 1453), նոյնպէս անկէ յետոյ ալ Հայոց մեծ առանձնաշնորհներ և գրեթէ Յոյներէն նախապատիւ դիրք տուած են:

Կ. Պոլիսը Օսմանեան քաղաքի վերածած ատեն ալ, հոնկէ մեկնող Յոյներուն տեղ, աշխատեցան տեղաւորել նաև Հայեր և Հրեաներ, իբր վաճառական, աշխարհաշէն և ճարպիկ ժողովուրդներ, միւս կողմէ աշխատելով ոգի ի բռին որ Յոյնք չմեկնին երկրէն:

Ասոր համար էր որ, Ֆաթիհ Սուլթան Մէհմէտ Բ. յաղթական կայսրը որ ոչ միայն իբր աշխարհակալ այլ նաև իբր աշխարհաշէն Սուլթան Օսմանեան կայսրութեան մէջ անմոռաց անուն ձգելու իրաւունք ունի, շահելու համար Յունաց սիրտը անմիջապէս հռչակեց կրօնի ազատութիւն և վերահաստատեց Յունաց Տիեզերական Պատրիարքութիւնը միևնոյն իրաւասութիւններով և իշխանութիւններով, զորս ունէին անոնք Բիւզանդական կայսրութեան ատեն: Ֆաթիհ՝ խորապէս գիտակ Բիւզանդական պետութեան ներքին երկպառակութիւններուն և Յունաց կրօնական մոլեռանդութեան և հակադասութիւններուն, վերահաստատելով Յունաց պատրիարքութիւնը իր հին առանձնաշնորհներովը, կը ճանչնար Յոյն-Օրթոտոքս եկեղեցւոյ անկախութիւնը և զայն կ'ազատագրէ Լատին եկեղեցւոյ գերիշխանութենէն, որով մեծապէս կը գոհացնէր Յունաց կրօնական տրամադրութիւնը և մասամբ աղէտալի գաղթականութեան հոսանքին առաջը կ'առնէր:

Իսկ 1461ին Կ. Պոլսոյ Հայոց պատրիարքութեան հաստատութիւնը՝ գրեթէ հաւասար իրաւամբ Յունաց պատրիարքութեան, Հայերը սիրաշահելու, մայրաքաղաքին մէջ Հայոց թիւը բաղմացնելու և Օսմանեան պետութեան մէջ կրօնապէս անկախ Հայ հասարակու-

Թեան մը կաղմութիւնը — ազատ Օրթոտոքս և Կաթոլիկ եկեղեցիներու հալածանքներէն — միայն նպատակ կրնայ ունենալ :

Կ. Պոլսոյ գրաւումէն առաջ արդէն Օսմանեան պետութեան սահմաններուն մէջ բնակող Հայոց յատուկ հոգեւոր իշխանութիւն մը կազմակերպուած էր, թերեւ նոյնիսկ Հայոց խնդրանօքը, Յունաց հալածանքներէն զերծ մնալու համար : Այդ առաջնորդութիւնը՝ Քէօթահայէն Պրուսա տեղափոխուեցաւ, երբ մայրաքաղաքը Պրուսա եղաւ, և անկէ Կ. Պոլիս՝ 1461ին, պատրիարք տիտղոսն ալ Յունաց պատրիարքներուն նմանութեամբ ստանալով, թէև երկար ատեն ազգային տարեգրութեանց մէջ այս տիտղոսը գործածական չէ եղած, վասն զի սոսկ առաջնորդական հանգամանքէն աւելի դիրք մը չէ ունեցած :

Իրական պատրիարքութիւնը կը սկսի 1612էն, երբ Կ. Պոլսոյ պատրիարքութիւնը իրեն ստորադաս կ'ունենայ ուրիշ առաջնորդութիւններ որոնց առաջնորդական հանգամանքը կառավարութեան առջև պաշտօնապէս միայն Կ. Պոլսոյ Պատրիարքին միջնորդութեամբը կրնար ճշդութիւնը (1) :

Այս հանգամանքով Կ. Պոլսոյ Պատրիարքութիւնը իրապէս կը դառնար կ'ըլլար ճառագիւն 'ի հաւասարած ժէ. դարուն սկիզբէն սկսեալ հետզհետէ կ'ընդարձակուի իր իրաւասութեան շրջանակը, հետզհետէ բոլոր Թուրքիոյ սահմաններուն մէջ գտնուող առաջնորդութիւնները իրեն ստորադասուելով : Այսպէս ժ. Զ. դարէն մինչև ժ. Թ. դարուն սկիզբը հետզհետէ կը շնչտուի Կ. Պոլսոյ

(1) Տե՛ս. մանրամասնութիւններ «Կ. Պոլսոյ Պատրիարքութիւնն ու Պրուսայի, Էփեսէի և Ռոսոսքոյի առաջնորդութիւնները» իմ յօդուածս «Ամենուն Տարեցոյցը» 1909 էջ 209-214

Պատրիարքութեան նշանակութիւնը, իբր պետ առաջ նորդութեանց⁽¹⁾ :

3798 Յոյն և Հայ Պատրիարքութեանց դիրքը իբր կրօնապետ աւելի նշանակութիւն առաւ երբ Եգիպտոսի տիրապետութենէն յետոյ Սուլթան Սէլիմ Օսմանեան Սուլթաններու քաղաքական հանգամանքին կցեց Խալիֆայութեան կրօնական հանգամանքը : Պատրիարքներն ալ իրենց կարգին իբր Գրիստոնեաներու կրօնապետ, կրօնական գործոց մէջ ստացան կարգ մը առանձնաշնորհներ, այսինքն կրօնապէս մեղանջողները պատժելու իրաւասութիւն, կղերին վրայ հեղինակութիւն, դայն արձակելու կամ նուիրագործելու իշխանութիւն, պահքը ու ծոմը և կրօնական պարտականութիւնները չկատարողները պատժելու, ամուսնութիւնը՝ որովհետեւ՝ կրօնական արարողութիւն մըն է, հետեւաբար ամուսնացնելու, իհարկի ամուսնալուծելու, ինչպէս նաև ամուսնական վէճերու դատաստանը կատարելու ձեռնահասութիւն : Որով Պատրիարքներու իրաւասութիւնը ստացաւ միանգամայն քաղաքային և կրօնային հանգամանք, որոշ իրաւասութիւններով, որոնք կը ճշտուին Օսմանեան կառավարութենէն Հայ Պատրիարքաց տրուած պէտքերերուն մէջ, որոնցմէ վերջինին պատճէնը ամբողջութեամբ մէջ կը բերենք բաղդատելով ծանօթ պէրաթներու հետ⁽²⁾ :

(1) Աւելորդ կը դատեմ միառմի ներկայացնել բոլոր այն շրջանները որոնցմէ անցած է Կ. Պոլսոյ Պատրիարքութիւնը, վասնզի այս տեսակէտով երկարօրէն գրած եմ արդէն, 1908ի Ընդարձակ Օրացոյցի մէջ Առաջնորդական վիճակներ, քեմազրական ուսումնասիրութեան փորձ մըն հաստատածին Թուրքիոյ Հայոց Պատրիարքութեան մասին մէջ : (էջ 289—299) :

(2) Մեզի ծանօթ պէրաթներէն հնագոյն է 1764ին Գրիգոր Պատմանեան Պատրիարքին տրուած պէտքերը (Տես. Հայոց պատմութիւն Աւետիս

Ահաւասիկ պատճէնը 1875ին առ Ներսէս Արքեպիսկոպոս Վարժապետեան արուած Պէրաթին.

Կ. Պոլսոյ եւ շրջակայից Հայոց Պատրիարք Մկրտիչ Եպիսկոպոսը հրածեօս տուած ըլլալով Պատրիարքութենէ՝ հրաման րբաժ էի ուրիշ մը կարգել. ուստի հաստատելով ընտանական օրինաց համաձայն Հայոց ազգին պատշոն ունեցող երեւելիները ըստ սովորութեան Պատրիարքարանը գումարուելով սոյն Արքայական հրովարտակս ընդունող Նիկովիդիոյ Առաջնորդ եւ Պատրիարքական Տեղապահ Վարժապետեան Ներսէս Եպիսկոպոսը ընդհանուր հաւանութեամբ Պատրիարք ընտրուած եւ հանրագրութեամբ նորա հաստատութիւնը խնդրուած ըլլալը իմ Կայսերական Վեհափառութեանց հաղորդուեցաւ, եւ ըստ այնմ ընդունելով՝ 1291 Ռեպիւլ ելկիլ ամսոյն 25 թուականին իմ արքայական բարձր հրամանիս համաձայն պէտք եղածը գործադրուած ըլլալով, իր պատշոնին մասին Արքայական դիւանէս յետագայ պայմանները պարունակող եւ իմ քաղաքական ձեռագրովս փայլող սոյն Արքայական հրովարտակս տուի իր ձեռքը եւ հրամայեցի որ, ⁽¹⁾

Պէրպէրեանի էջ (227-233) որ ունի առաւելութիւններ վերջը տրուած Պէրաթներուն վրայ, Նոյնպէս մեզի ժամօմ է 1831ին Ստեփաննոս Աղաւնի Պատրիարքին տրուած Պէրաթը (Տես նոյն էջ 222-227): Այս երկուքին տարբերութիւնները ժամօմութիւններով պիտի ցոյց տանք:

(1) Այս յառաջարանական տեղեկութիւնները միւս Պէրաթներուն մէջ զանազան ձեւով են: Գրեզոր Պատմանեան՝ Նալեան Պատրիարքի աշակերտը ըլլալով, նոյնինքն իր նախորդին կողմանէ յանձնարարուած է եւ Պէրաթին մէջ այս պարագան նշանակուած է: Ստեփաննոս Աղաւնիի համար ալ որոշապէս Սարաֆներու կամքով ընտրուած ըլլալը նշանակուած է: Այս Պէրաթին մէջ գրուած սկզբնական ընտանական օրինաց համաձայն թառերը Սահմանադրութեան ակնարկութիւն է եւ ոչ ուրիշ բան, ինչպէս Պէրաթին տրամադրութեանց առաջին հատուածին մէջ իսկ կ'երեւայ ուր

1. Յիշեալ Վարժապետեան Ներսէս Եպիսկոպոս Կ. Պոլսոյ եւ Անաստուրի եւ Բումկլիի եւ Երզնկայից Հայոց Պատրիարքութեան պատօսներ վարե, (եւ մինչեւ որ իր Ազգին կրօնական եւ հաստատեալ օրինաց հակառակ ընթացքի մէջ չը գտնուի, կամ կայսերական կառավարութեան դէմ անհաւատարմութիւնը չը տեսնուի եւ կամ ինքնին չը հրաժարի՝ ցկեանս վարե այս պաշտօնը, եւ երբ յիշեալ պարագաներուն մէկուն պատճառաւ հրաժարելը հարկ ըլլայ. այն աչ Սահմանադրութեան յօդուածոց եւ տրամադրութեան համաձայն գործադրուի.) եւ

2. Պատրիարքութեանը ներքեւ գտնուած եպիսկոպոսունք, առաջնորդք եւ Բահանայք զինքն Պատրիարք հանչնալով, Պատրիարքութեան վերաբերեալ գործոց մասին իրեն դիմեն եւ ըստ ամենայնի հնազանդ գտնուին,

3. Եւ Պատրիարքութեան ներքեւ գտնուած առաջնորդ եւ Բահանայ եւ կրօնականները երբ իրենց կրօնից համեմատ հրաժարեցնելու կամ պատօսնի մէջ հաստատելու ըլլայ՝ ոչ ոք միջամտէ.

4. Եւ երբ Առաջնորդներէն մէկուն փոփոխութիւնը հարկ ըլլայ, եւ յիշեալ Պատրիարքին (եւ Ազգային Ժողովին կնիովը վաւերացեալ Թագրիւր մատուցուի,) առաջնորդական պայմանները պարունակող իմ Բարձր Հրովարտական տրուի եւ ուրիշ խնդրանք առաջնորդութիւն չտրուի,⁽¹⁾

բացորոշապէս ըստ Սահմանադրութեան պատրիարքին ամբաստանութեան ենթարկուիլը կը տրամադրէ: Այնպէս որ 1764ի եւ 1831ի պէրամեններուն մէջ կ'չ պակսին մեր ստորագծած բառերը, այլ ընդհակառակը կը հրամայուէր իբր պայման պաշտօնին շարունակութեանը, Պէրամին տրամադրութեանց հնազանդութիւն եւ տարեկան որոշեալ գումարին հատուցում:

(1) Ստորագծեալ բառերը որ նախընթաց պէրամենները չունին, պատրիարքական իշխանութեան համազօր կը դնեն Ազգ. Ժողովները, ըստ Ազգ. Սահմանադրութեան կարգադրութեան:

5. Եւ սոյն Առաջնորդներուն եւ Եպիսկոպոսներուն մասին հրաժարեցուցման կամ աստուծոց կամ ամբասանութեան գիր գայ թէ Փաշաներէն թէ Գասրներէն թէ Նայիպներէն՝ մինչեւ որ յիշեալ Պաշիարֆէն չստուգուի, հաւատ չընծայուի. երբ որ եւ է եղանակաւ հին ու նոր բուսականաւ հրամանագիր ալ ելած ըլլայ, չը յարգելով զայն՝ եւ քննութիւն ըլլալով պարտ ու պատշաճը տնօրինուի.⁽¹⁾

6. Եւ երբ Առաջնորդներէն եւ Եպիսկոպոսներէն մէկը գործով մը մայրաքաղաքս գալով իւր տեղ ուրիշ վարդապետ մը փոխանորդ կարգելու ըլլայ՝ ոչ ոք հակառակի.

7. Թէ իրեն եւ թէ Առաջնորդաց եւ Քահանայից տուները եւ բնակատեղիները ազատութեան համաձայն կրօնական արարողութեան եւ ասոր վերաբերեալ գործառնութեանց եւ ոչ մէկ կողմէ մը արգելք եւ հակառակութիւն եւ միջամտութիւն չըլլայ.⁽²⁾

8. Եւ ի վաղուց անտի իրենց սեպականութիւնն եղած եկեղեցեաց եւ վանօրէից եւ թէ մայրաքաղաքս եւ թէ դրսերը զտնուած ուխտատեղեաց, եւ իրենց սովորութեանը համաձայն մեռելոց յուղարկաւորութեանը եւ ուրիշ կրօնական արարողութեանցը ոչ ոք միջամտէ եւ արգելք յարուցանէ:

9. Յիշեալ Պաշիարֆին եւ Ազգային Ժողովին

(1) Այս տրամադրութիւնը բոլորովին նոր է եւ պէտքերուն համաձայն ներմուծեալ Պէրսեփն մէջ: Պատրիարքարանի այս առանձնաշնորհն 1890ին՝ Բ. Դուռը հանդիսաւորապէս վերահաստատած է Հայոց Պատրիարքարանի առանձնաշնորհներու վերաբերեալ գիրքերու փոխանակութեան միջոցին:

(2) Տրդ. և Դրդ. ինչպէս նաև Զրդ. եւ ԴՊրդ. տրամադրութիւններն ալ նոր են, եւ նախընթաց պէրսեփներու մէջ չեն յիշատակուած, մինչ Զրդը նոյնութեամբ գրեթէ ունին միւսներն ալ:

կննովը մատուցեալ Թագրիւրները յարգուելով իրենց կրօնքին վերաբերեալ ի՛նչ խնդիր ուր ներկայացնեն եւ տեղեկագրեն՝ գործադրուի.

10. Եւ յիշեալ Ազգին յասկացեալ եկեղեցիները եւ ուխտասեղիները առանց բարձրագոյն հրամանի՝ քննութեան եւ խուզարկութեան չենթարկուին

11. Եւ հին դրից մէջ եւ ըստ սովորութեան ըլլալիք նորոգութեանց արգելք չը յարուցուի, ⁽¹⁾

12. Եւ իրենց սեպհական եկեղեցիները պատշոճական գրութեամբ ուրիշի չը տրուի

13. Եւ ուրիշին պարտուցը համար եկեղեցեաց եւ վանօրէից գոյիցը միջամտութիւն չըլլայ եւ իբրեւ գրաւ առնուի. եւ եթէ կետպով մը առնուած ալ ըլլայ՝ Շէրիի օրինօք ետ առնուելով իր տեղերը տրուին. ⁽²⁾

14. Եւ յիշեալ Ազգէն մէկը իրենց կրօնից համաձայն ամուսնացնեն կամ ամուսնական կապը խզեն, սոյն արարողութիւնը ըստ որում յիշեալ Պատրիարքին կամ կարգած փոխանորդներուն միջոցաւ ի գործ կը դրուի՝ ուրիշներուն միջամտութեանը պէտք չի թոյլ տալ.

(1) 1890ի առանձնաշնորհմանց խնդրոյն ատեն այս տրամադրութիւնը վերջապէս ճշդուած է Սահմանադրութեան 46րդ յօդուածին համաձայն, ամէն շինութեան ու նորոգութեան համար պատրիարքարանին զիտութիւնը պայման դրուելով:

(2) Երկու յաջորդական տրամադրութիւնները՝ այսօր անմաստ, միայն 1764ին պէրսով կը լուսարանուին ուր 12րդ հատուածին դէմ կը գտնենք սա տրամադրութիւնը «Հին Հայոց յատուկ եկեղեցիները և վանքերը Փաշաներու, Իշխաններու, Գատըներու հրամանին և տեղեկատուութեան վրայ ճշմարիտ Հայ հպատակներէն առնուելով տարրեր ծիսից վրայ ընթացող Կաթողիկ կոչուած միւլֆսիսներուն չտրուի» մինչ 13րդ տրամադրութեան համար «կաթողիկներու պարտուց եւ պատիժին համար» այդ տարրին տեղի չունենալը կը հրամայէ: Տրամադրութիւններ որոնք 1831ի պէրսովին մէջ իսկ դադարած են գոյութիւն ունենալէ, այդ միւլֆսիս նկատուածները զատ հասարակութիւն կազմած ըլլալով:

15. Եւ առանց յիշեալ Պատրիարքին կամ Առաջնորդներուն կամ փոխանորդներուն գիտութեանը եւ արժանութեանը քե մայրաքաղաքիս մէջ եւ քե դրսերը հակառակ իրենց կրօնին պսակ դնող քահանայից կամ փոխանորդաց հարկ եղած պատիժը տուելու ասեմն ոչ ոք միջամտէ.

16. Եթէ Պատկադրութեան կամ պսակի լուծման եւ կամ իրենց կրօնից վերաբերեալ խնդրոց մէջ երկու Քրիստոնեայ վեհ ունենան եւ Պատրիարք կամ փոխանորդները բնակելով ըստ կրօնի կարգադրեն եւ կամ եկեղեցիներուն մէջ երդմնեցունեն կամ բանադրեն, Գատրները եւ Նայիպները չը միջամտեն.

17. Եւ որովհետեւ յիշեալ Ազգին կրօնքը կ'արդիլէ գիրենք ու կնաքողութիւն չընեն եւ կին ունեցողը ուրիշ կին չառնու, եւ կիներնին մեռնելէն վերջ միայն երեք տեղամ կարենան ամուսնանալ եւ ոչ աւելի, հակառակ վարուողներուն արգելք եւ յանդիմանութիւն ըլլայ. եւ կրօնից հակառակ պսակ ձեւացնողներուն եկեղեցի մտնել արգելեալ ըլլալուն՝ նոյն միեակիւն մէջ մեռնողները քահանայից միջոցաւ քաղուելու համար Գատրները, Նայիպները եւ ուրիշ հրամանատարք չըստիպեն եւ առաջարկութիւն չընեն,⁽¹⁾

18. Առաջնորդներէն եւ Եպիսկոպոս եւ վարդապետ եւ կրօնականներէն եւ ուրիշներէն մէկը եթէ իրենց գոյքէն *ֆիչ մը քան* կամ $\frac{1}{3}$ մասը իրենց կրօնին համաձայն եկեղեցեաց եւ աղատաց եւ Պատրիարքին կրօնակելով վախճանին՝ կտակը գործադրելի եւ ընդունելի

(1) 14. 15. 16. 17. տրամադրութիւնները զանազան աննշան տարբերութիւններով ունին նաեւ Նախորդ Պէրամները: Ամուսնական խնդրոց մէջ Պատրիարքարանի շիակատար և քաջարժակ հեղինակութիւնը ընդունուած է նաեւ 1890/ի առանձնաշնորհմանց առթիւ Բ. Դրան կողմէ եկած Զեղբէրէին մէջ:

բլլալով իրենց կրօնից եւ օրինաց համաձայն՝ Շերիի միջոցաւ իրենց Ազգէն վկաներ մտիկ ընելով, մեռնողին ժառանգներէն առնուի. եւ առանց ժառանգ ունենալու վախճանող Առաջնորդաց եւ Բահանայից եւ կրօնականաց եւ մայրապետաց քե ստակ քե կարասի քե ձի եւ քե ուրիշ ինչ որ ունի՝ երբ Պատրիարքը կամ իր փոխանորդները առնելու ըզան՝ Պէյրիւլւալի եւ Գասամի եւ Միւթեվկչիներու եւ Մուհասըններու կողմէն միջամտութիւն չըլլայ, եւ ժառանգ ունեցողաց ստակին եւ ընչից եւ գոյից՝ Պատրիարքը եւ փոխանորդները ձեռնամուխ չըլլան⁽¹⁾.

19. Եւ իրենց կրօնին հակառակ վարուող Հայ առաջնորդ եւ Բահանայ եւ կրօնաւորները երբ Պատրիարքը իրենց կրօնին համեմատ պատժե եւ մօրուհին ամիլելով զիրենց եկեղեցական կարգէն լուծե եւ իրենց եկեղեցիները ուրիշի տալով ուրիշներ կարգե, դուրսէն ոչ ոք արգելք ըլլայ եւ նեղի.

20. Յիշեալ Պատրիարքին պատրիարքութեան ներքեւ զսնուած տեղերուն եկեղեցեաց եւ վանօրէից եւ բոլոր պարունակութեանց եւ եկեղեցեաց Վագֆ տղած գոյից եւ անասնոց ոչ ոք ձեռնամուխ ըլլայ, եւ ի վաղուց ինչպէս որ եր նոյնպէս մնայ սեպհականութեան իրաւունքը⁽²⁾.

21. Հայոց ազգը ինչպէս որ վաղուց նոյնպէս եւ

(1) Այս 18 տրամադրութիւնը մինչեւ այս վիճակին վերածուիլը շահեկան շրջափոխութիւններ կրած է, որոնք վերին աստիճանի կարևորութիւն ունին վանական հաստատութեանց կազմակերպութեանը տեսակէտով: Այսպէս 1764ի պէրաքը առանց թիւ մը բան կամ 1/3ը որոշելու «հերձեկ վասիյեք իսկուր իսկ» կ'ըսէ, բան մը որ կը հաստատէ նաև 1831ի պէրամը, պահելով նոյն տրամադրութիւնը անփոփոխ, մինչ մեր ստորագծած հաստատածը 1764ին պէրամը չունի, մինչ 1831ը ունի:

(2) Աւելի որոշ եւ աւելի մանրամասն թուած են 1764ի և 1831ի Պէրամներն այս գոյքերուն և ստացուածքներուն տեսակները: Եկեղեցի-

այսուհետեւ պէտք է վճարէ արժուինի տուրքը եւ ողորմութեան եւ Պատրիարքարանի տուրքը եւ ծախքը, եւ պատրիարքութեան յատկացեալ ստակը եւ պէտք չէ հակառակիլ. ⁽¹⁾

22. Եկեղեցեաց եւ վանօրէից փոխանորդները Պատրիարքական հասոյթը եւ արժուինի տուրքը ստանալով երէ իւրացնեն՝ հաշիւնին տեսնելով վճարել տալու միջոցին ոչ ոք միջամտէ.

23. Եւ այս հաշուէն որ տեղի առաջնորդ կամ կրօնականէն որ ըլլայ՝ Պատրիարքը երէ առնելիք ունեցայ եւ ստանալու համար իմ բարձր հրամանագրովս եւ իր նամակովը կարգած անձանց՝ Գասը եւ Նայիպները ըստ Շէրիի ձեռնտու ըլլան եւ առնել տան. ⁽²⁾

24. Պատրիարքին յատկացեալ այգիի բերքը եւ նուէր անունով Ազգին տուած գինին եւ իւղը եւ մեղրը եւ գոյքերը իր բնակարանը փոխադրուած միջոցին ի վաղուց անտի եղածին համաձայն նաւամատոյցները եւ դռները մաքսի պատշոնքից կողմէ արգելք չը պատահին. եւ յիշեալ Պատրիարքին եւ Առաջնորդաց եւ Եպիսկո-

ներու Արք. այգիի ագարակ, շաղաք, արօտավայր, խանութ և այլն ունենալու իրաւունքը որ կ'ընդունուի Պէրամը կը հաստատէ թէ որ աստիճան ապօրէն եւ անիրաւ կարգադրութիւն մըն էր այն որոշումը, որով վերջերս Էվզաֆի պաշտօննայր եկեղեցեաց կալուածները գրաւելու փորձ ըրին, սեպհակնատէրներու չգոյութիւնը պատրուակ բռնելով և վազըֆի խնդիր յարուցանելով:

(1) 1764 ին որոշուած էր Արքունի տուրքին քանակը որ էր 140,000 ստակ, իսկ Պատրիարքարանի տուրքը հաւաքողներուն արգելք չըլլալը յատկապէս շեշտուած էր: Պատրիարքարանի տուրքը, ըստ Սահմանադրութեան՝ ազգային տուրք, հաւաքելու իրաւունքը հաստատուած է նաեւ Բ. Դուռնէն 1890ին:

(2) Հաշուերենուածեան իրաւունքը 1764 ի Պէրամը կը շեշտէ թէ ունին նաեւ իր կողմէն (Պատրիարքը) կարգեալ փոխանորդները, ինչպէս նաեւ պարտքի եւ տուրքէ պահանջքի փոխարէն ինչքերը գրաւելու արտօնութիւն կուտայ անոր:

պոսաց վերաբերեալ եւ եկեղեցեաց յատկացեալ գոյ-
փերէն նաւամատոյցները եւ դռները մաքս եւ բաժ չը
պահանջուի եւ չառնուի.

25. Եթէ Հայոց Բահանաներէն մեկը Շերիի հրա-
մանաւ բանտարկել հարկ ըլլայ, Պատրիարքը պահե եւ
ուրիշօր չը բանտարկէ. ⁽¹⁾

26. Եւ Եպիսկոպոսաց եւ ումանց Շերիի վերա-
բերեալ ունեցած դասերնին մայրաքաղաքս յանձնուե-
լով ըստ արձանագրեալ արժօնութեանց արդարութեամբ
ֆնուութիւն ըլլայ եւ կարգադրուի: ⁽²⁾

27. Յիշեալ Պատրիարքը իր պաշտօնը վերոգրեալ
հնաւանդ պայմանաց համաձայն վարէ, եւ իր պաշ-
տօնին վերաբերեալ գործոցը որ եւ է կերպով ոչ ոք
միջամտէ եւ հակառակի. այսպէս գիտնան եւ իմնուի-
րական ՆՇԱՆՍ յարգեն:

(1) Բոլոր պէրամներն համաձայն են այս մասին, միայն 1890ին Բ.
Դուան Թեոֆիլոսէն այս մասին որոշ կարգադրութիւններ ունի. Բանտարկու-
մեան իրաւունքը Պատրիարքին կուտայ երբ միայն եկեղեցականը պարտքի
համար պիտի բանտարկուի. Իսկ պատժական գործոց համար կոչնագիր
դրելու բովը Պատրիարքարանը կամ առանձնորդարանը ըլլալը կը հաստատէ
սակայն ուղուած պահուն յանձնուիլը պայման կը դնէ:

(2) Այս տրամադրութիւնը 1764 թ. Պէրամին մէջ շատ նշանակելի
տարբերութիւններ ունի. Փոխանակ շրջաւարտեալ արժօնութեանց
բացատրութեան որով պէտք է հասկնանք առանձնաշնորհումները, ունի
շրջաւարտութեան Կ. Պոլսոյ եւ Օխրի պատրիարքութեանց պէտքերնեւ
տրամադրութեանց բացատրութիւնը, որով հաւասար կուգան մեր և Յու-
նաց առանձնաշնորհները, ինչ որ կը ներկայացնէ մեծ առաւելութիւն:
Այսպէս 1890ին Բ. Դուան պաշտօնագիրը բնաւ Հայոց վարժարաններու
խօսքը չըներ, մինչ նոյն թուականին Յունաց ուղեալ գիրը բացորոշապէս
կ'ընդունի Յոյն դպրոցներու վրայ Օրթոտոքս Պատրիարքին իրաւասութիւնը,
եթէ «Օխրի» բառը չըլլար բովը մեզի դիւրին չպիտի ըլլար հասկնալ այդ
պարբերութիւնը, վասնզի պարզապէս Յոյն ազգին անունը չէր յիշուած,
եւ միայն զայն հետեւցնել կարելի է Օխրիի Յունաց պատրիարքութեան

1875ին Պէրաթի այս տրամադրութիւններէն բոլորովին դուրս, քանի մը նշանակելի պայմաններուն 1764ի և 1831ի Պէրաթները, որոնցմէ մէկ քանին կ'արժէ ծանօթացնել իրենց կարեւորութեան պատճառով:

Այսպէս 1764ի Պէրաթը ունի տրամադրութիւն մը որ վերին աստիճանի կարեւորութիւն ունի: «Մէկը առանց իր (պատրիարքին) հաւանութեանը բռնի իսլամ չըլլայ» կ'ըսէ: Տրամադրութիւն մը որուն ինչպէս պատրիարքական Պէրաթին մէջ ներմուծուած ըլլալը զարմանալի է, քանի որ իսլամական աւանդութեանց հետ շատ հաշտ չի գար, թէև արդարութեան խիստ համապատասխան ըլլայ: Այս տրամադրութիւնէն զատ այդերկու Պէրաթները ունին քանի մը յաւելուածական տրամադրութիւններ, որոնք ժամանակին հետ իրենց կարեւորութիւնը կորուսած են:

Այսպէս Ա. «Հայ կղերէն ոմանք առանց եկեղեցի և վանք ունենալու եթէ ծիսից հակառակ տեղէ տեղ պտտելով Հայ հպատակները խառնակեն, նոյն Պատրիարքին միջոցաւ և կայսերական հրամանով ձերքակալութիւն և անոնց նկատմամբ պէտք եղածը գործադրուի»: Այս տրամադրութիւնը ինքնին աւելորդ կը դառնայ մասամբ նոյնանալով պատրիարքին եկեղեցականները պաշտօնի կոչելու և դադրեցնելու, ինչպէս նաև հաշիւ պահանջելու և ի հարկին պատժելու իրաւասութեամբը:

Բ. «Պատրիարքին շրջագայած վայրերուն մէջ, հեծած ձիերուն, և հետևորդ բարապաններուն և ծառաներուն տարազափոխ ըլլալուն՝ որևէ միջամտութիւն չըլլայ պաշտօնեաներու կողմէ» և այլուր տրամադրութիւն մը առանց պատրիարքին հաւանութեան իրեն հետևորդ և պաշտօնեայ չըլլալու մասին: Այս տրամադրութիւնը ինքնին իր կարեւորութիւն կորուսած է, վասնզի

ձի հեծնալու իրաւունքը այլևս դադրած է առանձնա-
շնորհ մը ըլլալէ, իսկ բարապաններու գոյութիւնը սովո-
րութիւնով նուիրագործուած է :

Գ. Երկու պէրաթներուն մէջ ալ կրկին և կրկին կը
յիշատակուին պատրիարքին, Դափու քէթխուտասիին և
հետեւորդներուն, ընդ ամէնը 15 անձերու, ապահարկ
ըլլալը, որ վերջը ջնջուած է անհամապատասխան ըլլա-
լով պետութեան ընդհանուր օրինաց և անխտրական
սկզբանց, որոնք արդէն վաղուց Օսմ. պետութիւնէն
ընդունուած են տեսականապէս :

Դ. «Պատրիարքին ձեռք գտնուած ասային ոչ ոք
միջամտէ» ըսուած է թէ 1764ի և թէ 1831ի Պէրաթ-
ներուն մէջ : Այս տրամադրութիւնն ալ սովորութեամբ
նուիրագործուած, իր կարեւորութիւնը կորսուած է :
Այս տրամադրութիւններէն զատ այդ Պէրաթները ունին
ինչ ինչ յաւելուածական կարգադրութիւններ, որոնք
առաւել կամ նուազ կրնան պատշաճիլ 1875ի Պէրաթին
զանազան տրամադրութեանց, որոնք իրենց պարզու-
թեան մէջ ցոյց կուտան Հայոց Պատրիարքին կամ Պատ-
րիարքարանին քաղաքային իրաւասութիւնները և պե-
տութենէն ընդունուած կրօնական և հոգեւոր իրաւունք-
ները, որոնց ամբողջութիւնը տեսակ մը օրինագիրք
եղած է և Բ. Դրան ու Պատրիարքարանի յարաբերու-
թեանց խարխալը : Սակայն Պատրիարքը միայն Բ. Դրան
հետ չէ կապուած, այլ ունի յարաբերութիւններ իրմէն
աւելի վեր հոգեւոր իշխանութեան մը՝ Ամենայն Հայոց
Հայրապետութեան հետ ինչպէս նաև կապեր և պարտ-
քեր իր իրաւասութեան ենթարկուած ժողովուրդին հետ :
Այդ յարաբերութիւններն ալ մեծ շրջափոխութիւններէ
անցնելով հետզհետէ կանոնաւորուած և ճշդուած են :

Ասոնց ամբողջութիւնն է որ վերջապէս կանոնա-
ւորուելով և կարգաւորուելով՝ ծնունդ տուած է Աղ-

դային Սահմանադրութեան օրէնքին որ իր հիմնական տրամադրութիւնները կը քաղէ հին աւանդութիւններէ և սովորութիւններէ :

Նախ հոգեւոր տեսակէտով, Կ. Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքութիւնը իբր կրօնական նուիրապետութիւն չունի ու է նշանակութիւն: Եթէ հինգ հարիւր տարուան պատկառելի շրջանի մը մէջ ստացած է ինչ ինչ կրօնական իրաւասութիւններ, անոնք արդիւնքներն են քաղաքական կարգադրութեանց, (ծագում կ'առնեն քանի մը որոշ պատճառներէ :

Ա. Առաջնորդներու վրայ իրաւասութիւնը՝ պետական կարգադրութիւն մըն էր պարզապէս, բազմաթիւ պատասխանատուներու տեղ միակ պատասխանատու մը ունենալու և անկէ բացատրութիւն պահանջելու համար: Ինչ որ առաջ բերաւ հոգեւոր իրաւասութիւն մը կղերական դասակարգին վրայ, որով պատրիարքութիւնը եղաւ ինքնին հոգեւոր նուիրապետութիւն մը:

Բ. Ամուսնական դատերու մէջ իր ունեցած ձեռնահասութիւնն նոյնպէս առիթ մը եղած է այդ նուիրապետութեան կազմակերպութեանը:

Գ. Եւ ամէնէն գլխաւոր պատճառը այդ նուիրապետութեան ուղղակի ամբանալու, իջմիածնայ կաթողիկոսութեան Օսմանեան պետութեան սահմաններէն դուրս, սովորաբար թշնամի նկատուած երկրի մը մէջ մնալն է, որով հետզհետէ նուիրագործուած է պատրիարքարանին միջնորդի դերը ընդ մէջ կաթողիկոսներու և Թուրքիոյ սահմաններու մէջ գտնուող առաջնորդներու: Հուսկ ուրեմն Կ. Պոլսոյ Պատրիարքն իջմիածնայ կաթողիկոսին փոխանորդ կարգուելով՝ բոլորովին նուիրագործուեցաւ Պատրիարքին դիրքը:

Դ. Կ. Պոլսոյ Հայ գաղութին բարոյական և մտաւորական գերազանց նշանակութիւնը, ոչ նուազ նպաս-

տած է ուղղակի բարձրացնելու Կ. Պոլսոյ Պատրիարք-ներուն թէ՛ հոգեւոր և թէ՛ բարոյական հեղինակութիւնը Կ. Պոլիս իբր գերազանցապէս առեւտրական կայան և Արեւմուտքի և Արեւելքի հաղորդակցութեանց ճամբան, մեծ նշանակութիւն ունեցած է գաւառներու մտաւորական և բարոյական կեանքին վրայ Կ. Պոլիս առեւտրական պատճառներով միշտ յարաբերութեան մէջ եղած է Անատոլուի ամէն մասերուն հետ, և գրեթէ ամէն քաղաքներէ քիչ շատ գաղութներ գտնուած են Կ. Պոլիս, որ յարաբերութեան դրած են կեդրոնը գաւառներու հետ և Արեւմտեան միտքը Անատոլուի խորերը թափանցած է Կ. Պոլսոյ ճամբով և Կ. Պոլիս դարձած է մտաւորական կեդրոն մը գաւառներու համար և Այդ դիրքը Կ. Պոլսոյ Հայ գաղութին և իր հոգեւոր և քաղաքային պետին (Պատրիարք) տուաւ նախապատուութեան իրաւունք և Գաւառներու պէտքերը կեդրոնի մարդիկը լրացուցին և ասով ծնաւ հեղինակութիւն մը, որուն իրաւասութիւնը ճանչնալ սկսան հետզհետէ գաւառները և Այսպէս Կ. Պոլսոյ Հայ գաղութը հետզհետէ ինքնին կատարել սկսաւ, ի դիմաց բոլոր գաւառներու, կաթողիկոսական և Պատրիարքական ընտրութիւններ և այլ կարգադրութիւններ, որոնք գաւառներէն առանց որ և է գիտողութեան ընդունուեցան և Ասոնք բացարձակ կերպով նպաստեցին անուղղակի կերպով հոգեւոր նուիրապետութեան հանգամանք տալու Կ. Պոլսոյ Պատրիարքութեան և

Իսկ հոգեւոր վերին իշխանութեան հետ իր յարաբերութիւնները, նշանակելի փոփոխութիւնները կրած են մասնաւորապէս ազդուելով գաղութին ներքին կազմակերպութենէն և

Օսմանեան տիրապետութենէն առաջ Կ. Պոլսոյ Հայ գաղութը կապուած էր Կիլիկիոյ աթոռին՝ վասնզի

Ընդհանրական Կաթողիկոսական աթոռը Սիս կը գըտնուէր :

Կ. Պոլսոյ պատրիարքութեան հաստատութենէն քիչ առաջ 1441ին միայն, Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութիւնը տեղափոխուած էր Էջմիածին, սակայն այդ տեղափոխութիւնը որչափ որ ազգին մեծամասնութենէն ընդունուած և նուիրագործուած, փոքրամասնութեան մը համար անընդունելի համարուած էր և մասնաւորապէս Կիլիկիոյ շրջակայքը և Փոքր Ասիոյ գաղութները տակաւին երկար ատեն կուսակից եղած են Կիլիկեան Կաթողիկոսութեան :

Կ. Պոլսոյ առաջին պատրիարքը Յովակիմ Եպ. հաւանօրէն Կիլիկեան Կաթողիկոսին կողմնակից մըն էր վասնդի Փոքր Ասիոյ Հայերը մեծ մասամբ Կիլիկիոյ սահմաններէն եկած հաստատուած էին և Էջմիածնայ կեդրոնէն շատ հեռու մնալով, շատ դիւրաւ չհն ենթարկուած Էջմիածնայ իշխանութեան :

Յովակիմ Եպ. որ Փոքր Ասիոյ մէջ Կուտինայէն Պրուսս և անտի Կ. Պոլիս տեղափոխուած էր, Կիլիկեան եպիսկոպոս մըն էր⁽¹⁾ :

Իր յաջորդները մինչև 1526 թուական շատ հաւանական կ'երևի թէ Կիլիկեան եպիսկոպոսներ եղած են, մասնաւանդ որ այդ թուականին Կ. Պոլսոյ Հայ գաղութին մէջ գերակշիռ դեր ունէին Գարամանի Հայերը, որոնք Կիլիկիոյ վիճակներէն էին և 1480 ի միջոցներուն մեծ թուով Կ. Պոլսոյ մէջ հաստատուած : Սակայն նոյն միջոցներուն Թուրք և Պարսիկ պատերազմներն սկսած էին և Օսմանեան Սուլթանները ամէն անգամ որ յաղթութիւն մը չահէին, բազմաթիւ գերիներ կը տեղափոխէին դէպի մայրաքաղաք :

(1) Տես Բիւզանդիոն Թ. 3118 Արիստակէս Եպ. Վանքեանի Պրուսայի առաջնորդաց գաւազանագիրքը :

1513ին երբ Եալուզ Սուլթան Սէլիմ Ա. յաղթեց Պարսից Շահ Իսմայիլին և գրաւեց Դաւաէժը, անկէ բազմաթիւ արուեստագէտներ տեղափոխեց Կ. Պոլիս, մեծ մասամբ Հայ։ Այս վերջին պատկառելի գաղթականութեամբ Արեւելեան երկիրներու բնիկները Կ. Պոլսոյ մէջ մեծամասնութիւն կազմել սկսան և իբր իշմիածնայ դրացի երկիրներու բնիկներ և Աթոռին տեղափոխութիւնէն յետոյ իշմիածնայ կաթողիկոսութիւնը ընդունողներ, Կ. Պոլսոյ մէջ կազմեցին զօրաւոր կուսակցութիւն մը։ Արդէն պայքարը Փոքր Ասիոյ և ուրիշ զանազան երկիրներու մէջ սկսած էր։ Կիլիկիոյ կաթողիկոսներուն հնազանդ մնացած թեմերը հետզհետէ կը յարէին Ազգին մեծամասնութեան կողմէ նախամեծար համարուած իշմիածնայ կաթողիկոսութեան։ Կ. Պոլիս՝ իբր կարեւոր կեդրոն և նախադուռ Փոքր Ասիոյ, և միևնոյն ատեն երկու աթոռներու ալ կուսակցից Հայ բնակչութեամբ բնակեալ քաղաք, ամէնէն առաջ մրցութեան առարկայ դարձաւ երկու աթոռներու միջև։

Սուլթան Սէլիմի յաղթութեան հետեանքոյ առաջ եկած նոր վիճակը Կ. Պոլսոյ մէջ, նպաստաւոր էր իշմիածնայ աթոռին համար։

Իշմիածնականներուն գերակշռութեան առաջին արդիւնքը եղաւ, 1526ին առաջին անգամ, իշմիածնայ միաբան եպիսկոպոսի մը, Վաղարշապատցի Զաքարիա կաթողիկոսին եղբորորդոյն, Գրիգոր եպ.ի Պատրիարք դառնալը։ Այդ գերակշռութիւնը ալ աւելի շեշտուեցաւ Գրիգոր եպ.ի յաջորդ Աստուածատուր վարդապետի (1537-1550), Դերջան դաստիարակուած Արեւելցի եկեղեցականին օրով, երբ իշմիածնայ կաթողիկոսը՝ Ստեփանոս Սալմաստեցի Կ. Պոլիս եկաւ (1547) և մէկ տարի մնաց Կ. Պոլսոյ մէջ, բոլորովին ամրապնդելով իշմիածնայ ազդեցութիւնը Կ. Պոլսոյ Հայ գաղութին մէջ։

Սակայն Կիլիկիոյ կաթողիկոսները երբեմն իրենց կուսակիցները թելադրելով և երբեմն անձնապէս, պայքարած են, մինչև անգամ Կ. Պոլիս գալով և գրաւելով պատրիարքական աթոռը: Այսպէս 1550էն մինչև 1600՝ յիսուս տարուան շրջանին մէջ, հաւանօրէն միայն երեք արեւելցի պատրիարքներու դէմ (Ստեփաննոս Վրդ. 1550-61), (Թակոբ Կալիսկոպոս 1563-1573, և Թովհաննէս Կալ. Տիարպէքիբի 1573-1581) կը գտնենք եօթը հատ Սսական Կալիսկոպոսներ որոնց երկուքը նոյնիսկ Կիլիկիոյ կաթողիկոսներ են:

Այդ Պատրիարքներն են.

ՏԻՐԱՏՈՒՐ ԵՊ. ՍՍԵՑԻ ԱՆԿԻՒՐԻՈՅ (1561-1563)

ԹՈՎՄԱՍ ԵՊ. ԳԱՂԱՏԻՈՅ (1581-1587) աշակերտ Կիլիկիոյ Պետրոս Կարկառեցի Կաթողիկոսին (Տես Արեւելեան Մամուլ 1908 էջ 594)

ՍԱՐԳԻՍ ԵՊ. ՈՒԼՆԻՈՅ (1587-1590) ծննդեամբ ալ Զէյթունցի, ձեռնադրութեամբ ալ Կիլիկեան, վասնդի Կալիսկոպոսութիւնը առած է Տիրատուր Սոյ Կաթողիկոսէն (Տես. Արեւել. Մամուլ 1890 էջ 519)

ԹՈՎՀԱՆՆԷՍ ԵՊ. (1590-1591) հաւանօրէն դարձեալ Ուլնիոյ Կալիսկոպոս, (Զամիչեան. Հայոց պատմ. Գ. հատ. էջ 518):

ԱԶԱՐԻԱ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԶՈՒՂԱՅԵՑԻ (1591-1592) Սոյ Կաթողիկոս, որ տարի մը Պատրիարքութեան պաշտօն կը վարէ:

ՍԱՐԳԻՍ ԵՊ. ՈՒԼՆԻՈՅ (կրկին) (1) (1592-1596):

(1) 1587-90 եւ 1592-96 երկու շրջաններուն պաշտօնավարող Սարգիս Ուլնիոյ Կալ. ը, երկու տարբեր անձ նկատուած էր մինչև վերջին ատեններս. սակայն 1906ի Ալոյաշի (էջ 936) մէջ հրատարակուած յիշատակարան մը երկուքին ալ միեւնոյն անձն ըլլալը կը հաստատէ:

ՏԻՐԱՏՈՒՐ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՍՍԵՑԻ (կրկին) (1596-1599)

այս անգամ իբր Կաթողիկոս Կիլիկիոյ Պատրիարքութիւնը կ'իւրացնէ:

Այս յիսուն տարուան շրջանին մէջ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսներուն այս բացարձակ տիրապետութիւնը, զանազան պատճառներ ունէր: Ասոնցմէ ամէնէն գլխաւորն էր իջմիածնայ Կաթողիկոսական աթոռին անկերպարան և քայքայուն վիճակը, տիրող պատերազմական վիճակին և Պարսից խաներուն կեղեքմանց պատճառով: Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսները Աթոռը փրկելու և անոր անմիջական շրջագայքը գտնուող Արարատեան աշխարհի Հայերը հովուելու հազիւ կը հասնէին, և հետեւեալ չէին կրնար հասնիլ Կ. Պոլսոյ պէս հեռաւոր քաղաքներու մատակարարութեան: Եթէ ոչ Կ. Պոլսոյ Հայերը՝ մեծ մասամբ ծագմամբ արևելցիներ, տրամադիր էին հպատակելու իջմիածնայ Կաթողիկոսներուն: Այնպէս որ հակառակ յիսուն տարի միօրինակաբար Կիլիկիոյ աթոռէն Եպիսկոպոսներ Կ. Պոլսոյ մէջ Պատրիարք ըլլալուն, չէր արմատացած Կիլիկիոյ Աթոռին կապուելու գաղափարը: Այնպէս որ երբ Մելքիսեդեկ Գառնեցի իջմիածնայ Կաթողիկոսը իջմիածնայ պարտուց համար Կ. Պոլիս եկաւ, անմիջապէս Տիրատուր Սոյ Կաթողիկոսը վանուեցաւ և իջմիածնայ Կաթողիկոսին յանձնուեցաւ Կ. Պոլսոյ Պատրիարքութիւնը:

Իր մէկ տարուան պաշտօնավարութենէն յետոյ երկու յամառ հակառակորդներ, մին՝ Յովհաննէս Խուլ Կ. Պոլսեցի՝ իջմիածնական մը, և միւսը՝ Դրիգոր Կեսարացի Կիլիկեան Եպիսկոպոս մը ⁽¹⁾ իրարու ձեռքէ 4-5

(1) Պատրիարքանալէն առաջ 1588ին, Կիլիկիոյ Յովհաննէս Կաթողիկոսէն Եպիսկոպոս ձեռնադրուած է (Տես. Արեւելեան Մամուլ 1890 էջ 474-475) եւ իր Պատրիարքութեան միջոցին կարգադրած է իրաւախոհութեամբ Սոյ աթոռին շուրջը ծագած վէճերը (Չամչեան Գ. Հտ. էջ 536):

անգամ յափշտակեցին Կ. Պոլսոյ պատրիարքական
աթոռը :

Այդ պայքարը շարունակուեցաւ իրենց յաջորդներուն
ստեղծն ալ, մինչեւ 1660 թուականները : Արեւելեան կամ
Էջմիածնական Զաքարիա Վանեցի, Դաւիթ Արեւելցի և
Կիրակոս Երևանցի և Յովհաննէս Մուղնեցի Պատրիարք-
ներուն դէմ կը կանգնին երկու Պատրիարք՝ Խաչատուր
Սեբաստացին և Թովմաս Բերիացին որոնք Կիլիկիան
ազդեցութեան տակ գտնուած են, սակայն միշտ Էջմի-
ածնականներու գերակշռութիւնը զգալի կ'ըլլար Կ. Պոլ-
սոյ մէջ : Ասոր համար ալ զանազան պատճառներ կային :
Անոնց ամէնէն գլխաւորն էր Արեւելեան գաւառներէ
Կ. Պոլիս և իր անմիջական շրջակայքը, ժե. դարուն
սկիզբը Ճէլալիներու արշաւանքին հետեանօք, Հայերու
համախռուիւրդ Կ. Պոլսոյ Հայ գաղութին մէջ գերա-
կշիռ տարր մը կազմելը : Այնպէս որ յաղթութիւնը
վերջապէս Էջմիածնականներուն համար ապահովուած
էր, երբ ուրիշ վէճ մը նոր երկպառակութիւն մը առաջ
բերելով արծարծեց Կ. Պոլսոյ պատրիարքական աթոռին
շուրջ ծնունդ առած վէճը :

Այդ նոր վէճն էր Կաթողիկոսութիւնը տարածելու
այն փորձը որ Կ. Պոլսոյ Հայ գաղութին մէջ առաջին
անգամ կրթական առաքելութեան մը դիմակին տակ
փորձեց Կղեմէս Գալանոս՝ Կիրակոս Երևանցի պատրիարքի
Ժամանակ (1641-42) :

Այս շարժումը երկու հին կուսակցութիւնները վե-
րակազմելու առիթ մը եղաւ, այս անգամ տարբեր հի-
ման մը վրայ : Այլեւս վէճը Կ. Պոլսոյ պատրիարքը Ամե-
նայն Հայոց կաթողիկոսութեան կամ Սսոյ աթոռին են-
թարկելու մտադրութենէն շրջեցաւ, և Լատինականու-
թեան շուրջը դարձաւ, թէև արտաքին երեւոյթին մէջ
տակաւին պահ մը հին երեւոյթը պահեց :

Ասոյ կաթողիքոսութիւնը Հռոմայ ազդեցութեան ամէնէն աւելի ենթարկուած աթոռն է Հայ եկեղեցւոյ նուիրապետութեան մէջ, հետեւաբար իր հօտին անդամներուն համար շատ անսովոր չէ լատինամիտ տրամադրութիւն մը որ Կ. Պոլսոյ Կիլիկեան գաղութին կամ անկէ նախասիրուած եկեղեցականներու վրայ ալ երեւցաւ։ Այսպէս Կիլիկեան համարուած Խաչատուր Սեբաստացի և Թովմաս Բերիացի լատինամիտ տրամադրութիւններ ցոյց տուած են, մինչ իրենց հակառակորդները միշտ լատինատեաց։ Պարզ է ենթադրել թէ Հայաստանի կղերը աւելի անխառն մնացած էր օտար ազդեցութենէ և ասոր համար է աւելի ալլամերժ և աւանդապահ եղած է։

Այս երկու երկպառակութեանց վրայ հարկ է աւելցնել բնիկներու և նորեկներու վէճը՝ որ մեծ գաղութին հասնելէն յետոյ ծայր տալ սկսաւ և ժիւղ դարուն կէսերը իր սաստկութեան հասաւ։ Երկու հարիւր տարիներու ընթացքին մէջ Կ. Պոլիս տեղաւորուած հայերը՝ ինքզինքնին բնիկ նկատելով չէին ուզեր տեղական գործերու խառնել ժիւղ դարուն Կ. Պոլիս խուժող գաղթականները, որոնք շարունակ կը պահանջէին ձայն ունենալ պատրիարքարանի և եկեղեցիներու մատակարարութեան գործոց մէջ։ Նորեկներն ալ իրենց կարգին շատ համերաշխ տարր մը չէին ներկայացնէր, վասնզի՝ անոնց մէկ ազդեցիկ մասը՝ Տիվրիկցիք Կիլիկեան գաղութ էին և Վանեցիք, Քէմալեցիք, Զահեցիք և Արեւելեանք՝ իջմիածնականներ։ Հետեւաբար բազմապիսի վէճերը կը տիրապետէին Կ. Պոլսոյ Հայ գաղութին մէջ։

Ընտրուած պատրիարքը ոչ իջմիածնական և ոչ Կիլիկեան, ոչ լատինամիտ և ոչ ալլամերժ, ոչ բնիկներուն և ոչ նորեկներուն կուսակից պէտք էր ըլլար, կատարելապէս չեզոք ըլլալու համար, բան մը որ կարելի չէր։

Անպատճառ այս կամ այն կողմին պիտի յարէր, և երկպառակութիւնը այնքան բազմաճիւղ էր որ մեծամասնութիւն մը գտնել կարելի չէր։ Հետեալար պատրիարքարանի գործոց վարիչ աշխարհականներ, կարճ միջոցի մէջ երեք անգամ, Ա. նախ 1641էն 1650, Բ. անգամ 1655էն 1657, և Գ. վերջապէս 1657էն 1659, աւելի յարմար նկատեցին իրենք ստանձնել պատրիարքութեան գործերը։

Աշխարհական Տեղակալներու պաշտօնավարութիւնը սակայն տևական չէ կրցած ըլլալ, վասնզի պայքարող կուսակցութիւններէն մէկը յաջողած է միշտ ձեռք բերել իր ընտրելիին համար պարիարքական աթոռը, մասնաւորապէս գրգռելով պէյլիկնի պէյերու ընչաքաղցութիւնը, որ մեծ դեր կատարած է մեր պատրիարքական ընտրութեանց մէջ, քանի որ Աթոռ առաւելագոյն տարեկան տուողին մենաշնորհը եղած է երկար ատեն։

Հետեալար այդ յիսուն տարուան շրջանը հանդիսացած է փոխանցման շրջան մը կամ մեծ խմորումի մը ժամանակամիջոցը, յորում ճշտուած են վերջապէս պատրարքութեան դիրքը հանդէպ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսութեան և հանդէպ գաւառի ժողովրդեան։ Վէճերու և խառնակութեանց այդ ալլազան կոյտին մէջ ամէնէն նշանակելին էր բնիկներու և նորեկներու վէճը որ իր հրատապ հանգամանքը չէր կրնար կորսնցնել, և ամէնէն աւելի կը զբաղեցնէր Կ. Պոլսոյ Հայ գաղութը։ Այս գլխաւոր վէճը հետեալար դարձաւ առանցք մը որուն շուրջ խտացան բոլոր միւս խնդիրները ու վէճերը։

Այս մեծ խնդրին վերջ տալու և էջմիածնայ և Կ. Պոլսոյ թուլցած կապերը ամրապնդելու նպատակով Փիլիպպոս Աղբակեցի մեծ կաթողիկոսը, Եղիազար Անթապցիի պատրիարքութեան շրջանին (1651-52) կ'այցե-

լէ Կ. Պոլիս, և ինչպէս այլուր, նոյնպէս նաև Կ. Պոլսոյ մէջ թմրած զգացումներուն թափ կուտայ և կը բարձրացնէ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսութեան բարոյական նշանակութիւնը: Մասնաւորապէս իր գոյացուցած համաձայնութիւնը Կիլիկիոյ կաթողիկոսին և Երուսաղէմայ պատրիարքին հետ, ցոյց կուտան իր շինարար ոգին որ Կ. Պոլսոյ մէջ ալ իր բարերար արդիւնք ունեցաւ, Եղիազար Այնթապցի՝ որ եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւնը Փիլիպպոս կաթողիկոսէն առած ըլլալով հանգերձ, իբր Սսոյ Աթոռին թեմական՝ ընկններու կուսակցութեան մարդն էր, պաշտօնէ ինկաւ և Ամենայն Հայոց կաթողիկոսին իսկ յանձնարարութեամբը, Յովհաննէս Մուղնեցի պատրիարք եղաւ:

Փիլիպպոս կաթողիկոս՝ որ շատ լաւ ըմբռնած էր իր պաշտօնին նուիրական կոչումը և զայն անգնահատելի կերպով բարձրացուցած, իր իսկ անձնական հեղինակութեամբը, ատեն մը ևս Կ. Պոլիս կեցաւ և վերջ տուաւ ընկններու և նորեկներու վէճին, երկու կուսակցութեանց պարագլուխները հաշտեցնելով և երկու կուսակցութեանց գործակցութեամբը Կ. Պոլսոյ եկեղեցիներուն մեծագումար պարտքը վճարել տալով: Իր մեկնումէն յետոյ հնօրեայ ատելութիւններն նորէն արծարծուեցան և իր մահէն (1655 մարտ 25) յետոյ բոլորովին սաստկացան, Տիվրիկցիներու նոր բայց ազդեցիկ գաղութին Կ. Պոլսոյ ազգային գործերուն խառնուելովը: Ինչիկները՝ որոնք Փիլիպպոս կաթողիկոսի բարոյական հեղինակութեան առջև տեղի տալով, ակամայ հաշտուած էին Այսկեցի նորեկներուն հետ, առիթը բարեպատեհ համարեցին զանոնք վերստին մեկուսացնելու, — մասնաւորապէս որ անոնք կարևոր տեղ մը գրաւելով տեղացիները կը նսեմացնէին, — ուստի Տիվրիկցիներու հետ միանալով պայքար բացին Այսկեցիներու հետ:

Եղիազար Այնթապցի որ, չէր դադարած կարևոր դեր կատարելէ ազգային ամէն տեսակ խնդրոց մէջ, բնիկներու կուսակցութեան մարդն էր և կը վայելէր այդ կուսակցութեան ամէնէն ազդեցիկ պետերէն Ապրօ Զլէպիի պաշտպանութիւնը: Վէճը այնքան սաստիկ էր և Եղիազարի փառասիրութիւնը այնքան յանդուգն, որ Արեւելցի Խօջաններու ազդեցութիւնը կտարելու և զանոնք մեկուսացնելու համար Զլէպիներու խումբը տրամադիր երեցաւ մերժելու ամենայն Հայոց կաթողիկոսին իրաւասութիւնը, բան մը որմէ օգուտ քաղեց Եղիազար 1664ին Հալէպի մէջ Սոոյ Խաչատուր կաթողիկոսէն ձեռնադրուելով և ինքզինքը Թուրքիոյ Հայոց կաթողիկոս հռչակելով, եւ բնիկները ու նորեկները կազմեցին նոր կուսակցութիւններ:

Արեւելեան երկիրներու բնիկները քանի մը երեւելի Զահուկեցիներու անուամբ «Զահուկեան» կամ Էջմիածնայ կաթողիկոսին անուամբ «Յակօբեան» և կամ «Արեւելցի» կոչուեցան, մինչ Կ. Պօլսոյ և Փոքր Ասիոյ բնիկները, որոնք «Հոռմցի» կը կոչուէին, կը կազմէին «Հոռմցի»ներու կամ «Եղիազարեան»ներու կուսակցութիւնը որոնք բուն պայքար մը մղեցին իրարու դէմ:

Յակօբ Զուղայեցի կաթողիկոսին հեղաբարոյ խոհականութիւնը, Էջմիածնայ բարոյական վարկը փրկելու ամէն հաւաստիք կուտար, երբ մահը վրայ հասաւ (1681) և ազգը ալ աւելի խոհական եղաւ վէրքը մէջտեղէն վերցնելու համար Ամենայն Հայոց կաթողիկոս ընտրելով Այնթապցին (1683) որով վերջ դաւաւ Եղիազարեան վէճը՝ որ վերջին վարագոյրը կրնանք համարել հոգեւորապէս Կ. Պօլսոյ Հայերը իրենց ստորադասելու համար երկու աթոռներու մղած չին պայքարին:

Բայց Տիվրիկցիներու և բնիկներու, կաթողիկոսեան թեր ու դէմ բացուած պայքարները կը տևէին,

և կուսակցութիւններ գոյութիւն ունէին, և արժող գերծ չմնաց խայտառակութիւններէ և կողոպուտի ազդարար մը եղաւ։ Իւրաքանչիւր կուսակցութիւն իր մրցակիցէն աւելի վճարելով իր ընտրելիին համար արժող իւրացնելու փորձը ըրաւ։

Այսպէս 1660-1715 յիսնամեայ շրջանին մէջ, քանի մը կուսակցութիւններէ վարձուած 21 եկեղեցականներ, շատ անգամ անարժան, տղէտ, և խառնակիչ անձեր, նոյնիսկ հասարակ էքմէքճիներ և ճեհեհեհ վերսիվեհի սոսկալի անունով մկրտուած երէցներ, իրարու ձեռքէ յափշտակեցին արժողը, հազիւ 55 տարիներու տեւողութեանը 34 պատրիարքական փոփոխութեանց առիթ ընծայելով։

Եւ ինչպէս 1600-1660 շրջանին մէջ, Կ. Պոլսոյ Հայ գաղութը երկպառակող մեծ վէճը իր բնոյթը փոխած և տարբեր շրջափոխութիւն մը ստացած էր, նոյնպէս նաեւ այս երկրորդ շրջանին նորեկներու և ընթիկներու մեծ վէճը իր գոյնը փոխեց և իրր գլխաւոր վէճ, անոր տեղը դրաւեց կաթողիկոսեան վէճը, որ Աւետիք Երզնկացիի ատեն այլեւս ահարկու փոթորիկի մը երեւոյթը առաւ։

Ասիկա ալ արդիւնքն էր որոշ պատճառներու և արտաքին ոչ նուազ նշանակելի ազդեցութեանց, որոնք երկրին բոլոր կազմին վրայ ալ ազդած են և մանաւանդ առաւելապէս այդ ամբողջութեան իրր մասի՝ ներգործած են նաեւ Հայ տարրին վրայ, անոր համար որ Հայք Քրիստոնեայ ըլլալով Օսմ. Կայսրութեան մէջ զգալի եղող Քրիստոնեայ ազգերու ազդեցութենէն անմիջապէս իրենք ազդուած են։

Օսմ. Կայսրութիւնը իր լիակատար և ամենայաջող յաղթութիւններէն յետոյ, օրոնցմով աշխարհը սասանեցուց, եկաւ շրջան մը ուր այլեւս հակադարձ շարժմամբ սկսաւ տկարանալ և ընկճիլ։ Վիէննայի պարտութենէն

(1683) յետոյ, Օսմանեան կայսրութիւնը հետզհետէ կոր-
մնացուց իր գրաւած տեղը Եւրոպայի մէջ։ Այդ տկարու-
թեան առաջին և անմիջական արգիւնքն եղաւ արտաքին
ազդեցութեան զարգացումը ի Թուրքիա։

Ֆրանսա առաջին Եւրոպական երկիրն է որ Թուր-
քիոյ հետ դեսպանական յարաբերութիւններ հաստատած
է։ Կաթոլիկ եկեղեցւոյ այս անդրանիկ դուստրը, իր
ազդեցութիւնը արեւելքի մէջ տարածելու իբր միակ
միջոց, ընդգրկած է Կաթոլիկ կղերին պաշտպանութիւնը,
որ արդէն Պապերն իրեն վստահած էին։ Այս պաշտպա-
նութեան հետեւանքը խիստ աննպաստ էր Օսմ. կառա-
վարութեան համար, վասնզի անոնք որ Բրօքականտայի
աշակերտներուն կողմ կը յարէին և կ'ընդունէին կաթո-
լիկ կրօնը՝ Ֆրանսական կառավարութեան ձեռքը դոր-
ծիք կ'ըլլային։ Օսմ. կառավարութիւնը այդ պաշտպա-
նութիւնը ընդունելով իրեն հպատակ ժողովուրդներու
երկպառակիլը կը քաջալերէր։ Ասոր համար իբր թէ բա-
ւական չըլլային կաթոլիկ բազմաթիւ միաբանութեանց
անդամները, անոնց տէր կը կանգնէր նաև մեծ օրհու-
թեան մը դեսպանը, որ երկրին մէջ ամէնէն ազդեցիկն էր։

Բրօքականտայի ֆիսե կամ Հաւսսֆի Զարափան ժո-
ղովը հիմնուած է Հռոմի մէջ 1622ին Գրիգոր ԺԵ. Պապի
(1621-1623) կողմէ։ Ուրբանոս Ը. (1623-1644), յաջորդ-
Գրիգորի, այս հաստատութեան միացուց 1627ին, օտա-
բազգի ընծայացուներու համար քարոզչական ուսումնա-
բան մը՝ քրօքականայի դպրոցը և բազմալեզուեան տպա-
րան մը։

Ռրօքականտայի նպատակն էր տարածել կաթոլի-
կութիւն հեթանոսներու մէջ, նոյնպէս և ոչնչացնել հե-
րետիկոսութիւնն ու հերձուածները քրիստոնեաներու մէջ։
Եւ որովհետև Հռոմի համար հերետիկոս և հերձուածող
չէին միայն կաթոլիկները, ուստի բրօքականտայի առջև

կը բացուէր ահագին ասպարէզ և անիկա կը դառնար շատ կարեւոր հիմնարկութիւն մը։ Բրօքսականտան բարձրագոյն ատեանն էր, որուն կը հպատակէին աշխարհի վրայ գոյութիւն ունեցող բոլոր միասնարկութիւնները, անիկա էր, որ առաքելական յաջորդներ կը ղրկէր հերետիկոսական և հերձուածողական երկիրները՝ քրիստոնեաները դաւանափոխ ընել տալու համար։ Իբրև գերագոյն ատեան, հաւատի ծաւալման այդ ժողովը ունէր ահագին դրամական միջոցներ և լայն ու մեծ կազմակերպութիւն մը և անոր անդամները կարտինալներ էին, որոնց ձեռքին տակ կար երկրորդական ծառայողներու մեծ բազմութիւն մը։ Բրօքսականտայի դպրոցը իւրաքանչիւր տարի հանդէս կը կատարէր Յունվար 6 ին և այն ատեն անոր աշակերտները քարոզ կուտային՝ զանազան լեզուներով։»

«Հայերը բրօքսականտայի մասնաւոր ուշադրութեան արժանացած «հերձուածող ազգերու» շարքին մէջ, ի հարկէ, առաջիններէն մէկը պիտի ըլլային։ Ուրբանոսի դպրոցն ու տպարանը գրեթէ անմիջապէս կը սկսին գործ ունենալ հայոց հետ։ Քարոզչութիւնը Հայաստանի մէջ աւելի եռանդուն հանգամանք կ'առնէ։ Կաթողիկ միսիօնարութիւնը ուժեղ ու յաղթական է մանաւանդ այն պատճառով, որ անոր շարքերուն մէջ կը գործեն ճիշդ ուղիքներու լէգէոնները, որոնք արդէն իրենց ցանցերուն մէջ էին առած գրեթէ ամբողջ Եւրոպան և կը քարոզէին երկրագունդին ամենահեռաւոր, անյայտ ու վայրենի մասերուն մէջ անգամ։ Հանրածանօթ իրողութիւն է, որ պապականութեան այս խիստ կրթուած, ճարպիկ զօրքը իր նպատակին հասնելու համար միջոցներու խրտութիւն չէր դնել և կը դիմէր թէ՛ թոյնին, թէ՛ կրօնի խօսքին, թէ՛ կաշառքին, թէ՛ բարեգործութեան։ Եւրոպական արքունիքներ իսկ չէին կրնար ազատիլ այդ

մարդոց խնամակալութիւններէն, ո՛ւր մնաց հայոց անտէր ու խեղճուկ աղգը, որ այնքան առատ հունձք կը խոստանար հողիներ որսացողներուն: Ծիղուիթները մասնաւորապէս սիրեցին Հայերը և Հայաստանի մէջ գործի սկսելէ առաջ անոնք Հռոմի համար որս մը պատրաստեցին Լեհաստանի Հայերէն, օգտուելով այդ կաթոլիկ պետութեան մէջ իրենց բռնած տիրապետող և կառավարող դիրքէն»⁽¹⁾. (Տես հայկական տպագրութիւն ԼԵՕի, էջ 85-86):

Եւ արդարեւ գործի կը սկսին 1630ին Լեհաստանի մէջ, առաջ բերելով դաւանափոխական շարժում մը որ Նիկոլի դաւերովը և Վարդան Յունանեանի դաւաճանութիւնով պիտի գար յանգէր Լեհահայոց իտպառ կորստեանը:

Լեհաստանէն յետոյ, իբր հայութեան բարգաւաճ մէկ կայանը և իր ներքին վէճերովը ոչ նուազ նպաստաւոր վայրը, Կ. Պոլիս, կաթոլիկ հաւատածաւալ կղերին ու շաղկապներէն չվրիպեցաւ, և ոչ շատ յետոյ՝ Լեհաստանի մէջ կատարուած ձեռնարկէն. — ինչպէս վերը յիշելու առիթ ունեցանք — նման ձեռնարկ մըն ալ Կ. Պոլսոյ մէջ կ'ըլլայ, 1636 ին Կղեմէս Գալանոսի միջոցով:

Այս առաջին փորձը իսկ բաւական կ'ըլլայ վէճ յառաջ բերելու, և հոն այդ առաջին պայքարին մէջ իսկ ժամանակին Ֆրանսական դեսպանը՝ Պ. Ժան տը Լա Հէ պաշտպան կը հանդիսանայ Գալանոսի: Սակայն հակառակ այս պաշտպանութեան Օսմ. կառավարութիւնը խոհականութիւնը կ'ունենայ երկրէն դուրս արտաքսելու Գալանոսը և իր համախոհները, որով անհետեւանք կը

(1) Բնագիրը Արեւելեան ընտիր աշխարհաբարով մը գրուած է, մենք Արեւմտեան լեզուին վերածելով արտագրեցինք:

մնայ Կ. Պոլսոյ Հայոց մէջ Հռովմէադաւանութիւնը տարածելու այս առաջին փորձը :

Լատին կրօնաւորին այս ձախողութեան յետոյ պապերը իրենց առաջադրեալ նպատակէն չեն հրաժարիր, այլ ընդհակառակը նոր ձեռնարկներ կ'ընեն, այնպիսի ձեւով մը որով աւելի շուտ և աւելի ուղղակի կարելի էր նպատակին հասնիլ : Այս անգամ որոացուած և վարձուած հայեր կը գործածուին հայ եկեղեցիին դէմ, զայն երկպառակելու և բաժնելու համար :

Այս անգամ աւելի հեշտ կ'ըլլայ իրենց յաջողութիւնը ոչ թէ անոր համար որ քարոզիչները հայեր էին, այլ անոր համար որ Ա. Թուրքիոյ մէջ ֆրանսական դեսպանին ազդեցութիւնը աւելի զօրացած էր, և Բ. Կ. Պոլսոյ Հայոց մէջ նորեկներու և բնիկներու վէճը, գրեթէ 60-70 տարուան պայքարի շրջան մը ստեղծած էր, և մտքերը այնպէս մը տրամադրած, որ իւրաքանչիւր նոր գաղափար եթէ մէկ կուսակցութենէն մերժուէր միւսէն անպատճառ կ'ընդունուէր :

Կաթոլիկութեան համար ալ նոյնը պատահեցաւ : Թովմաս Բերիացի 1644ին երկու ամսուան կարճ պաշտօնավարութենէ մը յետոյ Հռոմ գնաց, ուրկէ վարձուած վերադարձաւ Կ. Պոլիս 1655ին, երբ նորեկներու ու բնիկներու վէճը իր սաստկութեան հասած էր, և այդ պատճառով Պատրիարքական ընտրելի մը վրայ համաձայնիլ կարելի չըլլալով Աշխարհական Տեղակալներ կը վարէին գործերը :

Թովմաս Բերիացի կը փորձէ տիրանալ Պատրիարքական Թափուր աթոռին, ասով Թերեւս Հռոմէն թելադրեալ նպատակին ուղղակի և անվրէպ հասնելու համար : Իրեն կ'աջակցին և ձեռնառու կ'ըլլան ինչպէս պատմութիւնը կը հաւաստէ ⁽¹⁾ դեսպանատուններու Հայ

Թարգմանները, անշուշտ գիտութեամբ իրենց պետերուն, և կառավարութեանց հրահանգին, որոնք ուրիշ դիտում չէին կրնար ունենալ, եթէ ոչ Թուրքիոյ մէջ կաթոլիկութիւնը տարածելով իրենց ազդեցութիւնը Արևելքի մէջ աւելցնել:

Թովմաս Բերիացին 1657ին կը յաջողի տիրանալ աթոռին, ազգին բացորոշ կամքին հակառակ, սակայն մէկուկէս տարուան կարճ պաշտօնավարութենէ մը յետոյ բանտին մէջ թունաւորուելով մեռաւ և ծովը նետուելով Հայոց նախատակոծ ըլլալուն պատճառ եղաւ: Սակայն՝ այլևս հիմը դրուած էր և պայքարը հարկ էր որ շարունակուէր: 1668ին Ճիզուիթները բուն իսկ Հայաստանի մէջ կ'երևնային էրզրումի մէջ առաքելութիւն մը հաստատելով որ երկու ճիւղի բաժնուեցաւ, առաջինը⁽¹⁾ Դերջան, Հասան-Գալէ, Կարս, Պայաղիտ չրջագիծով և երկրորդը⁽²⁾ Սպեր, Բաքերդ, Տրապիզոն, Կիւմիւշ-խանէ չրջանակով: Ժէ. դարուն վերջին տասնամեակին մէջ Բօքրականտայի հայ աշակերտ մը՝ Խաչատուր Վարդապետ Առաքելեան էրզրումցի (1661-1740) օգտուելով Մելիքսեդեկ Սուպհի (1698-1699 և 1700-1701) և Մխիթար Քիւրտիստանցի (1699-1700) Պատրիարքներու թոյլտուութենէն Կ. Պոլսոյ Հայ մտաւորական շարժման վրայ խորունկ ազդեցութիւն մը կ'ունենայ, փոխադրիչ ըլլալով Լատին մտքին, կրօնական ներգործիչ գիրքերու Հայերէն թարգմանութիւններովը:

Մխիթար Սեբաստացի՝ նոյնպէս համոզուած կաթոլիկ մը, Կ. Պոլսոյ մէջ իսկ, դրական գործունէութիւն մը կ'ունենայ:

Միայն գրական ու մտաւորական այս ազդեցու-

(1) Ս. Գրիգորի անուան նուիրուած էր:

(2) Ս. Իզնատիոսի:

թիւնը իբր թէ բաւական չըլլար, այս երկու Վարդապետներ կ'արտօնուին նաեւ քարոզելու ուղղակի ժողովրդեան, Հայ եկեղեցւոյ բնմէն: Խաչատուր Վարդապետ Առաքէլեան կը քարոզէր Գում-Գաբուի Մայր եկեղեցւոյն և Սամաթիոյ Ս. Գէորգ եկեղեցւոյն մէջ, իսկ Մխիթար Վրդ. Սեբաստացի Ղալաթիոյ Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյն մէջ, որով Կ. Պոլսոյ այն ատենուան հինգ եկեղեցիներէն երեք կարեւորագոյնները զբաւուած էին կաթողիկ քարոզիչներէ:

Այս ուժգին հոսանքը՝ ոչ նուազ ուժգին հակադէցուծիւն մը առաջ բերաւ, և Կ. Պոլսոյ հայերը կաթողիկոսութեան դէմ պայքարելու համար պաշտօնի կոչեցին Արեւելեան խստամբեր և աններող կղերին ներկայացուցիչներէն Եփրեմ Ղափանցին որ Գ. անգամ⁽¹⁾ ըլլալով Պատրիարք հռչակուեցաւ 1701 Սեպտեմբեր 1ին: Եփրեմ Ղափանցի խստութեամբ վարուեցաւ Հայ Հոռմէականաց հետ և Մխիթար Սեբաստացի և Խաչատուր Առաքէլեան Վարդապետները քարոզելէ արգիլուեցան: Կաթողիկոսութիւնը ընկճուելու դատապարտուած էր և գէթ արտաքին երևոյթին մէջ այնպէս կ'երևէր:

Սակայն դարձեալ թափեցաւ ելաւ Ֆրանսական դեռպանը՝ Ֆէրիօլ (անուանուած 1699ին) որ 1701ին հրաւիրեց երկու կողմերու գլխաւորները և հաշտեցուց զանոնք, ինչպէս կը գրէ իր նամակներուն մէջ: Եփրեմ Ղափանցի քաղաքագիտական հաշիւներով կամ անելի ճիշդ Օսմանեան պետութեան քաղաքական հայեացքներուն համակերպելով՝ հակառակ իր անհատական ըմբռնումներուն ղիջաւ լատին կղերին հետ իրաւախօհ ըլլալու: Այս նպատակով Միաբանութեան գիր մը խմբագրուեցաւ, զոր Լատին մեծաւորը Հ. Պրաքօնիէ չուղեց ստորագրել⁽²⁾:

(1) Ա. անգամ 1684-1686 եւ Բ. անգամ 1694-98:

(2) Ընդ. Օր. 1901, էջ 116:

Ժողովուրդը մեծամասնութեամբ աւելի աւանդապահ, դժգոհ մնաց Եփրեմ Ղափանցիի այս կարգադրութենէն, և իր ըմբռնումներուն աւելի համապատասխան եկող Եւդոկիացի Աւետիք վարդապետը, — ռխերիմ հակառակորդը Ճիզուկիթներուն զորս հալածած էր էրզրումէն — Պատրիարք ընտրեց։ Իր առաջին Պատրիարքութեան շրջանին (1702-1703) դարձեալ իր դէմը գտաւ Յրանսական դեսպան Մ. Ֆէրիօլը, որուն կողմանէ թարգմանը՝ Հայ մը՝ Սարգիս Սահաթճի, ուղեց միջնորդել ինպատե Եփրեմէն հալածուած քանի մը լատինամիտ կղերականներու։ Սակայն Աւետիք տեղի չտուաւ, ինչ որ սուղի նստաւ իրեն։ Կաթողիկոսեան պաշտպանները տապալեցին զինքը և մինչև իսկ բանտի և աքսորի մատնեցին։ Աւետիք Եւդոկիացի՝ ժողովրդեան պահանջման վրայ 1704ին կրկին պատրիարք կ'ըլլայ, և մեծ խոհեմութեամբ և շրջահայեցութեամբ կը պաշտօնավարէ ⁽¹⁾։

Սակայն Յրանսական դեսպան Մ. Ֆէրիօլի պաշտպանութեան տապալինած լատինամիտ կուսակցութիւնը, որուն մէջ էր նաև Կիլիկիոյ նախկին Կաթողիկոսը՝ Մատթէոս Սարը, անհաշտ ատելութեամբ մը կը հալածեն Աւետիքը՝ լատինամիտներու այս աններող հակառակորդը։ Աւետիք, Ֆէրիօլի հետ համաձայնութեան մը գալու համար՝ կարգ մը պայմաններ կ'առաջարկէ, որոնք կը մերժուին։ Հուսկ ուրեմն Աւետիք կը տապալի և Ֆէրիօլ զայն ընկճելէ յուսահատ, անոր դէմ կը դաւէ և պատմական խաբէութեամբ մը զայն կը տարագրէ Թուրքիայէն դուրս, բանտարկեալ վիճակի մէջ։ Սակայն պայքարը չվերջացաւ, և Թերեւս աւելի սաստկացաւ։ Յրանսական դեսպանը միշտ կատարեց իր չարագուշակ դերը՝ կաշառուած քանի մը եկեղեցականներու և երեւելի աշխարհականներու հովանաւորողը հանդիսանալով։

(1) Ընդ. Օր. 1901 էջ 121, Նոյնիսկ Ֆէրիօլի վկայութեամբ։

կառավարութիւնը՝ զարմանալի տկարութեամբ մը ա-
կանատես ըլլոր այս իրերադարձութեանց որոնց դերա-
կատարներն էին օտար քանի մը կրօնաւորներ և օտար
դեսպան մը, թոյլ կուտար իրեն հպատակ ազգի մը պա-
ռակտիլը և վէճերով ու կռիւներով զբաղիլը և բնաւ
միջոցներ ձեռք չէր առներ վերջ տալու համար այս աղէ-
տաբեր շարժման որ դուռ կը բանար օտար միջամտու-
թեան։ Օսմ. կառավարութեան այս թոյլտուութիւնը
նշանն իսկ էր մեր կառավարութեան տկարութեանը,
որուն աղէտաբեր հետեւանքը դժբաղդաբար կրեցին ըլլոր
հպատակ ժողովուրդները, մանաւանդ Հայերը։ Եւ պէտք
է նկատել թէ Հայերը բաւական ճարպիկ եղած են,
Ֆրանսական կառավարութեան պէս ազդեցիկ կառավա-
րութեան մը դեսպանին հովանաւորութեան տակ գտնուող
այս շարժումը խոհականութեամբ վանած ըլլալնուն
համար, եթէ ոչ Հայ-Հռոմէականները արդէն 1714-15
թուականներէն սկսեալ սլիտի ունենային իրենց յատուկ
պատրիարքութիւնը⁽¹⁾, ապահովաբար նոյն իսկ Ֆրան-
սական դեսպանին պաշտպանութեամբը։ Սակայն Հայերը
ճարպիկ հանդիսացան և պայքարեցան և յաջողեցան
արգելք հանդիսանալ այս տեսակ կազմակերպութեան մը։

Սակայն վէճը ահարկու սաստկութեամբ շարունակ-
ուեցաւ, բազմաթիւ պատրիարքներ տապալեցան մէկ կամ
միւս կողմին յարած ըլլալնուն համար, վասն զի երկու
կողմերն ալ առանց զիջողութեան ուղղակի կը պայքա-
րէին և սաստկութեամբ հարուածել կ'ուզէին իրենց հա-
կառակորդները։ 1715 Սեպտեմբեր 9ին Կոլոտ Յովհան-
նէս, Պատրիարք ընտրուելով, ժամանակաւոր կերպով
մինչև 1741, 28 տարի, վերջ կը գտնէ Կ. Պոլսոյ հա-
յութիւնը վեր ի վայր յուզող մոլեռանդական այդ-

(1) Ընդ. Օր. 1901 էջ 127.

պայքարը, զի Կոլոտ իր անձին վրայ կը կեդրոնացնէր քանի մը նշանակելի յատկութիւններ. կազմակերպիչ և կարգաւորող միտք մըն էր, և իր հետապնդած նպատակին անուղղակի, խոտորնակ և զգուշաւոր ճանապարհով և յամբարար հասնելու խոհականութիւնը ունէր։ Հետեւաբար Կոլոտ՝ իրր Արեւելցի, սակայն ներքնապէս լատինամիտ միտումներով օժտուած անձ, երկու կողմն ալ գոհացուց, առանց ուղղակի պայքարի մտնելու։ Յուզեալ կիրքերը հանդարտեցնելու և թաղային վէճերուն վերջ տալու համար, Կ. Պոլսոյ ժողովուրդը զբաղեցուց եկեղեցիներու շինութիւններով, որով գրեթէ իր 28 տարուան պատրիարքութիւնը շինութեանց շրջան մը եղաւ։ Միւս կողմէ, ուղղակի ռամիկ ժողովրդեան ուղղուած հաւատածաւալական քարոզութեանց անպատեհութիւնները տեսնուած էր, ուստի Կոլոտ տարբեր ուղղութեան մը հետեւեցաւ։ Ուղեց հասցնել կղերական դաս մը Լատին կրօնական համոզմանց համաձայն և այդ ոգւով դաստիարակուած կղերին միջոցաւ ներմուծել կրօնական տարբեր համոզումներ։ Ասոր համար, Սկիւտարի մէջ հիմնեց վարժարան մը, ուր իրմէ զատ կը դասախօսէր նաև Խարբերդցի Ղուկաս վարդապետը, որ Եւրոպա ուսած էր Լատիներէնը և թարգմանած էր բազմահատոր կրօնական և գիտական գործեր, — ամբողջութեամբ Լատին սփռաստիկ վարդապետութեան պատկանող, — որոնք իրենց ազդեցութիւնը ունեցան Կոլոտի աշակերտներու մէկ մեծ մասին վրայ։ Անոնք խմորուած Հռոմէական եկեղեցւոյ վարդապետութիւններով, գործնականապէս ներգործել սկսան հասարակութեան վրայ, հետզհետէ աճեցնելով Հայ Հռոմէականներու թիւը։

Կոլոտ միեւնոյն ատեն՝ հաշտարար տրամադրութեամբ վարուեցաւ Հայ-Հռոմէականներու, Լատինաց,

ինչպէս նաև անոնց թուրքիոյ մէջ պաշտպան հանդիսացող կառավարութեան՝ Ֆրանսայի դեսպան Պօնաքի և Վիլնէօյ մարքիզներու հետ։ Ասով հանդերձ Վիլնէօյ մարքիզ չդադրեցաւ կաթոլիկները Հայ աղգէն անջատելու փորձերուն աջակցիլ, գործակցութեամբ Գերմանիոյ դեսպանին, 1735ին նախաձեռնարկ ըլլալով, Հայ-Հռոմէականաց յատուկ եկեղեցի շինելու, ինչ որ կը ձայնողի այս անգամ, Լատին կրօնաւորներու ընդդիմութեան պատճառով⁽¹⁾։

Իր յաջորդները այս վարպետ քաղաքականութիւնը չկրցան շարունակել և տեղի տուին մերթ բուռն և մերթ մեղմ պայքարներու, որոնց հետեւանքը եղաւ հակառակութեան զգացման աճումը և հալածման պատճառած տարածումը, որ կաթոլիկներուն թիւը գաւառներուն մէջ աճեցնելու մեծապէս նպաստեց։

Կոլոտի պատրիարքութենէն առաջ պատահած բոլոր անցքերը, մասնաւորապէս կաթոլիկութեան անունով իրարու դէմ հանելով Կ. Պոլսոյ հայու-թեան երկու մասերը, որոնք բնիկներու և նորէկներու վէճով արդէն երկպառակուած էին, մեծ փոփոխութեանց ենթարկեցին Կ. Պոլսոյ Հայ գաղութին վիճակը։ Իր կրօնական համոզումներուն դէմ մղուած պայքարը սեղմեց տարբեր վէճերով ընդդիմադիր և պառակտեալ շարքերը և ստեղծեց խոշոր մեծամասնութիւն մը՝ աւանդապահ և անվեհեր պաշտպան իր նախնեաց հաւատալեաց։ Կաթոլիկ փոքրամասնութիւնը եթէ յաջողութիւններ ունեցաւ երբեմն երբեմն, կը պարտէր այն բացառիկ պաշտպանութեան որ օտար կառավարու-

(1) Ի վերջոյ 1831 Յունուար 6ին յաջողեցան հարիւր տարուան պայքարէ մը յետոյ ձեռք բերել անջատ հասարակութիւն մը ըլլալու իրաւունքը դարձեալ Ֆրանսական դեսպանին պաշտպանութեամբը։

թիւններէ կուգար և անհատական նախաձեռնութեանը՝ քանի մը ազդեցիկ լատինամիտ անձերու։ Ժողովուրդը միշտ ազգայնամոլ պատրաստ էր իր ազգային եկեղեցւոյ պաշտպանութեան, հետեւաբար ամէն անգամ որ պատրիարքական ընտրութեան խնդիր յուզուեցաւ, ինքն ուժ տուաւ այնպիսի եկեղեցականներու, որոնք հակառակ էին օտարամուտ գաղափարներու։ Արեւելեան գաւառներու կրօնաւորները այս տեսակէտով կը ներկայացնէին յարմարագոյն ընտրելիներ ուստի շարունակ ընտրուողները առնուեցան Արեւելեան գաւառներու եկեղեցականներէն, հետեւաբար վերջապէս ջնջուեցաւ Կիլիկիոյ Աթոռին ազդեցութիւնը Կ. Պոլսոյ Պատրիարքութեան վրայ, Կոլոտէն շատ առաջ։ Մանաւանդ որ Էջմիածնայ վիճակը հետզհետէ բարւոքած ըլլալով Փիլիպպոս Աղբակեցի Կաթողիկոսին կարգաւորութիւններէն յետոյ, Էջմիածին մեծապէս ուշադրութեան առած էր իր և իր հօտին մէջ հոգեւոր հաղորդակցութիւնները ամրապնդելու պէտքը և ԺԷ. դարուն սկիզբէն կանոնաւորապէս Թուրքիոյ Հայ վիճակները նուիրակներ կը ղրկէր, որոնք Էջմիածնայ աթոռին բարոյական նշանակութիւնը բարձրացուցին յաջա ժողովուրդին։

1715ին երբ Կոլոտ պատրիարք եղաւ արդէն այս յարաբերութիւնները ճշդուած էին և Կ. Պոլսոյ Պատրիարքը կը հնազանդէր իբր որդի Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին, որ զինքը կը ճանչնար Թուրքիոյ Հայոց Առաջնորդներուն մէջ իբր նախապատիւը և առաջինը։

Միւս կողմէ, մինչև Կոլոտ՝ ժողովուրդային կամքը պատրիարքական ընտրութեանց և Պատրիարքարանի գործոց մէջ հետզհետէ կը ճշդուէր, և պատրիարքին հոգեւոր և մարմնաւոր իշխանութիւնը կը ստանար որոշ հանգամանք, ճշդուած պատասխանատուութիւններով, որոնք երեք որոշ սկզբունքներու վրայ կը բարձրանային։

Ա. Պարտաւորութիւններ և իրաւունքներ պետութեան հանդէպ:

Բ. Ամենայն Հայոց կաթողիկոսութեան կամ ընդհանրապէս Հայ եկեղեցւոյ հոգեւոր կառավարութեան հանդէպ:

Գ. Ժողովուրդին հանդէպ:

Բ.

ԺՈՂՈՎՐԴԵԱՆ ԶԱՅՆԸ

Թուրքիա իբր բացարձակ միապետական երկիր մը, որպէս էր Ֆաթիհի կառավարութիւնը, և իբր առաւելապէս զինուորական՝ բուռն բան մը ունէր իր մէջ: Այս տեսակ իշխանութեան մը կողմէ հպատակ ազգի մը կրօնական վարչութեան համար կազմակերպուած Պատրիարքական իշխանութիւնը, կառավարութեան պէս, ընական է թէ բացարձակ միապետական պիտի ըլլար: Մանաւանդ պէտք է նկատել թէ առաջին Պատրիարքը նոյնիսկ ուղղակի կայսրը անուանած էր, և ժողովրդական ընտրութիւնը անոր մէջ դեր մը չունէր: Իր անմիջական յաջորդները հաւանօրէն նոյնպէս կայսրաներէն անուանուած պիտի ըլլան և ոչ թէ ժողովրդեան ընտրութեամբ կարգուած, հետեւաբար իրենց իշխանութիւնն ալ բացարձակ եղած է և ամենազօր ու լիակատար: Սակայն այս տեսակ վարչութիւն մը անհաշտ էր Հայ եկեղեցւոյ օրէնքներուն, որ եկեղեցական ամէն աստիճանի,

ամէնէն վարէն ամէնէն վերը, միշտ ժողովրդեան հաւանութիւնը անհրաժեշտ կը դատէր, նոյնիսկ ձեռնադրութեան պահուն արարողութեան իբր մաս, այդ հաւանութեան քուէն պահանջելով: Կ. Պոլսոյ Առաջնորդ եպիսկոպոսութիւնը, ընդհանուր օրէնքէն զերծ չէր կրնար մնալ, հետեւաբար քիչ քիչ զգալի եղաւ ժողովրդեան ազդեցութիւնը Պատրիարքներու անուանման համար: Օսմանեան Սուլթանները բնական է թէ նախապատիւ համարեցին գտնուած եկեղեցականներուն մէջէն վաւերացնել այն՝ որ ազգին մեծամասնութեան հաւանութեան արժանացած էր: Ընտրութեան համար որոշ եղանակ մը չենք կարծեր որ գտնուած ըլլայ, սակայն միշտ Կ. Պոլսոյ ազդեցիկ Հայերուն դերը իբր ժողովրդեան զգացմանց ներկայացուցիչ, ամէն ատեն զգալի եղած է: Կառավարութեան մեծ պաշտօնատարներուն, մանաւանդ Նպարքոսին, սեղանաւորները ժողովրդեան մէջ յուզուած վէճերուն համաձայն դիւրացուցած են Պատրիարքներու անուանումը կամ պաշտօնանկութիւնը:

Մինչև ժիւ. դարուն սկիզբը որեւէ յիշատակութիւն չկայ Պատրիարքաց ընտրութեան մասին: Առաջին անգամ Գրիգոր Կեսարացիի և Յովհաննէս Խուլի մրցակցութեան շրջանին կը յիշուի ժողովրդեան ազդեցութիւնը Պատրիարքութեան ընտրութեան ատեն, զլիսուորութեամբ ազդեցիկ Հայու մը՝ Աստուածատուր Խալֆայի, որ այն ատեն Ճէլալիներու ապստամբութեան հետեւանօք դաւառնեղէն Կ. Պոլիս խուժող գաղթականներուն ալ ծառայութիւններ մատուցած էր անհատական ազդեցութեամբ:

Գրիգոր Դարանաղցի՝ ժամանակակից պատմագիրը, կը նկարագրէ երկու Պատրիարքական ընտրութիւններ, որոնց մէջ ժողովուրդը դեր կը կատարէ:

Դարանաղցի կ'ըսէ թէ Զաքարիա Վանեցի աբրահամ եկն յըստամբօլս, ամենեքեան դրոհ տալով ժողովեցան

ի վերայ նորա, որ ձանձրացեր էին ի կեսարացւոյ (Գրիգոր) բռնութենէն և անիրաւ հարկապահանջութեանցն որ ի քահանայիցն : Եւ մէկ օր զի՛նչ տեսաք, յեղակարծում ժամու բազմամբոյս քահանայիւք և ժողովրդովք և խուլ վարդապետն (Յովհաննէս) ընդ նոսա, և լցաւ տունն ամբոխիւք յորում էաք . . . : Եւ սկսան թատալիր առնել և պատրաստութիւն կեսարացւոյն ընկելոյ յաթոռոյ պատուոյն : Շատ ինչ խորհեցան և խօսեցան . . . և ապա արձակեալ ամբոխին գնացին իւրաքանչիւր ի բնակութիւնս իւրեանց : Եւ իջեալ անտի գնացաք ի Ղալաթիա և անդ կրկին հաւաքեցան Ջաքէն (Վանեցի Ջաքարիա) և Յովհաննէս խուլն բազմամբոյս երիցանօք և եղին դաշինս գրովք թէ ի միաբանութիւն և միմեանց օգնութիւն առնեմք : Դարանաղցին յետոյ մանրամասնօրէն կը նկարագրէ թէ Գրիգոր կեսարացի երբ կը լսէ իրեն դէմ եղած այս խորհուրդները, ազգին մեծամեծներէն և առաջականներէն չորս անձ կը զրկէ Դարանաղցիին, խնդրելով որ հաշտուին և այդ խորհուրդէն ետ կենան : Ասիկա արդէն կը նշանակէ Պատրիարքարանի գործոց մէջ աշխարհականաց ազդեցութեանը աճումը, որ քիչ յետոյ ալ աւելի որոշ կերպով կ'երևայ : Վերահանայքն . . . բողոքեցին (ընդդէմ կեսարացիին) . . . վասն անիրաւ զրկմանցն և սատիկ անյադ լինելոյ արծաթսիրութեան և հազիւ կարացաք հանել ի միջոյ մեծաւ ջանիւ, որ ելեալ գնաց յերկիրն իւր ի կեսարիա : Հետեաբար 1612ին ժողովրդեան կամքով առաջին անգամ կ'իյնայ Գրիգոր կեսարացի և իրեն կը յաջորդէ Ջաքարիա Վանեցի :

1613ին, ինչպէս դարձեալ Դարանաղցի կը վկայէ, Մայիս 25ին ճեկան ամենեքեան Վարդապետքն և ամենայն քահանայքն և խալֆայն (Աստուածատուր) հաւաքեցան մօտ առ մեզ նոր թատալիր առնել : Յովհաննէս Պատրիարք կը կարգուի, երկու փոխ-Պատրիարքութիւն-

ներով : Առաջինին պէրաթը և վերջիններու Եպարքոսական եմբնամկները ձեռք կը բերէ Աստուածատուր Խալֆա, Մեծ Եպարքոս Նասուֆ Փաշայն միջոցով, որ կ'երևայ թէ յարաբերութիւն ունէր այդ ազդեցիկ Հայուն հետ⁽¹⁾ :

Այս տողերը երևան կը հանեն սա իրողութիւնը թէ ժէ. դարուն մէջ Պատրիարքական ընտրութեանց և պաշտօնանկութեանց մէջ առաջին դերակատարներն էին, Կ. Պոլիս գտնուող եկեղեցականները՝ ուղղակի, և ազդեցիկ հայերը՝ անուղղակի : Առաջինները կուտային որոշումները, սակայն գործադրութիւնը միշտ կը մնար ազդեցիկ աշխարհականներուն, որոնք իրենց ունեցած յարաբերութիւններովը նախարարներուն հետ, կը ջանային իրագործելու եկեղեցականաց ժողովներուն որոշումները :

Այսպէս տեսանք թէ ժէ. դարուն սկիզբը՝ Կ. Պոլիս և իր անմիջական շրջակայքը հաստատուած գաղութը որ քիչ յետոյ բնիկներուն դէմ պիտի պայքարէր, պաշտպան ունէր ազդեցիկ հայ մը՝ Աստուածատուր Խալֆան որ էջմիածնականներու կուսակցութեան ինպաստ գործեց միշտ օգնելով Զաքարիա Վանեցիի և Յովհաննէս Խուլի պատրիարքանալուն, մինչ բնիկներուն մէջ երևելի էր Շահին Չէլէպի⁽²⁾, որ կուսակից էր Գրիգոր Կեսարացիին, կամ Կիլիկեան աթոռին յարողներուն : Իրենցմէ յետոյ այս երկու կուսակցութիւններուն աշխարհական վարիչները կ'ըլլան Վանեցի Խօնա Ռուհիջան, ժամանակին Մեծ-Եպարքոս Բէճէպ փաշային քիւրճճի պաշին և Տիվրիկցի Պուլալճի Աստուածատուր, Օսմանեան աւագանիին սիրելին, որոնք կարեւոր դեր կատարեցին Պուսահայ գաղութին մէջ :

(1) Ռօտօսթոյի հայերը բռնի վերադարձնելու հրաման ելած էր, դարձեալ այս հայն էր որ միևնոյն փաշային ազդեցութեամբը կրցաւ առաջը առնել այդ խժտուժ եւ վնասակար արարքին որ կը սպառնար բոլոր զաղութը նիւթապէս փճացնելու :

(2) Տես Ընդ. Օր. 190 էջ 89-80 :

Մանաւանդ Խոճա Ռուհիջան, որ ամենանշանաւոր դեր կատարած է 1626էն մինչև 1660, Պատրիարքական աթոռին շուրջը յուզուած խնդիրներուն մէջ, քանի մը անգամ թուաբ կանգնած է աթոռին յափշտակութեանը ուժ տուած է մասնաւորապէս Աշխարհական Տեղակալներու իշխանութեանը՝ անոնց դիմումներուն յաջողութեան համար. ամէն ձեռնտուութիւն ընծայելով:

Հետեւաբար Պատրիարքարանի վարչութեան մէջ առաջին անգամ աշխարհականներու գերակշռութեան քաջալերողը, և ապագայ Սահմանադրութեան առաջին հիմնաքարը դնողը եղած է Խոճա Ռուհիջան, որուն անունը անմոռաց պէտք է մնայ մեր տարեգրութեանց մէջ:

1613էն մինչև 1649 կարճ շրջանի մը մէջ արդէն նուիրագործուած էր Պատրիարքական ընտրութեանց մէջ նաև աշխարհականներու մասնակցութիւնը, մինչ անկէ առաջ ինչպէս տեսանք միայն եկեղեցականներն էին որ ընտրութեանց կը մասնակցէին:

Աշխարհականաց ձեռք բերած իրաւունքին ապացոյց է այն որ, աշխարհականներ կը հրաժարեցնեն Դաւիթ Արեւելցին (1649) և չկարենալով համաձայնիլ յաջորդին ընտրութեան մասին, Աշխարհական Տեղեկալներով կը վարեն 11 ամիս (1649-50) Պատրիարքարանի գործերը: Այդ պարագային նշանաւոր դեր կը կատարէ Տիարպէքիրցի Մաղաթիա Ջէլէպի, Մեծ-Եպարքոս Մէլէք Ահմէտ փաշայի սիրելին⁽¹⁾:

Այդ օրերէն կը նուիրագործուի աշխարհականներու ազդեցութիւնը Պատրիարքարանի մէջ, թէև ոչ այնքան դիւրաւ, վասնդի Տեղակալներու կամքին հակառակ Դաւիթ Արեւելցի վերստին կը յաջողի չորս ամիս գրաւել աթոռը, սակայն Տեղակալները կը յաջողին կրկին զինքը

(1) Տես Ընդ. Օր. 1901 էջ 96:

մեկուսացնել և գործերը վարել, ի վերջոյ Աշխարհական Տեղակալներու ընտրութեամբ, որուն բնական է թէ ըստ սովորութեան եկեղեցականներն ալ համամիտ եղած էին, Եղիազար Այնթապցի Պատրիարք կը հռչակուի:

Այն թուականէն յետոյ այլեւս եկեղեցականներու հետ, աշխարհական երեսկիներու ալ համամտութիւնը կարեւոր համարուեցաւ Պատրիարքական ընտրութեանց մէջ:

Մինչև այդ թուականը արդէն եկեղեցիներու մատակարարութիւնը աշխարհականներու ձեռքը անցած էր, ինչպէս կը վկայէ Առաքել Դաւրէթցի, որ բնիկները «բարձրամիտ բարձրայօն պարծանօք» իրենց ձեռքերուն մէջ առած էին կ'ըսէ, եկեղեցական եկամուտները, և Անատուի գաւառներէն նոր գաղթողները կը նկատէին իբր «գռեհիկ»: Հաշիւ չէին տար անոնց և ինքնագլուխ կը գործէին: Այս վերջինները կը բողոքէին: Բոլոր այս անցքերը ցոյց կուտան թէ այլ եւս վերջնապէս նուիրագործուած էր եկեղեցիներուն մատակարարութեան աշխարհականաց սեպհական իրաւունք ըլլալը և պատրիարքական ընտրութեանց և պաշտօնականութեանց մէջ աշխարհականաց ալ համաձայնութեան պէտքը: Այս դրութեան կիրառումը կրնանք համարել իջածա Ռուհիջանի նախաձեռնութեամբ Յովհաննէս Մուղնեցիի անկումը, և դարձեալ Աշխարհական Տեղակալներու պաշտօնի գլուխ անցնիլը 1655էն սկսեալ և իրականապէս պաշտօն վարելը՝ մինչև 1659 Մայիս 25, հակառակ նոյն խակ Թովմաս Բերիացիին 1657ի սկիզբները պատրիարքական Պէրաթ ձեռք բերելուն և աթոռը գրաւել Վորձեւուն: Որ չյաջողեցաւ, մասնաւորապէս Վանեցի իջածա Ռուհիջանի աշխատութիւններով:

Այս կարճատեւ ընդհարումը, տեսակ մը կղերականներու և աշխարհականներու պայքարի մը սկզբնաւորու-

թիւնն էր, վասնզի դիտելի է որ Տեղակալները երբ 1655ին պաշտօնի կը մտնէին, ընտրելի չէր պակսեր. քանի որ Մարտիրոս վարդապետ Քէֆէցին Տեղապահ ընտրելու համաձայնած էին, կրնային նաև Պատրիարք ընելու ալ միաբանիլ, սակայն չեն ըրած, հաւանօրէն կղերական բացարձակ ազդեցութեան դէմ կանգնելու և թոյլ չտալու համար որ կղերը սանձարձակ գործէ, այլ ստորադասուի աշխարհականներու ազդեցութեան: Մարտիրոս Քէֆէցիի հրաժարումէն յետոյ երբ Թովմաս Բերիացի աթոռը յափշտակեց, աշխարհականները միահամուռ որոշեցին տեղի չտալ և ընդդիմանալ Թովմասի պատրիարքութեան: Ասոր համար վերականգնեցին տեղակալութիւնը՝ Աշխարհական Տեղակալներու թիւը 24ի բարձրացնելով: Խօճա Ռուհիջան՝ միշտ ձեռնտու մնալով հանդերձ տեղակալ չէր:

Տեղակալներն էին.

1. Խօճա Դաւիթ, ազդեցիկ Հայ մը որ պետն էր տեղակալներուն	7. Եաղճի Յարութիւն
2. Սիմէոն Երէց	8. Հաճի Կոստիկ
3. Խանճի Սէֆէր	9. Պօտուռ Սիմէոն
4. Արայիճի Շէհրի	10. Մկրտիչ
5. Էքմէքճի Պէկլէր	11. Մուրատ
6. Քէրէստէճի Գրիգոր	12. Էլսթիկ
	13. Յարութիւն Պալի
	14. Ֆէրհատ Օղլու

և ուրիշ տասը անձեր զորս պատմութիւնը չի յիշեր:

Ասոնք յաջողեցան վերջապէս Թովմասը ոչ միայն ընկենուլ, այլ նաև բանտարկել և թունաւորուած մեռցնել, և շարունակել իրենց պաշտօնը անվրդով:

Աշխարհական ազդեցութեան այս յանկարծական աճումը կ'երեւի կղերականներուն շատ հաճոյ չէ թուած, վասն զի Տեղակալներու և անոնց մեծ պաշտպանին՝

Խօնա Ռուհիջանին սիրելիները՝ Եղիազար Այնթապցի և Մարտիրոս Քէֆէցի նոյնիսկ, հակառակեցան անոնց իշխանութեան, Աստուածատուր Թըրթըլ Երէցի և անոր համախոհ՝ Թըլթըլեանց միջոցով ամբաստանութիւններ ընելով Խօնա Ռուհիջանի և տեղակալներուն դէմ և յաջողեցան տապալել զանոնք, վերջ տալով տեղակալներու իշխանութեան, Մարտիրոս Քէֆէցին պատրիարք կարգել տալով։

Աշխարհականներու ազդեցութիւնը սակայն անդառնալի կերպով մտած էր Պատրիարքարան։ Մարտիրոս Քէֆէցի իրեն դէմ դառաւ Ղազար Սեբաստացին՝ որ իրեն աջակից ունէր Հիսար Տիպիի Ս. Նիկողայոս եկեղեցւոյ երէցները, և բոլոր Տիվրիկցի Հայերը, որոնք այն միջոցին շատ հարստացած էին։ Իրենցմէ ամէնէն ազդեցիկը և ամէնէն հարուստն էր Շրվան Տիվրիկցին, որուն գլխաւորութեամբը — ինչ որ ամէնէն նշանակելին է՝ աշխարհական գործակցութեամբ — յաջողեցան Ղազար Սեբաստացին, Տիվրիկի առաջնորդը, Պատրիարք ընտրել Կ. Պոլսոյ, որ իբր Մայր Աթոռի հակառակորդ ամբաստանուեցաւ Նախիջեւանի Զահուկ գիւղէն Կ. Պոլիս հաստատուած և կարեւոր դիրքի հասած երկու վաճառականներու՝ Միրզէի և Խոսրովի նախաձեռնութեամբ կազմուած հանրագորութեամբ մը, որ Կ. Պոլսոյ բնիկներէն երեւելիները չստորագրեցին, մինչ երկրորդական կարեւորութիւն ունեցող անձերը ստորագրած էին։

Ղազար ինկաւ այս հանրագորութեամբ։ Սակայն անդամ մը մտքմտաւորեալ աշխարհական ազդեցութիւնը, հետզհետէ ընդարձակեցաւ և ժամանակին ազգային մեծագոյն խնդրոյն Յակոբեանց և Եղիազարեանց պայքարին մէջ, կարեւոր դերը մնաց առաւելապէս աշխարհականաց ձեռքը, որոնք երկու խումբի բաժնուած՝ Արե-

ւելցիք, աղղեցիկ Ջահուկեցիներու հովանաւորութեամբ
Հոռմցիներուն կամ բնիկներուն դէմ պայքարեցան:

Միրզէ և Խոսրով մէկ կողմէն, և Աբրահամ Ապրօ
Չէլէպի միւս կողմէն իրենց շուրջը համախմբեցին երկու
կուսակցութեան նուազ աղղեցիկ անդամները և պոյ-
քարեցան իրարու դէմ, միշտ գլխաւոր առանցքը իրենք
ըլլալով: Յակոբ Ջուղայեցի եթէ չյաջողէր սիրաշա-
հելու Եղիազարի պաշտպանները և իր կողմը չդարձնէր,
աղէտը մեծ պիտի ըլլար, վասն զի Այնթապցին պիտի
յաջողէր իրականացնելու Թուրքիոյ Հայոց անջատ կա-
թողիկոսութիւն մը հիմնելու գաղափարը: Սակայն բա-
րերաղդաբար անոնք դադրեցան ձեռնտու ըլլալէ Այն-
թապցիին և Յակոբ Ջուղայեցիի մահէն առաջ իսկ
արդէն Եղիազար լքուած էր և թափառական կեանք մը
կը վարէր, և ոչ մէկ կողմէ իբր կաթողիկոս ընդուն-
ուելով:

Կ. Պոլսոյ Հայութեան այդ յուզման մէջ դարձեալ
պատրիարքութիւնը մրցման առարկայ կը դառնար և
Կարապետ Կեսարացի հինգ անգամ մրցակիցներու ձեռքէ
յափշտակելով պատրիարքութիւնը կ'ըրացնէր:

Այս վիճակին վերջ տալու համար աշխարհական-
ները դարձեալ ձեռք կ'առնեն պատրիարքական իշխա-
նութիւնը 1689ին՝ իրենց գործակից ունենալով իբր Տե-
ղապահ կամ Փոխանորդ Ստամպուլցի Թորոս երէցը: Սա-
կայն յետոյ այն ալ մէկ կողմ թողուցին, և աշխարհա-
կան Սախա Օղլու անուն դերձակ մը, գործակցութեամբ
Տեղակալներուն վարեց պատրիարքարանի գործերը:

Իրմէ ետքը Շահին Համամճի, Աշխարհական Տեղա-
կալը, «Վէճիլ երիցօք» վարեց Պատրիարքարանի գործերը:

Երեք տարուան այս բացարձակ աշխարհական իշխա-
նութիւնը կը վերջանայ Մատթէոս Կեսարացիի Պատրի-
արք ընտրուելով, և յաջորդող կաթողիկոսութեան պայ-

քարներուն ատեն բոլորովին սովորական կը դառնայ աշխարհականներուն տիրապետութիւնը։ Ժողովրդեան ձայնը կը տիրապետէ ամէն գործի մէջ և պատրիարքները կը գործեն գործակցութեամբ երեւելի և ազդեցիկ աշխարհականաց՝ որոնք իբր Տեղակալներ կը գործէին։

Երուսաղէմ իսկ աշխարհական ազդեցութեան ենթարկուեցաւ և աշխարհական վարիչներու (Պապա կամ Ղապղիւնայ) յանձնուեցաւ Երուսաղէմի վանքը, Կ. Պոլսոյ Պատրիարքութեան միացնելով նաեւ Երուսաղէմի Պատրիարքութիւնը։

Կոլոտ իբր ականատես, այս կարգադրութեան վնասակար հանգամանքը կը բացատրէր, երբ Կ. Պոլսոյ ազդեցիկ Հայերը, գլխաւորութեամբ Մահտեսի Յարութիւն Մուրատեան Ապուշէխցի եւ Մահտեսի Յարութիւն Թէվէքէլեան Ապուշէխցի, Մահտեսի Սարգիս Կեսարացի, Մահտեսի Իսրայէլ Կ. Պոլսեցի, Մահտեսի Լութֆի եւ ուրիշներու, խորհուրդ ըրին այս վիճակին դարման տանելու համար։ Իրենց խորհրդակից առնելով Կ. Պոլսոյ ամէնէն ազդեցիկ հայը՝ Սեղրոս ամիրան, (Երեւանենց մահտեսի Սեղրեստրոս որդի Մինասայ, Պաշ Պաղիրկեան մեծ վէզիրին և թարգման Անգլիոյ դեսպանին) մեծահարուստ սեղանաւորը, և ուրիշ հայ երեւելիներ, Յովհաննէս Կոլոտը Պատրիարք ըրին ժողովով և Երուսաղէմի Պատրիարք ընտրեցին Գրիգոր Շղթայակիրը։ Այս ընտրութեան վաւերացումն ալ ձեռք բերելու համար Յովհաննէս Կոլոտ իշխրնէ գնաց, Սուլթանէն Պէրաթներ ստացաւ։ Իրեն ընկերացան Կեսարացի Մահտեսի Մելիտոն Արապ օղլու ճարտարապետը, Մահտեսի Յարութիւն Հովուեանց, և ուրիշներ, ամէնքն ալ ազդեցիկ աշխարհականներ։

Կոլոտի Պատրիարքութեան քսանութը տարուան պատկառելի շրջանին մէջ նուիրագործուեցաւ աշխարհա-

կանաց և կրօնականաց գործակցութիւնը, ամէն տեսակ գործերու մէջ: Սեղբոս ամիրա, Մելտոն Արապ օղլու, Սարգիս Խալֆա, և ուրիշներ նշանաւոր դեր կատարեցին Կ. Պոլսոյ թաղերը եկեղեցիներով օժտելու, արդէն դաժնուածներու հորոգելու և կամ վերաշինելու գործին մէջ, ինչպէս նաև Կ. Պոլսոյ ու Երուսաղէմի Պատրիարքութեանց գործերը կարգաւորելու, աղգին պարտքերը տալու և կրթական վերականգման գործին աշխատելու համար:

Յովհաննէս Կոլոտ միշտ իբր միջին ճամբաներու սիրահար, կրցաւ կղերական և աշխարհական գործիչները իրարու հետ հաշտ պահել, գործակցաբար և հաւասար իրաւամբ զանոնք Պատրիարքարանի գործոց միջամուխ ընելով:

Ասով հիմը դրուեցաւ Ազգային Ընդհանուր Ժողովներուն, որոնց առաջիններէն մէկը կրնայ համարուիլ այն որ Յովհաննէս Կոլոտ գումարեց 1725ին Աստուածատուր Կաթողիկոսի վախճանելէն յետոյ Մայր-Եկեղեցւոյ մէջ, Կաթողիկոսական ընտրութիւն կատարելու համար:

Այդ ժողովին մասնակցեցան Կ. Պոլիս գտնուող եպիսկոպոսները, վարդապետները, քահանայները և երեւելի աշխարհականները:

Այդ ժողովը՝ ինքզինքն ձեռնադրաւ համարելով ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին ընտրութեան, Կարապետ Մծկեր Ուլնեցին ընտրուեցաւ և ընդունուեցաւ ընդհանուր ազգէն, որով վերջնապէս նուիրագործուեցաւ Կ. Պոլսոյ այս եկեղեցականներէ և աշխարհականներէ խառն Ընդհանուր Ժողովին բարձր հեղինակութիւնը:

Այդ թուականէն յետոյ Պատրիարքական ընտրութիւնները կատարուեցան այդ ժողովին միջոցաւ Պէրաթներն ալ կ'ընդունին այս ժողովին ձեռնահասութիւնը: Հնագոյն ծանօթ պէրաթը 1764 թուականով՝ Կոլոտէն ոչ

շատ հեռու ժամանակով, Գրիգոր Պատմաճեանի տրուած, կը հաստատէ այս ժողովին գոյութիւնը:

Նախեան իր կամաւոր հրաժարականը տուած և իր աշակերտը Գրիգոր Պատմաճեանը ընտրելի ներկայացուցած ըլլալով՝ յիշատ, տարէնտիի ֆէրմանի հիւմայուն գըտ-վէթիւ միւլթար միլլէթ իւլ մէտիհյէ Գրիգոր նամ բահիպ... պաթրիքիդի մէզքիւրի ֆէրաղաթ վէ գաս-րիյէ-տ իլլէտիւկինտէ ալքը ճեմա'ար քապիր օլունուր երմէնի տիայասինին (1) տիւհպան վէ փափաս, վէ ճե-մասք պաշը, վէ իսմու միսանկերի մալում սատրափ իխթիյարլերինին տիգա վէ իրթիփազլերի իյէ ճիւմիկ-սինին միմասիպ կէօտիւպ, մահալը ու միւսքահագ շըր շէյու գապուլ իյլէտիլերինէ պինսէն, ... պաթրիքիդի մէզքիւր հիւանու բիգա վէ իւթիյարլիլէ մէզքիւր Գրիգոր բահիպ... պէրաթի ալիշանի թէսլիմ իթմէկինս կը խնդրէ:

Ստեփաննոս Աղաւնիի Պէրաթը, 1831ին տրուած, աւելի կը բացորոշէ ժողովին դրութիւնը, մասնաւորելով ընտրական իրաւունքը, որ ընական է թէ հարիւր տար-

(1) Այլեց ժողովուրդ կոչուած Հայ հպատակներուն այս բացատրուածինը հնօրեայ ո՞ն մըն է, եւ կը նշանակէ Կ. Պոլսոյ հնագոյն վեց ծաղերու ժողովուրդները, կամ մէկ բառով Կ. Պոլսոյ հայերը:

Այս կը հպատատուի գրիթ մը որ ուղղուած է Գրիգոր Պատրիարքի մը, որ հեռու կը գտնուի Յայտնի չէ ով է այս Գրիգոր Պատրիարքը, վաւերագիրը անժուական ըլլալուն համար: Հոն կը կարգանք Աթաւպօղու վեց եկեղեցւոյ խաւանայիցն եւ միարան ժողովրդենէ, հասցէ շատ կարօտով ողլոյն Հօթն մերոյ Սուրբ Հայրն մեր Տ. Գրիգոր վարդապետին, Յես ճոտ ժողովուրդն ի մեզ ասացին խաւանայիցն, քի դուք խաւանայի կի, զնացէր մեր մէջն Սիւնհոդոս արէք, տեսէք կոնոնօք եւ օրինօք առաջնորդն զով որ այնէք, նա մենք այլ զայն ընդունիմք: Քահանայքն որչափ որ կային, 2 (6) եկեղեցւոյ ժողովեցան ի Սուլու Մանաստու եկեղեցուն միարան ի (40) — Ե (50) երեց իմնեցին վասն առաջնորդութեան համար...:

ուան ընթացքին մէջ ալ աւելի ամրապնդուած էր, ու
այնքան սովորական դարձած էր որ կ'ըսէ թէ «Էրմէնի
միլլիքիմէսէն լագըմ կ'էյեմլեր Բաքրիգիսանէսէ պիթ քե-
նէմմիւ մերժումը ինքիսապ պիտի իզգերլերինէ Բաքրիգ
նասպ օղլնմասընը քագսիւմ իյլէսիլլերի մահգեր կ'օղնա
արգը հաղերի իյէ նիւազ վէ իսքիսա իյլէսիլլերի...»:

«Հարկ եղածները որո՞նք են, անորոշ կը մնայ, սա-
կայն կանոն մը կամ ընդունուած սովորութիւն մը ան-
շուշտ կար լ'նդհ. Ժողովի կազմութեան համար: Ամէն
պարագայի մէջ լ'նդհ. Ժողովը կը կազմուէր Կ. Պոլսոյ
Հայ կղերին և երեւելեաց անհրաժեշտ ներկայու-
թեամբը: Իրողութիւն մը որ կը հաստատէ կարապետ
Խթիւնեան, նկարագրելով նոյն ինքն այդ 1831ի ընտ-
րութիւնը սա տողերով⁽¹⁾:

«1831ին վերջերը Կարապետ Պատրիարք կը հրաժարի
ամիրսներուն որոշմամբ, և ըստ հրամանի Բ. Դրան՝
Լ'նդհանուր Ժողովը կը գումարուի նոր պատրիարքի
մ'ընտրութիւն կատարելու համար: Ընդհանուր Ժողովը
կը թաղկանար Ամիրսներէն, արհեստաւորաց գլխաւոր-
ներէն, մայրաքաղաքի և կենդեցեաց քաղաքներէն որք
յոյժ սակաւաթիւ էին այն ժամանակ, և աւագ ու ար-
քաւաղ քահանայներէն: Ամիրսներն արդէն համաձայնած
էին ընտրելոյն վրայ, որ էր Արմաշու վանահայր և
միանգամայն Նիկոմիդիոյ վիճակին Առաջնորդ Ստեփան-
նոս Արքեպիսկոպոսը:

Այս տողերէն կը հասկցուի Ժողովին կազմակերպու-
թիւնը, սակայն անորոշ կը մնայ անոր անդամներուն
թիւը, որ կ'երեւայ թէ փոփոխական էր: Միայն մէկ տեղ
մը կը յիշուի անոնց թիւը: Անտիպ մնացած ձեռագրի մը
համաձայն, որմէ օգտուած է Հ. Գրիգորիս Վրդ. Գա-

(1) «Մանկութեան յիշատակներ» Մասիւ Թ. 3983, 1893 Մարտ 20:

լէմքեարեան, (տես կենսագրութիւն Սարգիս Արքեպ.ի Սարաֆեան էջ 339) Գրիգոր Պատմաճեան զգուելով Պատրիարքութենէ, 1772 Փետր. 2ին Դշ. օրը, Ընդհ. Ժողով կը գումարէ Մայր-եկեղեցին, հրաւիրելով վեց ճեմանաբֆը, և կը հրաժարի պատրիարքութենէ, Սակայն ներկայք ու հազարե աւելի եիև, մերժեցին հրաժարականը և 200ե աւելի կնֆով մահաւարական գիր տուին, զոր գրած էր իր փոխանորդն ու վիֆիլն Եւդոկիացի Տիրացու Սարգիս, ուր կ'ըսէին թէ գոհ են իրմէ և իրեն հակառակորդները պիտի ճնշեն, Այս յիշատակութենէն կը հասկցուի թէ այն ատեն Ընդհ. Ժողովին մասնակցած են հազար հոգի, սակայն Մահաւար ստորագրողներն 200 հոգի ըլլալով, պէտք է հետեւցնել թէ բուն ժողովականները, անոնք որ պաշտօնական հանգամանք ունէին, երկու հարիւր հոգի էին և մնացեալ 800 հոգին անպաշտօն մասնակցած են ժողովին, Այս թիւը կարի պատկառելի էր, սակայն անհաւանական չէր:

Ուրիշ առթիւ մը դարձեալ Ընդհ. Ժողովի մը վրայ խօսող գրութիւն մը կ'ըսէ. «Ազգայնամ իշխանապետք, պերճապատիւ իշխանք, և յարգելի արհեստականք՝ որ 'ի Կ. Պոլիս են բնակեալ, եկին գումարեցան ի պատրիարքարանս» և որովհետեւ քիչ յետոյ կը յաւելու թէ «Միաբան Ազգային Ժողովով եկեղեցականօք՝ եւ աշխարհականօք հաստատեալ կնքեցաք», ուրեմն կը հաստատուի այդ ժողովին անդամներուն բաւական պատկառելի թիւ մը ունենալը:

1829 Մարտ 18ին Կարապետ Պատրիարքի նախագահութեան տակ գումարուած Ազգային Ժողովին որոշումներուն տակ Պատրիարքարանի տոմարի մէջ, կ'երեւան 90 ստորագրութիւններ, որով այդ թուականին աւելի սահմանափակուած կը թուի մասնակցողներուն թիւը, Իսկ անդամակցութեան իրաւունք ունէին, ինչպէս

1830 Փետր. 28 ի գումարուած Ազգային ժողովէ մը կը հասկցուի, եկեղեցիներու քարոզիչ վարդապետները, աւագ և ակօղակալ քահանաները, եկեղեցիներու վիճակները և արհեստաւորաց գլխաւորները:

Այսպէս կամ ամսակէս, 1000 կամ 200 կամ 95 անձերէն կազմուած Ընդհ. ժողովը, կը նուիրագործէր ժողովրդին հեղինակութիւնը և ձեռնահասութիւնը, իր գործերը մատակարարելու դերին մէջ: Եւ ինչպէս ըսինք կողոտի գումարած 1725ի ժողովը, այդ բարձր հեղինակութիւնը ցոյց տուաւ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի ընտրութիւնը կատարելով:

1748ին Նալեան Մայր-Եկեղեցին գումարեց նմանօրինակ ժողով մը, իջմիածնայ Կաթողիկոսին համար եւ հաշիւ պահանջելու մտադրութեամբ և հոն դարձեալ ժողովը ինքզինքը ձեռնահաս համարեց այդ բանին եւ երկու պատգամաւորներ խրկեց, որոնք սակայն զեղծանեցին:

Յաջորդ ընտրութիւնները՝ կատարուեցան իջմիածին, առանց Կ. Պոլսոյ Ընդհ. ժողովին գիտութեան: 1753ին և 1755ին Նալեան Պատրիարք Թրքահայոց և անոնց հեղինակաւոր ժողովին, ձեռնահասութեանը և իրաւասութեանը ամենամեծ նշանակութիւն տուաւ, երկու անգամ իրարու վրայ հրաժարելով Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութենէ, որուն ընտրուած էր իջմիածնայ միաբաններուն կողմէ, և իր տեղը ուրիշ մը ընտրելու իրաւունքը տալով Ընդհ. ժողովին, որ 1753ին ընտրեց Աղեքսանդր Բիւզանդացին և 1755ին՝ Սահակ Ահագինը: 1759ին, 1784ին, 1800ին և 1805ին Կաթողիկոսական ընտրութիւնները Կ. Պոլսոյ Ընդհ. ժողովին միջոցաւ կատարուեցան: Այդ թուականէն յետոյ՝ 1809ին ընտրուած է Եփրեմ Զորագեղցի՝ իջմիածնայ միաբաններու կողմէ և յաջորդ ընտրութիւնները կատարուած են ըստ Պալատենիայի, և ծանօթ է թէ Թրքահայք ինչպէս մաս-

նակցած են։ Ասկէ զատ Ազգային Ընդհ. Ժողովը
զբաղած է Նրուսադէմի Վանքով և կատարած է Նրու-
սադէմի պատրիարքներու ընտրութիւնը մէկէ աւելի ան-
գամներ։

Այս ժողովը, իր այս ձեւին մէջ, իրապէս հասարակ
ընտրողական ժողովի մը դերը կը կատարէր, վասն զի
այսքան անհաշտ, անհամաձայն, աններդաշնակ և մանա-
ւանդ այսքան շատ թուով անդամներով ժողով մը չէր
կրնար գործադիր իշխանութեան պաշտօնը կատարել և կամ
անոր անմիջական օժանդակը հանդիսանալ։ Հետեւաբար
գործադիր իշխանութիւնը ձեռքն էր միշտ պատրիարք-
ներու, որոնք լիազօր իրաւամբ կը գործէին և համարա-
տուութիւն ալ ներկայացնելու պարտաւոր չէին, այլ կր-
նային Ընդհ. Ժողովին որոշմամբ իյնալ եթէ իրենց գոր-
ծելու եղանակը հաճոյ չթուէր, ազգին մեծամասնութեան։

Բուն իսկ գործադիր իշխանութեան մէջ ժողովուր-
դէն կարգուած գործակիցներու և խորհրդատուներու
դրութիւն աւելի ուշ միայն ընդունուած է։ Այս տեսա-
կէտով մեծ ծառայութիւն մատուցած են կաթողիկոս-
թեան շուրջը ծագած վէճը և զայն բառնալու համար
տարուած աշխատութիւնները։

Պէտք է նկատել թէ ԺԹ. դարուն սկիզբը Նւրու-
սական ամէնէն ազդեցիկ, ամէնէն հզօր և ամէնէն տիե-
զերառչակ կայսրութիւնն էր այն՝ որ Նաբոլէօն հիմնած
էր։ Ֆրանսացի աշխարհակալին յաջողութիւնները մեծ
ազդեցութիւն ունեցած են Թուրքիոյ ներքին քաղաքա-
կանութեան վրայ, վասն զի Նաբոլէօնի առաջխաղա-
ցումը մինչեւ Նգիպատոս եւ Պաղեստին (1798) եւ 1800
Յունի. 12ի խաղաղութիւնը՝ որով Օսմանցիք կը վերըս-
տանային Պաղեստինը ու Նգիպատոսը, Թուրքիան Ֆրան-
սական ազդեցութեան ենթարկած են։ Այդ ներգոր-
ծութեամբ Թուրքիա պատերազմ հրատարակած է 1807ին

ընդդէմ Ռուսիոյ, եւ գրգռած է Անգլիոյ ատելութիւնը՝ որ իբր ռիսերիմ հակառակորդ Նաբոլէոնի, Թուրքիոյ առ Նաբոլէոն ընծայած աջակցութիւնը պատժելու համար նաւատորմիդով մը անցած է Տարտանէլը եւ Կ. Պոլսոյ վրայ յարձակում մը կատարած է։ Այս արտաքին անյաջողութիւնները առաջ բերին ալ աւելի աղէտալի ներքին տագնապ մը։ Սուլթան Սելիմ զահընկէց եղաւ նոյն տարին իսկ (1807 Մայիս 28) եւ առաջ եկաւ ներքին յեղափոխութիւն մը որ բաւական նշանակելի արիւնահեղութեանց տեղի տուաւ։ Այս ներքին երկպառակութենէն օգտուելով Ռուսիա սպառնալից դիրք մը առաւ ոչ միայն ինքն Դանուբը անցնելով, այլ նաեւ Սերպերն ալ ապստամբեցնելով։ Այդ տագնապալի շրջանին Ֆրանսա արեւելքի մէջ ձեռք բերած իր հզօր ազդեցութիւնը կորսնցուց եւ կաթոլիկները՝ իբր պաշտպանեալները այդ ազգին որ իր հեղինակութիւնը կորուսած էր, աւելի իրաւախոհ ըլլալու տրամադրութիւն մը ցոյց տուին։

Այս ներշնչման տակ ահա միութեան առաջարկ կ'ըլլայ նոյնիսկ Հռոմէականներէ, որոնք հինգ կրօնական խնդիրներ ներկայացնելով Հայոց Պատրիարքարանին կը յայտնէին որ եթէ այս մասին Հայաստանեայց եկեղեցին համաձայնի, իրենք պատրաստ են միութեան։ Պատրիարք մը առաջին անգամ էր որ այս տեսակ առաջարկի մը հանդէպ կը գտնուէր, որուն լուծումը Ա. Նախուղակի իրմէ կախում չունէր եւ Բ. Եանքան կնճռոտ էր, որ ամէն մարդու տրուած չէր յանդգնօրէն զայն տնօրինել, մանաւանդ որ Ազգը տարիներով զբաղած էր այս խնդրով եւ լուծում մը չէր գտած։

Հետեւաբար Յովհաննէս Չամաչըրճեան խելացի կարգադրութիւն մը կ'ընէ, պատկառելի եկեղեցականներէ եւ հմուտ աշխարհականներէ ժողովի մը յանձնելով այդ առաջարկին նկատառումը։

1810 Յուլիան Մայր-Եկեղեցին հինգ նիստ կը գումարէ այս ժողովը որուն կը մասնակցին՝

Յովհաննէս Պատրիարք Զամաօրհեան
Աբրահամ Արքեպ. Գօլեան Գնւիրակ Էջմիածնի եւ
յետոյ Պատրիարք.

Մարտիրոս Արքեպ. Իզմիրի Առաջնորդ-Գնւիրակ
Սեփան Վրդ. Իզմիրի Փոխ-Առաջնորդ
Պօղոս Արքեպ. Ղարախօջեան Պրուսայի Առաջնորդ
Սեփաննոս Վրդ. Աղաւնի (յետոյ Պատրիարք)
Պետրոս Վրդ. Ծերունեան (յետոյ Նպ. եւ Առաջ-
նորդ Պրուսայի եւ Պանքմայի)

Երեմիա Նպ. Առաջնորդ Թոֆաթի
Պօղոս Վրդ. Ադրիանօպոլսեցի յետոյ Պատրիարք
Վարդան Վրդ. փոխ. Մոյ Ս. Կարապետի
Տ. Մեսրոպ քհ. Մայր-Եկեղեցւոյ (Հայկաբան ու-
սուցիչ)

Առաքել Տաթեան
Գրիգոր Զեքեղեան
Գրիգոր Սախայեան
Գեորգ դպիր Պալաթցի
Խաչատուր վարժապետ Սամաթիոյ
Յարութիւն վարժապետ Գուլ-գաբուի եւ այլն 18
անձեր :

Նգրակացութեան մը հասան, սակայն Հռոմէական
Հայերը նոր պահանջներ ներկայացնելով, գործը վիժե-
ցաւ եւ համաձայնութիւնը անկարելի դարձաւ :

Պօղոս Ադրիանօպոլսեցիի ընտրութենէ (1815) յետոյ
դարձեալ օրուան խնդիր դարձաւ այս միութեան գործը,
ուր Պօղոս Պատրիարք եւս միայնակ գործելու յանդգնու-
թիւնը չունեցաւ, հակառակ անոր որ իր պաշտօնին ձեռ-
նարկելէն ի վեր մեծ դժուարութեանց կը հանդիպէր,

գաւառներու ամէն կողմերէն կրօնական վէճերու համար դարման խնդրուելով: Հետեւաբար 1816 Նոյեմ. 9 ին Պատրիարքը խորհուրդի հրաւիրեց Ամիրաները և Նոյեմ. 23ին Հռոմէական Հայոց երեւելիները, վերջ տալու համար բաժանման: Հռոմէական երեւելիները խոստացան գրել գաւառները որ սիրով և խաղաղութեամբ ապրին համազգիք, սակայն արդիւնքը հակառակը եղաւ ու Տրապիզոնի և Գաղատիոյ եկեղեցիները գրաւելու փորձերը նոր վէճերու տեղի տուին: Պատրիարքը 1817 Մայիս 23ին հրաւիրեց կրկին Հռոմէական երեւելիները և անոնց ցոյց տուաւ նոր հասած գանգատները: Իրաւունք տուին և պատասխանի համար ժամանակ խնդրեցին: Յունիս 15ին և Հոկտ. 1ին կրկին խորհրդակցութիւններ եղան: Հռոմէականները խնդրեցին երկու կողմին երեւելիներէն բաղկացեալ ժողովի մը մէջ քննել խնդիրը:

Պօղոս Պատրիարք այս պատասխանին վրայ հրաւիրեց (17 Հոկ.) Կ. Պոլսոյ քահանաները, ամիրաները և ազգին գլխաւորները՝ ամէն արհեստէն, և մինչև այն օրը իր կատարած բանակցութիւնները ներկայացուց և եղած առաջարկը բացատրելով հաւանութիւն խնդրեց ժողով գումարելու: Ամիրաները հաւանութիւն յայտնեցին և 1817 Հոկտեմբեր 23ին երկու կողմերու երեւելիները հաւաքուեցան Գուլշէշմէ: Պօղոս Պատրիարք հոն ատենախօսութեամբ մը գործին կարեւորութիւնը բացատրեց և յորդորներ ըրաւ: Այդ ժողովին մէջ որոշուեցաւ վիճելի կէտերը քննելու համար կրօնագէտ անձեր ընտրել:

Պատրիարքը Կ. Պոլիս գտնուող եկեղեցականները Պատրիարքարան հրաւիրեց, ուր այդ կրօնագէտ անձերուն ընտրութիւնը կատարուեցաւ:

Ասոնք էին.

Մարկոս Արքեպ. Երուսաղեմի նուիրակ
Կարապետ Եպիսկոպոս Մեոյ Ս. Կարապետի փոխ.
Պետրոս Վրդ.

Տ. Մելիքն ֆհ. Պալաքու արքուակալ

Տ. Մեսրոպ ֆհ. Մայր-եկեղեցւոյ արքուակալ

Տ. Բարթողիմէոս ֆհ. Սկիւսարի արքուակալ

Թագւո՛ր վարժապետ Ասլանեան Պատրիարքարանի
սիրացու՝

Տ. Զաքարիա ֆհ. Ղալաքիոյ

Գրիգոր սիրացու Պատրիարքարանին } Եօտար (Ատենդար.)

Այս ընտրութիւնը և ձեռնարկը Պօղոս Պատրիարք
ի լուր աշխարհի հռչակեց յատուկ կոնդակով (1817 Նոյեմ-
բեր 23ին) :

Հռոմէականներն սակայն լատին կղերին մէկ դաւադ-
րութեամբը, ասանկ ձեռնարկ մը ըրած ըլլալուն համար
զրպարտուելով, այս անգամ ալ գործը ձախողեց :

Այդ միջամտութիւնը որ լատին կղերը՝ ընդհովա-
նաւորութեամբ ֆրանսական դեսպանին, կ'ընէր Թուրքիոյ
ներքին գործերուն, շատ հաճոյ չէր Օսմանեան կառա-
վարութեան : Այդ տհաճութիւնը գլխաւորապէս շեշտուե-
ցաւ Տիւղեանց կոտորածին ատեն (1819) երբ անոնց
տունէն մատուռներ երեւան ելան և օտար ազդե-
ցութեան դոյուլթիւնը բացորոշապէս ապացուցին : Գրե-
նուած եկեղեցական զգեստները և սպասները Հայոց
պատրիարքին շնորհուեցան և Պօղոս Պատրիարք ան-
շուշտ քաջալերուած կառավարութեան կաթոլիկութեան
դէմ սնուցած ատելութենէն, առիթէն օգուտ քաղեց
աքսորել տալու համար 1820 Յունվար 13ին բազմա-
թիւ վարդապետներ, զանազան ոչ հայաբնակ վայրեր :
Մնացեալները ապաստանեցան լատին եկեղեցիները և հոն
մնացին, իսկ հասարակ ժողովուրդն ալ ստիպուեցաւ ճնշման

ներքև տեղի տալ և ստորագրել Նիկիական հանգանակը, իրր դաւանական յայտարարութիւն :

Պետութեան հովանաւորութիւնը այս շարժման մէջ աւելի բացորոշապէս կը տեսնուի, քանի մը օր յետոյ (18 Յունուար 1820), կայսերական հրովարտակով հրամայուելով Պօղոս Պատրիարքի բանակցիլ կաթողիկ վարդապետներու հետ և բառնալ ազգին պառակտումը :

Այս հրամանին վրայ, ազգին երեւելիները, Յարութիւն ամիրա Պեզնեան, Գրիգոր ամիրա Պալեան, Կարապետ ամիրա Ազնաւորեան, Ճանիկ ամիրա, Յովհաննէս ամիրա Երկանեան և Յակոբ աղա Մանանեան, մեծ եռանդով կ'աշխատին միութեան գործին : Կաթողիկ կղերէն մասնաւորապէս Վենետիկի Մխիթարեանք՝ հակառակ իրենց կրօնակից ուրիշ միաբանութեանց ընդդիմութեան, մեծ ջանք կը թափեն :

Աղաջըրաղեան Հ. Մեսրոպ՝ Մխիթարեանց Կ. Պոլսոյ գլխաւորը, նախաձեռնարկ կ'ըլլայ այս բաղձալի գործին, իրեն համամիտ ուրիշ կաթողիկ եկեղեցականներու հետ, 1820 Յունուար 23ին, դիմելով Յարութիւն ամիրա Պեզնեանի : Համաձայնութիւն կը գոյանայ կարգելու երկու կողմէն ընտրուած խառն Յանձնաժողով մը, որուն անդամներն էին Հայոց կողմէն.

Տ. Մեսրոպ Քն. Գում-գաբուի
Տ. Բարբողիմեոս Քն. Սկիւսարի
Թազւո՛ր վարժապետ Ասլանեան

Հայ Հռոմէականներու կողմէն

Սեփան Եպ. Աւգերեան (նախագահ)

Հ. Մեսրոպ Վ. Աղաջըրաղեան

Հ. Թովմաս Վ. Մաֆսեքեան

Հ. Սեռովբէ Վ. Ճեվանիրեան

Գումարումները, որոնք տեղի կ'ունենային երբեմն Պէզճեանի և երբեմն Պալեանի տունը, տեւեցին երեք ամիս: Համաձայնութիւն գոյացաւ և դրի առնուեցաւ «Հրաւէր» սիրոյն անուն տետրակով մը:

Պօղոս Պատրիարք չհամարձակեցաւ բառնալ լեւոնի տոմարին և Բաղքեղոնի ժողովին նշուածը և Որոտնեցւոյն և Տաթեւացեաց յիշատակութիւնը, զանոնք եկեղեցական կանոնաց մաս համարելով:

Պօղոս Պատրիարք—որ նոյնիսկ կը սպառնար հրաժարելու—Հայ—Հռոմէականներէ սիրաշահուած Հալէաթ էֆ. անուն նախարարի մը (երբեմն Բարիդի դեսպան) միջնորդութեամբ Աւագ Դ. օրը խիստ իրաւք մը կը ստանայ, որով կը հրամայուէր ջնջել այդ նշուածները և գործադրել վերջին օծման խորհուրդը:

Այս բարձրագոյն հրամանին առջեւ Պատրիարքը շփոթած բոլոր երեւելիները Պատրիարքարան հրաւիրեց և անոնց հաճութիւնն ալ առնելով խստութեամբ հրաման խրկեց Կ. Պոլսոյ եկեղեցիները չյիշել Որոտնեցւոյն և Տաթեւացեաց անունները, ինչ որ ընդհանուր կերպով գործադրուեցաւ, հետեւեալ 1820 Մարտ 29 Աւագ Հինգշաբթի օրը իսկ, պատարագին առնելով, և հետեւեալ տարուան օրացոյցէն ալ ջնջուեցան այդ անունները: Անոնք որ համարձակեցան այդ յիշատակութիւնը ընելու աքսորուեցան իբր արքունական հրամանի անսաստող:

Զատիկէն յետոյ, առաջին Ուրբաթ օրը, Պատրիարքը ժողով գումարելով բացատրեց կացութիւնը: Այդ ժողովին ներկայ էին Կ. Պոլիս գտնուող բոլոր եկեղեցականները, որոնց մէջ էին Կիլիկիոյ Կիրակոս Կաթողիկոսը, Պատրիարքը, Արքեպիսկոպոսները, Էջմիածնայ Նովորակը և Երուսաղէմի Փօթանորդը, Նաւ միւս եպիսկոպոսները, վարդապետները, բոլոր եկեղեցեաց քահանաները, իշխանապետները և իշխանները, միւթէ-

վէլլինները և գանձապետները, եկեղեցապանները եւ արհեստաւորաց պետերը :

Որոշուեցաւ ջնջել նզովքները եւ պատարագին մէջ խնդրոյ առարկայ եղած յիշատակութիւնները, եւ ուզողին վերջին օծման իւղ գործածել :

Հայք ասով համակերպած կ'ըլլային արքունական հրամանին, մինչ Հայ-Հռոմէականք կ'ուզէին նոր խնդիրներ հանելով գործը յապաղեցնել եւ միութիւնը անյաջողութեան մատնել, անշուշտ Լատին կղերին թելադրութեամբ : Սակայն այս անգամ պետութիւնը լըրջօրէն կը շահագրգռուէր այս միութեան հարցով, որ կ'երեւի թէ նեղացուցիչ դառնալ սկսած էր դեսպանական միջամտութիւններով : Հետեւաբար Հայոց Պատրիարքարանը ստիպուեցաւ տեղեկացնել կառավարութեան Հայ-Հռոմէականաց համակերպիլը, եղած զիջողութենէն ալ յետոյ, Հալէաթ էֆ. այս անգամ կաթօլիկները ճշեց, եւ այս ազդեցութեան տակ 1820 Ապրիլ 18ին Հայ-եկեղեցւոյ գիրկը դարձան Հ. Մեսրոպ Վ. Ազաջրբաղեան, եւ ուրիշ վեց Հայ-Հռոմէական վարդապետներ : Նոյն օրը Պօղոս Պատրիարք երկու սարկաւազներ վարդապետ ձեռնադրեց առանց Լեւոնի եւ Քաղքիդոնի ժողովին նզովքները կարդալու եւ յիշելու Որոտնեցիին եւ Տաթեւացիները :

1820 Մայիս 17ին տպուեցաւ Բան Հրաւեր Սիրոյ տետրակը, որ այս համաձայնութիւնը կը հռչակէր բոլոր ազգին :

Սակայն Հռոմէականաց մեծամասնութիւնը համամիտ չէր այս միութեան : Մանաւանդ Գօլէճեանք կը գրգռէին ժողովուրդը, միւս կողմէ օգնութիւն խնդրելով Եւրոպական Դեսպաններէն եւ Լատին եպիսկոպոսէն եւ կղերէն, որոնք յաջողեցան այլ ընդ այլոյ զրոյցներով զրպարտել այս միութեան նախաձեռնարկ Մխիթարեան վարդապետները :

Պօղոս Պատրիարք Յուլիս 12ին վերջին օծման իւզ օրհնելով, Հայոց մէջ այս միութեան հակառակողներուն սքանչելի պատեհութիւն մը տուաւ։ Ասոնք ժողովուրդը գրգռեցին եւ խուժանը Պատրիարքարանին վրայ յարձակելու մղեցին։ Պօղոս Պատրիարք մերձակայ Թուրքի մը տուն ապաստանեցաւ եւ կառավարութիւնը 5—6 հարիւր զինուորներով հազիւ կրցաւ առաջը առնել այս խռովութեան (1820 Օգոստոս 8)։

Յաջորդ օրը, Եպարքոսին, Պատրիարքին դէմ բողոք մը տրուեցաւ, սակայն բողոքարկունները սաստիկ պատժուեցան եւ իբր իշխանութեան դէմ անսաստող բանտ նետուեցան։ Խռովութիւնը մեծցաւ, վասնզի ժողովուրդը շարունակ կ'ընդիմանար եկեղեցիներուն մէջ «Հրաւէր Սիրոյ»ին ընթերցման։ Այս աղմուկներուն վերջ տալու համար, աքսորի, բանտարկութեան եւ այլ պատիժներու ենթարկուեցան ազգին ամէնէն նշանաւոր անձերը եւ ասով կրկին անյաջողութեան մատնուեցաւ միութեան գործը։ Յաջորդ տարիներուն մէջ՝ Յունական ապստամբութեան եւ անոր յաջորդող Եւրոպական գործնական միջամտութեան շնորհիւ կ'աճի օտար ազդեցութիւնը։ Էտիրնէի դաշնադրութիւնը պարտք կը դնէր Օսմանեան կառավարութեան վրայ, իր հպատակ Քրիստոնեայ ազգերուն կրօնի ազատութիւն տալու։ Ուրեմն Եւրոպական Դեսպաններու միջամտութեամբ, Հռոմէական Հայք աքսորէն կը վերադառնան եւ իրաւունք կ'ըստանան առանձին գլուխ ունենալու (1830) բոլորովին անկախ Հայոց Պատրիարքարանէն, այն պայմանով որ 150,000 դրուշ կանխիկ՝ արքունական գանձարանին եւ 3 միլիօն 38,000 ստակ (աքճէ)՝ տարեկան հարկ վճարեն։ Ասով բոլորովին անկարելի կը դառնայ միութիւնը ազգին երկու հատուածներուն միջեւ։

Միայն այս իրերադարձութիւնները սա նշանակելի

շարժումը առաջ բերին որ Պատրիարքներուն լիազօր իրաւասութիւնը սահմանափակուեցաւ եւ ժողովներու գործակցութիւնը նուիրագործուեցաւ, նոյնիսկ կրօնական գործոց մէջ:

Պօղոս Պատրիարք, իբր Երուսաղէմայ միաբան, երբ ուղեց նաեւ բառնալ Յունաց հետ անհամաձայնութեան եւ անախորժ դէպքերու տեղի տուող Մաազատի խընդիրը, դարձեալ խոհեմութիւն համարեց իր ձեռնարկին համար՝ ազգին համամտութիւնը: 1819 Մայիս 20ին կը գումարէ իր տանը մէջ Ազգային ժողով մը որուն ներկայ կը գտնուին Կ. Պոլիս գտնուող եկեղեցականները ճեւղեւոր յարգի իշխանք եւ էմնաֆք, որոնք կը պատրաստեն ճրագմակնիք մահսէր մը, որուն օրինակը մինչեւ հիմայ կը մնայ Պատրիարքարանի մէջ:

Ազգին համամտութիւնը իրեն հետ ունենալէ յետոյ, Պօղոս Պատրիարք ուղեց նաեւ հաւանութիւնը առնել էջմիածնայ Կաթողիկոսին, որուն արդէն տեղեկագրել կ'ուզէր Կաթողիկոսներու հետ գոյացուցած համաձայնութիւնը, ուստի այս նպատակով 1820 Օգոստոս 1ին Պատ. Փոխանորդ Պալատցի Յակոբոս վարդապետը ղրկեց ի Ս. էջմիածին, միանգամայն եպիսկոպոսական վկայական տալով անոր ձեռքը:

Կաթողիկոսին ալ հաճութիւնը ստանալէ ետքը, Յունաց Պատրիարքարանին հետ բանակցութեան մտնելով, յաջողեցաւ համաձայնութեան մը դալ եւ ջնջել Մաազատի անպատեհութիւնը՝ իր հետեւանքներով, Ազգային ժողովին բաղձանքին համաձայն:

Նոյնքան կրօնական հանգամանք ունին ամուսնական խնդիրները եւ յուղարկաւորական սովորութիւնները որոնք եւս Ազգային ժողովներու քննութեան ենթարկուած են:

Այսպէս 1827 Սեպտեմբեր 1ին եւ 1830 Յունիս 17ին երկու անգամ Ազգային ժողովը կանոններ սահմանած

է հարսանեկան սովորութիւններու պատճառով եղած շաւղութիւնները և յուղարկաւորութեանց առթիւ կատարուած աւելորդապաշտական զեղծումները բառնալու համար :

Այդ կանոնները՝ խստութեամբ գործադրել տալու համար ոչ միայն հրատարակուած են, այլ նաև ամէն թաղի մէջ մէկ մէկ քննիչ կարգուած է, անսաստողները Պատրիարքարան տեղեկագրելու համար :

Հետեւաբար ժողովրդեան ձայնը նուիրագործուած էր Պատրիարքարանի ամէն տեսակ գործոց մէջ, և օրէ օր աւելի կը զօրանար : Ժամանակին պահանջման համաձայն, պէտքերը կը բազմանային, նիւթական բաւական խոշոր զոհողութեանց կարօտութիւններ կը ներկայանային, զորս լրացնելու ընական է թէ չէին կրնար բաւել եկեղեցականները :

Նիւթապէս օգնելու և ձեռնտու ըլլալու պարագան, ինքնին առաջ կը բերէր համար պահանջելու իրաւունք կամ տրուած դրամը մատակարարելուն մէջ կարծիք :

Այդ շարժման գլխաւորապէս նպաստած են, կրթական և դպրոցական խնդիրները, որոնք նպաստեցին աշխարհականաց ազդեցութեան վերջնական նուիրագործմանը :

Հին ատեն նախնական կրթութեան պէտքը և կարեւորութիւնը այնչափ զգալի չէր եղած : Կարդալը շատ անգամ արհեստաւորներու խանութներուն մէջ փափագողներ իրարմէ կը սորվէին : Խաներու անկիւններն ալ երբեմն սենեակներու մէջ պատուելիներ կային, շատ անգամ շլացուցիչ տիտղոսներով պատուուած, որոնցմէ երկիւղածութեամբ և պատկառանք կարդալ սովորելու համար կը հաւաքուէին արհեստաւորներու աշակերտներ : Այսպիսի ժամանակի մը մէջ ժողովուրդին անգէտ մասէն օգնութիւն ակնկալելը բոլորովին անօգուտ էր : Կոլոտ

Յովհաննէս Պատրիարք՝ առաջին անգամ — ինչպէս վերը ըսելու առիթ ունեցանք — անուղղակի և յամբարար ազգը կաթողիկոսեան ներշնչման ենթարկելու համար, Պատրիարք ըլլալուն պէս, 1715ին, բացաւ Սկիւտարի մէջ կղերանոց մը, Յունական Պատրիարքարանին հետեւ լողութեամբ, ուսեալ եկեղեցականներ հասցնելու նպատակով: Հոն կը դասախօսէին նոյն ինքն Կոլոտ, և Ղուկաս Խարբերդցի՝ լատինագէտ վարդապետը:

Նալեան 1741ին, Սկիւտարէն Դում-գափու փոխադրեց այդ վարժարանը ուր դասախօսեցին ինքն և իր յաջորդներէն Զաքարիա Կաղզուանցի:

Այդ միակ ճշմարիտ ուսումնարանէն զատ հոս հոն կը յիշուին նաև անհասկան մանկատուններ որք վարպէս տուտուական դրութեամբ կը վարուէին: Այսպէս, կը յիշուին 1773ին Սարգիս դպիր Յովհաննէսեանի մանկատունը 'ի Պալատ, 1782-87 Թագաւոր վարժապետ Արսլանեանի մանկատունը 'ի Բերա: Նոյնպէս կը յիշուի Թէ Մատթէոս դպիր գործակցութեամբ իր քրոջը, Բրաբիոն Նօտարի, Պալատի մէջ դասասրահ մը բացած էր շաբաթական քսանական փարա թոշակով, Թէ Տիրուհի Մայրապետ, Պալատի Տ. Գաբրիէլ քահանային աղջիկը, անցեալ դարու սկիզբը Պալատի մէջ մանկատուն մը ունէր, Թէ Փէշտիմալճեան պատուելի Օրթագիւղի մէջ մասնաւոր սրահի մը մէջ քերականութիւն և տրամաբանութիւն կը դասախօսէր: Բայց ասոնց և ոչ մէկը կրնային հանրային հաստատութիւններ նկատուիլ և ոչ ճշմարիտ կրթարաններ: Արդէն ԺԼ. դարուն մինչև վերջին քառորդը Կ. Պոլսոյ մէջ Հայերն, ինչպէս նաև Յոյներն, արտօնեալ չէին հանրային նախակրթարաններ ունենալու: Այդ արտօնութիւնը տրուեցաւ հպատակ ազգերու երբ Սուլթան Սէլիմ Գ. 1789ին գահակալելով, արտօնեց պաշտօնապէս ծաղկոցներու և ուսումնարաններու հաստատութիւնը:

Սուլթան Սէլիմ Գ. Օսմ. Կայսրութեան մէջ առաջին կայսրն է որ պետութեան քայքայումը սկսելէն յետոյ բարեկարգական տնօրէնութիւններով երկիրը վերականգնել փորձած է։ Այսպէս այս կայսրն է որ պետութեան քայքայուած բանակը կազմակերպելու համար Ենիշէրիութենէն դուրս կազմակերպած է Նիզամիյէ զօրքը, և անոնց համար վառօդարաններ ու մարզարաններ շինել տուած է, ինչպէս նաև կարգաւորած է զինուորական աստիճանները, ինքն է նոյնպէս որ ի Հիւսքեար իսկէլէտի հիմնած է Թուղթի գործարան և Սկիւտարի մէջ, Թրքերէն զրքեր տպելու համար տպարան, Հետեւաբար զարմանալի չէ որ նոյն կայսրն կը տեսնենք նաև քաջալերող նախակրթութեան տարածման։

Այդ արտօնութենէն օգտուելով 1790ին Միրիճանեան Մկրտիչ Ամիրան եկեղեցիներու սնտուկներուն հասոյթներովը և տղայոց թոշակներովը, ծախքերը հոգալու պայմանով վարժարան մը բացաւ, իր անձնականէն հիմնելով Կ. Պոլսոյ անդրանիկ Թաղային վարժարանը Գումգափու, Լանկա, Ֆըլըճի փողոցին մէջ, այժմեայ Ս. Լուսաւորչեան վարժարանին տեղը և անոր համար ստացաւ Զաքարիա Պատրիարքէն օրհնութեան կոնդակ մը, որուն մէջ Շնորհք կ'անուանուի և անկէ յետոյ այսպէս կը ճանչցուի։

Այս առաջին փորձը անհետեւանք չի մնար և կարճ միջոցի մէջ շատ մը թաղերու մէջ միանգամայն եկեղեցւոյ սնտուկներու հասոյթներովը մատակարարուող վարժարաններ ծնունդ կ'առնեն։

Այսպէս հետզհետէ կը բացուին Պալաթի (1796), Օրթագիւղի, Գուրուչէշմէի (1798), Սամաթիոյ, Սկիւտար Սէլամսըզի (1797), Սկիւտար Ենի-մահալլէի (1800էն քիչ յետոյ), Ղալաթիոյ, Գարթալի, Պէյքողի (1813) Բերայի (1818էն առաջ) Թաղային վարժարանները։

1820ին Պեղճեան Ամիրա կը հիմնէ Գում-գաբուի մէջ աղջկանց արհեստանոց մը, 1821ին Սամաթիոյ մէջ Ճանիկ ամիրայի քոյրը կը հիմնէ աղջկանց վարժարան մը, 1826ին Բերայի մէջ եւս Պեղճեան կը հիմնէ աղջկանց ասեղնագործութեան վարժարան մը, մինչ միւս կողմէն 1825ին Թօփ-գաբուի և Գարակէօմրիւքի մէջ երկու վարժարաններ եւս կը բացուին։ Այնպէս որ գրեթէ Կ. Պոլսոյ բոլոր թաղերուն մէջ վարժարաններ գոյութիւն կ'առնեն, որոնց մատակարարութիւնը կը ծանրանար ժողովուրդին վրայ, վասնզի Պատրիարքարանը կարելի չէր որ մինակ կարենար մատակարարել բոլոր վարժարանները։

Այս անկարելիութեան առջև աշխարհականներու գործակցութիւնը անհրաժեշտ կը դառնար, և անիկա թախանձանքով նոյնիսկ կը խնդրուէր, ինչպէս կը տեսնուի Կարապետ Պալաթցի Պատրիարքին (1823-1831) 12 յօդուածներէ բաղկացեալ «Կանոնական պատուիրանք առ վարժապետս եւ առ վարժելիս» անուն 1824 Յունիս 5 թուականով մէկ հրահանգէն, ուր կը հրամայուի ոչ միայն կանոնաւոր կերպով հասուցանել շարաթականները, այլ նաև որ և նիւթական նպատտ չզլանալ կրթութեան գործին համար։

Այդ հրահանգը որ հետաքրքրական վաւերագիր մըն է, խմբագրուած է, ինչպէս կ'երեւայ, իր բառերէն ձխորհուրդով և հաւանութեամբ բարեպաշտ և ազնուամեծար իշխանաց, տակաւին չէր նուիրագործեր աշխարհականաց հսկողութեան և մատակարարութեան իրաւունքը, այլ ընդհակառակը գրեթէ ամէն դպրոցական գործ կ'ենթարկուէր Պատրիարքին իրաւասութեանը։ Միայն դիտելի է որ այդ կանոնական կոնդակին Բ. յօդուածը կը տրամադրէր որ «Քննութիւն նորոգ վարժապետի կամ մանկավարժի հրամանաւ Պատրիարքին լինեցի 'ի Մայր Դպրատան ի Ժողովոյն վկայեալ վարժապետաց և վկա-

յական գրով ծանուցին արժանաւորութիւն նորա ընդ որ եթէ Պատրիարքն հաճեացէ տացէ նմա հրամանագիր»։ Ասկէ կը հետեւի թէ գոյութիւն ունէր վկայեալ վարժապետներու ժողով մը որ կրթական խնդրոյն մէջ կարեւոր դեր կատարելու կոչուած էր։ Հաւանօրէն այս ժողովն է որ իբր Ուսումնական ժողով կը յիշէ Բրիտանոստոլր Ղազարոսեան իր մանկութեան օրերուն տեսած ըլլալ, անդամակիցներէն կարենալով մտաբերել միայն Պետրոս վարդապետ Այթունեանը, Գրիգոր պատուելի Փէշտիմալճեանը և Թագւոր վարժապետ Արսլանեանը, որոնք Պատրիարքարանի կողմէ այցելութիւն կ'ընեն եղեր և մինչև իսկ կարողեն եղեր դպրոցներու վարժապետները փոխելու և ուրիշներ կարգելու⁽¹⁾։

Կարապետ Պատրիարք նաև 1824 Յուլիս 10 թուակիր շրջաբերական կոնդակով մը կը հրամայէր «հաստատել դպրոցս ի կրթութիւն մանկանց եկեղեցւոյ», ինչ որ նիւթական բացառիկ զոհողութիւններով կրնար ըլլալ, և սուր համար մէկ հոգին շատ անբաւական էր, հետեւաբար այդ շրջանին մէջ եկեղեցիներու մատակարարութիւնը փոխանակ մէկ լիազօր եկեղեցականի մը — որ միւթէվէլլի անունը կը կրէ — ձգուելու, օժանդակներ տրուեցան անոնց, որով Թաղային եկեղեցիներու գործին մէջէն ալ ջնջուեցաւ միապետական դրութիւնը, պարզապէս դպրոցներու հաստատութեան հետեւանքով։ Ասով հանդերձ, յարաճուն ծախքերուն դէմ դալու համար, այս կարգադրութիւնները անզօր էին, մանաւանդ որ նոր սկսած եռանդով մը միշտ աւելի լաւագոյնին ձգտում մը կար։ Կարապետ Պատրիարք իր նախորդներուն օրինակին հետեւելով Մայր եկեղեցւոյ և վարժարանին վերաշինութենէն յետոյ 1829 Մարտ 18ին

(1) Ատենագրութիւն Ազգ. Ժողովոյ։

նախաձեռնութիւն կ'ունենայ զգումարել լրութիւն համօրէն Ազգիս ի Պատրիարքարանիս» հաստատելու համար հոգեւորականաց վարժարան մը ուր ընծայացուները պիտի սորվէին «ձերիպէս զքերականութիւն, որ է դուռն և բանալի ամենայն գիտութեանց, ընդ նմին և զայլ պիտանի ուսումս օգտակարս անձանց իւրեանց և հարկաւորութեան» :

Կ'որոշուի նաև կարօտ ուսանողներուն տալ անունդ և հազուաւ : Ճշտ որովհետև ուսումնարանս այս է, յատկապէս եկեղեցական անձանց, վասն որոյ խորհրդով և հաւանութեամբ ազգային ժողովոյ իրաւունս համարեցաք յարդեանց Եկեղեցեաց սահմանել սմա մշտնջենաւոր եկամուտ և իրաց՝ ամսական հազար դրուշ վասն հարկաւոր ծախուց և մասրաֆից նորան :

Այդ ժողովին մէջ կ'ընտրուին նաև վարժարանին «վերականգու և վիւթեվիդի» Յովհաննէս աղա Բինկեանցի, և Ջոնսուշ և Նազրը» հինգ «բարեպաշտօն իշխանապետք» Կարապետ Ամիրա Ազնաւորեան, Յարութիւն Ամիրա Պեղճեան, Զանիկ Ամիրա Մահտէսի Սիմոնեան, Միքայէլ Ամիրա Փիշմիշեան, Յարութիւն Ամիրա Կէլկէլեան :

Ժողովին այս որոշումները՝ իբր անդառնալի համաձայնութիւն կը ստորագրեն 90 անձեր եկեղեցական և աշխարհական, որոնք իրենց այս որոշումովը կը նուիրագործէին Ազգային կրթութեան գործին մէջ ալ Ազգային ժողովին գերակշռութիւնը և բարձր հեղինակութիւնը :

Նման պատճառներով 1830 Փետրուար 28ին կը գումարուի դարձեալ Ազգային ժողով մը Մայր-Վարժարանի մէջ, Դպրաց Ուսումնարանին և Դպրոցին աղքատ աշակերտաց, ինչպէս նաև Գարթալի Դպրոցին մշտնջենական հասոյթներ ապահովելու գլխաւոր նպատակով և Մայր Եկեղեցւոյ շինութեան պարտքին կարգադրու-

թեան համար: Ուրիշ վարժարաններուն համար ալ նման կարգադրութիւններ կ'ըլլան հետզհետէ, սակայն ասոնք ալ չեն կրնար դարման տանիլ միշտ աճող պէտքերուն:

Կարապետ Պատրիարքի հրաժարումէն յետոյ երբ Ստեփանոս Աղաւնի կը յաջորդէ (1831 Սեպտեմբեր 4) կ'երեւայ թէ արդէն դպրոցական ծախքերը այնքան բազմացած էին որ կարելի չէր ըլլար մատակարարել զանոնք լոկ եկեղեցիներու հասոյթներովը: Հետեւաբար 1831 Նոյեմբեր 20ին Ազգային ժողով կը գումարուի այս խնդրով զբաղելու համար:

Այս ժողովին արձանագրութիւնը կը մնայ Պատրիարքարանը սա կերպով. «յամի տեառն 1831ի Նոյեմբերի 20 եղև ժողով Ազգային ի Մայր եկեղեցւոյ Մայրաքաղաքիս, վասն Դպրատանց կառավարութեան և իտարէի, յորում ժողովի առաջարկեցաւ իւրաքանչիւր էսնաֆից արդեամբք կառավարել զդպրատունս Մայրաքաղաքիս և չրջակայից: Որպէս զի իւրաքանչիւր էսնաֆ մի կամ երկու և երեք էսնաֆք հոգացին զծախս դպրատանց: Ուր ի ժողովի անդ յանձն առին գլխաւորք ամենայն էսնաֆից ըստ Ազգօգուտ բարեհաճութեան ժողովոյն առնել առ ի զարգացումն մանկանց աղգիս: Եւ ի բաղմահաւաք Ազգային ժողովի անդ յանդիման Ս. Սեղանոյ և առաջին եպիսկոպոսաց, և վարդապետաց և քահանայից խոստացան իւրաքանչիւր էսնաֆք հոգալ զպիտոյս այնր դպրատան որ ինքեանց յատկացաւ: Եւ առ ի առաւել հաստատութիւն ուխտադրութեան իւրեանց գլխաւորք իւրաքանչիւր էսնաֆից մատուցին կնքեալ սէնէթս առ Պատրիարք Ստեփանոս Արքեպիսկոպոս»:

Այս ժողովին հետեւանօք 1830ին Ճանիկ Ամիրայի օժանդակութեամբ Բերայի Գռնավուլա և Սքօրտէլա թաղերուն մէջ հաստատուած աղջկանց Ս. Հռիփսիմեանց և Ս. Գայեանեանց և մանչերու Ս. Էջմիածին և

Ս. Լուսաուորիչ վարժարաններու հոգը Սարաճներու էս-
նաֆին, և 1832ին բացուած Գանլը-Քիլիսէի Ս. Առա-
քելոց վարժարանի հոգը գինեպաններու էսնաֆին, Լան-
կայի Մայր-Վարժարանը՝ Ոսկերչաց, Թօփ-Գաբուի վար-
ժարանը Թիւլպէնճի և Սամաթիոյ Եէնի - Մահալլէի
դպրոցը՝ Եւրոպա Թիւնճաւրի, և Թիւթիւնճի և Թեմպե-
ֆիճի էսնաֆներու և այլ վարժարանները զանազան էս-
նաֆներու կը յանձնուին:

Այս իրողութիւնները ցոյց կուտան թէ Պատրիար-
քարանի գործոց մէջ հսկայական կերպով կ'անէր ժողո-
վրդեան ձայնը, թէև միապետական ուղղութիւնը տի-
րապետող էր Ազգային գործոց մէջ, մանաւանդ Յարու-
թիւն Ամիրայ Պէզճեանի կենդանութեանը, քանի որ
այդ մեծ ամիրան իր մեծ բարերարութիւններով գրեթէ
անսահման ակնածանքի առարկայ եղած ըլլալով իր
կամքը և իր խօսքը ամենայն ինչ եղած էր: Սակայն
պէտք է խոստովանիլ թէ Յարութիւն ամիրա Պէզճեան
գէթ արտաքին ձեւերուն մէջ այլոց գործակցութիւնը չէ
մերժած և միշտ իր օրինակովը այլոց ալ թելադիր ըլ-
լալու աշխատած է: Նոյնպէս պէտք չէ մոռնալ Պէզճեանի
կազմակերպիչ և հեռատես ոգին, որով կ'ուզէր Հայոց
դիրքը ամրապնդել թէ յաջս պետութեան և թէ ինքն իր
մէջ, զարգացնելով կրթութիւնը, կարելի եղածին չափ
դարման տանելով կարօտութեանց և պէտքերու: Այս
տեսակէտով էր որ այնքան մղում տուաւ հոյակապ
եկեղեցիներու շինութեան, դպրոցներու բազմացման,
անոնց մատակարարութեան համար դրամագլուխներու
հայթայթման, 1832ին՝ Հրեաներու գազա պէրս սանսրդըին
նմանութեամբ Տնանկաց մատակարարութեան և 1833ին՝
Ազգային Հիւանդանոցին հիմնարկութեան, որոնք մինչև
իր մահը բարեոք կերպով մատակարարուեցան: Իր մե-
ռած ատենը (1834 Յունուար 3) արդէն կազմակերպուած

էին այս հաստատութիւնները, և որովհետեւ անոնց մատակարարութեան համար դրամի պէտք կար և չի կար մէկը որ միայնակ կարող ըլլար ամէն ծախք լրացնելու, ինչպէս «Բրիտանոսաղօր» Ամիրան ըրած էր, ուստի զանազաններու վրայ բաժնելու պէտք ներկայացաւ այդ հաստատութեանց մատակարարութիւնը և ծախքը:

Այսպէս 1834 Յունուար 24ին հազիւ երեք շաբաթ յետոյ Պէդճեանի մահէն ձեռք ժողով Ազգային ի Մայր եկեղեցին, առ ի հաստատութիւն տրոց վասն տնանկ աղքատաց յամենայն էանաֆից, ըստ առաջին պայմանի խոստման նոցին, տալ ամսոյ յամիս յիւրաքանչիւր հսկաժաց սակս տնանկ աղքատացն:

Ասով կը փրկուէր նախ Տնանկաց մատակարարութիւնը որ անխաբան շարունակուած է 1832էն մինչև 1860:

Սակայն ազգային միւս հաստատութեանց մատակարարութիւնը կարելի չէր որ այլեւս Պատրիարքը մինակ կարենար կատարել, երբ Յարութիւն Պէդճեանի պէս գործակից մը չունէր իր շուրջը:

Հետեւաբար Ստեփաննոս Աղաւնի խոհեմութիւն կ'ունենայ ազգային գործոց և հաստատութեանց մատակարարութեան համար իրեն իբր անմիջական գործակից Ազգային ժողովին կողմանէ ընտրուած անձեր ունենալ, ինչպէս նշանակուած է Պատրիարքարանի Բիւրիւկին մէջ, սա տողերով.

«Ի 1834 ամի, ի 19 մարտի, եղել ժողով Ամիրայից եւ հսկաժի գլխաւորաց ի Պատրիարքարան, յորում ընտրեցան եւ որոշեցան ի նսխապատիւ արանց տան անձինք վասն Ազգին գործոց, եւս եւ ի բարւոյ կառավարութեան Հիւանդանոցին, Տնանկ Աղբասաց, եւ Դպրատանց:

«Իսկ անձինք տասանք յականէ յանուանէ եմ սոքա»

Միքայէլ	ամիրա	Փիւմիւեան
Ճանիկ	»	Սիմոնեան
Յարութիւն	»	Երկայնեան
Յովհաննէս	»	Ազնաւորեան
Պետրոս	»	Յովհաննէսեան
Մն. Մարտիրոս	»	Պաղասաւարեան
Մաքսուտ	»	Սարիմեան
Պաղասաւար	»	Դասապարեան
Մն. Յարութիւն	»	Կէլկէլեան
Յովհաննէս	»	Բինկեանեան»

Ասով հիմը կը դրուէր կեդրոնական վարչութեան և անուղղակի կերպով կը սահմանափակուէր Պատրիարքին իշխանութիւնը, որ այլեւս կը չափաւորուէր և բացարձակ ըլլալէ կը դադրէր։ Միւս կողմէն՝ միապետութիւնը դադրելով և ընտրական սկզբունքը ընդունուելով, անուղղակի կերպով կը նուիրագործուէր կուսակցութեանց գոյութիւնը, որոնք հետզհետէ պիտի կազմակերպուէին, և ծնունդ պիտի տային բարեկարգ վարչութիւն մը առաջ բերելու ջանքերուն, բան մը որուն ոչ նուազ նպաստած են Օսմ. պետութեան մէջ կատարուած քանի մը մեծ յեղաշրջութիւններ և ամենակարեւոր շրջափոխութիւններ։

Դիւան
Ազատական
Կոմիտէ — Մարտիրոս

աղգակիրցն է ըմբոստներու։ Ահաւրի արիւնահեղութիւններ զործուեցան 1821 Յունիսի ընթացքին Այվալըզի, Կիպրոսի, Զմիւռնիոյ, Սելանիկի և այլ քանի մը քաղաքներու մէջ, ինչպէս յաջորդ տարին (1822) Սաքըզ կղզիին 100,000 բնակիչներէն 80,000ը չարաչար սպաննուեցան։

Այս խոշոր տագնապը, առաջ կուգար փութեան վիճակի հասած վարչական դրութենէ մը, որ տեղի տուած էր արդէն այս վտանգաւոր կացութեան ստեղծուելուն։

Հազիւ տասը օր յետոյ Յունաց Պատրիարքին կախաղան բարձրանալէն և երկու օր յետոյ այն օրէն ուր Յոյնք Մէքքէի դատաւորը կը ձերբակալէին ճամբորդած աստն և կը կախէին իր կիներովը և զաւակներով, Սուլթան Մահմուտ պաշտօնանկ կ'ընէր մեծ Վէզիրը և աքսորել տալով Կիպրոս, հոն գլխատել կուտար, անոր տեղ մեծ Վէզիր անուանելով Փէփէ Սալիհ բաշա (1821 Ապրիլ 20)։ Սակայն վարիչները փոխելով դարաւոր սխալները չէին կրնար մաքրագործուիլ կամ սրբագրուիլ։

1821 Ապրիլ 26ին՝ Մոլտա-Վալաքիոյ ապստամբութիւնը զսպելու համար ճամբայ հանուած Ենիիչէրի զօրքը Կ. Պոլսոյ մէջ իսկ յայտնի համարձակ աւարառութեան յանդգնելով ցոյց կուտար զինուորական կարգապահութեան որ աստիճան խանգարուած ըլլալը, ինչ որ պետութեան արդէն ծանրացած կացութիւնն ալ աւելի տագնապի կը մատնէր այնպիսի պահու մը, ուր Պետութեան ամէն մասերուն մէջ անշատողական ձգտումներ կ'երեւային։

Յունաց պէս, Ալպանիացիք ալ ապստամբած էին Տէբէտէլէնլի Ալի բաշայի առաջնորդութեամբ և Պարսիկները, Ասիոյ կողմէն, առիթէն օգուտ քաղել կ'ուզէին Կարսը և Թօքրագ գալէն գրաւելով։

Կառավարութիւնը կը յաջողի նուաճել Ալպանիացի-

ներու շարժումը 1822ի սկիզբը՝ նոյն իսկ Ալի բաշան գլխատելով, սակայն վտանգը ասով չէր անհետանար, վամնդի Յունական խնդիրը օրէ օր աւելի կը սաստկանար։ Սուլթան Մահմուտ զարձեալ պաշտօնանկ կ'ընէ իր մեծ վէզիրը, որուն կը յաջորդէ Տէլի Ապտուլլահ բաշան (1822 հոկտ. 3), որ բնական է թէ անկարգ և ներքին թշնամիներով լեցուն այս երկիրը խաղաղեցնելու մէջ չափաի կարենար յաջողիլ։ Յունաց ապստամբութիւնը, մանաւանդ կղզիներու և Մորայի թերակղզիին մէջ՝ աւելի քան երեք լուրջ երեւոյթ մը կ'առնէ։ Իսլամահմ բաշա՝ որդի Եգիպտոսի Մէհմէտ Ալի բաշայի, Եգիպտական զօրքով և նաւատորմով օգնութեան կը հասնի Օսմանցուց և կը գրաւէ Նաւարին բերդը (Մորա թերակղզի 1823 Օգոստոս 16)։ Սակայն Յոյները զարհուրելի յանդգնութիւններ ցոյց կուտան, նոյն իսկ յաջողելով կրակի տալ Գաբտան բաշայի նաւը, Թերահանեկի առջեւը (1825 Ապրիլ 14)։ Յաջորդ տարուան սկիզբը (1826 Յուն.-Փետր.) Օսմ. բանակը կը յաջողի Մորայի ամէնէն անառիկ մասերը նուաճել և հաւանօրէն պիտի յաջողէր վերջ տալ Յունական ապստամբութեան, եթէ երկու անակնկալ պարագաներ դէպքերը չյեղաշրջէին։

Առաջինն էր Ենիիշէրիներու ապստամբութիւնը, որ Կ. Պոլսոյ մէջ պայթեցաւ 1826 Յունիս 15ին։ Ենիիշէրի աղասի Ճէլալէտտինի և Եպարքոսին տուներուն վրայ յարձակում եղաւ ու քաղաքը խռովութեան և արիւնի մասնուեցաւ։ Եպարքոսը, մեծ Սէլիմ բաշա, Շէյխ-իւլ-իսլամը, և բոլոր միւս նախարարները կայսերական պալատ հաւաքուեցան։ Հոն, Սուլթան Մահմուտի ներկայութեան, որոշուեցաւ Նիզամիյէի և Թնդանօթի-ձիգ զինուորներու միջոցաւ բառնալ Ենիիշէրիներու ապստամբ գունդը որ երկիրը յարատեւ չփոթութեան մէջ կը պահէր և տեղի կուտար խռովութիւններու։ Նոյն օրը

իսկ Սանճագը Շեքիֆը հանուեցաւ և բարեպաշտ իսլամ-
ները կրօնքի սիրոյն հաւաքուեցան անոր տակ, մինչ կա-
նոնաւոր զինուորը, իր զօրանոցներուն և կայաններուն
մէջ իսկ, բնաջինջ ըրաւ Եէնիշերիները: Գաւառներու
մէջ գտնուած Եէնիշերիներն ալ Կ. Պոլսոյ իրենց ընկեր-
ներուն վիճակակից եղան և 25,000է աւելի անձեր՝
իրը Եէնիշերիներու օժանդակ կամ գործակից աքսորուե-
ցան: Ասով Թուրքիոյ բանակը մեծ կորուստ մը ունեցաւ,
թէև երկիրը մեծ բան չահեցաւ: Ապստամբ, անկարգ,
վայրագ, շփացած զինուորականութիւն մը, որ աղէտներ
կը բանար երկրին, կը ջնջուէր, ինչ որ երկրին ամէն ազգի
ընակչութեան համար բարիք մըն էր, սակայն պատե-
րազմի վարժ ուժ մը կը պակսէր, կռիւին ամէնէն տաք
պահուն: Հետեւաբար Սուլթան Մահմուտ, անմիջա-
պէս ձեռնարկեց բանակը վերակազմելու և նոր զինուոր
սահմանեց: Այս Հիւսէյին բաշա կարգուեցաւ Սպարա-
պետ և մասնաւոր կարգադրութիւններ եղան: 1826
Հոկտ. 4ին թագչած մնացած քանի մը հարիւր Եէնիշե-
րիներու ապստամբութիւնն ալ զսպուելէ յետոյ այլևս
կը ջնջուի զինուորական ապստամբութեան երկիւղը
Թուրքիայէն, և Յունական ապստամբութիւնը գրեթէ
ընկճուած ըլլալով յուսալի էր որ Թուրքիոյ վերականգ-
նումը սկսէր, երբ ուրիշ աղէտ մը ալ աւելի նուաս-
տացուց Թուրքիան:

Այդ երկրորդ հարուած էր Նաւարինի դէպքը (1827
Հոկտ. 19), ուր Թուրքիա կը կորսնցնէր ոչ միայն իր
նաւային բովանդակ զօրութիւնը, այլ նորավարժ և տկար
բանակով մը և առանց նաւատորմիդի, կը պարտաւոր-
ուէր դիմադրել աշխարհի երեք հզօր պետութեանց,
Ռուսիոյ, Անգլիոյ և Ֆրանսայի:

1827 Նոյեմբեր 26ին երեք կառավարութիւններուն
դեսպանները մեկնեցան երկրէն: Ֆրանսա զինուոր ցա-

մաք հանելով, Մորա թերակղզին ղինւորական գրաւման ենթարկելով բաւականացաւ (1827-30) և Ռուսիա 1827 Դեկտ. 18ին պատերազմ հրատարակեց ընդդէմ Թուրքիոյ, որ իր անկազմ բանակովը հարկադրուած մղելու մեծ պատերազմ մը, բնական է որ պիտի մատնուէր չարաչար պարտութեան:

Երկամեայ պատերազմէ մը վերջ, Ռուսները Ասիոյ կողմէն մինչև Կարին և Եւրոպական կողմէն մինչև Կ. Պոլսոյ դուռը առաջանալէ յետոյ, պարտաւորեցին Թուրքիան ընդունելու Լոնտոնի հաշտութեան նախագիծը (բոթոքօլը) և Ադրիանուպոլսոյ նուաստացուցիչ դաշնագիրը (1829 Յուլ. 2) որով Մոլտա-Վալաքիա և Սերպիա Ռուսաց հովանաւորութեան կ'ենթարկուէին, Ասիոյ կողմէն կարեւոր հողաբաժին մը Ռուսաց կը մնար, նեղուցները կը բացուէին, Թուրքիա խոշոր տուգանք մը տալու կը դատապարտուէր, Մորա ու չրջակայքը ինչպէս նաև Արշիպիղադոսի 51 կղզիները, անկախ կը հռչակուէին ու կը կազմէին Հելլէն անկախ Թագաւորութիւնը, և վերջապէս Թուրքիոյ հպատակ քրիստոնեայ ազգաց կրօնական ազատութիւն կը տրուէր:

Այս պատերազմը խոշոր փոփոխութիւն մը կը մըտցընէր Օսմ. Պետութեան իր ոչ-խալամ հպատակներու հետ վարուելու դրութեան մէջ, վասն զի այս պատերազմը որ Յունական ապստամբութեան ուղղակի և անմիջական հետեւանքը եղած էր, ինքնին սպառնալիք մըն էր կառավարութեան համար, որուն մինչև այս ատեն միայն բերանացի դիտողութիւններ և պարզ միջնորդութիւններ եղած էին ներքին խնդիրներու հետեւանօք, անոնք ալ, գլխաւորաբար կաթոլիկներու պատճառով:

Թուրքիոյ քրիստոնեայ հպատակներուն մէկ մասին համար եղած այս գործնական և զէնքով միջամտութիւնը նոր դարագլուխ մը կը բանար:

Օտար միջամտութիւն չհրաւիրելու վախը այլեւս Օսմ. Պետութեան համար պետական մասնաւոր ուղղութիւն մը կ'ըլլայ և կը կատարէ ամենանշանակելի դեր։

Օսմ. Պետութեան տկար վիճակը մասնաւորապէս լաւագոյն առիթ՝ մը կը դառնայ օտար միջամտութեան, և 1828էն սկսեալ գրեթէ դեպքաններու աղղեցութիւնը երկրին ներքին գործերուն մէջ զգալի կ'ըլլայ։

Այսպէս, կաթոլիկութեան խնդրոյն մէջ օտար միջամտութեան միջաւայը նշանակելի դեր կատարած է։ Սուլթան Մահմուտ (1808-1839), որ գրեթէ անուղղակի կերպով 1810էն սկսեալ հովանաւորած էր Հայոց և Հայ-կաթոլիկներու միութեան ձեռնարկները, թերեւս թեւադրութեամբ Յարութիւն Պեղճեանի, մասնաւորապէս Յունական ապստամբութենէն յետոյ, ալ աւելի փութով և խստիւ պահանջ դրաւ բառնալ Հայոց պառակտումը, որուն նպաստելու դիտումով, 1827ին, Պեղճեան ամիրա նոյնիսկ համաձայնեցաւ Հայ Կաթոլիկներու գործերը տեսնելու համար Հայ-Հռոմէական վարդապետ մը Հայոց Պատրիարքին փոխանորդ կարգել, ինչ որ անհաճոյ եղաւ Կաթոլիկներուն, որոնցմէ քանի մը երեւելիներ աշխատեցան Հայերը զրպարտելով, իբր օտար պետութեան գործիք, առանձին Պատրիարքութիւն մը ունենալ։ Բ. Դուռն Հայոց վերագրուած այս արարքին համար բացատրութիւն պահանջեց Պօղոս Պատրիարքէն որ երաշխաւորեց Հայոց հաւատարմութիւնը, իբր խոստովանահայր բոլոր Հայոց ներքին մտադրութեանց գիտակ հռչակելով ինքզինքը, ընդհակառակը զլանալով միեւնոյն երաշխաւորութիւնը Հայ Հռոմէականաց, որոնք Հայ կղերին չէին խոստովաներ, այլ Լատին վարդապետաց։

Այս բացատրութիւնէն յետոյ Սուլթան Մահմուտ իբր օտարներու վարձկաններ նկատեց Կաթոլիկները, և երբ Յունաց պատճառով օտար Եւրոպական կառավար-

բութիւններու դէմ պատերազմ հռչակելու ստիպուեցաւ, դեսպաններուն Կ. Պոլսէն մեկնելէն հազիւ ամիս մը յետոյ (1827 Դեկտեմբեր 30), Կարապետ Պատրիարքին արքայական գիր մը եկաւ, որով կը հրամայուէր բոլոր Դաղատացի Կաթողիկոսներուն ինկիլտիւ աքսորուելը հանդերձ ընտանեօք, անոնց կղերականներուն երկրէն վտարումը, մայրապետներուն Փոքր Ասիոյ զանազան կողմերը ցրուելը, Հայոց Պատրիարքին իրաւասութիւնը ընդունող Կաթողիկոսներուն Եւրոպացւոց թաղերը չընակելը, և չընդունողներուն դարձեալ տարագրուելը:

Այս հրովարտակը Սամաթիոյ Եկեղեցւոյն մէջ կարգացուեցաւ և խտուրթեամբ գործադրուեցաւ, ձմեռուան սառնաշունչ եղանակին, կին, ծեր, տղայ ցամաքի ճամբով ինկիլտիւ աքսորուելով, անասելի տանջանքներով:

Հակառակ այս կտրուկ տնօրինութեան, որ գրեթէ բոնի բարձումն էր Կաթողիկոսեան, պատերազմէն յետոյ, Սուլթան Մահմետ տեղի տուաւ օտար ազդեցութեան, Ֆրանսայի և Անգլիոյ դեսպաններուն միջամտութեամբը, ընդհանուր ներում շնորհելով Կաթողիկոսներուն և առանձին եկեղեցիներ և Պատրիարքութիւն ունենալու հրովարտակներ պարգեւելով (1830), միայն սա պայմանով որ Լատինաց եկեղեցիները չյաճախեն:

Ասիկա առաջին դրուագն է օտար միջամտութեան թուրքիոյ ներքին գործոց, ուր քիչ յետոյ կրկին կրօնական խնդիրներու համար, Բողոքականութեան պատճառով, իր ազդեցութիւնը ցոյց պիտի տար Անգլիոյ դեսպանը, և հպատակ քրիստոնեայ ժողովուրդներ յարատե գործիք պիտի ըլլային օտար կառավարութեանց քաղաքական հաշիւներուն և նկատումներուն, և որչափ ատեն որ Օսմ. կառավարութիւնը զօրաւոր չէր, պիտի պարտաւորուէր տանելու իր ներքին քաղաքականութեան

մէջ օտար միջամտութիւնը, ու բոլորովին կերպարանափոխ պիտի ըլլար քրիստոնեաներու վիճակը:

Քրիստոնեաները՝ ստրուկի հանգամանքին մէջ մնացած էին մինչև այն ատեն: Այդ թուականէն յետոյ թէև չկրցան թօթափել իրենց այդ վիճակը, սակայն մասամբ հովանաւորուեցան պաշտպանութեամբ մը որ եթէ դրական արդիւնք մըն ալ չունենար, անուղղակի կերպով կրնար բարոքել Թուրքիոյ քրիստոնեաներու վիճակը:

Քրիստոնեայ ազգերու ազդեցութեան աճման գըլխաւոր պատճառներն էին ըողոքի շարժառիթ բազմաթիւ թերութիւններ, որոնց մէջ ամէնէն աւելի շեշտուածն էր արդարութեան բացարձակ բացակայութիւնը, Քրիստոնեաներու և Իսլամներու միջև դրուած խտիրը, և դաւառներու մէջ կառավարութեան միօրինակ կազմակերպութենէ զուրկ ըլլալը, վիճակ մը, որուն չսրբազրուելուն նպաստեցին մասնաւորապէս 1827-29 Ռուսեթուրք պատերազմէն յետոյ Թուրքիոյ բանակին վերակազմութեան ընաւ միջոց տրուած չըլլալը և ներքին խռովութիւնները:

Այսպէս, հազիւ վերջացած Ռուսական պատերազմը, 1832 Մայիս 26ին, Թուրքաց բանակը կը ստիպուէր կռուիլ Եգիպտոսի փոխարքայ Մէհմէտ Ալի բաշայի դէմ, որուն որդին, Իպրահիմ բաշա, Պաղեստինի, Սուրիոյ և Ատանայի ճամբով կուգար կը հասնէր Քէօթահիա, ուր 1833 Յուլիս 12ին կը կնքուէր հաշտութիւնը: Այս յաղթութիւնը Իպրահիմ բաշա կը պարտէր ոչ այնքան իր տաղանդին կամ մեծ զօրութեան, որքան Թուրքիոյ զինուորական ուժերուն կազմալուծման:

Սուլթանին պարտութիւնը իր մէկ կուտակալէն, ընական է թէ Թրքաց արժանապատուութիւնը վիրաւորող հանգամանք ունէր. հետեւաբար Սուլթան Մահմուտ ներքին ապստամբութեան մը տեղի չտալու համար դի-

մեց Ռուսիոյ օգնութեանը, որ հինգ ամիս (1833 փետր. 7էն սկսեալ) Պէյքօզ, Եուշա լեւան վրայ սպասացուց 10,000 Ռուս զօրք, պաշտպանելու համար Օսմանցի Սուլթանին կեանքը ու գահը:

Ասոնք երկրին դէպի քայքայումը դիմելուն ապացոյցներն էին: Այս իրողութիւնները չվրիպեցան Օսմանցի քաղաքական մարդոց ումանց ուշադրութենէն: Եւրոպական միտքը արդէն Արեւելքի մէջ հետզհետէ տիրապետող կը հանդիսանար: Արեւմտեան քաղաքակրթութեան իսլամ տարրին մէջ առաջին ներմուծման հետեւանքը եղաւ, երեւան գալը Օսմանեան երկրին մէջ, գրողներու, մտածողներու նոր խումբերու, որոնք ջանացին ուսումնասիրել Եւրոպան և անոր զինուորական, վարչական և քաղաքական կազմակերպութիւնները: Եւ որովհետեւ Եւրոպական ազդերու մէջ Արեւելքի հետ իր յարաբերութիւններով առաջին տեղ Ֆրանսա գրաւած էր, Օսմանցի այս նոր քաղաքագէտները իրենց առաջին ներշնչումները քաղեցին Ֆրանսական գրականութիւնէն, որ իր անցեալ պատմութեամբը կրնար հսկայ առաջնորդ հանդիսանալ պետական բարենորոգումներուն ցանկացող այդ խմբակին, որ արդէն Ռուսեթուրք (1827էն 1829) պատերազմէն յետոյ, որոշ ձգտումներով ազդեցիկ դեր մը առած ըլլալու երեւոյթ ունէր:

Իրենց գլխաւոր մտադրութիւնն էր Թուրքիան վերականգնել ընդհանուր բարենորոգումներով և հպատակ ուրիշ ոչ-իսլամ ազգերը սերտօրէն զօդելով պետութեան, ինչ որ առաջին դարմանը պիտի ըլլար արգիլելու համար նաև օտար միջամտութիւնները:

Ասոր համար Թուրքիա պէտք ունէր՝ Ա. նախ զինուորական զօրութեան, Բ. ուսումնական զարգացման և Գ. լաւ օրէնքներու:

Հետեւաբար, ժամանակին ամէնէն լուսամիտ անձերը,

— որոնց պարագլուխն էր Րէշիտ բաշա — թելադրեցին Սուլթանը, ձեռնարկելու ընդհանուր բարեկարգութեանց, որոնց նախաքայլը արդէն առած էր Արդար (Ասիլ) Սուլթանը, Նէնիչէրինները ջնջելով և զինուորական վերակազմութեան համար ուշադրութիւն ընծայելով:

Սելիմ Գ. (1788-1808). Նիզամիյե գունդերուն կազմակերպութեամբ կանոնաւոր բանակին հիմը դրած էր, մինչ Սուլթան Մահմուտ զայն ամբողջացուց և ամրապնդեց: Սուլթան Սելիմ, Թուրքաց իբր ամէնէն աւելի բարեկամ և ծանօթ ազգ, առաջին անգամ Ֆրանսական բանակէն առնուած մարդիչներով ուղեց բանակը կազմակերպել, սակայն չկրցաւ իրագործել: Սուլթան Մահմուտ Գերմանիայէն բերաւ այդ մարդիչը, որ էր դարուն ամէնէն հոյակապ զինուորականներէն մէկը՝ Մոլթ քէ (այն ատեն տակաւին պարզ սպայ մը) որ 1837էն մինչև 1839 Թուրքիոյ կարեւոր ծառայութիւններ մատուց, Օսմանեան բանակին մէջ ծառայելով:

Սուլթան Մահմուտ այնքան առաջ տարաւ զինուորական կանոնաւոր կազմակերպութեամբ մը երկիրը օժտելու հաստատ մտադրութիւնը որ ընդգրկելով անխտիր զինուորագրութեան գաղափարը, հպատակ ազգերէ ալ զինուոր առնելու որոշում տուաւ, ինչպէս կ'երեւայ 1839 Ապրիլ 5ին Մալաթիայէն գրուած նամակէ մը, զոր Մոլթ քէ ուղղած է իր Գերմանիա ապրող մէկ բարեկամին, ուր սա շատ յատկանշական տողերը կը կարդանք.

«Ժամանակէ մ'ի վեր խնդիր է թէ կարելի է Հայոցմէ⁽¹⁾ զինուոր առնել Օսմ. բանակին: Արդարութեան

(1) Նշանակելի է որ միայն Հայոց խօսքը կ'ըլլայ իբր հպատակ, և աւելի բազմամարդ Յոյները չեն յիշուիր: Պատահաւր բացայայտ է թէ ուրիշ բան չէ, եթէ ոչ Յունաց դեռ բռնի մը տարի առաջ սպաստմբով ըլլալը, ինչ որ վստահութիւն ներշնչելու հանգամանք չունէր:

և իրաւունքի տեսակէտէն յայտնի է թէ ո՛ր և է առարկութիւն ընել կարելի չէ այս խորհրդին դէմ: Թուրքերն երբ տիրեցին այս երկրին, անոր պաշտպանութիւնը իրենց համար սեփական գործ մը նկատեցին, և կարծելով որ դիւրին բան մըն է այս պարտականութեան կատարումը, Բայաները տարապարհակ աշխատութեանց և դրամական տուգանքներու տակ ճղմեցին: Բայց հետզհետէ գործին ընոյթը փոխուելով, մահմէտական քրացարձակ տէր եղան հողին, որով հարկ եղաւ մահմէտականներն ենթարկել ըսլոր այն տուրքերուն զոր հողը պարտի վճարել: Բայաներէն ինչ տուրք որ կ'առնուէր՝ նոյնը մահմէտականներէն ալ գանձել հարկ եղաւ: Բայաներն անհանդուրժելի կերպով իրենց վրայ ճնշող պարտականութիւններէն զատ, խաւճ անուն իրենց յատուկ տուրքը կը հատուցանեն, որմէ մահմէտականք զերծ են, և որուն տարեկանը մէկ-երկու թաւէրէ (մէկ-երկու մէճիտէ) աւելի չէ, ինչ որ շատ ծանր նկատուելու չէ այնպիսի ժամանակ մը ուր զինուորական ծառայութիւնը այս երկրին մէջ ամենամեծ չարիքը կը համարուի. որովհետեւ Բ. Դուռն ստիպուած է երկիրը պաշտպանել Պարսկաստանի սահմաններէն մինչև Աւստրիա եւ Հունգարիա, եւ Արաբիայէն մինչև Ռուսիա, այնպիսի զօրութեամբ ու կորովով մը որ սպառման կէտը հասած է գրեթէ: Ուրեմն առաջարկուած խորհուրդը արդար և իրաւացի է, եւ աչքի առջև բերելով Անատոլիի ըսլոր այն մասերն ուր ցարդ չըլեցայ, դիւրաւ գործադրելի է: Բայց ուղիղ պիտի չըլլար այս խորհուրդն իրագործելու ձեռնարկել, առանց Բայաները պաշտպանելու միջոցներն ալ տնօրինելու: Անատոլիի Հայերը շատուոր, ուժեղ և կորովի ազգ մըն են, հնազանդութեան ու կարգապահութեան վարժ, եւ ըստ մեծի մասին միջակ հարստութեան մը տէր: Այս պահուս կրնանք ըսել թէ Հայք Արաբներ-

րէն և Իսլամ Գուրգերէն աւելի օգտակար տարր մըն են Օսմ. Տէրութեան համար: Տաւրոսի բանակին հրամանատար Հաֆըզ փաշա կ'ուզէ մէն մի տասնապետի հրամանին տակ մէկ Հայ զինուոր դնել: Բայց իր այս կերպը բանաւոր չգտայ. որովհետեւ Մահմետականք իրենց մէջ գտնուած Հայերը այնքան պիտի ճգմնն որ ձեռններէց ոգի չպիտի թողուն անոնց մէջ, և Հայերը զրկուելով յառաջդիմութեան յոյսին պարզեւելիք եռանդէն ու ոգեւորութիւնէն, օգուտ մը պիտի չսպասեն զինուորական ծառայութիւնէն: Զինուոր եղեր են կամ ոչ, կարեւորութիւն պիտի չունենայ իրենց համար: Բայց եթէ մէն մի Րէտիֆի գունդին (ալայ) մէջ չորրորդ վաշտ մը (թապուր) միմիայն Հայոցմէ կազմուի, մինչև հաղարապետի աստիճան բարձրանալու յոյսը ու հաւանականութիւնը Հայերուն գրգիռ պիտի ըլլայ ընտիր զինուորներ հասցնելու: Բաց աստի, Իսլամ եւ ոչ-Իսլամ վաշտերուն միջև ինքնին հաստատուելիք բարի մրցումէն երկու կողմն ալ օգուտ պիտի տեսնեն: Այս կարգադրութեամբ, Բայանները կատարեալ վստահութեամբ զինուորութեան կը փութան, զօրաց թիւը մեծապէս կ'աւելնայ, և կարեւոր չափով մը կը թեթեւնայ այն ծանր բեռը զոր տէրութիւնը այժմ մի միայն Իսլամ բնակչութեան ուսերուն վրայ գրեւ է: Չեմ կարծեր որ Հաֆըզ փաշա իմ այս խորհուրդս ընդունի և գործադրէ. որովհետեւ հարկադրեալ է ի նկատ առնել մոլեռանդներու գրոհի մը տգիտական յուզումը ու գրգռումը: Բայց ես խնդիրը ամէն պարագայներով պիտի պարզեմ սպարապետին:»

Այս տողերէն կը հասկցուի թէ Սուլթան Մահմուտի մահէն քիչ առաջ և թերեւս նոյն իսկ այն ատեն կառավարութիւնը կը մտածէր իրականացնելու հսկայ բարե-

նորոգութիւն մը որուն գէմ կը կանգնէր միայն մոլե-
ռանդութիւնը՝ որ իրապէս արգելք եղած է անոր իրա-
կանացման մինչև հիմա։ Հետեւաբար Սուլթան Մահմուտ
իրապէս և ճշմարտապէս աշխատած էր թուրքիոյ զի-
նուորական զօրութեան վերակազմութեան, ինչ որ Սուլ-
թան Ապտիւլ Մէճիտ ճշմարտապէս պիտի վերականգնէր
գէթ 1843էն սկսեալ Օսմ. պետութեան բոլոր իսլամ
հպատակներէն անխտրաբար զինուոր առնելու դրութիւնը
նուիրագործելով։

Կրթական ու ուսումնական զարգացման տեսակէտով
ալ Սուլթան Մահմուտ կրցած է իր երկրին մեծապէս
օգտակար ըլլալ, դարձեալ Սէլիմ Գ. ի շաւիղին հետե-
ւելով։

Եթէ Սէլիմ թուրքերէնի յատուկ առաջին տպարանը
հաստատած էր, Սուլթան Մահմուտ 1833 Յուլիս 1ին կը
հրամայէր հրատարակութիւնը իբր պաշտօնաթերթ առա-
ջին լրագրին, որ պիտի հրատարակուէր թուրքերէն և
ֆրանսերէն լեզուներով։ Նոյնպէս մեծ Սուլթանը հսկայ
բարեշրջութեան մը առաջնորդ կը հանդիսանար, հիմ-
նարկելով միայն իսլամ ուսանողներու յատուկ մասնա-
գիտական վարժարաններ, ուր տիրապետող օտար լեզուն
էր ֆրանսերէնը։ Այդ վարժարաններն էին երկրաշափա-
կան, բժշկական և նաւային վարժարանները, որոնց բա-
ցումը թէպէտև 1834 ին կը հրամայուէր, սակայն
անոնցմէ բժշկականը հազիւ 1838 Դեկտ. 3ին կը բացուէր
Բերա, Կալաթա Սարայի մէջ, միայն վեց օր առաջ
Սկիւտարի Ճեմարանին բացումէն, որուն հաստատման
թելադիր պատճառներէն գլխաւորը՝ Սուլթան Մահմուտի
հաստատած երկրորդական վարժարաններուն մէջ Գրիս-
տոնեաններուն մուտքը ներելի չըլլալն էր։

Սուլթան Մահմուտ միայն չկրցաւ թուրքիոյ օրէ-
նսդրական և դատական կազմակերպութեան տեսակէտով

նշանակելի արդիւնք մը ցոյց տալ, վասն զի Թուրքիոյ վերականգնման նախաձեռնարկներն ալ չէին գիտեր թէ ինչ ուղղութեան հետեւելու էին։ Ասոր համար երկար ուսումնասիրութեանց պէտք կար և ընդարձակ ծանօթութիւններու։ Արդ յարաբերութիւնները հաստատելու և Եւրոպական դրութիւնները ուսումնասիրելու համար հարկ էր առիթներ ընծայուէր, հետեւաբար Եւրոպական պետութեանց կազմը ուսումնասիրելու համար, 1834ին. Սուլթան Մահմուտ առաջին անգամ որոշեց Եւրոպական բոլոր մայրաքաղաքներուն մէջ ունենալ մնայուն և հաստատուն մէկ մէկ դեսպան, հետեւորդ պաշտօնեաներով։

Մասնաւորապէս ֆրանսական սկզբանց սիրահար Րէշիտ փաշա կը կարգուի Բարիդի դեսպան։

Այդ շրջանին մէջ է որ Րէշիտ փաշայի թելադրութեամբ, Բարիդի մէջ ուսում առնելու և յատկապէս պետական պաշտօնեայ ըլլալու համար կը պատրաստուին խումբ մը Թուրք երիտասարդներ, որոնցմէ յետոյ երեւելի պիտի ըլլային Ալի և Յուսուփ փաշաները։

Բաց աստի, Սուլթան Մահմուտ երկրին վերադարձմանը աշխատեցաւ նաև ճարտարական տեսակէտով, օգտուելու փորձ ընելով Եւրոպական ազգաց առաջգիմութիւններէն։ Այս գիտումով էր որ վառօդապետ Յովհաննէս պէյ Տատեան 1836ին ղրկուեցաւ Եւրոպա, տեղեկանալու համար մեքենական ճարտարութեանց։

Այնպէս որ Սուլթան Մահմուտ իր իշխանութեան շրջանին, մանաւանդ վերջերը, հիմը դրաւ անհրաժեշտ բարենորոգութեանց, որոնց բովանդակ ձգտումն էր իրականացնել Թուրքիոյ վերականգնումը և ազատագրումը օտար միջամտութեան երկիւղէն։

Ինքը երեք անհրաժեշտ դատուած բարենորոգումներէն զինուորականը ուժով բազուկով մը իրականա-

ցուց, ուսումնականին համար գրեթէ կարեւորը տնօրինեց, — ինչ որ շուտով իր արդիւնքը պիտի տար, — միայն չկրցաւ գործնական գետնի վրայ դնել օրէնսդրականներ ու դատականը, որուն համար արդէն գետինը յարդարուած էր և գրեթէ միտքերը նախապատրաստուած, երբ իր մահը վրայ հասաւ (1839 Յունիս 19)։

Իր զաւակը, Սուլթան Ապտ-իւլ-Մէճիտ, կը յաջորդէ իր հօրը։ Հազիւ տասեութ տարեկան այս պատանին երբ գահ բարձրացաւ, դարձեալ Թուրքիա պատերազմի բռնուած էր Նգիպտոսի փոխարքային՝ Մէհմէտ Ալի փաշայի հետ (11 Մայիս 1839), և կացութիւնը անով աւելի կը ծանրանար որ իր գահակալութենէն ամիս մը յետոյ Գաբտան բաշան կը դաւէր իրեն դէմ Օսմանեան նաւատորմիդը յանձնելով Մէհմէտ Ալիի ձեռքը (4 Յուլիս 1839)։

Հետեւաբար Սուլթան Մէճիտ իր գահակալութենէն յետոյ ամէնէն աւելի պէտք ունէր օժանդակութեան, այս շփոթ վիճակէն ելլելու համար։ Հետեւաբար իր հօրը բարեկարգական ծրագիրներուն թելադիրները, որոնք աւելի ազատ կերպով գործելու կարող էին, կրցան համոզել Սուլթանը՝ հրատարակելու Խաթթը Հիւմայուն մը, որով հիմը կը դրուէր նոր և արդար օրէնսդրութեան մը։ Այդ հրովարտակը խմբագրած էր նոյն ինքն Րէշիտ փաշա, Թուրքիոյ վերականգնման նախաձեռնարկներէն մէկը։

1839 Նոյեմբեր 9ին՝ Սուլթան Մէճիտի գահակալութենէն միայն հինգ ամիս յետոյ Կիւլհանէի Արքայական ապարանքին մէջ կարդացուեցաւ Խաթթը Հիւմայունը, մեծ հանդիսաւորութեամբ և ի ներկայութեան Կայսեր Մեծ-Վէզիրին, Շէյխ-իւլ-Իսլամին և աւագանիներուն, ինչպէս նաև դեսպաններուն և հպատակ հաւարակութեանց հոգեւոր ներկայացուցիչներուն։

Այդ արքայական գրով, որ պատմութեան ծանօթ է կիւլհանէի Խաթթը Հիւմայուն անունով, Թուրքիոյ բոլոր հպատակներուն առանց ցեղի ու կրօնի խտրութեան, հաւասարութիւն, կեանքի և գոյքի ապահովութիւն, տուրքերու և հարկերու արդար բաշխում և կանոնաւոր ղինութեամբութիւն կը խոստացուէր։ Այս հիման վրայ հրատարակուեցան կարգ մը օրէնքներ, որոնց ամբողջութիւնը կոչուեցաւ Թանգիւնաք։

Թանգիւնաքի հրատարակութեամբ հսկայ փոփոխութիւն մը կը մտնէ հպատակ հասարակութեանց կեանքին մէջ։ Մինչև այն ատեն հպատակ ազգերը իբր բանաւոր կրկուած էին քաղաքական իրաւունքներէ, հետեւաբար ոչ բանակին մէջ կրնային ընդունուիլ և ոչ ալ պետական պաշտօններու անցնիլ։ Եթէ Յարութիւն Պեղճեան, Տիւզեանք, Տատեանք և Պալեանք կրցեր էին տեղ մը գրաւել արքունեաց մէջ, չէ թէ անոր համար էր որ պաշտօնատարներ էին մեր ըմբռնած կերպով, այլ պարզապէս արհեստագէտներ, որոնք կարեւոր դատուած էին փողերանոցի վարչութեան, վառօդարանի, չուխայի և այլ գործարաններու հաստատման և ճարտարապետական շինութեանց համար։

Ասոնք բացառութիւններ էին և չէին կրնար իբր օրինակ ծառայել։ Պետական դիւաններու մէջ չէր կրնար աշխատիլ ոչ-իսլամը, և չէր կրնար իր ծառայութիւններն ի սպաս դնել հանրութեան։ Այդ իրաւունքը 1839ին տրուեցաւ ոչ-իսլամներուն, և հայք իբր ամէնէն աւելի սերտ կապերով զօդուած ժողովուրդ թրքաց, ամէնէն աւելի օգտուեցան այս արտօնութիւնէն պետական պաշտօններու մէջ։

Նոյնպէս այդ թուականէն յետոյ Հայոց առջև բացուեցան պետական բարձրագոյն վարժարանները, ուր ուսում առնող անձեր մեծապէս նպաստեցին բարձրացնելու

Հայոց մտաւորական մակարդակը, Կիւլհանէի խաթթը Հիւմայունով խոստացուած կարգ մը տնօրինութիւններէն ոմանք կարելի չեղաւ անմիջապէս գործադրել, վասն զի մէկ քանին իսլամ մեծամասնութեան անհաճոյ թուելու երեւոյթ ունէին, Հետեւաբար միայն սկզբունքը կը դնէր անիկա, գործադրութիւնը աւելի յաջող ժամանակներու ձգելով:

Այդ ժամանակին թողուած խնդիրներուն մէջ առաջին տեղ կը գրաւէր հաւասար և անխափր զինուորագրութեան հարցը, զոր իրականացնելու գլխաւորաբար արգելք էր, — ինչպէս Մութքէի նամակէն ալ կը հասկցուի — Իսլամական մուսուլմանութիւնը, հետեւաբար զայն ապագային թողլով հանդերձ մասամբ բացուեցաւ զինուորական ասպարէզը Բրիտոնէից առջև:

Այսպէս, 1841էն սկսեալ ոչ-Իսլամ աշակերտներ ընդունելու արտօնուեցաւ զինուորական բժշկական վարժարանը, ուրկէ աւարտական ելած բժիշկներ և դեղագործներ բանակին մէջ ծառայեցին զինուորական առախճանով:

Ասոնք մեծ յեղաշրջութիւններ էին, որոնք Թուրքիոյ մէջ կը մտցնէին եւրոպական կարգ ու սարք և պետական կազմակերպութիւն:

Մասնաւորապէս արդարութեան ատեանները խեղճ վիճակ մը ունէին մինչև Թանգիւմաքի հրատարակութիւնը, որ առաջին հիմնաքարը կրնայ նկատուիլ ապագայ քաղաքային դատարաններու կազմակերպութեան:

Մինչև այն թուականները՝ կանոնաւոր դատարաններ գոյութիւն չունէին, Շէրիի դատարանները՝ յաճախ անկանոն կազմակերպութեամբ, կը վճռէին և կը գործադրէին այնպիսի որոշումներ որոնք արդարութեան համապատասխան չէին:

Սուլթան Մէճիտ արդարութեան գործին նոր ու

արդար հիմ մը տալու համար կազմակերպեց Մեծլիսի Անփեսանը Ազիյէն, որ կը ներկայացնէր գերագոյն դատարանը երկրին։

Թանգիմաթի զօրութեամբ այլեւս դադրեցան առանց դատարանի մահալէի ու ւաքորը որոնք այնքան սովորական դարձած էին Թուրքիոյ մէջ, թերեւս հազարաւոր անձերու առանց պատժապարտութեան իբր յանցաւոր խիստ պատիժներու ենթարկուելուն պատճառ դառնալով։

Այս տնօրէնութեամբ հպատակ ազգերու Պատրիարքները կը կորսնցնէին իրենց իրաւասութիւնէն շատ բան։ Մինչև այն ատեն Պատրիարքը իրաւասութիւն ունէր ւաքորելու եկեղեցական և աշխարհական այն Հայերը, որոնք իրեն չէին հնազանդեր կամ կրօնական աւանդութեանց դէմ կը մեղանչէին։

Այնպէս որ պատրիարքարանը՝ ամուսնական դատերէ դուրս ալ տեսակ մը դատարանի հանգամանք ունէր, որ կը տնօրինէր պատիժներ մարմնական և բարոյական, և ոչ ոք կը միջամտէր։

Պահքը աւրող քրիստոնեան Պատրիարքարանի մէջ պատուականապէս գաւազանի հարուածներով կը պատուուէր, և Պատրիարքին անձնական քմահաճոյքովը, առանց նոյնիսկ որ և է դատական ձեւակերպութեան աքսորուողներ այնքան բազմաթիւ էին որ արդարութիւնը երկրին մէջ տեսակ մը առանձգական իմաստ առած էր։

Գաղափար մը տալու համար այն ատենուան Պատրիարքարանին զօրութեան վրայ, ականատեսի մը սա տողերը մէջ կը բերենք. —

«Պատրիարքարանին անունը ահարկու էր այն ժամանակ։ Երբ բարապան մը մէկուն ներկայանար և «հրամմէ, Վէքիլ Հայր Սուրբը քեզ կ'ուզէ» ըսէր, մարդուն թուքը կը ցամքէր բերնին մէջ և ոտքով ձեռքով դողալ կը սկսէր։ Ընդդիմանալ կարելի չէր։ Բարապանը

վերարկուին տակ անրաւոր շղթայ մը ունէր, զոր ընդ-
դիմացողին վիզը կ'անցունէր բռնութեամբ և այնպէս կը
քաշէր կը տանէր գամփռ տանելու պէս, և ոչ ոք կա-
րող էր ձեռքէն առնուլ: Վէժիլ Հայր Սուրբին հետ մա-
նաւանդ կատակ կարելի չէր: Առանց երկար յառաջա-
բանի, կը պառկեցունէր պատկառելի խալփախով և լայ-
նաքղանց վերարկուով պարոնը կամ աղան և 25—30
գաւազանի հարուածներով կը մեծարէր⁽¹⁾:

Թանգիւմարի հրատարակութեամբ Պատրիարքին և
իրեն փոխանորդ Վէժիլ Հայր Սուրբին այս բացար-
ձակ ու միահեծան իշխանութիւնը — զոր Պատրիարքա-
րանի մէջ ազդեցիկ եղող Ամիրայք ալ քանիցս շահա-
գործած են ընդդէմ իրենց հակառակորդներուն և մրցա-
կիցներուն — վերջ կը գտնէր, վասն զի անդատաստան
աքսոր և ո՛ր և է պատիժ այլեւս տնօրինել անկարելի կը
դառնար, Թանգիւմարով հաստատուած արդարութեան
սկզբանց համաձայն:

Հետեւաբար գողափարի պայքարը ազատ կը դառ-
նար և ամիրայական բռնապետութեան տապալումը այլևս
ժամանակի խնդիր մըն էր:

Նոյնպէս Թանգիւմարով ծրագրուած տուրքերու ար-
դար բաշխման սկզբունքը կը մտցնէր ցօրաւոր յեղա-
շրջում մը մեր Պատրիարքարանին գործոց մէջ, որով
Պատրիարքարանի վարչութիւնը կը կրէր կիւլհանէի
կաթթը Հիւմայունին բացարձակ ազդեցութիւնը:

Տուրքերու արդար բաշխում մը ընելու համար,
իւրաքանչիւր ազգի հարկերուն հաւաքումը նոյնիսկ
կաթթը Հիւմայունին հրատարակման յաջորդ տարին,

(1) Գարապետ Իմիւճեան, Մանկութեան յիշատակներ. «Մասիս»
1893 Մարտ 20, Թ. 3983, էջ 163:

այսինքն 1840 Մարտ 1էն սկսեալ, հպատակ ազգերու հոգեւոր պետերուն ձգուեցաւ :

Այս դրութիւնը որ միայն երկու տարի տեւեց և ջնջուեցաւ 1842 Մարտ 11ին, կցուելով Փօսթահանէ նազըրիի պաշտօնին և յետոյ յանձնուելով ինթիսապ աղասիյին — ինչպէս յետոյ պիտի տեսնենք — մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ մեր ազգային գործոց վրայ : Անհամեմատ կրնար բարձրանալ Հայոց Պատրիարքին դիրքը՝ եթէ այս դրութիւնը շարունակուէր, բան մը որ անհաշտ պիտի գար յետոյ ժամանակին ըմբռնումներուն, և պետական անդիտակցութեան մը նշանը պիտի ըլլար, անկեղծաբար խօսելով :

Հետեւաբար, կարճ խօսքով, Թանգիւնաքը ընդհանուր առմամբ կը միտէր Օսմ. կայսերական կառավարութեան վերականգնման ճանքան հարթարել, չիմը դնելով ճշմարտապէս կարգաւորեալ պետութեան մը համար անհրաժեշտ եղած բաներու, մասնաւորապէս ապահովելով ոչ-խալամ — մինչեւ այդ թուականը սոսկ Բայալի դերին մէջ պահուած — հպատակներուն քաղաքացիական իրաւունքները :

Այդ բարեշրջումը գլխաւորապէս մեր Հայոցս մէջ աւելի զգալի եղած է և այդ ազդեցութեան տակ մարմնաւորուած են բարեկարգեալ կառավարութեան մը ստորադաս կարգաւորեալ և կանոնաւորեալ Պատրիարքութիւն մը ունենալու աշխատութիւնները, որոնք երիտասարդ ուժերու երկար առեն պայքար մղելուն և սպառելուն տեղի տուին :

Արդէն, ինչպէս տեսնուեցաւ, ժամանակին ընթացքին մէջ բաւական չափաւորուած էր Պատրիարքին իշխանութիւնը, որուն գործակից տրուելով աշխարհական օժանդակներ, այլեւս կը դադրէր ըլլալէ բացարձակ միապետական : Թանգիւնաքի հրատարակութիւնը բոլորո-

վին կերպարանափոխ կ'ընէր Պատրիարքարանի վարչութիւնը, ժողովրդեան ազատութիւն տալով բողոքող կանգնելու զինքը վարելու կոչուողներուն դէմ:

1834 Մարտ 19ին, արդէն առաջին անգամ տասը անձերու ընտրութեամբ կը կազմակերպուէր ապագայ ազգային վարչութեան ուրուագիծը, որ կ'երեւի թէ պահած է իր գոյութիւնը մինչև Թանգիմատի հրատարակութիւնը կամ անկէ յետոյ ալ, վասն զի 1837ին նման մարմնի մը կը հանդիպինք բազկացած սա անձերէն:

Ճանիկ Ամիրա Սարաֆլար	Քեթիսիւսասը
Յովնաննէս »	Բինկեանցի Սեղանաւոր
Կարապետ »	»
Միքայէլ »	Փիւմիսեան »
Յովնաննէս »	Անսոմեան »
Մարտիրոս »	Սագայեան »
Յարութիւն »	Երկայնեան »
Պաղսասար »	Գասպարեան »
Մն. Առաքէլ »	Պողոսեան »

Թերեւս ուրիշ փոփոխութիւններու ալ ենթարկուած ըլլայ այս մարմինը, սակայն որ և է յիշատակութիւն չէ տեսնուած այս մասին:

Թանգիմաթը մեր ազգային գործերուն մէջ այնքան շուտով փոփոխութիւն մտցնելու յաջողելուն գլխաւոր պատճառներէն մէկն ալ այն էր որ պետական բարեկարգական այն տնօրինութիւնները, որոնք Թանգիմաթի հրատարակութեան տեղի տուին — կանխապէս հարթաբերով այն ճամբան որ այդ Խաթթը Հիւմայունով պետութիւնը իբր հիմնագիծ-ուղղութիւն կ'ընդգրկէր, — խորունկ ազդեցութիւն ունեցած էին հպատակ ազգերուն վրայ, որոնք շարունակ ընդօրինակելու կամ յետամնաց դիրք մը չունենալու հետամուտ եղան:

Մենք տեսանք թէ Սելիմ Գ.ի (1788—1808) բարեկարգական և կրթական նախաձեռնութիւնները իրենց ուղղակի ազդեցութիւնը ունեցան նաև բոլոր հպատակ ժողովուրդներուն վրայ, որոնք մեծ եռանդով կրթական շարժման մէջ նետուեցան և իրարու ետեւէ հիմնեցին նախակրթարաններ :

Ժէ. դարուն վերջերը սկսած այդ շարժումը, մենք տեսանք թէ ո՛ր աստիճանն ապաստեց Պատրիարքարանին մէջ աշխարհականաց ազդեցութեան անմանը :

Կրթական շարժման խթան եղող ազդակը այն յարաբերութիւններն էին, որոնք Թուրքիան կ'ենթարկէին Եւրոպական ազդեցութեան, թէ՛ դիւանագիտական, և թէ՛ առեւտրական ճանապարհով :

Օսմ. Պետութիւնը Սուլթան Սելիմ Գ. ի օրէն սկսեալ իրեն օրինակ և նմոյշ ընտրելով Եւրոպական պետութեանց կազմակերպութիւնը և Արեւմտեան ազգաց զարգացումը, որուն համար կէտ նպատակին էր, ընական է որ ամէնէն առաջ ուշադրութեան պիտի առնէր Եւրոպացւոց մտաւորական մակարդակին անհամեմատ բարձրութիւնը, որ գրեթէ ուղղակի և բացարձակ պատճառն էր Եւրոպայի գերազանցութեան :

Այս տեսակէտով էր որ Սելիմ Գ. ի յաջորդը՝ Սուլթան Մահմուտ (1808—1839), ամէնէն առաջ մտադրութիւն դարձուց կրթական գործին և վարժարանները թէ՛ բազմացնելու և թէ՛ բարձրացնելու հետամուտ եղաւ :

Սակայն որովհետև այդ վարժարանները ժամանակին մոլեռանդական պահանջմանց համաձայն ի սկզբան միայն իսլամաց յատուկ էին, հպատակ ժողովուրդները իրենց ներքին ուժերովը ճիգեր ըրին՝ իրենց կարողութեան չափովը ձեռք բերել նախակրթութենէն աւելի բան մը, պահելով աւելի բարձր վարժարաններ, ժամանակի ըմբռնումներուն համեմատ :

Կ. Պոլսոյ Հայոց առաջին բարձրագոյն վարժարանի դերը վիճակեցաւ Մայր եկեղեցւոյ մօտ Պեղճեանի հիմնած ընծայարանին, որուն զլիսաւոր դասատուն էր 1828էն մինչև 1832 Գրիգոր պատուելի Փէշտիմալճեան, որ կանոնաւորապէս կը դասախօսէր հայերէն լեզու, ճարտասանութիւն ու տրամաբանութիւն:

Այդ անդրանիկ բարձրագոյն վարժարանին աշակերտն էին՝ Գրիգոր Քերէստէճեան (յետոյ Գէորգ պատրիարք եւ կաթողիկոս), Խաչատուր Միսաքեան, Նիկողայոս Զօրայեան, Թադէոս (յետոյ Տ. Յովհաննէս) Հիւնքեարպէյէնտեան, Յովսէփ Վարդանեան (ետքը Վարդան Վաշա), Գրիգոր Աճէմեան (յետոյ Տ. Գրիգոր Աւագ երէց Բերայի), Յովհաննէս Տ. Պօղոսեան, Գալուստ Տ. Պօղոսեան, որոնք յետոյ մեր մտաւորական և հանրային կեանքին մէջ նշանաւոր դերեր պիտի կատարէին ժամանակին ամէնէն դարգացած անձերը ներկայացնելով:

Այդ ուսումնարանին մէջ դասախօսուած Եւրոպական միակ լեզուն էր Իտալերէն, զոր Խաչատուր Պարտիզպանեան կը դասախօսէր:

Արեւելքի մէջ Յրանսերէնէն առաջ իբր համալսարհային լեզու տիրապետող լեզուն եղած է Իտալերէնը, որուն ԺԲ. դարուն սկիզբէն սկսեալ կը յաջորդէ Յրանսերէնը, որ 1834էն յետոյ պետական վարժարաններուն մէջ դասախօսուիլ սկսած է:

Սակայն մինչև այդ թուականը Թուրքիոյ Գրիստոնեայ բնակիչներուն մէջ բոլոր զարգացած մարդիկ Իտալերէնով սնած են, վասնզի այն թուականներէն առաջ Եւրոպական միտքին հետ յարաբերութեան մտած են միայն Լատին կղերին միջոցով, որ նախ Լատիներէնը և ապա Իտալերէնը արեւելքի մէջ տարածելու մեծապէս նպաստեց:

աղղեցութեան տակ Իտալիա դիմած են⁽¹⁾, սակայն յետոյ պետական վարժարաններու ուղղութեան հետեւելով մեր վարժարաններուն ծրագրին մէջ ալ ներմուծուած է Ֆրանսերէնի դասախօսութիւնը։ Այնպէս որ երբ Մայրեկեղեցւոյ ուսումնարանը՝ որ արդէն շատ մեծ բան մը չէր, 1834ին Պէզճեանի մահուամբ բոլորովին խանգարուեցաւ, և իբր կրթական բարձրագոյն հաստատութիւն անոր տեղը գրաւեց 1836էն սկսեալ Խասգիւղի Ներսէսեան վարժարանը, հոն դասախօսուիլ սկսաւ Իտալերէնի հետ նաև Ֆրանսերէնը, որ քիչ յետոյ բոլորովին պիտի վանէր Իտալերէնը մեր վարժարաններէն դուրս։

Այս վարժարանն ալ իր կարգին կատարեց նշանակելի դեր՝ մեր կրթական գործին մէջ, մասնաւորապէս Ճէզայիրլեան Մկրտիչ և Նէվրուզեան Յարութիւն ամիրաներու լացառիկ ջանքերով։ Հոն կը յաճախէին 600ի չափ աշակերտներ, որոնք կը ստանային աւելի աշխարհական ու գիտական կրթութիւն մը, քան Մայրեկեղեցւոյ ուսումնարանը՝ ուր տրուած կրթութիւնը աւելի կրօնական ոգի ունէր։ Այդ վարժարանն ալ երկու տարուան փայլուն շրջան մը բոլորելէ յետոյ խանգարուեցաւ, վամպի, զրոյց տարածուելով թէ հոն Բողոքականութիւն կը քարոզուի, Ճէզայիրլեան Մկրտիչ ամիրան չուղեց այլեւս ծախքերը հոգալ։

Երկու հաստատութիւններն ալ հետեւաբար խանգարուեցան անոր համար որ իրենց գոյութիւնը կապուած էր անհատական ուժերու և անոնց մահը կամ քմահաճոյքը կարող էր խանգարել բոլոր գործը, ինչ որ անհաշտ էր ժամանակին պէտքերուն։

Մրցումը ամէն կողմէ զգալի կը դառնար։ Պետու-

(1) Ինչպէս Տոքթ. Սերվիչէն, Յովսէփ Թափուքեան և Մկրտիչ Աղաճոն և այլն։

Թիւնը կը հիմնէր Բրիտանեաներու առջև փակուած մասնագիտական վարժարաններ, որոնց պակասը մեր մէջ կը լրացնէին Պալեան, Սէրվէրեան, Օտեան, Զէզայիրլեան և այլ Ամիրայք, շարունակ Եւրոպայի գանազան մասնագիտական վարժարանները զրկելով առաջադէմ, ընդունակ և աշխատասէր ուսանողներ, որոնք յետոյ ծառայեցին թէ՛ ազգին և թէ՛ պետութեան։

Սակայն ասոնք հաստատուն գործեր չէին և երկրորդական գիշերօթիկ վարժարանի մը պէտքը անհրաժեշտ էր, թաղային վարժարանները աւարտող ամենաընդունակ աշակերտներուն երկրորդական կրթութիւն մը տալու համար։ Մանաւանդ շատ նշանակելի էր որ Յոյնք, Լատինք և նոյնիսկ Ամերիկացիք յաջողած էին հաստատելու այս տեսակ հաստատութիւններ, որոնք առաջադէմ վիճակ մը ունէին։

Ամիրաներէն ոմանք նկատեցին թէ անոնք ասոր անոր բախտին կամ քմահաճոյքին կապուած հաստատութիւններ չէին։ Օրինակի համար, Օսմ. վարժարանները ուղղակի պետութենէն կը մատակարարուէին, Յունաց Ֆէնէրի երկրորդական վարժարանը Յունաց պատրիարքարանին հասոյթներովը և Լատինականները՝ Վատիկանէն կը մատակարարուէին, իսկ Ամերիկեանները՝ նպաստ կը ստանային մեծ ու տարածուած ընկերութիւններէ։

Հետեւաբար Կարապետ ամիրա Պալեան և անոր քեռայրը, Յովհաննէս ամիրա Սերվէրեան, նախաձեռնարկ կը հանդիսանան հաստատելու գիշերօթիկ բարձրագոյն կրթարան մը, ազգին մէջ մուտ գտնող օտար կրթութեան հոսանքը կասեցնելու և եւրոպական կանոնաւորութեամբ ուսումնարան մը ունենալու համար, որ միանգամայն անհատական գործ չըլլար, այլ ազգային հանգամանք ու տեւական կեանք ունենար։

Այս նպատակով, 1836 Օգոստոս 26ին Աղաւնի Պատ-

րիարքի նախագահութեան տակ գումարուեցաւ ժողով մը, ուր որոշուեցաւ Սկիւտար գտնուած Երուսաղէմի վանքին տեղ բարձրացնել ձեմարանը, որուն շինութեան համար 200,000 դրուշ վճարեց Երուսաղէմի վանքը:

Գիշերօթիկ այս կրթարանը կոչուեցաւ Ազգային ձեմարան Ս. Երուսաղէմայ: Բացումը կատարուեցաւ 1838 Սեպտեմբեր 13ին, իսկ դասախօսութիւնները սկսան Իեկտ. 9ին: Ձեմարանը պիտի մատակարարուէր Երուսաղէմի վանքէն սահմանուած տարեկան 120,000 դրուշով, ձրիաւարժներու համար, մինչ բարեկեցիկ աշակերտները պիտի վճարէին տարեկան 3,000 դրուշ:

Սակայն այս երկու հասոյթներն ալ հաստատուն չէին, Երուսաղէմի վանքը ակամայ ստանձնած ըլլալով իր վրայ դրուած տարեկան տուրքը, և ազգայնոց մէջ ուսման համար նիւթական զոհողութիւն ընելու գաղափար տակաւին արմատացած չըլլալով:

Մանաւանդ նշանակելի է որ բողոքականութեան պայքարին հետեւանօք դարձեալ շփոթութիւններ կու գային խանգարել Կ. Պոլսոյ Հայոց միութեանը: Այդ շփոթութեանց առաջին զոհը եղաւ Ստեփաննոս Աղաւնի, որ Պատրիարքութենէն ինկաւ 1839 Մարտ 6ին, և իրեն յաջորդեց Յակոբոս Սերոբեան Մարտ 13ին, պաշտպանութեամբ ձեմարանին պաշտպան Սերվէրեան և Պալեան ճարտարապետ ամիրաներուն, որոնք Ամիրայից խումբին մէջ կը ներկայացնէին մասնաւոր խումբ մը, իբր ազգին լուսաւորութեան, կրթութեան և զարգացման բարեկամ:

Յակոբոս Պատրիարք ձեմարանը վերահաս փակումէ ազատելու համար ամէն ջանք ըրաւ: Նախ, իբր օրինակ այլոց, երկու տղայ բերել տուաւ Մարգուանէն և Ամասիայէն, և իր ծախքով ձեմարան դրաւ: Իր օրինակէն ազդուած, քսան Ամիրա ալ խօստացած էին երեքական հազար դրուշ տալով մէյ մէկ պաշտպանեալ ու-

նենալ շեմարանին մէջ, սակայն չգործադրեցին իրենց խոստումը, վասն զի բարեկամ չէին Յակոբոս Պատրիարքին, որ, ինչպէս ըսինք, ճարտարապետ Ամիրաներէն ընտրուած էր, մինչ իրենք աւանդապահ Ստեփաննոս Աղաւնին կ'ուղէին որ իր պաշտօնը շարունակէր:

Այս խոստմնադանցութիւնը խանգարեց շեմարանին մատակարարութիւնը: Եակոբոս Պատրիարք, այս անգամ լքուած Ամիրաներու խումբէն, ժողովուրդին ամէն խաւերուն կոչում ըրաւ և որոշեց որ ամէն անցագրի վրայ 5 դրուշ առնուի շեմարանին համար:

Այդ միջոցին Սուլթան Մահմետ մեռնելով (1839 Յունիս 19) իրեն կը յաջորդէ Սուլթան Մէճիտ, որ իր գահակալութենէն քանի մը ամիս յետոյ Նոյեմ. 9ին, հրատարակելով կիւլհանէի Խաթթը Հիւմայունը, խոշոր շրջափոխութիւն մը կը մտցնէր երկրին վարչութեան մէջ, և ամենանշանակելի ազդեցութիւն մը կ'ունենայ Պատրիարքարանի գործոց մէջ:

Թանգիւնթով որոշուած բարենորոգութիւններէն մասնաւորապէս երկուքը, Ա. Արդարութեան և Դատաստանի անխտիր կիրառութիւնը և օրինաց առջև անհատներու հաւասարութիւնը, Բ. Տուրքերու արդար բաշխումը, ամենամեծ ազդեցութիւն ունեցան Պատրիարքարաններու վարչութեան վրայ:

Պատրիարքը առաջին սկզբունքով կը կորսնցնէր իր դատական առանձնաշնորհեալ իրաւունքները և անդատաստան պատիժ սահմանելու ձեռնահասութիւնը, միայն կրօնական և ամուսնական գործոց շրջանակին մէջ սահմանափակելով այդ իրաւունքը:

Ասիկա գլխաւոր պատճառ մընչդաւ նաեւ, պետութեան նոր դատական կազմակերպութեան պատշաճեցնելու համար, որ 1840ին կազմուի պատրիարքարանին մէջ

խարհականներէ բաղկացած՝ նախագահութեամբ Պատրիարքական Փոխանորդին :

Իսկ երկրորդը՝ որուն իրագործման համար կառավարութիւնը կ'ապաւինէր Պատրիարքարաններուն, ուժ կուտար անգամ մը ևս ընդարձակելու Պատրիարքարանին ազդեցութիւնը և շեշտելու ժողովրդեան ձայնին գերակշռութիւնը :

Թանգիմաթի հրատարակութեան յաջորդող ելեւմտական տարւոյն սկիզբը (1840 Մարտ 1), իւրաքանչիւր ազգի վիճակած տուրքը հաւաքելու և արքունի գանձարանին յանձնելու գործը յանձնուեցաւ ազգապետներուն :

Յակոբոս պատրիարք, որ շեմարանը և այլ ազգային հաստատութիւնները, Ամիրաներու հակառակութեան պատճառով անկարող էր մատակարարելու, այս առիթէն օգտուեցաւ և Պատրիարքարանին մէջ հաստատեց 1840 Մարտ 7ին Մնտուկ մը, ուր պիտի հաւաքուէին ժողովրդեան տուրքը, և անկէ պիտի հատուցուէին Հիւանդանոցին, տնանկ աղքատաց մատակարարութեան, շեմարանին և այլ դպրոցներուն և Պատրիարքարանին ընթացիկ ծախքերը :

Այս սնտուկը—որ իրեն համար սահմանուած դերով, Պատրիարքարանի ամբողջ մատակարարութիւնը կը ներկայացնէր ինքնին—, մատակարարելու համար, Յակոբոս պատրիարք, առաջին ժողովրդական պատրիարքը, որ յամառ կամք ունենալ կը թուի, չզիջանելու համար իրեն հակառակորդ Ամիրաներուն առջև, կը կարգէ հոգաբարձութիւն մը Բաւնդլուրս անձերէ բաղկացեալ, իւրաքանչիւրը ներկայացուցիչ մէյ մէկ էսնաֆի: Ասոնց մէջ կային նաև երկու ներկայացուցիչներ սարաֆներու էսնաֆէն :

Այդ քսանըփոսներու ժողովին նախագահն էր

պատրիարքը, ատենապետն էր Հեթում Մերեճմքուլիեան՝
sիրեքոր անունով, և ունէր երկու գանձապետներ:

Քսանըչորսները պաշտօնի ձեռնարկած ատեն, խոհեմութիւն ունեցան նաև Ամիրաները սիրաշահելու փորձ ընելու, առաջարկելով որ վեց Ամիրաներ վիւրքվեղլի դրուին, որպէսզի երբեմն ժողովի գան և ըրածներուն տեղեկանան:

Ամիրաները յոխորտանօք մերժեցին այս առաջարկը՝ ինքզինքնին կանաճներէն գերադաս համարելով և ամօթ համարելով իրենց էանաճներուն հաւասարիլ և անոնց ասորիճանին իջնալ, անոնց հետ ժողովի նստելով:

Հետեւաբար Պատրիարքարանին վարչութիւնը մնաց մասնաւորապէս կանաճներէն առնուած քսան և չորս ներկայացուցիչներուն ձեռքը:

Այս խանրչորսներու վարչութիւնը, որ կը յաջորդէր Յաններու ամիրայական իշխանութեան, ունէր իր մէջ ժողովրդական ոգի, և իրապէս կը ներկայացնէր աւելի լայն հիման վրայ Պատրիարքարանին բովանդակ իշխանութիւնը, թերեւս աւելի լայն, քան 1834ի սահմանեալ վարչութիւնը, որ արքունի տուրք հաւաքելու իրաւասութենէն զուրկ էր:

Յակոբոս պատրիարք ժողովրդապետական այս կազմակերպութեան դիւրութիւն մը ընծայելու համար, փոխեց Մուշի, Կարնոյ, Սերաստիոյ, Թօքատի և Պրուսայի առաջնորդները, հասոյթ տեղծելու համար այդ անտուկին: Սակայն այս ամէնը չյաջողեցաւ, վասնզի ամիրաները, որոնք սովոր էին ըստ կամս գործածելու ազգին դրամը, առանց համարատուութեան պարտաւորութեան, բնաւ չէին հաշտուեր այս նոր վարչութեան հետ, որ իրենցմէ կը կորզէր ազգային գործոց մէջ բացարձակ տիրապետի հանգամանքը: Հետեւաբար ամէն տեսակ դժուարութիւններ յարուցին քսանըչորսներուն մատակա-

բարութեան դէմ, բոլորովին ձեռնպահ մնալով և նիւթական օժանդակութիւնները՝ զորս սովոր էին ընել, դադրեցնելով: Մասնաւորապէս ֆանըշտրմներուն գործը դժուարացնող բանը շեմարանի բազմապահանջ ծախքերն էին, որոնց հասնելու կարելիութիւն չկար առանց Ամիրայական օժանդակութեան:

Սակայն սեղանաւոր ամիրաները — այսինքն ամիրաներուն ամէնէն հարուստները և փարթաւները — կը զլանային այդ օժանդակութիւնը, որովհետեւ նախանձ կար շարտարապետ Ամիրաներուն և Սեղանաւոր Ամիրաներուն միջև, և շեմարանը իբր գործ շարտարապետներու խմբակին, Սեղանաւորներու ատելութեան առարկան էր: Սէրվէրեան Յովհաննէս ամիրա գրեթէ առանձնակի մեծ զոհողութիւններ կ'ընէր գոցելու համար շեմարանի մատակարարութեան բացը, որ այլեւս անդարմանելի եղաւ, երբ Ամիրաներու դրդումով դադրեցաւ Երուսաղէմի վանքէն սահմանեալ տարեկան գումարը, (120,000 դրուշ) և թոյակաւոր աշակերտները թողուցին վարժարանը:

1840 Օգոստոսին, Ս. Աստուածածնայ տաղաւարին առթիւ, Սնտուկը պարտաւորուած էր 80,000 դրուշ վճարել զանազան ծախքերու համար և իրենց դէմ յարուցուած դժուարութեանց հետեւանքով կարելի չէր այդ վճարումն ընել: Հետեւաբար ֆանըշտրմներու վարչութիւնը ինքնին կազմալուծուեցաւ: Եթէ Թանգիմաթի հրատարակութենէն առաջ եղած ըլլար այն հակառակութիւնը, զոր Ամիրայք ցոյց կուտային ընդդէմ պատրիարքին հաստատած վարչութեան, պատրիարքը կարող էր զսպել այդ ընդդիմութիւնը ու պայքարը, հակառակողներէն մէկ քանին անդատաստան աքսորի մատնելով և պատկառելի ընծայելով իր իշխանութիւնը, և իրմէ կարգեալ Ազգային վարչութիւնը:

Հետեւաբար Յակոբոս Պատրիարք խոհեմութիւն համարեց իրաւախոհութեան դիմել և համաձայնեցնել երկու հակառակորդ կողմերը :

Այս նպատակով երեք անգամ հրաւիրեց Ամիրաները հաւաքուիլ Պատրիարքարան և ազգին այս խեղճ վիճակին դարման տանիլ : Սակայն ոչ ոք պատասխանեց հրաւերին, բացի Աշնանեան Պօղոսէն որ կը յաճախէր Պատրիարքարան :

Ամիրաները անհաշտ ատելութեամբ չէին ուզեր զիջում ընել :

Յակոբոս Պատրիարք վերջին անգամ Պատրիարքարան հրաւիրեց Վրսանըչորսները, որոնք հրաժարած էին, և երբ անոնք չեկան, ինք ալ՝ նեղացած, 1840 Սեպտեմբերի մէջ քաշուեցաւ Ազգ. Հիւանդանոց :

Յակոբոս Պատրիարքին այս արարքը յուզեց Կ. Պոլսոյ Հայ Ժողովուրդը, որ կը սիրէր Պատրիարքը, և չէր ուզեր անոր հրաժարիլը : Ժողովրդային յուզումին արձագանգը հասաւ մինչև Բ. Դուռ, ուր կոչուեցան գլխաւոր Ամիրաներէն՝ Զանիկ Փափազեան, Յարութիւն Երկայնեան, և Մաքսուտ Սարիմեան և իրենցմէ բացատրութիւն պահանջուեցաւ Պատրիարքին ընթացքին վրայ :

Ամիրաները իրենց տուած նպատակաւոր տեղեկութիւններով յաջողեցան պաշտօնանկ ընել տալ Յակոբոս պատրիարքը, և առանց ազգային ընտրութեան, իբրեւ պատրիարք վերահաստատել սեղանաւոր Ամիրաներու կուսակից Ստեփաննոս Ազաւնին : Այս կարգադրութիւնը հարուած մըն էր ժողովրդապետութեան դէմ և պարտութիւնը ճարտարապետաց ուսումնասէր խմբակին, որուն ձեռակերտը եղող Զեմարանին փակումը անխուսափելի կը դառնար : Ժողովուրդը՝ գիտակից իր տկարութեանը, Պատրիարքարանի ամբողջ վարչութիւնը մատակարարելու անկարող դարձած ըլլալով, յանդգնութիւն չուեցաւ

ընդդիմանալու այս բռնաբարութեան դէմ, գոր ամիրայք ի գործ կը դնէին ժողովրդին իրաւանց դէմ:

Թողուց որ Ամիրայք դարձեալ վարէին ազգային գործերը և հաստատութիւնները, սակայն ջանք մը ըրաւ ազատելու ձեմարանը այն կործանումէն, որուն կը դիմէր հսկայաքայլ, Սէրվէրեան ամիրայի կողմէ լքուելէն յետոյ:

Ձեմարանին տնօրէն Յակոբիկ Մանուէլեան (1802էն 1870), 1841 Ապրիլ 6ին, քննութեան հանդէսին առթիւ ծնողքներուն ատենաբանութեամբ մը բացատրելով ձեմարանին ողորմելի վիճակը, յորդորեց ներկաները ստանձնել անոր պաշտպանութիւնը: Ներկաները, որոնք մերձաւորապէս 300 հոգի էին, միահամուռ ստորագրութեամբ կազմեցին ՄԻԱԿԱՄ անուն ընկերութիւն մը, որուն նպատակն էր պահպանել ձեմարանը Ամիրաներէն անկախաբար, և չթողուլ որ խափանուի: Այս մարտի հրաւէրը անհաճոյ թուեցաւ Ամիրաներուն և Ստեփանոս Աղաւնի այդ ընկերութեան գլխաւոր անդամները կոչելով Պատրիարքարան, խստիւ յանդիմանեց: Ընկերութիւնը պահանջեց որ Անցագրատան հասոյթը, ինչպէս առաջ, նոյնպէս և ասկէ յետոյ ձեմարանին յատկանայ, սակայն այս առաջարկը նկատի չառնուեցաւ:

Սակայն ուխտագիրները փոխանակ վհատելու ընդհակառակը Ազգ. գործերու վարչութիւնը Ամիրաներու ձեռքէն կորզելու փորձ ըրին 1841 Ապրիլ 13ին, Ուրբաթ օրը, Սելամըզի պահուն, ձեմարանին 16 աշակերտներուն ձեռքովը, որոնց գլուխը կը գտնուէր Թօհաֆճի Եզիազար, արհեստաւորներու գլխաւոր կուսակիցներէն մէկը, ի Քեաղըտհանէ, մատուցանելով Սուլթան Մէճիտ կայսեր աղերսագիր մը, որով Բ. Դուռնէն կը խնդրէին պաշտօնապէս վերահաստատել 24 արհեստաւորներու ժողովը թէ՛ իբր հոգաբարձու ձեմարանին և թէ՛ իբր տեսուչ ազգային ելեւմտից:

Սուլթան Ապտ-իւլ Մէճիտ Բ. Դրան յանձնարարեց խնդիրը քննել և կարեւորը անօրինել, Բ. Դրան նորահաստատ Արդարութեան ժողովոյն (Ահքեամար Ատլիյէ) առջև քննութեան ենթարկուեցան ժողովրդեան գլխաւոր ներկայացուցիչները և Ստեփաննոս Պատրիարքի ներկայացուցիչ՝ Երուսաղէմի փոխանօրդ Յովհաննէս եպիսկոպոսը (1841 Մայիս 27)։

Բ. Դուռը ժողովրդեան յուզումը հանդարտեցնելու համար, Եպարքոսական հրամանագրով (պուշուրու) վաւերացուց 24 հոգաբարձուներու պաշտօնը, իբր տեսուչ աղգային ելեւմտից և Պատրիարքարանի սնտուկին, 1841 Յուլիս 1ին։ Առաջին անգամ ժողովրդապետութիւնը կը յաղթանակէր ամիրայութեան և այս անգամ ժողովրդեան ներկայացուցիչները պաշտօնապէս կը ստանձնէին Պատրիարքարանի վարչութիւնը, որ 1841 Յուլիս 1ի հրովարտակով պետական վաւերացմամբ կը նուիրագործուէր, և այս ուղղակի Թանգիւմաթին մէկ բարերար արդիւնքն էր։

Առանց անոր, ոչ ժողովրդին բողոքը պիտի լսուէր և ոչ ալ արդարութիւնը պիտի գործադրուէր։

Սակայն այդ յաղթութիւնը կատարեալ չէր, որչափ ատեն որ Օսմ. կայսրութեան Գերագոյն պետը և կառավարութիւն իսկ և իսկ անձամբ մարմնաւորող կայսրը, չէր վաւերացուցած իրենց պաշտօնը։ Իրենց գործը կը դժուարանար Ամիրաներու հակառակութեան պատճառով, վասնզի անոնք իբր սեղանաւոր նախարարներու, Բ. Դուռն և ըլոր արքունի աւագանին իրենց կուսակից ունէին, և միշտ արգելքներ կը յարուցանէին անոնց դէմ։ Պատրիարքը գէթ եթէ իրենց հետ համամիտ ըլլար և աջակցէր, իբր ներկայացուցիչ ազգին կրնար քսանըջօրաներու իշխանութիւնը ամրացնել, սակայն որովհետեւ ինքը սեղանաւոր Ամիրաներուն կուսակից էր, ընդհա-

կառակը աւելի դժուարացուց անոնց գործը, Օգոստոս 3ին հրաժարական մատուցանելով և արհեստապետները առանձին և ինքնագլուխ ձգելով:

Բ. Դուռն՝ պատրիարքին հրաժարականին վրայ, տեսակ մը պետական հարուածով, Վրասնըչորսոյններու ժողովը կը դադրեցնէ պաշտօնէ: Ժողովուրդը այս կարգադրութեան դէմ բուռն կերպով կը բողոքէ և այս անգամ կայսերական Իրաքեով վերահաստատելու համար վրասնըչորսներու իշխանութիւնը, դարձեալ կայսեր աղերսագիր կը մատուցանեն ի Զէյթունպուրնի, մեծ բազմութեամբ, աղմուկով, և ցոյցով, 1841 Օգոստոս 14ին:

Ամիրանները վերահաստատուելով Ազգ. գործերու մէջ, իրենց համախոհ և բարեկամ Ստեփաննոս Աղաւնիի հրաժարականը չընդունուիր Բ. Դրան կողմանէ:

Սուլթան Մէճիթ դարձեալ Բ. Դրան հրամայեց քննութիւն կատարել: Վրասնըչորսոյնները կոչուեցան 1841 օգոստ. 24ին Բ. Դուռ և իրենց կազմակերպած յանդուգն ցոյցին և համարձակութեան համար, ամէնքն ալ բանտարկուեցան:

Միւսոյն ատեն Բ. Դուռ կոչուեցան Կ. Պոլիս զըտնող եպիսկոպոսները — որոնց մէջ էին Աստուածատուր, Յովհաննէս, և Պետրոս — և Ամիրանները, որոնք ներկայացան Արտաքին Գործոց Նախարար Րիֆաթ փաշային ⁽¹⁾, որ ազգային գործերու վարչութիւնը վերստին իրենց յանձնուած ըլլալը կը յայտարարէ:

Քսանըչորսներու բանտարկութեան լուրը արձագանգ գտած ըլլալով Կ. Պոլսոյ շուկան, հասարակ ժողովուրդը, 3000 անձ գրգռուած առաջնորդութեամբ գինեպան

(1) Այն ատեն Արտաքին Գործոց Նախարարութեան իրաւասութեան ենթարկուած էր կրօնից տեսչութիւնը, որ յետոյ կցուեցաւ դատական նախարարութեան և մինչև հիմա այսպէս կը մնայ:

Իսկէնտէրի, կը խուժեն Բ. Դուռ և Արտաքին Գործոց Նախարարին պաշտօնատունը երթալով միաբերան կը պոռչտեն և աղմուկ կը յարուցանեն, յայտարարելով թէ «չենք ուզեր պատրիարքը և սեղանաւոր Ամիրաներու կազմած վարչութիւնը»:

Արտաքին Գործոց Նախարար Րիֆաթ փաշան, խոհեմութիւն համարեց տեղի տալ ժողովրդական այս բուռն բողոքին առջև և քաղցրութեամբ ցրուեց բազմութիւնը և արձակեց բանտարկուած հոգաբարձուները:

Քսան օր յետոյ 1841 Սեպտեմբեր 13ին Արդարութեան Ատենան (Ա.քեամի Ատլիյէ) կոչուեցան արհեստաւորաց գլխաւորները, և անոնց խնդիրքը քննուեցաւ: Նոյնպէս իրենց հարցուեցաւ որ, ո՞վ խրատ տուաւ կամ որուն թելադրութեամբ յանդգնեցան 3000 անձերէ խաժամուժի մը գլուխ անցած Բ. Դրան մէջ ցոյց ընելու: Արհեստաւորները իրարու հակասական և խուսափողական պատասխաններ տուին, ի վերջոյ խոստովանելով իրենց յանդգնութիւնը՝ որ անգիտութեամբ կատարուած կը յայտարարէին:

Այս յայտարարութեան վրայ Բ. Դուռը հետամուտ եղաւ հասկնալու թէ որոնք էին ժողովուրդին գլխաւոր գրգռիչները, և ապացուցուելով որ մեծ դեր կատարած էին ընդդէմ Ամիրայից կազմակերպուած այս ցոյցին մէջ Պօղոս Վրդ. Պետրոսեան (Ֆիզիքա) և Յովհաննէս Վրդ. Սեթեան, Յակոբիկ Մանուէլեան (Ճեմարանի տնօրէնը), Ոսկերիչ Անդրէաս, Գէորգ Տիվիթեան, պատմաճի Մատեհի Պետրոս, Արթաքի Յովհաննէսեան, Միզանճի Ստեփան աքսորուեցան (1841 Սեպտեմբեր 16) և գինեպան Իսկէնտէր փախաւ Օտեսա, իսկ քանի մը ուրիշ պետերը միջոց մը պահուեցան:

Սակայն ժողովուրդը ալ աւելի զայրացած, յաջորդ Սեպ. 18ի Հինգշաբթի օրը, մարտնաներ լեցուած, քա-

հանաներն ալ հետ ունենալով, Պալատին առջեւը գնաց և աղերսագիր տուաւ։ Ասոնք ամէնքն ալ ձերբակալուեցան և բանտարկուեցան։ Սակայն Բ. Դուռն խոհեմութիւն համարեց ժողովրդեան գոհացում տալ, բանտարկեալները արձակելով և Օգոստոսէն ի վեր արդէն հրաժարած Ստեփաննոս Պատրիարքի հրաժարականը նոյն օրը իսկ ընդունելով և ուրիշի մը ընտրութեան հրաման չըրկելով Պատրիարքարան։

1841 Սեպտեմբեր 19ին ըստ ընկալեալ սովորութեան Ամիրայք հաւաքուեցան Պատրիարքարան և Պատրիարք ընտրեցին Աստուածատուր Կ. Պոսեցի, ծերունի եպիսկոպոսը, որպէս զի հլու գործիք մը ընեն իրենց կամքին, մինչ Ընդհանուր Ժողովին մասնակցելու իրաւունք ունեցող արհեստագետները կ'ուզէին Մատթէոս Չուխաճեանը (յետոյ Պատր. և Կաթողիկոս) Պատրիարք տեսնել։

Սակայն Ամիրայք մեծամասնութիւն էին և իրենց խօսքը քալեցուցին, առանց բողոքի ժամանակ ձգելու, անմիջապէս վաւերացումն ալ ձեռք բերելով Բ. Դուռնէն, իրենց ազդեցութեամբը։

Հազիւ երկու շաբաթ յետոյ Աստուածատուրի ընտրութենէն, 1841 Հոկտեմբեր 3ին, կը փակուէր Սկիւտարի Ճեմարանի իբր պատճառ ազգին խռովութեան։ Սեղանաւոր Ամիրաները ասով վրէժ կը լուծէին թէ՛ Ճարտարագետ ամիրաներէն և թէ՛ ժողովուրդէն, քանի որ անոնք այնքան եռանդ ցոյց տուած էին իրենց դէմ մաքառելով այդ հաստատութիւնը պահպանելու համար։

Սակայն արհեստաւորք պարտութիւն չխոստովանեցան, այլ ընդհակառակը աւելի սերտիւ յարեցան ամիրաներու լուծը թօթափելու գաղափարին։

1841 Նոյեմ. 9ին Բ. Դրան հանդիսաւոր բողոք մը ներկայացուցին, որով կը յայտնէին թէ կատարելապէս հնազանդ ըլլալով հանդերձ պետութեան օրէնքներուն

և հրամաններուն, չեն կրնար ստրուկ և գերի ըլլալ Սեղանաւորաց, ինչ որ Թանգիմարի սկզբանց համաձայն դիտողութիւն մըն էր։ Սակայն Բ. Դուռը ամիրայական ազդեցութեան տակ ըլլալով, ձգձգելով չէր ուզէր նրկատի առնել այս օրինաւոր բողոքը, ինչ որ ժողովրդեան յուզումը կը սաստկացնէր։ Այս կացութեան մէջ յուսահատ, բուռն միջոցներու դիմելու որոշում կուտայ ժողովուրդը, ինչ որ երկիւղի կը մատնէ ծերունի պատրիարքը և իրեն խորհրդական ազդեցիկ Ամիրաները, որոնք իրաւախօսութեան դալու որոշում կուտան։ Հետեւաբար իրենց կողմէն վառօդապետ Յովհաննէս Պէյ Տատեանը և սեղանաւոր Արզուման ամիրա Արզումանեանը ներկայացուցիչ կը կարգեն բանակցելու համար արհեստաւորներու հետ։ Ասոնք 1841 Դեկտեմբեր 4ին Վէզիր խան կը հրաւիրեն գլխաւոր արհեստաւորները և երկար բանակցութիւններէ, համոզողական խօսքերէ և դիջողութիւններէ յետոյ հաղիւ կրնան արհեստաւորներու սրտմտութիւնը իջեցնել, խոստանալով անոնց կատարել ժողովուրդին կամքը։

Այս որոշման վրայ Ամիրաները Բ. Դրան տեղեկագրեցին ժողովրդեան յուզման պատճառը, անոնց խընդիրքը, և որոշուած համաձայնութիւնը։

1841 Դեկտեմբեր 12ին Կայսերական իրաւեով 27 արհեստաւորներու յաճուեցաւ Պատրիարքարանի ելեւմուտքին հօգը, որով երկրորդ անգամ ազգային վարչութիւնը կը յանձնուէր ժողովրդեան ձեռքը։

Այս անգամ, խրատուած անցեալ փորձառութենէն, այս քսանըօթներու վարչութիւնը Ամիրաներէն և պատրիարքէն ստորագրութեամբ ապահովութիւն առաւ, իրենց որոշումներուն և գործերուն չխառնուելու համար, սակայն ժողովրդային վարչութեան այս երկրորդ փորձն ալ ի դերեւ ելաւ, վասնզի Ամիրաները թէև պաշտօնա-

հանաներն ալ հետ ունենալով, Պալատին առջեւը գնաց
և աղերսագիր տուաւ։ Ասոնք ամէնքն ալ ձերբակալուե-
ցան և բանտարկուեցան։ Սակայն Բ. Դուռն խոհեմու-
թիւն համարեց ժողովրդեան գոհացում տալ, բանտարկ-
եալները արձակելով և Օգոստոսէն ի վեր արդէն հրա-
ժարած Ստեփաննոս Պատրիարքի հրաժարականը նոյն
օրը իսկ ընդունելով և ուրիշի մը ընտրութեան հրաման
ղրկելով Պատրիարքարան։

1841 Սեպտեմբեր 19ին ըստ ընկալեալ սովորութեան
Ամիրայք հաւաքուեցան Պատրիարքարան և Պատրիարք
ընտրեցին Աստուածատուր Կ. Պոլսեցի, ծերունի եպիս-
կոպոսը, որպէս զի հլու գործիք մը ընեն իրենց կամքին,
մինչ Ընդհանուր Ժողովին մասնակցելու իրաւունք ու-
նեցող արհեստագետները կ'ուզէին Մատթէոս Զուխաճ-
եանը (յետոյ Պատր. և Կաթողիկոս) Պատրիարք տեսնել։

Սակայն Ամիրայք մեծամասնութիւն էին և իրենց
խօսքը քալեցուցին, առանց բողոքի ժամանակ ձգելու,
անմիջապէս վաւերացումն ալ ձեռք բերելով Բ. Դուռնէն,
իրենց ազդեցութեամբը։

Հագիւ երկու շաբաթ յետոյ Աստուածատուրի ընտ-
րութենէն, 1841 Հոկտեմբեր 3ին, կը փակուէր Սկիւտարի
Ճեմարանի իւր պատճառ ազգին խռովութեան։ Սեղա-
նաւոր Ամիրաները ասով վրէժ կը լուծէին թէ՛ ճարտա-
րապետ ամիրաներէն և թէ՛ ժողովուրդէն, քանի որ
անոնք այնքան եռանդ ցոյց տուած էին իրենց դէմ մա-
քառելով այդ հաստատութիւնը պահպանելու համար։

Սակայն արհեստաւորք պարտութիւն չխոստովանե-
ցան, այլ ընդհակառակը աւելի սերտիւ յարեցան ամիրա-
ներու լուծը թօթափելու գաղափարին։

1841 Նոյեմ. 9ին Բ. Դրան հանդիսաւոր բողոք մը
ներկայացուցին, որով կը յայտնէին թէ կատարելապէս
հնազանդ ըլլալով հանդերձ պետութեան օրէնքներուն

և հրամաններուն, չեն կրնար ստորակ և գերի ըլլալ Սեղանաւորաց, ինչ որ Թանգիւմարի սկզբանց համաձայն դիտողութիւն մըն էր։ Սակայն Բ. Դուռը ամիրայական ազդեցութեան տակ ըլլալով, ձգձգելով չէր ուզէր նշկատի առնել այս օրինաւոր բողոքը, ինչ որ ժողովրդեան յուզումը կը սաստկացնէր։ Այս կացութեան մէջ յուսահատ, բռն միջոցներու դիմելու որոշում կուտայ ժողովուրդը, ինչ որ երկիւղի կը մատնէ ծերունի պատրիարքը և իրեն խորհրդական ազդեցիկ Ամիրաները, որոնք իրաւախոհութեան գալու որոշում կուտան։ Հետեւաբար իրենց կողմէն վառօդապետ Յովհաննէս Պէյ Տատեանը և սեղանաւոր Արղուման ամիրա Արղումանեանը ներկայացուցիչ կը կարգեն բանակցելու համար՝ արհեստաւորներու հետ։ Ասոնք 1841 Դեկտեմբեր 4ին Վէդիք խան կը հրաւիրեն գլխաւոր արհեստաւորները և երկար բանակցութիւններէ, համոզողական խօսքերէ և զիջողութիւններէ յետոյ հաղիւ կրնան արհեստաւորներու սրտմտութիւնը իջեցնել, խոստանալով անոնց կատարել ժողովուրդին կամքը։

Այս որոշման վրայ Ամիրաները Բ. Դրան տեղեկագրեցին ժողովրդեան յուզման պատճառը, անոնց խընդիրքը, և որոշուած համաձայնութիւնը։

1841 Դեկտեմբեր 12ին Կայսերական իրասեռով 27 արհեստաւորներու յաճութեամբ Պատրիարքարանի ելեւմուտքին հօգը, որով երկրորդ անգամ ազգային վարչութիւնը կը յանձնուէր ժողովրդեան ձեռքը։

Այս անգամ, խրատուած անցեալ փորձառութենէն, այս քսանըեօթներու վարչութիւնը Ամիրաներէն և պատրիարքէն ստորագրութեամբ ապահովութիւն առաւ, իրենց որոշումներուն և գործերուն չխառնուելու համար, սակայն ժողովրդային վարչութեան այս երկրորդ փորձաւ ի դերեւ ելաւ, վասնզի Ամիրաները թէև պաշտօնա-

պէս չէզոք և ձեռնպահ, սակայն ամէն օժանդակութիւն և նիւթական աջակցութիւն դադրեցնելով, անուղղակի բայց ոչ նուազ ազդու կը հարուածէին արհեստաւորաց ջանքերը ու աշխատութիւնները, որոնք որքան ալ եռանդոտ ըլլային, անզօր էին նիւթական ամէն պակաս լրացնելու, մասնաւորապէս 1842 Մարտ 11էն յետոյ, երբ նոր կայսերական Իրասէ մը ջնջեց, 1840 Մարտ 1ին կիւլհանէի հրովարտակին հրատարակութենէն քիչ վերջը տրուած տուրքերը հաւաքելու արտօնութիւնը: Այդ կարգադրութեամբ Յակոբոս պատրիարքի, 1840 Մարտ 7ին, հաստատած Մնտուկը, կամաւոր նուիրատուութիւնները միայն կ'ունենար հասոյթի ազդիւր, մինչ պետական հարկը հաւաքելու իրաւունքը կ'անցնէր Բօթահանէ նազըրիին և յետոյ Իհտիսապ աղասիին. մինչ 1840 Մարտ 1ի հրովարտակի զօրութեամբ այդ պարտաւորեալ հարկապահանջութիւնը Պատրիարքարանին ձգուելով, անիկա կրնար իր և ուրիշ ազգային հաստատութեանց ծախուց համար ալ բաժին մը գանձել, նոյնպէս պարտաւորիչ կերպով, ինչ որ մեծապէս կը դիւրացնէր Պատրիարքարանի վարչութիւնը ստանձնողներուն գործը:

1842 Մարտ 11ի հարուածը հետեւաբար շատ ծանր կը կռէր ժողովրդական վարչութեան ներկայացուցիչներուն վրայ, որոնք չօժանդակելով զիրենք յուսահատեցնելու աշխատող Ամիրաններուն դէմ անզօր կը գտնուէին:

Հետեւաբար իրենց փառաւոր յաղթութենէն քիչ յետոյ, ժողովրդային ներկայացուցիչները շուտով սկսան զգալ իրենց վրայ դրուած պարտաւորութեան ծանրութիւնը: Ազգային հաստատութիւնները, Պատրիարքարանը, ուսումնարանները, Հիւանդանոցը, և որքերու ու տնանկաց խնամքը մեծ ծախքեր կը պահանջէին և անոնք անկարող էին այս բոլոր պէտքերը հոգալ, առանց Ամիրաններու մասնակցութեանը:

Այս պարագան դժգոհութեան պատճառ դարձաւ և տրտունջը քանի դնաց սաստկացաւ։ Արհեստաւորները ճարահատ որոշեցին թողուլ աղգային գործերու վարչութիւնը, և ասոր համար ներկայանալով Սեղանաւորներու պետ Ճանիկ ամիրային, իրենց պահանջած և ստացած խոստմնագիրը վերադարձուցին, խնդրելով որ դարձեալ աղգային գործերու վարչութիւնը ստանձնեն։

Ճանիկ ամիրա անոնց այս խնդիրքը չընդունեց, առարկելով թէ Ամիրաները Բ. Դուռնէն նոյնիսկ արհեստաւորներու պահանջման վրայ հրաման ստացած էին աղգային գործերու չխառնուելու, ուստի դարձեալ պէտք էր իրենց յետս կոչումը Բ. Դրան ընէին։

Արհեստաւորները այս նուաստութեան ալ յանձնառու եղան, 1842 Սեպտեմբեր 25ին Բ. Դուռ ներկայանալով և Արդարութեան ատեանին առջև՝ ուր բողոքած էին Ամիրայից դէմ, խոստովանեցան իրենց անձեռնահասութիւնը և անկարողութիւնը և իրենց հրաժարականին ընդունելութիւնը խնդրեցին։ Վերադարձուցին նաև կայսերական այն հրովարտակը որ իրենց պաշտօնը կը հաստատէր։

Բ. Դուռն ընդունելով այս հրաժարականը հրամայեց Աղգային ժողով գումարել Պատրիարքարանին մէջ։

1842 Նոյեմբեր 13ին այդ ժողովը գումարուեցաւ և հոն հանդիսաւորապէս պատուեցաւ այն թուղթը, զոր Պատրիարքը և Ամիրայք ստորագրելով տուած էին արհեստաւորաց, անոնց գործին չխառնուելու համար։

Այդ օրէն սկսեալ դարձեալ Ամիրայք ստանձնեցին Պատրիարքարանին վարչութիւնը։

Այս անգամ փոխանակ 10 անձերէ բաղկացեալ ամիրաներու խումբի մը յանձնելու Պատրիարքարանին, դըպրոցներու, Հիւանդանոցին և տնանկ աղքատաց բովանդակ հոգը հաւաքաբար, կը հաստատեն տարբեր վարչութեան մը անհատաբար առանձին առանձին անձերու

յանձնելով իւրաքանչիւր հաստատութեան մատակարարութիւնը :

Այսպէս 1842 Նոյեմբերի վերջերը, այսինքն քանի մը օր յետոյ իրենց Պատրիարքարանին գործոց գլուխը վերադառնալէն, կ'ընտրուին

1. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԱՄԻՐԱ ԵՐԿԱՆԵԱՆ «Վերատեսուչ»
Պատրիարքարանի եկամուտներուն
2. ՄԻՍԱԲ ԱՄԻՐԱ ՄԻՍԱԲԵԱՆ «Վերատեսուչ» Հիւանդանոցին
3. ՊՕՂՈՍ ԱՂԱ ԱՇՆԱՆԵԱՆ «Տնանկ աղքատաց և որբ և այրիներու խնամածու»⁽¹⁾ :

Ասոնց մէջ ամէնէն գերակշիռ դեր ունեցող Ամիրան էր Յարութիւն Երկանեան որ միանգամայն գլուխ կարգուած էր 1842 Մարտ 26ին կազմուած Անատօլուի և Րումէլիի սեղանաւորական ընկերութեանց, և Սուլթանէն պատուուած էր ականակուռ Իփթիխարի պատուանշանով, որ շատ հազուադիւս կերպով կը տրուէր այն ատեն, ժանաւանդ Բրիտոնէից :

Յարութիւն ամիրա Երկանեան այս շրջանին մէջ Պեղճեանի դերը կատարած է մեր Պատրիարքարանին մէջ, իրեն պահուած ըլլալով նաև Ազգային Ժողովին նախագահութիւնը :

Սակայն ինչ դժուարութիւններ որ արհեստաւորաց արգելք եղած էին ինքնագլուխ գործելու, — որքան ատեն որ 1842 Մարտ 11ի պետական կարգադրութիւնը կը տեսէր —, կը սպասէին նաև Ամիրաներուն, որոնք ևս շուտով հասկցան որ առանց Ժողովուրդին նուիրատուու-

(1) Արշադոյս Պատրասեան, Թիւ 114:

թիւններուն երկար չպիտի կարողանային դիմանալ, ուստի որոշեցին իրաւախոհութեան մը գալ ժողովուրդին հետ, զոհելով իրենց հլու կամակատար ընելու համար ընտրած Պատրիարքին՝ Աստուածատուր Կ. Պոլսեցին, որուն համակիր չէր ժողովուրդը, և տեղը ընտրելով Մատթէոս Զուխաճեանը՝ որ Պատրիարք տեսնել փափաքած էին արհեստաւորները և չէին յաջողած, և որ մինչև այն ատեն տակաւին կը պահէր իր ժողովրդականութիւնը:

Հետեւաբար, 1844 Յունիս 27ին, Պատրիարքարան հաւաքուեցան Ամիրաները, նախագահութեամբ Երկանեան Յարութիւն ամիրային, որ ամէնէն աւելի գիտակ ըլլալով, իրենց հաստատած վարչութեան անհաստատ և անտեւական հանգամանքին, ազգային գործոց բոլոր անկանոնութիւններուն պատասխանատու ցոյց տուաւ Պատրիարքը, որուն զայրացկոտ բնաւորութիւնը — որ կ'երեւի թէ շատ հաճելի չէր թուած Ամիրային — ամէնէն աւելի խնդրոյ առարկայ կ'ըլլար:

Ամիրաները միաձայնութեամբ կ'որոշեն Պատրիարքին հրաժարականը պահաջել: Երկու ամիրաներ կը զրկուին Աստուածատուր Պատրիարքին որոնք քաղաքավարութեամբ իր հրաժարիլը կը պահանջեն:

Աստուածատուր որ արդէն ձանձրացած էր Պատրիարքութենէն, անձնական տկարութիւնը պատրուակելով կը գրէ հրաժարականը և կը զրկէ Բ. Դուռ, որ կ'ընդունուի Ամիրաներուն թելադրութեամբ:

Երեք օր յետոյ, Յուլիս 1ին, Բ. Դրան հրամանին վրայ, որ Ալքը ճեմասօ ինթիխապի իյէ (ընտրութեամբ վեց թաղերու ժողովուրդեան) արժանաւոր մէկուն պատրիարքանալը կը հրամայէր, կը գումարուի Ազգային ժողով և ժողովրդեան ընտրելին՝ Մատթէոս Արքեպ. Զուխաճեան Կ. Պոլսեցի, Զմիւռնիոյ առաջնորդը, Պատրիարք կ'ընտրուի:

Յուլիս 17ին իզմիրէն Կ. Պոլիս գալով Մատթէոս պատրիարք պաշտօնի կը ձեռնարկէ:

Իր առաջին գործը կ'ըլլայ հաշտեցնել Ամիրանները ու արհեստաւորները, որոնք առանձին առանձին կարող չըլլալով ազգային նիւթական պէտքերուն բաւել, շուտով իրաւախոհ եղան և համաձայնեցան: Մասնաւորապէս նկատելի է որ Ամիրայք Մատթէոսի ընտրութեամբ զիջում ըրած էին ժողովրդական ներկայացուցիչներուն և ասով արդէն քայլ մը առած էին դէպի իրաւախոհութիւն:

Այս հաշտութեան հետեւանքով որոշուեցաւ փոխանակ սոսկ Ամիրաններէ կամ արհեստապետներէ բաղկացած ժողովներու յանձնելու Պատրիարքարանի և ազգային այլ հոգերու տնտեսութիւնը և մատակարարութիւնը, կազմել վարչական ժողով մը խառն երկու դասակարգներէն:

Այդ հիման վրայ կազմուեցաւ 30 հոգիներէ բաղկացեալ վարչական ժողով մը, որոնցմէ 16ը Ամիրաններ էին և 14ը պատուաւոր արհեստաւորներ:

Հետեւաբար, այդ թուականէն սկսեալ հիմ կը դրուէր բուն իսկ ժողովրդական վարչութեան, որ չէ թէ մասնաւոր դասակարգի մը մենաշնորհն էր, ոչ թէ միակ կուսակցութեան մը ներկայացուցիչն էր, այլ ազգին ամէն մասերուն և դասակարգերուն:

Եւ պէտք է ընդունիլ թէ ազգը այն ատեն կը ներկայացնէին աւելի դասակարգերը քան թէ ազատ քաղաքացիական խումբերը, վասնզի արհեստապետութիւններ (հսնափ) զօրաւոր կազմակերպութիւն ունէին, և իրենց արհեստապետովը և արհեստապետական ժողովներովը (Լօնճա օտասը) կը ներկայացնէին տեսակ մը ինքնագլուխ վարչութիւններ և մատակարարութիւններ, որոնք հաւաքաբար կը կատարէին էսնաֆի մը ամբողջական ներկայացուցիչի հանգամանքը: Հետեւաբար երբ ամէն հսնափ

իր ներկայացուցիչը կ'ունենար հսկաժին լօնճայէն ⁽¹⁾ ընտրուած, արդէն բոլոր ազգը իր ներկայացուցիչը ունեցած կ'ըլլար ազգային գործոց մէջ:

Հետեւաբար 1844ին հաստատուած վարչական ժողովը կ'ապահովէր առհասարակ ամէն դասակարգերու մասնակցութիւնը ազգային գործոց մէջ, և միանգամայն կը հաստատէր համերաշխութիւն, մրցակից և հակառակամարտ դասակարգերու մէջ:

Մատթէոս պատրիարք այսպիսի ուժի մը օժանդակութեան ապաւինելով կրցաւ նշանաւոր քանի մը քայլ առնել:

Նախ, այս ժողովը 1844 Սեպտեմբեր 14ին, որոշեց յիշատակել Ներսէս Ե. Աշտարակեցի կաթողիկոսին անունը Թուրքիոյ Հայ եկեղեցիներու մէջ, ուր 1828էն ի վեր Ամենայն Հայոց կաթողիկոսին անունը չէր յիշատակուեր: Այդ առթիւ կաթողիկոսին և պատրիարքին փոխադարձ յարաբերութեանց հաստատուն ձև մը տրուեցաւ:

1846 Հոկտեմբեր 1ին դարձեալ կը վերաբացուի Սկիւտարի Ճեմարանը և անոր հոգը կը յանձնուի ամէն դասակարգէ և աստիճանէ խառն 80 անդամներէ բաղկացած ընկերութեան մը:

Այդ շրջանին գործակցութեան գաղափարին ուժ կը տրուի և առանց դասակարգային խտիրներու կրթական հաստատութեանց օժանդակ բազմաթիւ ընկերութիւններ կը հաստատուին, որոնք հետզհետէ կը փնջեն

(1) Լօնճան արհեստաւորաց այն ժողովն է որ կը զուգարուէր արհեստապետին նախազանգութեամբը տեսնելու համար էսնաֆին պատկանող անձերուն միջև ծագած վէճերը, և մատակարարելու համար նոյն հսկաժին անտուկը, որ տեսակ մը հանգստեան անտուկի հանգամանք ունէր, հսկաժին աշխատելու անկարող անձանց նպաստ և անոնց ալիքներուն և որբերուն խնամածութիւն ցոյց տալով:

դասակարգային խտիրը ազգին զանազան մասերուն մէջ :

Այս շարժումները իրենց նախասկիզբ պատճառունէին Արեւելքի մէջ ալ Արեւմտեան քաղաքակրթութեան երբեմն խաղաղ և երբեմն աղմկալից թափանցումը, որուն ուղղակի արդիւնքներէն մէկն էր Կիւլհանէի Խաթթը Հիւմայունը, որ այնքան նշանակելի արդիւնք ունեցաւ նաև Հայ ժողովրդին ճակատագրին վրայ ալ, Սահմանադրական սկզբունքներու, պարտքի և իրաւունքի, հաւասարութեան և արդարութեան գաղափարներուն նախնական սերմերը թողլով ազգին մէջ, որ կրնանք ըսել թէ, իր դրացի ժողովուրդներէն աւելի ընդունակ և աւելի խանդավառ, նետուեցաւ այդ նոր ուղիներուն մէջ, որ այդ նոր գաղափարները իրեն առջև կը բանային :

Նորասիրութեան փափաքով նետուեցաւ այդ ուղիներուն մէջ, և մերթ խարխաբելով, մերթ հաստատուն քայլերով, առաջացաւ անոնց մէջ :

Երբեմն կասեցուցին զինքը, երբեմն քաջալերեցին : Սակայն ժողովրդական զգացմանց և ազգերու կեանքին մէջ կարծես թէ ճակատագրական է ընդդիմանալ և բողոքել բոլոր անոնց դէմ, որոնք ժողովրդին իրաւունքները կը բռնաբարեն :

Անհատները կը կորչին և ազգերը իրենց գաղափարներովը կ'ապրին :

Հայերն ալ, հակառակ իրենց գլխուն վրայ ունենալուն կրկնակ ամբարտակներուն ետին ամբացած այդ բռնաբարիչները, կրցան յաղթել այդ դժուարութիւններուն և ուշ կամ կանուխ հասնիլ իրենց արաջադրած նպատակին, ժողովրդական տիրապետութեան սուրբ նպատակին :

Դ.

ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԿՐԹՈՒԹԵԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ ԵՒ ՄՏԱԽՈՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԱԶԴԵՑՈՒԹԻՒՆԸ

1839 Նոյեմբեր 9ին հրատարակուած Խաթթը Հիւսիսայունը մինձ շրջափոխութիւն մը կը մտցնէր ինչպէս տեսնուեցաւ Թուրքիոյ վարչական կազմին մէջ, և կը զօրացնէր Թուրքիոյ մէջ ժողովրդապետական միտումները:

Թուրքիոյ վերանորոգիչ ձեռնարկները եթէ ուշադրութեամբ նկատի առնուին, պիտի տեսնենք թէ երկու ազդակ միայն ունին, Ա. Պետութեան անկումին դէմ թուրք կանգնելու համար, երկրորդ վերակազմելու ինքնաբեր և կամաւոր շարժում մը նոյնիսկ Թուրք Պետական անձերէն մտածուած և Սուլթաններէն հովանաւորուած, Բ. Օտար միջամտութիւնը, որ երկրին տկարանալէն յետոյ զանազան պատրուակներով ալ աւելի զգալի եղաւ երկրին մէջ, մանաւանդ երբ խնդիրը հպատակ քրիստոնէից շուրջը կը դառնար:

Սուլթան Մէճիտի ատեն այդ երկու անդեցութիւնները իրարու լծորդուած արդիւնաւորեցին բարեկարգական ձեռնարկները, որոնք Թուրքիոյ վերականգնման ճամբայ կը հարթարէին, ժողովրդական տիրապետութեան ճամբան, որուն անմիջական հետեւանքը պիտի ըլլար Սահմանադրութեան հռչակումը, որ չկրցաւ իրագործուիլ, վասնզի Սուլթան Ազիզ զահաւակելով (1861) ոչ միայն արհամարեց արեւմտեան քաղաքակրթութիւնը, այլ նաև արեւելեան մեղկութեամբ վարեց իր բռնապետական իշխանութիւնը, պետութեան գործերը անձնական տեսակետերով դատելով, յաճախ նոյնիսկ գործիք ըլլա-

լով Մահմուտ Նէտիմ Բաշայի պէս յետադիմական տրամադրութեամբ նախարարներու :

Միայն ասով կրնայ մեկնուիլ այն յապաղումը որուն ենթակայ եղաւ սահմանադրական գաղափարներու տարածումը և զետեղումը Թուրքերու մէջ , և այնքան ուշանալը Սահմանադրութեան հրատարակումին , մինչ օրինակի համար Հայք աւելի շուտով ընդգրկեցին այդ գաղափարները և աւելի կամ նուազ յաջողութեամբ կիրարկեցին զայն իրենց վարչական գործերուն մէջ :

Ասոր համար կային նաև կրօնական , ցեղային և այլ պատճառներ , որոնց թերեւս յաղթել կարելի ըլլար եթէ կամակոր բռնապետութիւնը խոնարհեցնել կարենային :

Սակայն այդ խոչնդոտին դիւրին չեղաւ յաղթել և հարկ եղաւ գրեթէ քառասնամեայ պայքար մը մղել , որ վերջապէս 1909 Ապրիլ 14ին իրապէս լրացաւ , տապալմամբ մեծ Բռնակալին , որուն գոյութիւն միշտ վտանգմըն էր Սահմանադրութեան համար :

Հպատակ ազգերու փութկոտ և տիրապետող ազգին յապաղեալ շարժումները ուրիշ բան չեն , եթէ ոչ յաղթանակը մտաւորականութեան ընդդէմ բիրտ ուժին և տգիտութեան :

Եւ լոյսը , հակառակ հին աւանդութեան , այս անգամ Արեւելք փոխանակ իր մէջ յղանալու , Արեւմուտքէն պիտի ստանար :

Այն ներգործութիւնը , որ Արեւմտեան քաղաքակրթութիւնը և կրթութիւնը կ'ունենային Թուրքիոյ մէջ , դարձեալ հաւասարապէս խորունկ ազդեցութիւն կ'ընէին հպատակներու վրայ , որոնք ընդօրինակիչ կը դառնային պետական ձգտումներուն և շարժումներուն :

Առանց ուսումնական զարգացման անկարելի էր հասնիլ որոշ չափով քաղաքակրթութեան որևէ աստի-

ճանին, մանաւանդ մտածել պետական կարգաւորեալ կազմակերպութեան մը վրայ, շարժում մը որ կը նշմարուի Թուրքիոյ մէջ ժիւ. Դարուն սկիզբէն, ոչ միայն տիրապետող ազգին այլ նաեւ հպատակ ժողովուրդներու մէջ:

Եւ իրաւամբ, ինչպէս տեսանք, Օսմանեան պետութեան կրթական ձեռնարկները, խորունկ տպաւորութիւն ըրած էին մեր կրթական գործունէութեան վրայ, և կրթուած մարդիկ իրենց կարգին մեծ ազդեցութիւն ունեցած են ազգային գործոց ընթացքին վրայ:

Մինչև Սուլթան Սելիմ Գ. կրթութիւնը սոսկ կղերական գոյն ունէր Թուրքիոյ մէջ: Իսլամները ունէին երկու կարգի բաժնուած դպրոցներ Ա. Մեքթեպներ և Բ. Մեքթեպներ, միշտ կից կառուցուած մզկիթներու և ուղղակի ենթարկուած Շէյխ-իւլ-իսլամութեան հսկողութեանը, միայն իսլամ, միւսերիս և զատը պատրաստելու նպատակով: Մէքթեպներուն կապուած էին վազըճներ — աղբիւր կամ իւնարեք — և մզկիթներ իրենց յարակից ունէին մեքթեպներ: Ուսուցիչները իւլեմաներ էին, որոնք միանգամայն դատաւորութեան պաշտօն կը վարէին, վասնզի օրէնք և ուսում միեւնոյն՝ իւլեմ—գիսուքիւն (Աստուծոյ) բառէն կը կազմուին, և իւլեմաները գիտունները դասաւոր և դասատու միանգամայն էին և են տակաւին կրօնական հաստատութեանց մէջ: Միեւնոյն վիճակը ունէր կրթական գործը Բրիտանիոյ մէջ, Սուլթան Սելիմ Գ.էն առաջ, միայն կղերական հաստատութիւններ գտնուելով, լոկ կղերական պատրաստելու համար, կրօնաւոր ուսուցիչներով:

Իսլամաց մէջ իւլեմայից անկումը թէ՛ դատաւորական և թէ՛ ուսուցչական պատուանդանէն փորձուած է Մուրատ Գ. կայսեր (1574—1594) կողմէն իր կայսրութեան վերջին տարին (1594—Հիւնրէթի 1003), ինչպէս կը վկայէ Մուրատ Գ.ի (1631—1640) խորհրդականը, Ալպանաքի:

Գրույի պէյ, Թուրքիոյ վիճակին վրայ 1630ին տուած մէկ տեղեկագրին (րիսալիք) մէջ⁽¹⁾ :

Սակայն Մուրատ Գ.ի մահը կ'երեւայ թէ պատճառ եղած է այս գործը կիսհատ ձգելու :

Սուլթան Սէլիմ Գ. (1788—1808) իր գահակալութեան յաջորդ տարին իսկ (1789) հպատակ հասարակութեանց հանրային վարժարաններու հաստատութիւնը արտօնեց և իւրեւնայից պաշտօնին փափկութիւնը ճանչնալով հաստատեց բարձրագոյն ժողով մը, խիստ քննութեան ենթարկելու պաշտօնի վրայ գտնուող իւրեւանները և արժանաւորներուն միայն վկայական տալու համար⁽²⁾ : Այս կարգադրութեամբ ուսուցչաց թիւը բաւական նուազեցաւ, և անարժանները գործէ քաշուեցան : Ասիկա առաջին քայլն էր, որ ցոյց կուտար կրթական գործին ընծայուած ուշադրութիւնը : Կրթութեան գործին աշխարհականացումը կամ կրօնականին քով քաղաքային կրթութեան մը կազմակերպութիւնը, վիճակուեցաւ Սուլթան Մահմուտի, որ Ռուսական պատերազմէն քիչ յետոյ, հաստատեց երկու աշխարհիկ կրթարաններ, մին՝ Վեֆթեպի վեարիժ անուամբ՝ իբր բարձրագոյն կրթարան և միւսը իսմասիյե՝ իբր երկրորդական վարժարան : Ասոնց շուտով կը յաջորդէին մասնագիտական, ինչպէս էին, երկրաչափական, բժշկական, և նաւային վարժարանները, որոնք հետզհետէ բացուեցան :

(1) Տես. Հասարակաց կրթութիւն եւ մշակութեան շարժումն յԱրեւելոյ. Գ. Պէլէն :

(2) Պետական կրթական կազմին մէկօրինակութիւնն էր Պատրիարքարանի կրթական կազմակերպութիւնը, որ այդ Թուականներուն տրուեցաւ ճաստատուելով իւրաքանչիւր դպրոցի համար վագլժներ (մշտնջենաւոր հասոյթ) որոնց պայմանագրութեան պատճէնները կը մնան Պատրիարքարանը, և դպրոցները եկեղեցիներու մաս նկատուեցան : Դոյնպէս Կարապետ պատրիարքի այն կարգադրութիւնը որով ուսուցիչներու ժողովի մը քննութեան պետական կարգադրութեան մէկ ընդօրինակութիւնն է :

Ասոնք հետեւեալն էին այն շարժման որ Ադրիանուպոլսոյ դաշնագիրէն յետոյ ծնունդ առաւ, նախաձեռնութեամբ Թուրք պետական անձնաւորութեանց այն դասակարգին որ անհատեշտ կը դատէր երկրին վարչական կազմին ընդհանուր բարենորոգումը, և եւրոպական կազմակերպութիւն մը տրուիլը, գահացնելով առհասարակ բոլոր հպատակները, տեղի չտալու համար Յունական ապստամբութեան պէս նորանոր ընդվզումներու որոնք կրնային Թուրքիոյ գոյութեան իսկ սպառնալ, մանաւանդ եթէ հովանաւորուէին միշտ եւրոպական որեւէ կառավարութենէ:

Բարենորոգմանց կուսակից այն պետական անձերը, որոնք կոչուեցան Երիսապարդ-Թուրքեր, առաջին անգամ գործօն դեր կատարել սկսան Սուլթան Ապտուլ-Մէճիտի գահակալութենէն յետոյ (1839), հրատարակել տալով Կիւլնանէի Խաթըր Հիւմայունը (1839 Նոյեմբեր 9) որ հիմնական ծրագիրն էր այն բոլոր ձեռնարկներուն, որոնք էական էին բացարձակապէս վերականգնելու համար Թուրքիան:

Անոր անկեղծ գործադրութիւնը երկիրը պիտի օժտէր զանազան առաւելութիւններով: Նախ Գրիստոնէից, կեանքի, ինչքի և պատիւի երաշխաւորութիւն տրուելով, օտար միջամտութեան պատրուակը պիտի ջնջուէր, մանաւանդ որ, հաւասար և անխտիր արդարութիւն, օրինաց առջև հաւասարութիւն, և վարչական ու դատական բարենորոգումներ գործադրուելով չպիտի մնար որ և է հպատակի դժգոհութեան առիթ:

Այս մեծ ծրագիրին հեղինակն էր Երիսապարդ Թուրքերու հեռատես պետը՝ Մուսթաֆա Րէշիտ փաշա (1802-1858), ճշմարտապէս դիւանագէտ և պետական մարդու արժանիքով օժտուած անձնաւորութիւնը, որ գըլխաւորաբար պետութեան կազմակերպութեան համար

իր այս առողջ գաղափարները կազմած էր իր Բարիդ և Լոնտոն դեսպանութեան պաշտօնով գտնուած ատենը :

Բէշիտ փաշա իր ասպարէզը սկսած էր իբր ֆեաթիպ պաշտօն վարելով նախ Եպարքոս Ալի և ապա Իզզէթ փաշաներուն քով : 1829ին Ադրիանուպոլսոյ բանակցութեանց, Օսմ. Պետութեան կողմէ իբր բանագնաց ներկայ եղաւ, և 1830ին անուանուեցաւ Բ. Դրան դիւանապետ : 1833ին, երբ Խալիլ փաշա իբր դեսպան Եգիպտոս խրկուեցաւ, Մէհմէտ Ալի փաշայի պահանջումները նկատի առնելու համար, Բէշիտ փաշա նաև ընկերացաւ այս պատգամաւորութեան, որ չկրցաւ արգիլել պատերազմը : Դերիշխան վեհապետին և փոխարքային միջև ծագած պայքարը աննպաստ եղաւ Օսմանեան Պետութեան, որ ստիպուեցաւ Քէօթահեայի խաղաղութիւնը կնքել, (1833 Յուլիս 12) պետութեան երեք սքանչելի նահանգները, Սուրիան, Հալէպը և Ատանան թողլով ապստամբ փոխարքային : Այդ դաշնադրութիւնը կնքուեցաւ դարձեալ ձեռամբ Բէշիտ փաշայի, որ այս երկու նուաստացուցիչ դաշինքներով ձեռք բերուած խաղաղութեան բացարձակ խաբուսիկ հանգամանքը և ապագայ նորանոր կնճռոտութիւնները կը նախագուշակէր, միւս կողմէ ականատես ըլլալով Օսմ. Պետութեան քայքայմանը, պատճառ այս ձախողութեանց, որոնք բարենորոգմանց պէտքը անհրաժեշտ կը դարձնէին, բան մը որուն ալ աւելի յարելու առաւելագոյն պատճառներ ունեցաւ անշուշտ Բէշիտ փաշա, երբ Բարիդի դեսպան կարգուեցաւ 1834 Մայիս 1ին, Սուլթան Մահմուտի կարգադրութեամբ, երբ որոշուեցաւ Եւրոպական մայրաքաղաքներուն մէջ հաստատուն դեսպաններ ունենալ : Տարի մը յետոյ պահ մը Կ. Պոլիս կոչուեցաւ և 1835ին երկրորդ անգամ Բարիդի դեսպան կարգուեցաւ : Այս անգամ երեք տարի պաշտօն

վարելէ յետոյ 1838ին Լոնտոնի դեսպան անուանուեցաւ և Ֆրանսական պետական կազմը ուսումնասիրելէ յետոյ ծանօթացաւ նաև Անգլիականին, Սակայն իր պաշտօնավարութիւնը երկար չտեւեց, վասնզի Բէրթէվ փաշա տարւոյն վերջը Եպարքոս անուանուելով Արտաքին գործոց նախարարութիւնը Բէշիտ փաշայի յանձնեց, իբր կարող դիւանագէտ։ Սակայն երբ Պոլիս հասաւ արդէն Բերթէվ փաշա մեռած էր, զոր երթալով պալատական դաւադրութեան մը։ Բէշիտ փաշա կարգուեցաւ Մեծ-Եպարքոս, և դեռ պաշտօնի մէջ էր երբ դարձեալ սկսաւ Եգիպտական պատերազմը և Սուլթան Մահմուտ մեռնելով իրեն յաջորդեց Սուլթան Մէհիտ, որ արմատական քայլ մը առաւ 1839ին ստորագրելով եւրոպական դադափարներու յարած մեծ դիւանագէտին — Բէշիտ փաշայի — խմբագրած Կիւլինանէի խաբքը Հիւմայունը, որ պետութեան ներքին բարենորոգմանց հիմը կը դնէր, մինչ կային արտաքին վտանգներ եւս, որոնք երկրին դոյութեան կը սպառնային, անոնք էին Ա. Եգիպտական պատերազմը և Բ. Ռուսական նոր պատերազմի մը հաւանականութիւնը։

Ասոնք ալ անհետացնելու և երկրին խաղաղ զարգացումը ապահովելու համար, հարկ էր զօրաւոր ուժի մը աջակցիլ։ Հետեւաբար 1840ի սկիզբները Բէշիտ փաշա իբր արտասովոր դեսպան Լոնտոն խրկուեցաւ։ Հոն Բէշիտ փաշա աջակցութեամբ լօրտ Սթրատֆորտի, — որ իբր Կ. Պոլսոյ Անգլիական դեսպան ⁽¹⁾ նշանաւոր դեր

(1) Այս պաշտօնը Lord Stratford de Redcliffe վարած է երեք անգամ Ա. անգամ 1825էն 1829 և Բ. անգամ 1832-33, երբ տակաւին Sir Stratford Canning էր, իսկ լօրտութեան բարձրանալէ յետոյ Գ. անգամ 1841-1857, երեքն ալ նշանաւոր շրջաններ, մանաւանդ վերջինը։

կատարած է և կատարի հակառակորդ մը եղած է Ռուսական ազդեցութեան աճման և կուսակից մը Թուրքիոյ ներքին գործերուն միջամտելու և երկիրը բարենորոգմամբ վերականգնելու — յաջողեցաւ շահիլ Անգլիոյ բարեկամութիւնը։ Անգլիա ի նպաստ Թուրքիոյ կը համաձայնեցնէ Աւստրիան, Ռուսիան, և Բրուսիան 1840 Յուլիս 15ին, և Թուրքիա շնորհիւ այդ պաշտպանութեան կ'ազատի երկու վտանգներէ եւս։

1840 Հոկտեմբերին Անգլիա ղինու զօրութեամբ վանելով Եգիպտական զօրքը Ատանաէն և Սուրիաէն ու Եգիպտոսի մէջ սահմանափակելով փոխարքայի իշխանութիւնը (1840 Նոյեմբերի դաշինք), դրական ապացոյցը տուաւ իր բարեկամութեան, ինչ որ պատկառանք ազդեց Ռուսիոյ, որ ժամանակի մը համար զոնէ հրաժարեցաւ իր մտադրութիւններէն։

Հետեւաբար խաղաղութեան շրջան մը բացուած էր Թուրքիոյ համար, որմէ օգուտ պէտք էր քաղել։ Անգլիա, այս զինակցութիւնը առաջ բերող Լօրտ Սթրատֆօրտը վերստին դեսպան կարգեց Կ. Պոլսոյ, (1841ին) իր ազդեցութիւնը ապահովելու համար։ Բէշիտ փաշա 1841ին ինկաւ Եպարքոսութենէ և Արտաքին Գործոց Նախարար անուանուեցաւ։ Քանի մը տարի վերջը պահ մը դարձեալ Բարիզի դեսպանութեան կոչուելէ յետոյ, 1846ին կրկին Մեծ-Եպարքոս անուանուեցաւ և մինչև 1856 կարճ ընդհատումներով վեց անգամ նոյն բարձր պաշտօնը վարեց։

Երբ կրկին Եպարքոս անուանուեցաւ 1846ին՝ իր առաջին գործը եղաւ կրթական գործը վերակազմել, անոր ալ եւրոպական հանգամանք տալ, վասն զի անով միայն կրնար ապահովուիլ երկրին ապագան։ 1846ին մասնաւոր յանձնաժողով մը կարգուեցաւ, որուն պաշտօնն էր Եւրոպական կրթական օրէնքները ուսում-

նասիրել և թուրքիոյ պահանջներուն համաձայն կրթական օրէնք մը կազմել:

Այս յանձնաժողովը պատրաստեց օրինագիծ մը զոր Սուլթան Ապտ-իւլ Մէճիտ վաւերացուց և իբր օրէնք հռչակեց, միեւնոյն ատեն հաստատելով Մեհմէտի Մեհարիֆի Ումումիյէ անուն ժողով մը, որուն պաշտօնն էր հսկել այդ կրթական օրէնքին գործադրութեանը:

Այդ ժողովին անդամ կարգուեցան եւրոպական դարգացում ստացած անձեր: Անոր նախագահութիւնը վարեցին նախ՝ Րիֆաթ փաշա⁽¹⁾ և ասլա Ալի էֆէնտի⁽²⁾, իսկ իբր անդամ ասոնց գործակցեցան այն ատենուան դարգացած պաշտօնատարներէն Շէյխզատէ Էսատ էֆ.⁽³⁾, բժիշկ Ապտ-իւլ-Հաֆ էֆէնտի⁽⁴⁾, Սարիմ էֆէնտի, Ֆուատ էֆէնտի⁽⁵⁾, բժիշկ Իսմայիլ էֆէնտի⁽⁶⁾ և Քէմալ էֆէնտի⁽⁷⁾:

Այս կարգադրութեամբ այլեւս քաղաքային ուսուցման հաստատութիւնները կը դադրէին Շէյխ-իւլ-իսլամին հսկողութեան տակ գոնուելէ և կրթութեան գործը

(1) Նախկին Արտաքին Գործոց Նախարար և հաւանօրէն նախապէս ղեկավարական պաշտօն վարած պաշտօնատար. մը որ մօտէն ժամօթացած է եւրոպական կրթութեան:

(2) Այն ատեն Արտաքին Գործոց Նախարար, յետոյ Եպարքոս Աշակերտ Րէշիտ փաշայի և անոր ղեկավարութեան միջոցին Ֆրանսա կրթուած,

(3) Կայսրութեան պատմագիրը և Մեհմէտիյի Ումումիյէ տեսուչը:

(4) Պետական նշանաւոր բժիշկ, Սերեւս Եւրոպայէ վկայեալ:

(5) Յետոյ Ֆուատ փաշա, Արտաքին Գործոց Նախարար և քանիցս Եպարքոս Ընկեր Ալի փաշայի և անոր պէս Րէշիտ փաշայի սկզբանց հետեւող և ֆրանսական կրթութիւն առած անձ:

(6) Յետոյ Կրէտէի Կուսակալ եղած է:

(7) Այն ատեն Էսատ էֆէնտի, այսինքն դպրոցներու Ընդհ. Տեսուչին. օգնական: 1865ին Հանրային Կրթութեան Նախարար եղած է:

կրօնական ազդեցութենէ կը փրկուէր, միայն կրօնական հաստատութիւնները առաջուան պէս Շէյխ-իւլ-իսլամի դրան հսկողութեան տակ մնալով:

Իսկ նորահաստատ տշխարհական կրթական հաստատութիւնները իրենց կարգին բաժնուեցան երկու դասակարգի, Ա. Զինուորական և Բ. Բաղադական:

Զինուորական վարժարանները, որոնք էին Հարպիյէն (զինուորական բարձրագոյն վարժարան) և անոր Նախասլատրաստականը, Թնթանօղաձիգ զինուորաց, Զինուորական երկրաչափական և բժշկական վարժարանները, կը գտնուէին Սպարապետին և Նաւային դպրոցը՝ Մովային Նախարարին պատասխանատուութեան տակ և կը ներկայացնէին Մեքեաթիպի Մահսուսէյի Շահանէ անուան տակ, մասնաւոր վարժարաններու դասակարգ մը:

Իսկ ասոնցմէ դուրս գտնուող բոլոր վարժարանները, որոնք Մեքեաթիպի Ունումիյէի Շահանէ անունով կ'որոշուէին, երկու ճիւղերու կը բաժնուէին:

Ա. Բարձրագոյն ուսման յատկացեալները, որոնք էին.

1. Տարիւլ Մեարիֆ = Գիտութեան Ճեմարան,
2. Մեքեպի Մեարիֆիւլ Աշիյէ,
3. Մեքեպի իւլումի էսեպիյէ = Գրագիտական դպրոց:

Բ. Նախնական (Րիւշտիյէ) վարժարանները, որոնց նպատակն էր բարձրագոյն ուսման յատկացեալ վարժարաններու ուսանողներ պատրաստել: Այս հասարակաց կրթութեան յատկացեալ վարժարանները կը գտնուէին Մէարիֆի Ժողովին հսկողութեան ներքեւ:

Կրթական նորարոժարծ շարժումը, ինչպէս ամէն յանկարծ բռնկած շարժում, Թուրքիոյ մէջ ալ ընդոտնելով ընական ընթացքը ծիծաղելի յանդգնութիւններ ըրաւ: Ասոնցմէ մէկն էր, Սուլթան Ապտիւլ Մէճիտի հովանաւորութեամբ, հաստատութիւն էնճիւմէնի ջանիշ անուն Ակադեմիայի մը, որ իր առաջին նիստը գումարեց 1851

Օգոստոսին՝ Այդ Ակադեմիան — որուն նախագահն էր Ֆուլատ փաշա — կը բաղկանար բնիկ և օտարական անդամներէ, (միակ Հայ անդամն էր Յակոբ Կրճիկեան) որոնք նախ քուէով ընտրուեցան և ապա Հասարակաց Կրթութեան Ժողովոյն միջոցով, կայսերական հրովարտակով հաստատուեցան։ Այս ժողովին նպատակն էր Օսմաներէն լեզուն ճոխացնել և կատարելագործել, և հասարակաց մտաւորական զարգացմանը փոյթ տանիլ։ Սակայն Էնճիւսէնի ճանիշը՝ տակաւին կիսակիրթ, նախակրթութիւնէ իսկ զուրկ, իր միտքը իր իսկ լեզուին բառամթերքովը բացատրելու անկարող — քանի որ Արաբերէն և Պարսկերէն բացատրութիւններ աւելի առատ են քան բուն թուրք բառերը — այս ժողովուրդին մէջ այնքան կանխահաս էր և այնքան կապկային ընդօրինակութիւն մը Ֆրանսական բարքերուն, որ հազիւ տասը տարիներու հոգեվարքային գալարումներէ յետոյ 1862ին ցրուեցաւ և փակուեցաւ։

Նոր կրթական դրութիւնը հասարակաց զարգացման գործին գերազանցապէս մղում տուաւ և թուրքիոյ մէջ՝ ինչպէս ուրիշ տեղեր, առաջ բերաւ հսկայ շրջափոխութիւններ, որոնք ուղղակի հետեւանքն էին կրթական զարգացման և մտաւորականութեան ազդեցութեան, որ միշտ գերակշիռ եղած է։

Եւրոպական դրութեամբ ոչ-կրօնական վարժարաններու հաստատութեան թուականէն (1846 մինչև 1857), միայն Կ. Պօլսոյ մէջ 360 նախնական վարժարաններ հիմնուած էին, բացի կարգ մը զինուորական և 6-7 երկրորդական վարժարաններէն, երբ արդէն հպատակ ազգերէն Յոյնք 70էն և Հայք 40էն աւելի նախակրթարաններ ունէին իրենց եկեղեցիներու քովիկը։

Իսկ գաւառներու մէջ հանրային կրթութեան գործը կը սկսէր քիչ մը աւելի ուշ, երբ արդէն պետութեան

Ռուսները նահանգներուն մէջ հպատակ ժողովուրդներ սկսած էին խլրտիլ, Թուրքիոյ անբարեկարգ վարչութեան դէմ, և Ռուսիա՝ իբր Արեւելքի Գրիստոնէից ինքնակոչ պաշտպանը կը հովանաւորէր և կը քաջալերէր այս շարժումը։

Շարժումը Պոսնայէն սկսած ըլլալով Թուրք կառավարութիւնը առաջին անգամ 1854ին այդ նահանգին մէջ կը բանայ 7 վարժարան, իսկ Ռօտոսթոյի մէջ մէկ հատ։

Երեք տարի յետոյ (1857 Օգոստոս 21) գաւառական վարժարաններուն թիւը բարձրացած էր 8էն 20ի, որոնց 17ը Եւրոպական Թուրքիոյ և 3ը Ասիականին մէջ էր։ Այլեւս հասարակաց կրթութեան գործը ճիւղաւորուած և ծանրացած էր, և անհրաժեշտ դարձած էր մասնաւոր վարչութեան մը պէտքը։

Հետեւաբար 1857ին առաջին անգամ հանրային կրթութեան գործոց տեսչութիւնը եղաւ յատուկ նախարարութիւն մը որուն պետը կը կրէր Մեարիֆի ումումիյե նազըրի=Հանրային կրթութեան նախարարի տիտղոսը։ Առաջին նախարարը եղաւ 1857ին Սամի փաշա, Եգիպտոսի փոխարքայ Մէհմէտ Ալին քարտուղարը և Եգիպտոսի հանրային կրթութեան տեսուչը։

Սամի փաշայի առաջին գործերէն մէկը եղաւ պատրաստել վիճակագրութիւն մը, ամէն ազգերու վարժարաններուն, և ալ աւելի մղում տալ հանրային կրթութեան զարգացման, 1859ին առաջին անգամ Իսլամ աղջկանց համար Րիւշտիյե վարժարան մը հաստատելով, ինչ որ կարեւոր քայլ մըն էր, վասնզի Իսլամ կինը զրկուած ըլլալով արտաքին հաղորդակցութիւնէն և կրօնական կաշկանդումներու մէջ ապրելու դատապարտուած, չէր կրցած օգտուիլ նոյնիսկ այն կրօնական դաստիարակութիւնէն որ մեքեքաներու, և հնօրեայ մեքեպաներու մէջ կը ջամբուէր Իսլամ պատանիներու, մինչ

երկրի Դրիստոնեայ հպատակները արդէն շատոնց կանխած էին իրենց Իսլամ հայրենակիցները⁽¹⁾ :

Նոյնպէս հանրային կրթութեան մղում տալու համար Սամի փաշա Օսմանեան բոլոր ցեղերէն ալ աշակերտներ առաւ բարձրագոյն վարժարաններու մէջ :

Արդէն 1841է սկսեալ Բժշկական վարժարանը իր դուռները բացած էր Դրիստոնեայ ուսանողներու առջև : 1857 Յունուար ամսուան մէջ Մեծ-Եպարքոսէն եկած պաշտօնագիր մը կը հրամայէր տէրութեան Րիշթիյե Պատերազմական, Մովլային, և Երկրաչափական նոր վարժարաններուն համար հայ աշակերտներ տալ միւս հպատակ աղգաց պէս, որոնց հոգեւոր պետերը իրենց մէջ համաձայնելով որոշած էին Հայոցմէ առնել 16, Յոյներէն 16, Հրեաներէն 6 և Հայ-Հռոմէականներէն 3, ընդամենը 41 աշակերտ, որոնք 1857 Մարտէն սկսեալ որոշեալ վարժարանները յաճախել կը սկսին :

1858ին ալ աւելի կ'ընդարձակուի հանրային կրթութեան անխտրական ուղղութիւնը, բժշկական վարժարանին մէջ միշտ 40 Հայ ուսանող գտնուելու արտօնութիւն տրուելով, ինչպէս կը հասկցուի 1858 Յունիսին Հայոց Պատրիարքարանին մէկ Թագրիտէն որով շնորհակալութիւն կը յայտնուէր այս կարգադրութեան համար, և յոյս՝ քիչ օրէն միւս Պետական վարժարաններու մէջ ալ Հայ աշակերտներ ընդունուելու համար :

Հանրային կրթութեան առած այս միջազգային (Թուրքիոյ բաղկացուցիչ տարրերու նկատմամբ) գոյնը

(1) Պեղճեան 1820ին Գում-Դարուի Վառվառեան և 1826ին Բերայի աղջկանց արհեստանոցները բացած էր և 1821ին ի Սամաթիա և 1830ին ի Բերա, Ճանիկ ամիրա աղջկանց կրթութեան յատուկ վարժարաններ բացած էր, և 1832ին Գում-Դարուի դուռի վարժարանը նաև ուսումնարան ալ եղած էր : 1838ին Իզմիր ալ ունեցած է իր աղջկանց վարժարանը :

պատճառ եղաւ որ, նախարարին իբր գործակից, հաս-
տատուի 1858ին, Տէրվիշ փաշայի նախագահութեամբ,
տասը անդամէ բաղկացած ժողով մը, որուն Հայ և Յոյն
անդամները կ'ընտրուէին իրենց Պատրիարքարաններէն:

Այսպէս, առաջին ժողովին անդամ կարգուած են
Հայոց կողմէն Տոքդ. Սէրվիշէն, Տոքդ. Բարունակ պէյ
Ֆէրուհիսան, Հայ-Հռոմէականներէն Տոքդ. Գառապար պէյ
Սինապեան. Յունաց կողմէն Գարաթոտորի փաշա: Սուլ-
թան Ազիզի գահակալութենէն յետոյ, կրթական գործը՝
ինչպէս ուրիշ մտաւորական զարգացման և վարչական
վերանորոգութեան գործերը, զոհուեցան բռնապետական
քմահաճոյքներուն և չարաչար տուժեցին: 1862 Յուլիս
28ին Սամի փաշայի յաջորդեց Քէմալ էֆէնտի, — 1846ին
հաստատեալ առաջին Մէարիֆի ժողովին անդամներէն
մէկը, — որուն հակողութեան յանձնուեցաւ նաև պետական
տպարանը: Իր գլխաւոր գործերէն մէկը եղաւ հաստա-
տութիւնը՝ Մեքթէպը Միլիիէին և Մեքթէպը Մեարիֆի
պզլաւին, որոնցմէ առաջինը պետութեան զարգացեալ
պաշտօնատարներ հասցնելու համար մեծապէս օգտակար
եղաւ յաջորդ տարիներուն մէջ:

Սակայն նախակրթութեան տարածման համար առջի
ոգեւորութիւնը չմնաց և գրեթէ դպրոցներու թիւը բնաւ
չբազմացաւ, մինչ պէտքը անհուն և անսահման էր: Այս
կասումին գլխաւոր պատճառն էր պետական վարկին
չարաչար գործածութիւնը և արքայական շռայլութիւն-
ները և քմահաճոյքները, բաղմածախս և պերճ շինու-
թիւնները, որոնք բնաւ համապատասխան չէին երկրին
տնտեսական վատթար դրութեան, որ նորանոր փոխա-
ռութիւններով ալ աւելի կը ծանրաբեռնուէր: Այս պայ-
մաններու մէջ խնայողութիւնները անհրաժեշտ դարձան
և հանրային կրթութեան գործն ալ հետեւանքը կրեց,
մինչ երկիրը ամէնէն աւելի անոր կը կարօտէր:

Հետեւաբար, նախ ջնջուեցաւ Մէարիֆի ժողովը (1863ին) և քանի մը ամիս յետոյ (1863 Յունիս 18ին) Հասարակաց շինութեան (Նաֆա՛ա) և Կրթութեան (Մէարիֆ) նախարարութիւնները իրարու միացուեցան և կազմեցին մէկ նախարարութիւն՝ Էտնէմ փաշայի վարչութեան տակ:

Այդ շրջանին գրեթէ բնաւ վարժարաններու թիւը չլատցաւ, և կերպով մը նսեմացաւ կրթական գործը:

1864ին Էտնէմ փաշա դարձեալ Հասարակաց Կրթութեան ժողովը վերահաստատեց, այս անգամ իր նախագահութեան տակ երկու ժողովներ կազմելով:

Առաջին ճիւղը կը կոչուէր Տայրեի մեքեափայի խուսուսիյե, և ունէր 10 անդամ և 2 ատենադպիր, ամէնքն ալ իշկուա, իսկ երկրորդ ճիւղը՝ Տայրեի մեքեափայի ուսումիյե, որ 1858ին հաստատուած ամէն ազգէն ներկայացուցիչներէ կազմուած Մեարիֆի մեքեփային նման մարմին մըն էր, այս անգամ 17 անդամով (նախագահն ալ միասին) փոխանակ 10ի և 2 քարտուղարներ աւելի ունենալով:

Այս ժողովի անդամ պիտի ըլլային հետեւեալ պաշտօնեաները.

1. Նաֆա՛այի և Մէարիֆի նախարարութեան խորհրդականը պիտի ըլլար նախագահ⁽¹⁾, իսկ անդամ 2. Ոստիկանութեան գիւանին պետը, 3. Զինուորական վարժարանին տնօրէնը, 4. նախնական վարժարանաց Ընդհ. Տնօրէնը, 5. Մովային դպրոցին տնօրէնը, 6. Թնդանօթաձիգ զօրաց և Զինուորական Երկրաչափական վարժարանին Ընդհ. Տնօրէնը, 7. Բժշկական վարժարանի տնօրէնը, 8. Հանրային կրթութեան և շինութեանց նա-

(1) Այդ միւլոցին այդ պաշտօնին մէջ էր Տերվիշ փաշա, որ 1858ին ալ նորակազմ ժողովին նախագահած էր:

խարարութեան ընդհանուր քարտուղարը, 9. Բ. Դրան Ա. Թարգմանը, 10. և 11. Հայոց⁽¹⁾, 12-13. Յունաց 14-15. Հայ-Հռոմէականաց Պատրիարքարաններուն ⁽²⁾ և 16-17. Հրէից Խախտմարանին ներկայացուցիչները:

Իսկ երկու քարտուղարներէն մէկը Թուրք էր և միւսը Հայ:

(X)

Սակայն այս դրութիւնն ալ շատ երկար չտեւեց և դարձեալ 1865ին Քէմալ էֆէնտի Կրթական Նախարարի պաշտօնին մէջ վերահաստատուեցաւ և երկու նախարարութիւնները իրարմէ անջատուեցան, առանց սակայն այնքան լուրջ ուշադրութեան մը առարկայ ըլլալու կրթութեան գործը: Սուլթան Ապտ-իւլ-Ազիզի իշխանութեան միջոցին Արեւմտեան քաղաքակրթութեան զարգացման տեսակէտով նշանակելի գործն է Կալաթա Սէրայի լիսէին հաստատութիւնը 1868ին, Թրանսական դեսպանին հսկողութեան տակ:

Ասոնք ամէնը ցոյց կուտան այն ընթացքը որով կադմաւորուած և առաջացած է Հանրային կրթութիւնը ի Թուրքիա: Այդ առաջդիմութիւնը խորունկ ներգործութիւն ունեցած է Հայոց մտաւորական և ազգային կեանքին վրայ:

Այնքան միաժամ ըլլալու չենք հաւատալու համար թէ Թուրքերը Հայոց առաջնորդ հանդիսացած են կրթական գործին մէջ, վասն զի իբր անդառնալի և բացարձակ ճշմարտութիւն ամէն Թուրք պէտք է խոստո-

(1) 1864 Մարտ 27ի Քաղաքական Ժողովին աստիճանագրութիւններէն կ'երեւայ որ այս անգամ այն ժողովին անդամ կարգուած են Ստեփան պէյ Արալանեան և Գրիգոր Օտեան, իսկ 1865 Յունվար 15ին՝ Ստեփան պէյ Արալանեան և Բարուճակ պէյ Ֆէրուհիան:

(2) Ասոնցմէ մէկն է Կայապետ էֆ. Տափուեան: յետոյ Տափուտ փաշա, կառավարիչ Լիւանանի և յետոյ Նախարար Հանքոզուտ շինուքեանց:

վանի վեհանձնօրէն թէ Թուրք աղգը իր քաղաքակրթութեան առաջնորդ ունեցած է իրեն հպատակ Քրիստոնեայ աղգերը, որոնք տակաւին մօտաւոր անցեալին մէջ, մտաւորական զարգացման ընդհանուր մակարդակով միշտ աւելի բարձր եղած են Թուրքերէն և գուցէ դեռ են, հակառակ այն անբաղդատելի առաւելութիւններուն որ ունին Թուրք վարժարանները, որոնց կապուած են մզկիթներու և այլ հաստատութեանց վազըֆներէն կարելոր բաժիններ, կալուածական տուրքին վրայ դրուած յաւելուածական կրթական տուրքը և կառավարական բացառիկ և զանազան նախարարութիւններէ հասոյթներ, մինչ հպատակ աղգերը պարտաւորուած են իրենց վարժարանները մատակարարել իրենց եկեղեցիներուն հասոյթներով և կամաւոր նուիրատուութիւններով, ինչ որ բաղտատաբար շատ խեղճ հասոյթ մըն է:

Ասոր պատճառը այն է որ երկրին Քրիստոնեայ հպատակները կրօնակցական պատճառներով Արեւմտեան երկիրներու հետ միշտ յարաբերութիւններ ունեցած են, և քիչ շատ մասնակցած են համաշխարհային շարժման: Մասնաւորելով մեր խօսքը մեզ՝ Հայոցս վրայ, ինչպէս վերը առիթ ունեցանք ըսելու, հաւատածաւալական փորձերը խորունկ աղգեցութիւն ունեցած են, և շատեր սկուլաստիկ վարդապետութեանց ներշնչման ներքեւ մխրճուած են: Լատին կրօնական ուսմանց մէջ, որով մեր հնօրեայ ուսումնականներու — արդի բառով մտաւորականներու — մտքին մէջ, գերակշիռ տեղ գրաւած է լատին գրականութիւնը, Իտալական միտքը և նոյնինքն Իտալիան՝ իր Վատիկանովը և Հռոմ Ս. քաղաքովը:

Բաց աստի, միակ Եւրոպական երկիրը ուրկէ Հայ մտաւորականութիւնը ներգործուած է, եղած է հիւրընկալ Իտալիան, որ ընդունած էր ոչ միայն Հայ նշանաւոր գաղութներ, այլ նաև առաջին զարգացուցիչ

միջոցները ստեղծեր էր Հայ միտքին և մտաւորականութեան :

Թուրքիականներու ժամանակ իսկ վաճառականական յարաբերութիւններ արդէն իրարու հետ հաղորդակցութեան դրած էին երկու ազգերը : Այս երթեւեկութիւնը այնքան սերտ յարաբերութիւններ ստեղծեր էր երկու ազգերուն միջև, որ վենետիկի մէջ յինուեցաւ «Հայոց Տուն» անունով շէնք մը, Մարկոս Միանի անուն իշխիկիա հարստացած վենետիկցիի մը կտակած գումարով :

Դարերով այդ տունը պահեց իր շէն հանգամանքը և օտարութեան մէջ թափառիկ Հայը, օգտուեցաւ Տօժերու մայրաքաղաքին այդ հաստատութիւնէն, ուր կը հանդիպէին իրարու վաճառականը, կրօնաւորը, աղքատը և զանազան տեղերու բնիկները ու զանազան վայրեր գաղթողները :

Մտաւորական յարաբերութիւններն ալ այդ յարատեւ հաղորդակցութեանց արդիւնքն եղան, մանաւանդ 1512էն յետոյ, երբ առաջին տպագրեալ Հայ գիրքը վենետիկի մէջ լոյս տեսաւ : «Մարդկային ոչ մի գիւտ այնպէս չէ արհամարհած աշխարհագրական տարածութիւնները, անջրպետներն ու սահմանները, այնքան սերտ չէ կապած ազգերը իրարու հետ, ինչպէս միտքի և հոգիի այն սքանչելի գործիքը, որ տպարանն է : Իտալիան 1513ին հինգ գիրք տուաւ Հայոց. հաշուելով որ իւրաքանչիւր գիրքերէն տպագրուած է 300ական օրինակ (այս թիւը սովորական էր նոյն ժամանակուան հրատարակութիւններու համար), մենք կ'ստանանք 1500 օրինակ : Ասիկա ամբողջ հոսանք մըն էր : Իտալիան փոքրիկ պատուհան մը կը բանար դէպ ի Հայաստան : Բաւական է իրարու քով դնել՝ այս երկու երկիրները, Իտալիա և Հայաստան և պարզ է, որ Հայաստանի բարի հրեշտակը այդպէս էր կարգադրեր որ Հայկական տառերը

Իտալական հողի վրայ ծնունդ առեր էին, Իտալիան մի ճրագ էր ամբողջ Եւրոպայի համար։ Այնտեղ ծագեցաւ նոր ժամանակներու, նոր մտքակութեան արշալոյսը, որ սկսաւ հալածել միջնադարեան խաւարը, թաղեց վանքի ու ճշնաւորութեան գաղափարը, և մարդը կանգնեցուց ինքնաճանաչութեան հողի վրայ, սովորեցուց անոր ըլլալ հպարտ իր խիզախ, որոնող և տարրալուծող հոգւով, ըլլալ հողի և իրականութեան զաւակ, ազատ ու ինքնակամ անհատ։ Հոն Տանդէ, առաջնորդուելով իր Աստտուածային Պէտթրիչէի սիրով, հրաշակերտեց Աստուածային կատակերգութիւնը։ Հոն Բեդրարքա երգեց իր Լաուրային, իր Իտալիան, միեւնոյն ատեն որոնելով հեթանոս հանճարները, որոնց գործերը կղերականութիւնը թաղեր էր փոշիներու մէջ։ Գտնելով տեղ մը Հոմերոսը, անիկա ուրախութիւնէն և յուզմունքէն կուլար, անոր օրինակին հետեւեցան հարիւրաւոր մարդիկ, որոնք վանքերու անարգ գերութիւնէն ազատեցին հին Յունաստանը ու Հռոմը։ Այստեղ Պօդայիօն ստեղծեց գեղարուեստական վէպը, ստեղծեց նաև գրական լեզուն. անոր հռչակաւոր «Տոստոքեակը» ահագին ազդեցութիւն գործեց և այսօր ալ դեռ մնաւ չէ, կը կարգացուի ակնորժանքով։

Հոն Մատթէօ Բոեարդօ և Լօդովիկօ Արիոստօ հիւսեցին Ռօլանդի դիւցազնական վէպը, մէկը՝ սիրահարուած Ռօլանդի, միւսը՝ կատաղի Ռօլանդի։ Հոն էին Միքէլ-Անճէլօ (քանդակագործ), Լէօնարտօ-տա-վինչի, Ռափայէլ (նկարիչներ)։

Որքան մեծ անուններ, որպիսի հանճարներ իրարու ետեւէ կամ միաժամանակ։ «Իտալիայի գիւտը — կ'ըսէ Միլշէ — ԺՋ. դարուն համար աւելի մեծ նշանակութիւն ունէր, քան Ամերիկայի գիւտը»։ Անոր առատ ու մաքուր լոյսերէն ազգերը լիաքուռն բաժին կը ստանային

իրենց համար, Գերմանիան աշակերտեց անոր վերածնու-
թեան շարժման մէջ, Ֆրանսան պատերազմներ կը մղէր
Իտալիոյ դէմ և թէև յաղթեց այս բաժան բաժան դար-
ձած երկրին, բայց յաղթուած Իտալացիներն ալ նուա-
ճեցին յաղթողներն իրենց մտաւոր հարստութեամբ, և
Իտալիայի ազդեցութեան տակ մեղմացան Ֆրանսական
բարձրը, ծաղկեցաւ Ֆրանսական գրականութիւնը,
պահելով սակայն իր ազգային ինքնուրոյնութիւնը,
Իտալական ազդեցութիւնը ուժեղ էր Սպանիոյ և Լեհաս-
տանի մէջ. նոյնիսկ Անգլիոյ պէս ինքնուրոյնութիւն սի-
րող առաջացած երկրի մէջ Իտալական բանաստեղծները
օրինակ կ'ըլլային և նմանողութեան առարկայ» (ՀԱՅԿԱ-
ԿԱՆ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ Լեօյի, հջ 11-14)։

Իտալական այդ գերազանց ազդեցութեան ահա
Հայն ալ ենթարկուելու առիթ կ'ունենար, տպագրու-
թեան միջոցով կապուելով Իտալիոյ հետ։ Սակայն
դժբաղտաբար Հայուն զարգացումը չէր հասած այն
բարձրութեան որ կարող ըլլար ընդունելու Իտալական
գրականութեան հրաշակերտներուն ազդեցութիւնը և
կրելու անոնց ներգործութիւնը։ Սակայն առեւտրական
յարաբերութիւններ, շարունակուած աւանդաբար, Իտա-
լական ազդեցութիւնը միշտ պահած էին Արեւելքի մէջ,
և հետեւաբար լեզուին ազդեցութիւնը իրապէս զգալի
էր մօտաւոր Արեւելքի մէջ, ուր լուսաւոր Արեւմուտքը
Իտալիայով կը մարմնաւորուէր։ Մասնաւորապէս այդ
գաղափարը Հայոց մէջ ամրապնդեցին, Լատին քարոզիչ-
ները և մանաւանդ Մխիթարեանք, որոնք ԺԼ. դարուն
սկիզբէն սկսեալ, դարձեալ Իտալական մթնոլորտին հետ
սերտ յարաբերութեան կը դնէին Հայ միտքը, որ Իտա-
լական խողովակով Եւրոպական առաջդիմութեան հետ
յարաբերութեան մտնելու հետամտեցաւ։

Ասոր համար Թաղային նախակրթարաններու բացումը

գիւղի նրա տնտեսներն և երկրորդական որ և է վարժարանի
 Սկիւտաբն առաջ այն սակաւաթիւ Հայերը որոնք հազուա-
 իտաւերէրապով բարձրագոյն ուսմանց և մասնագիտու-
 վարժաւ հետամուտ եղած են, դիմած են միշտ իտալիա⁽¹⁾։
 Պէտ Ֆյսպէս, մեր առաջին և հնագոյն բժիշկները և զար-
 դացեալ անհատները, ինչպէս Պօղոս Շաշեան (1744-1814+),
 Միքայէլ Բէստէն (1776-1843+), Յովակիմ Օղուլուխ-
 եան (1775-1858+), Մանուէլ Շաշեան (1775-1858+),
 Անդրէաս Փոփովիչ (1809-1858+) Պօղոս Շաշեան⁽²⁾
 (1806-1887+), Սէրվիլէն⁽³⁾ (1815-1897+) Յակոբ Տաւուտ-
 եան, Ռուբէն Փափազեան (1806-1857+) և այլն, գրեթէ
 ամբողջութեամբ վկայուած են Հռոմի, Բիզայի, Բա-
 տուայի և այլ իտալական Համալսարաններէ։ Նոյն ժա-
 մանակի մատենագիրներէն Մուրատեա տ'Օսօն (1740-
 1807), Կողմոս Բէսմիւրճեան (տի Բարպօնարիօ) և Մար-
 քէզէ Ճովաննի աէ Սերբոզ, և աւելի մօտ ժամանակնե-
 րու մէջ Յովսէփ Թաւուզեան (1808-1844+) և Մկրտիչ
 Աղաթօն (1886-1892+) իտալիա ուսում առած են։

Մեր առաջին ինքնաշխատութեամբ զարգացած ան-
 ձերը, որպէս Տերոյենց, Պարտիզալանեան, Սարիմ Մաք-
 սուտեան և այլք, ամէնէն առաջ հետամուտ եղած են իտա-
 լերէն սորվելու և հազուադիւտ քանի մը անձեր բացա-
 ռաբար դաստիարակուած Միխիթարեանց Վենետիկի վան-
 քին մէջ, ինչպէս Գէորգ Նշառտանեան (1809+), Յովհաննէս
 Նդէկեան, եւ այլք դարձեալ զարգացած են իտալերէնով ։
 իտալերէնի և իտալիայի, Հայուն միտքին մէջ այս-

(1) Այսինքն 1828էն առաջ, երբ տակաւին ոչ Մայր-վարժարանը
 (1823), ոչ Մուրատեանը (1834) ոչ Ներսէսեանը (1836) և ոչ Ճեմարանը
 (1838) բացուած էին։

(2) Յետոյ Բարիզ անցած է և հոն կատարելագործած։

(3) Նախապէս Բարիզ գացած է

քան մեծ տեղ մը գրաւելուն մէկ արդիւնքն ամենու-
թարի ու Մխիթարեանց իտալիոյ մէջ հասանք մղէր
կրնայ համարուիլ, որ ինքն ալ իր կարգին զեղար-
ցապէս ազդած է ազգին մտաւորականութեան նուա-
քանի որ Մխիթարեանք իրենց հաստատութեան թմբ
կանէն՝ 1701էն սկսեալ, ազգային մտաւորական շարժման
առաջնորդները հանդիսացած են:

Մասնաւորապէս Մխիթարեանց իտալաշունջ ազդե-
ցութիւնը ալ աւելի խոր ու աւելի տեւական ըլլալու
ընոյթ առնել սկսաւ, երբ 1834ին Մուրատեան կտակին
զօրութեամբ, Մխիթարեանք բացին Բատուայի մէջ Մու-
րատեան վարժարանը, որուն աշակերտները մեծ մասամբ
Թրքահայեր էին:

Հետեւաբար, իտալերէնի տիրապետութիւնը իրր
օտար լեզու, եւս առաւել կը շեշտուէր Թրքահայերուն
մէջ, երբ 1789ին Սելիմ Գ.ի արտօնութենէն յետոյ
իրարու յաջորդող նախակրթարաններէն աւելի բարձր
վարժարան մը ունենալու պէտքը զգացուեցաւ և
բացուեցաւ 1828ին Մայր-վարժարանը: Հոն դասախօս-
ուեցաւ իտալերէնը իբր օտար լեզու, ամէնէն աւելի
Մխիթարեանց և այլ Բօսպականտի աշակերտներուն դէմ
կռուելու և Հայ եկեղեցին պաշտպանելու համար զէնք
հայթայթելու նպատակով:

Սուլթան Մահմետ երբ Յունաց ապստամբութեան,
Ենիշէրիներու ջնջման և Ռուս-թուրք պատերազմին
յաջորդող չրջանին, լրջօրէն ի նկատ առաւ Թուրքիոյ
բարենորոգմանց խնդիրը և անոր մղում տալու համար
Հանրային կրթութեան զարկ տալու պէտքը, հաստա-
տեց երկրորդական վարժարաններ, որոնցմէ զուրկ չմնա-
լու համար, քանի որ անոնք փակ էին ոչ-խալամաց առջև
1836էն սկսեալ քանի մը մեծատուն Ամիրաներ լրջօրէն
աշխատեցան, նախ մղում տալով 1836—1838 իրա-

գիւղի ներսէսեան վարժարանին և 1838ին հիմնելով Սկիւտարի Ճեմարանը, ուր այս անգամ իբր օտար լեզու խտակերէնին կը յաջորդէր Յրանսեռեհնը որ Պեսական վարժարաններու մեջ առաջին ընդգրկուած լեզուն էր: Պէտք է նկատել թէ ան ալ իր շատ բանաւոր մէկ պատճառը ունէր: Թուրքիա առաջին անգամ Յրանսայի հետ յարաբերութիւններ մշակած էր և Ֆրանսական դեսպանը իբր ներկայացուցիչը Եկեղեցւոյ Անդրանիկ Դստեր, ամէնէն աւելի ազդեցիկ դեր կատարած էր Բ. Դրան մօտ, մանաւանդ կաթողիկ առաքելութեանց պատճառով, որոնք Ֆրանսական ազդեցութեան տարածման գործիքներ նկատուած են միշտ Ֆրանսական կառավարութենէն: Միւս կողմէ, պէտք է նկատել թէ Յրանսա իր մեծ յեղափոխութեամբը ամէնէն ուշագրաւ հանդիսացած երկիրն էր, մանաւանդ Նաբոլէոնի շրջանին ամէնէն ալ ազդեցիկը, զօրաւորը, և պատկառելին հանդիսանալով: Այլսարհի քաղաքականութեան և մանաւանդ մտաւորական շարժման առանցքը Բարիզ էր, երբ Թուրքիոյ վերանորոգութեան ձեռնարկուեցաւ: Մասնաւորապէս անոնք որ փտութիւններ արմատախիլ ընելու, հինցած ու որջացած զեղծումներ բառնալու, և նոր ու ուժեղ, կենսունակ և բարեկարգ վարչութիւն մը հիմնելու ձգտում ունէին, անոնք ամէնէն աւելի Ֆրանսական ոստանէն ներշնչուիլ նախամեծար համարեցին:

Բարենորոգչականներու պետը Մուսթաֆա Րէշիտ փաշա, ոչ միայն ինքը օգտուեցաւ իր իբր դեսպան Բարիզ բնակութենէն, այլ հոն ապագային պաշտօնեայ ըլլալու պայմանով դաստիարակել տուաւ Ալի և Ֆուատ փաշաները, որոնք երկրին մեծ ծառայութիւններ մատուցին:

Իբր դիւանագիտական և միջազգային լեզու Ֆրանսերէնին կարեւորութիւնը ուրանալ անկարելի էր, և այդ

թուականներէն . սկսեալ Թուրքիոյ դիւանագիտական գործոց ընթացքը Ֆրանսերէնը կարեւոր կը դարձնէր , հետեւաբար Օսմանեան Կառավարութիւնը իրաւունք ունէր իր վարժարաններուն մէջ Ֆրանսերէնի ուսուցումը ներմուծելու : Հայերն ալ պարտաւորուած էին հետեւիլ տիրող կառավարութեան հայեացքներուն և իրենք ալ ընդգրկել Ֆրանսերէնը իբր օտար լեզու : Այսպէս , 1830-40 շրջանին այլեւս Ֆրանսերէնը պետական և ազգային վարժարաններու մէջ հաստատուած էր , և անոնք որ բարձրագոյն կրթութեան համար Եւրոպա դիմելու պէտքը զգացած են , այլեւս Ֆրանսեան նախընտրած են :

Առաջին անգամ Բարիզ գացած է Բատուայի Համալսարանին մէջ 1830ին բժիշկ վկայուելէ յետոյ Տոքդ . Պօղոս Շաշեան , որ երկու տարի ալ , 1830-32 , Բարիզ մնացած է կատարելագործուելու համար :

Իսկ մեզի ծանօթ առաջին Հայ ուսանողները եղած են , Տոքդ . Սերվիլէն ու Տոքդ . Գասպար Սինապեան որոնք 1834ին հոն հասած են , և քանի մը տարիներ հոն բժշկական վարժարանի աշակերտելէ յետոյ , որովհետեւ նախընթաց բոլոր բժիշկները Իտալիա վկայուած էին , Սերվիլէն ինքն ալ (1839-40) միջոց մը Բիզայի համալսարանին ընթացքին հետեւելէ յետոյ վերստին դարձած է Բարիզ , ուր մնացած է մինչև 1842 : Սերվիլէն և Սինապեան որովհետեւ իրենց նախնական կրթութիւնը առնելէ յետոյ աշակերտած էին իրենց ժամանակին միակ Ֆրանսագէտին , Յովհաննէս Եղէկեանի , նախընտրած էին Ֆրանսեան , մանաւանդ որ ճիշտ այդ թուականին Սուլթան Մահմուտ կը հրամայէր զանազան երկրորդական և զինուորական վարժարանաց բացումը , ուր Ֆրանսերէն պիտի դասախօսուէր :

Սերվիլէնի Բարիզ գտնուած միջոցին , 1835էն մինչև 1838ը , անընդմիջաբար և 1840էն 1846 զանազան

ընդհատումներով, Բարիզ գտնուած է նաև Յակոբ Կըր-
ճիկեան (1806–1865) որ նոյնպէս Եզէկեանի աշակերտ
էր։ Յակոբ Կըրճիկեան իր ուսումը կատարելագործելու
համար, Բէշիտ փաշայի երկրորդ անգամ Բարիզի դեսպան
կարգուած պահուէն, իրեն ընկերացած է, իբր փաշային
տղայոց դասատուն։ Յետոյ Բէշիտ փաշայի միջնորդու-
թեամբը կարգուած է Բարիզի դեսպանատան Բ. Թարգ-
ման։ Այդ շրջանը զարգացման և կատարելագործու-
թեան շրջան մը եղաւ Կըրճիկեանի համար որ ընտելացաւ
ֆրանսական միտքին, առանց սակայն ինքզինքն տալու
մասնագիտութեան մը, ինչպէս իրմէն առաջ Եւրոպա
դիմողները մեծամասնաբար ըրած էին, գրեթէ միօրի-
նակաբար բժշկութեան հետեւելով։ Կըրճիկեան ընդհա-
նուր և լայն զարգացում մը ունեցաւ, մանաւանդ իբր
քաղաքական մարդ հետեւելով պետական–վարչական
կազմակերպութեանց ոգւոյն, որուն թափանցել իր մեծա-
նուն պաշտպանին՝ Բէշիտ փաշայի ալ կէտ նպատակին
էր։ Մասնաւորապէս Կըրճիկեանի լայն հայեցողութիւն-
ները ստանալուն և ազգերու զարգացման գաղտնիքը
ուսումնասիրելու նպատեցին, ոչ միայն իր դիւանագի-
տական կեանքը և Բարիզ բնակութիւնը այլ նաև շրջուն
հանգամանքը։

1835էն 1838 Բարիզի մէջ Ֆրանսական կեանքը
ուսումնասիրելէ յետոյ, Յակոբ Կըրճիկեան Բէշիտ փաշայի
հետ, որ Լոնտոնի դեսպան անուանուած էր, տեղափոխ-
ուեցաւ Անգլիա իբր Ա. Թարգման Օսմ. դեսպանատան։

1839ին, երբ Բէշիտ փաշա պահ մը Եպարքոսի պաշ-
տօն վարեց, Յակոբ Կըրճիկեան Լոնտոնի Օսմ. դեսպանա-
տան գործերը վարեց, իբր գործակատար։ Բէշիտ փաշա
— ինչպէս վերը ըսինք — երբ 1840ին դարձեալ Լոնտոն
դարձաւ և յաջողեցաւ, 1840 Յուլիս 3/15 ին, կնքել տալ
հոն համաձայնութիւն մը Թուրքիոյ, Անգլիոյ, Աւստրիոյ,

Ռուսիոյ և Բրուսիոյ միջև, պահպանելու համար Օսմ. երկրին ամբողջութիւնը, ընդդէմ Եգիպտոսի փոխարքայ Մէհմէտ Ալիին, որ գրաւած կը պահէր դեռ Սուրիան. Յակոբ Կրճիկեան այդ համաձայնութեան օրինակը Կ. Պոլիս բերաւ, ուր իրմէն քիչ յետոյ հասաւ նաև Րէշիտ փաշա իբր Արտաքին գործոց նախարար: 1841 Օգոստոսին, Րէշիտ փաշա Բարիզի դեսպան կը կարգուի. 1843ին կը դառնայ Կ. Պոլիս, միշտ իր հետ ունենալով Կրճիկեանը, որ ասկէ զատ կ'ընկերանայ Շէքիպ էֆէնտիի, Սարիմ փաշաի արտասովոր դեսպանութեանց ի Վիէննա, ի Բարիզ և ի Լոնտոն: Այդ շրջանին առիթ ունեցած է միշտ շփուելու քաղաքակիրթ աշխարհին հետ, և գրեթէ իր կեանքին մեծ մասը Յրանսայի մայրաքաղաքին մէջ անցուցած է:

1846ին Րէշիտ փաշա Եպարքոս անուանուելով Յակոբ Կրճիկեան եղաւ Եպարքոսին Թարգմանը և իր այս պաշտօնին բերմամբ անոր խորհրդականը⁽¹⁾, վասնզի իրապէս Եւրոպական զարգացմամբ առաջին Օսմանեան պաշտօնատարն էր գրեթէ ինքն. իր ազդեցութիւնը Րէշիտ փաշայի վերականգնիչ գործունէութեան մէջ, խորապէս զգալի եղած է, ինչպէս մեր Պատրիարքարանի գործերը բարեկարգելու աշխատութեան մէջ, որուն առաջին հիմնադիրը ըլլալու պատիւը կը պատկանի Յակոբ Կրճիկեանի, որ իր ժամանակին ամէնէն առաջնութեան մտաւորականներէն մէկը եղած է, իրեն ընկերակից Սերվիլէնին հետ, որուն հետ գործակցած է նաև հանրային-հասարակական գործունէութեան մէջ:

(1) Րէշիտ փաշայի այս պաշտպանեալը 1855ին վերստին կը գտնենք Բարիզ իբր խորհրդական Բարիզի Օսմ. դեսպանատան: Յետոյ դարձեալ Կ. Պոլիս եկած է. իր մահուան տարին (1865ին) քաղաքագիտական ժողովոյ անդամ էր:

Հակառակ Իտալիա կրթուած բժիշկներու ձեռնպահ չեղողութեանը, Յրանսա ուսած այս երկու անհատները կը մղուէին հանրային գործունէութեան, մեր ազգային շրջանակին մէջ հանդիսանալով առաջապահները նոր միտքերու և դադաւիարներու, որոնց հետեւողներուն շարքերը հետզհետէ կը ստուարանային Մուրատեան վարժարան, Ճեմարան, և այլ երկրորդական վարժարաններ ուսում առած անհատներով, մանաւանդ Բարիդի մէջ հետզհետէ դաստիարակուող նոր սերունդներով, որոնք կրճիկեանի և Սէրվիլէնի սկսած բարեշրջման շարժումը ի կատար պիտի հանէին, ազգին մտաւորականութեան ուժը և ազդեցութիւնը մարմնաւորելով:

Յրանսա՝ մանաւանդ Բարիդ այդ տեսակէտով 1840էն սկսեալ կը դառնար նշանաւոր խառնարան մը Հայուն համար, զի հոն կը դարբնուէր յեղաշրջումը Թրքահայ միտքին, լեզուին և գրականութեան, վարչական կազմին և բուն իսկ ժողովրդեան կեանքին, որ խորունկ ներգործութիւնը պիտի կրէր մտաւորական այս շարժման:

Կ. Պոլսոյ մէջ արդէն սկսած էր կրթական շարժումը, թէ՛ պետական և թէ՛ ազգային շրջանակին մէջ, ուր մասնաւորապէս այս շարժումը հովանաւորուած էր քանի մը լուսամիտ միծահարուստ անձերէ, ինչպէս Յովհաննէս ամիրա Տատեանէ, Յովհաննէս ամիրա Սէվէրեանէ, Կարապետ ամիրա Պալեանէ, Մկրտիչ ամիրա Ճէզայիրլեանէ և Պօղոս Օտեանէ, որոնք ոչ միայն աշխատեցան Կ. Պոլսոյ մէջ երկրորդական ուսումով օժտուած անձեր հասցնելու այլ նաև ազգասիրիկ և ուշիմ տղաքներ Եւրոպա խրկեցին, մասնագիտութիւններ ձեռք բերելու համար:

Բնական է թէ նախընտրուած վայրը պիտի ըլլար, նոր ներշնչմանց տակ, Յրանսան և անոր համալսարանային մայրաքաղաքը, ուր կը համախոսուին հետզհետէ կարեւոր ուժեր, մտքով ընդունակ, ուշիմ և վառվռուն երիտա-

սարդներ, որոնք ազգին լուսաւորութեան գործին պիտի ծառայէին :

Հոն էին 1840ին արդէն Յակոբ Կրճիկեան, Սերվիլէն և Սինապեան⁽¹⁾, երբ Ճէզայիրեան 1840ին Բարիզ բարձրագոյն ուսում ստանալու համար, խրկեց Գրիգոր Աղաթոնը, որուն խնամակալ եղաւ Յակոբ Կրճիկեան, որ ծանօթ էր Ճէզայիրլիի, Րէշիտ փաշայի միջոցաւ, որուն սեղանաւորն էր Մկրտիչ ամիրան :

Քիչ յետոյ (1842) հոն հասան նաև Սթիմառաճեան Գէորգ և Ամասեան Յակոբ, որոնք Կրինեօնի Երկրագործական վարժարանին աշակերտեցան, ուրկէ յետոյ հետդհետէ դառնալով երկրագործական ուսմանց մղում տալու աշխատեցան և ընդհանրապէս երկրին և մասնաւորապէս ազգային գործոց մէջ՝ իբր լուսամիտ գաղափարներու ռաւվիրաներ, ոչ նուազ օգտակար հանդիսացան :

Աղաթոնի հետ, 1840ին, Ճարտարապետ Ամիրաներու պաշտպանութեամբը, բժշկութեան հետեւելու համար, Բարիզ հասաւ Ռուսինեան, որ մինչև 1851 անընդհատ Բարիզ մնալով, Սերվիլէնի և Կրճիկեանի առաջին մտածութիւններուն հաղորդակից եղաւ և Սերվիլէնի դարձէն (1842) յետոյ ի Կ. Պոլիս, Կրճիկեանի հետ, որ յաճախ Բարիզ էր այդ շրջանին, խմորիչը եղաւ այն շաղախին որով պիտի պատրաստուէր ազգային զարգացման շէնքը և բուն իսկ Ազգային Սահմանադրութիւնը :

Արդէն Կ. Պոլսոյ մէջ, Սերվիլէն, իրենց գաղափարակիցը և առաջին քայլերուն գործակիցը, սկսած էր

(1) Հռոմէական ըլլալով մեր ազգային գործերէն հեռու մնացած, սակայն իր հուսարակութեան, այսինքն Հռոմէական Հայոց վարչական գործոց մէջ կատարել ուզած է այն դերը որ Կրճիկեան և Սերվիլէն ուզած են կատարել մեր ազգին և Պատրիարքարանի շրջանակին մէջ :

մեզմօրէն տարածիչը հանդիսանալ ֆրանսական յեղափոխութեան սուրբ սկզբանց և ժողովրդապետական գաղափարներուն, որոնք արդէն անզգալաբար պահանջ կը դառնային Կ. Պոլսոյ մէջ, իրարու հակառակորդ երկու դասակարգերու կազմութեամբ, մինչ Բարիզի մէջ համախմբուած ուժերը, նոր յեղափոխութեան մը ականատես ըլլալով անմիջական ազդեցութեանը կ'ենթարկուէին նոր գաղափարներու:

Խմորումը հզօր եղաւ, վասնզի անիկա իր անմիջական ազդեցութեան ենթարկեց Ա. ազգին ամէնէն ազդեցիկ մարդոց զաւակները, ինչպէս Յովհաննէս Տառնանի Առաքել Միսակ (1843էն առաջ դարձած), Յարութիւն Գարեգին (1847), և Գրիգոր Միհրան (աւելի ուշ) զաւակները, Պալեանի՝ Նիկողոս և Սարգիս զաւակները, Խօրասանճեան Պետրոս ամիրայի երկու որդիքը և այլն՝ և Բ. անոնք որոնք արդէն երկրին մէջ իբր գիտուն և զարգացեալ անձ անուն մը հանած էին:

Այսպէս, Նիկողոս Զօրայեան, իր ժամանակիցներուն մէջ առաջնութեաց միտք մը, 1844էն 1847 երեք տարի իբր Ճէզայիրլիի ներկայացուցիչը, Բարիզ գտնուած և հաղորդակից գտնուած է այս խմորման: Նոյնպէս Խաչատուր Պարտիզպանեան, իր ժամանակներու մէջ ոչ նուազ ծանօթ անուն մը, իբր մտաւորական գործիչ և լեզուագէտ, Բարիզ գտնուած է 1844ին և 1848էն 1852, իբր մէնտոր ուսանողական երկու խումբերու, ինչպէս նաև Խաչատուր Միսաքեանի պէս ինքնատիպ միտք մը, որ 1848էն սկսեալ Բարիզ գտնուած է ինքն ալ Պարտիզպանեանի հետ ընկերակցելով իբր մէնտոր երկրորդ խմբակին և մինչև 1872 հոն մնացած է:

Ուրեմն, Ռուսիեանի հոն գտնուած պահուն, այս մտքի գործիչներու հետ կը համնէին երկու խումբեր ուսանողներու: 1844ին Բարիզ խրկուած խումբին մէջ էին

Յարութիւն Պալեան և Նիկողոս Պալեան, որոնք Պարտիզ-
պանեան Բարիզ կ'առաջնորդէր, և հաւանօրէն հոն յանձ-
նելով իրենց պաշտպանութեամբը դաստիարակուած Ռու-
սինեանի խնամոց կը վերադառնար Կ. Պոլիս: Ասոնք կը
կրեն Ռուսինեանի լուսամիտ և յանդուգն գաղափար-
ներուն ազդեցութիւնը և հոն կը կազմուի այն սերտ
մտերմութիւնը որ Ռուսինեանը և Նիկողոս Պալեանը
իրարու կ'զօդէ և կը միացնէ:

Երկրորդ խումբը, որուն մենտօրները մնայուն էին,
չկրցաւ զերծ մնալ Ռուսինեանի ազդեցութիւնէն, որուն
այս անգամ կը միանար ժամանակը, 1848ի յեղափոխու-
թեան ժամանակը, որ հզօր ներգործութիւն մը կ'ունե-
նար ուղղակի այս երկրորդ խումբին վրայ, որուն մէջ
էին Անտօն և Սարգիս Պալեանք, Կարապետ Իւթիւ-
ճեան, Յովհաննէս ~~(Արզուման)~~ Վահանեան, Աբեթիկ
Նէվրուզեան, Տօք. Մօզեան, Տօք. Խօրասանճեան, Թօ-
մաս Խօրասանճեան, Յովհաննէս Թիւյսիւզեան, Խաչիկ
Կիւմիւշեան, — ամէնքն ալ ազդեցիկ մարդոց զաւակ-
ներ կամ խիստ առաջադէմ ու ընդունակ պատանիներ
— որոնք կ'ընդգրկեն զանազան ասպարէզներ, հետե-
ւելով իրաւագիտութեան, տարրաբանութեան, ճարտա-
բարութեամբական, առեւտրական և բժշկական ուսում-
ներու:

Այս որոշ խմբակցութիւններէն զատ, հոն էին նաև
առանձին կերպով Բարիզ ուսում առնելու գացած զա-
նազան ուսանողներ, ինչպէս էին Յովսէփ Շիշմանեան,
Աբրահամ Երամեան, Յովսէփ Պէյրան և այլն:

Ասոնք բարեկամական և ազգականական կապերով
կապուած անձերու զաւակներ, շարունակ իրարու հետ
շփման մէջ էին, և միեւնոյն գաղափարներով խանդա-
վառուեցան ու գրաւուեցան և միեւնոյն ներշնչումներով
վառուեցան: Արդէն մթնոլորտը գերազանցապէս խան-

դավառիչ էր, յղի անզին զաղափարներով, և անհանդարտութեամբ մը որ Զրանսացի մեծ ազգին նկարագիրը եղած է:

Անոնք հոն Բարիզի մէջ ղներկայ գտնուած» էին մատենադրական մեծ շարժումին որ 1830ին ծնունդ առած փառաւորապէս կը շարունակէր... Բերթոլք, իմաստասէրք, պատմաբանք, պերճախօսք կը զիրարէին ու մին քան զմիւսը կը գերադանցէին. հանճարներու համաստեղութիւն մը պայծառ երկնի մը վրայ, ահա այս էր Լուի-Ֆիլիքի թագաւորութիւնը: Այս թագաւորութեան օրով Թիէռ ու Կլոզ իրենց անմահ գործերը կը հրատարակէին. մին յեղափոխութիւնը ու միւսը քաղաքակրթութիւնը կը պատմէր. սա հոծ ու իշխանական ոճով, իսկ նա այն վճիռ լեզուով ու զարմանալի կարգաբանութեամբ որ կարծես կապտեր էր եղելութեանց խորհրդաւոր թելը և ամէնէն կնճռոտ խնդրոց վերջին վերլուծութեամբ գտանելի ձեւն ու բառը՝ որով ընթերցողին անվարժ ու անուս միտքն անգամ կը թափանցէր ի խորս խնդրոյն. քանի՜ անգամ անկէ ի վեր սոյն ոճին առջև սքանչացեալ մնացեր ենք, մանաւանդ իր ատենաբանութիւնները կարդալով, և նոյնիսկ իր վերջին տարիներուն մէջ իր խօսակցութիւնները լսելով...: Այն օրերուն կը փայլէին իմաստասիրութեան մէջ Ժուֆրօս և Բուզէն, Բուզէն՝ որ կ'արձանացնէր ի բարբառն իւր սխրալի զընտրողական վարդապետութիւնն՝ որ այնքան եռանդազին գտան ընդունելութիւն և որ այնքան շուտ մոռցուեցան: Այս թագաւորութեան օրով կ'ընծայէր աշխարհի իր անմահ տաղերը Լամարթին, տաղք լի կանացի զգայականութեամբ և երբեմն առնացի բարբառով, լի դաշնակութեամբ և է՛ զի լի կորովով: Վ. Հիւկօ գրական յեղափոխութիւնը կը յարուցանէր և անոնց որ յանուն Բօռնէյլի ու Ռասինի սրբապղծութիւն

կը համարէին իր նոր դրութիւնը, քերթողին ազատութիւնը, ի պատասխանի մէյմէկ հրաշակերտ կը նետէր առջեւնին որ զՔրոնէյլ ու Ռասին կ'արժէին: Այն օրերուն կը գրէր նաև ու կը նկարէր ազատափայլ լուսով սիրոյ ամէն տեսակները աւաղելին Միւսէ՝ որոյ հոգին չկրցին նուաստացնել ապականութիւնք և որ մեծ պիտի մնայ նաև իր անսուրբ բանաստեղծութեանցը մէջ. մինչդեռ երգն ի բերան երթար գար և ուր որ երթար զուարթութիւն ածէր, որ զհայրենեաց փառքն ու սիրանոյն տարփանքն երգէր, Պէռանժէ: Եւ քաղաքական ամպիոնին վրայէն զաշխարհ թնդացնէին իրենց խօսքերով Ռօյէ-Քօլառ, Պաօլ, Շաթօպօնիան՝ առաջին կայսրութեան մեծն այն տարագիրը որ արձակ ոճով աստուածոց լեզուն խօսեցաւ, նոյն ինքն Լամառին, Թիէռ, Կիզօ, և որ զբարձրաթոռին պերճախօսութիւն կերպարանէր որչափ ի բառքառն՝ այնչափ և յանձն ու ի ձև ու ի ձայն անգլիէին Պէռիէ. և դասախօսութեան բեմին վրայէն որոտային և հարուածէին զկեղծաւորն կրօնաւորութիւն և անցեալ դարուց գաղտնիքը պարզէին դողդոջուն ու թրթռուն երիտասարդութեան խռնեալ ի սրահին, անբաժանելիքն անուամբ և որ չբաժնուեցան սրտով, Միշէ և Քինէ: Միշէ, այլ պատմագիր և այլ ոճով քան զԹիէռ 89ի յեղափոխութեան և ընդհանուր ծրանսայի պատմութեան, պատմելով ու նկարագրելով նաև իր յատուկ ոճով, իբրև թէ պէտք ունենային սոքա աւելի զմայլմանց, ինչ որ գգուի ու՛ճլուրտայ, կինն ու թռչուն. Քինէ՝ բանաստեղծն այն իմաստասէր և որ մին այն մատենագրաց որ ձեռն տուին կարկառել Գերմանական ու Գաղղիական դպրութեանց, զմէ՝ նաև չկրցան ձեռն տալ կարկառել երկու մեծ ազգաց... Ահա այս և այսպիսիք էին այն հանճարք բազմաբեղուն որ 48ի սերունդը պատրաստեցին ու (ԳՐԻԳՈՐ ՕՏԵԱՆ. տես. Առաջաբան Ռու-

սինեանի զԴասագիրք փխլիսոփայութեան» գործին թարգմանութեան) :

Ահա միջավայրը յորում ապրեցան Բարիզի մէջ համախմբուած ուսանողները և իրենց առաջնորդները :

Մասնաւորապէս 1848 նշանակելի թուականին, այդ միջավայրին ներգործիչ ազդեցութիւնը գերազանցապէս զգալի կ'ըլլայ, վասնզի անոնք կը տեսնեն իրենց աչքերուն առջև քանի մը հանճարեղ մարդոց կատարած դերը : Անոնք էին որ կը տապալէին Լուի-Ֆիլիբի իշխանութիւնը, կը հիմնէին ընդհանուր քուէարկութիւն, կը ժողովրդականացնէին Սահմանադրութիւնը, նախապատուութիւն տալ կուտային ժողովրդեան ձայնին և իրաւունքին :

Այս յեղափոխութիւնը վայրենի և արիւնռուչ չէր այլ ներողամիտ, վեհանձն, և մարդկային զգացմամբ լի հետեւաբար անիկա համակրանք գրաւեց : Դիւթեց Ռուսինեանը, յափշտակեց Պալեանը, որոնք մղուեցան այդ մեղմ, վեհանձն և ներողամիտ ուղղութեամբ բարեփոխել մեր ազգային ճակատագիրը, ձգտելով առաջ բերելու ինչ որ Ֆրանսացիք յաջողած էին ստանալու : Պալեան ձինքն իսկ էր աւիւն և յափշտակութիւն, մինչդեռ Ռուսինեան անխռով խորհրդածութիւնն էր : յոր անքրթիթ աչօք նայէր մին, խանդավառ՝ արձակէր միւսն ականողիս : մին ձեւին յարեալ մանաւանդ՝ միւսը հոգւոյն : միոյն համար իրականութիւնը միայն կար, և ինչ որ թուաբանական ձեւի մը չէր կրնար վերածել կամ երկրաչափական գիծերու ճշտութիւնն ունենալ՝ սխալ էր : գեղեցկութիւնը համաչափութեան մէջ կը փնտռէր և ուղղութիւնը կանոնաւորութեան մէջ : Միւսը՝ իրականութենէն վեր ճշմարտութիւն կը փնտռէր, համաչափութենէն դուրս համաձայնութիւնը ու կանոնէն դուրս արդարութիւնը, և բնական հետեւութեամբ, այս աշխարհէն դուրս աշխարհ, այս կեանքէն դուրս կեանք և

այս էակներէն դուրս էակ։ Մին անսայթաք ընթանար գիծերով շրջապատեալ, միւսը խոյանար՝ տատանեալ ի փոթորկաց և ի շանթիցն հարուածեալ՝ երեւակայութեան բացած սփիւռներու մէջ... այլ բազում այն էր որ թեւերն ածելով կ'իջնար գտնել իր բարեկամն ու պատմել իր տեսածները որ տեսիլներ էին ու զգացածներն որ ազդեցութիւնք էին. և է զի բարեկամն այլ՝ յափշտակեալ վերանար ընթացմին թեւերով և այսպէս զիրար գտնէին ու ի միասին աշխատէին մին իմաստուն ու միւսն ալ գրեալ թէ մարգարէ, մի եւ եթ ունենալով նպատակ-բարին» (ԳՐ. ՕՏԵԱՆ, նոյն)։

Այդ բարին, 1848ի սկզբունքներուն գործադրութիւնն էր, նաև իրենց ազգին համար։ Գաղափար մը — որուն ուժ տուին մասնաւորապէս երկու զիրար լրացնող ուժեր — Ռուսիենան և Նիկ. Պալեան և երկրորդաբար իրենց դպրոցակից և գաղափարակից, Բարիզի մէջ դաստիարակուող ուսանողները, որոնք ի դարձին կոչուած էին ըլլալ Թուրքիոյ Հայոց մտաւորական շարժման առաջապահներն։ 1848ին 25-30 ուսանողներ արդէն համախմբուած էին ի Բարիզ (Արշալոյս Արարատեան, 6 փետ. 1848 Թ. 304) սակայն խիստ անբաւական էր այս թիւը գաղափարական ուժգին հոսանք մը առաջ բերելու համար ազգին մէջ, ուր պէտք էր տարածել մեծ ճշմարտութիւններ, որոնք դատապարտուած էին կորսուելու, եթէ զայն ընդունելու գետինը պատրաստուած չըլլար։ Իրենց առաջադրած շարժման ընդարձակ գետնի մը վրայ սերմանելուն մեծապէս նպաստեց Մուրաեսեան վարժարանը որ 1846էն ի վեր Բարիզ փոխադրուած էր, վասն զի հոսանքը դէպի Յրանսա դարձած էր և Խալիլի կորուսած էր իր հին կարեւորութիւնը։

Մխիթարեանք ասով գոհացում կուտային հանրային պահանջման և պէտքերուն։

1854 Ապրիլ 13/25 Թուակիր Կ. Պոլսոյ Հայ Կաթո-
լիկ երեւելիներու կողմէ Ծրանսայի Արտաքին Գործոց
և Հանրային Կրթութեան Նախարարներուն ուղեւալ գրու-
թեան մը մէջ, որ Մուրատեան վարժարանին Հոռոմ իո-
խադրութեան դէմ բողոք մըն է, սա ուշագրաւ տողերը
կան, որոնք կը լուսաբանեն Մուրատեան վարժարանին
Բարիդի մէջ հաստատուելուն բուն դիտումը: Ահա թէ
ինչ կ'ըսեն.

«Այս դպրոցիս հաստատութիւն Բարիդի մէջ դիպումով մը ար-
դիւնք չեղաւ, այլ մանաւանդ խոհական կշռութեամբ, հիմնադրին
առաջարկեալ նպատակին հասնելու շուագոյն միջոցները դիտելով:
Եւ նախ, նոյն իսկ Մուրատեան դպրոցին հաստատութեան շաքա-
տէր առաջ, Բարիդի դպրոցները եւ ուսմունքները Հայ երիտասարդաց
իր քի ժամայիտ տեղին եղած էին: Հին սովորութիւն մըն էր, իրենց
հոն ետքալ՝ ընդարձակ, զանազան ու հաստատուն կրթութիւն մը ըն-
դունելու ուսմանց եւ մասնագործութեան ամեն միջոցներուն մէջ:
Ուստի եւ միայնակեան վարդապետաց ընտելիք բան չէր մնացած, առ
ընտրութիւնը վաղուց ըրած էր ազգը:

Եւ ինչ նպատակով Միթութեան Հարք չհետեւէին այնպիսի սո-
վորութեան մը ընթացքին որ իրենց ձեռքը չէր արգիլել: Բարիդէն
դուրս մէր կրնային իրենց Սամուէլ Մուրատէն յանձնուած Հայ երե-
տասարդներուն կրթութեան և առաջնորդութեան պաշտօնը աւելի
օգտակար կերպով կատարել. Բարիդ, ուր որ երբեքն այնչափ երի-
տասարդք բարեկարգ կեանքի մը սովորութեանց կորստեամբը կը
ստանային գիտութիւնը:»

Եւ բողոքը աւելի եւս մանրամասնելէ յետոյ կը
յաւելուն.

«Գաղղիացւոց Վեհափառ Առաջնորդ Բարձր Խոհականութիւնը
յոյս կուտայ մեզի, թէ տառնկ՝ վեճի մը մէջ, ուր չէ թէ միակ Հոյ
ազգին օգուաւ, այլ նաեւ Գաղղիոյ պատիւն ալ, թէպէտ և անուղ-
ղակի կերպով, խաղալիք կ'ըլլայ, պիտի չմերժէ իր զօրաւոր պաշտ-
պանութիւնը տնտեսկ վարժարանի մը վրայ որ հիմա երկու ազգաց
մէջ երջանիկ կապ մըն է, ու ամէն տարի իր աշակերտները կը խրկէ
Արեւելեան գաւառներու մէջ Գաղղիոյ լուսաւորութիւնը ու քաղա-

քակրթութիւնը տարածելու (Յայտարարութիւն անցից Մուրաճեան վարժարանին, հրատարակեալ ի ձեռն հորց Սարգսի վ. Թէոդորեան, Գաբրիէլի վ. Այվազովսքի և Ամբրոսեայ վ. Գալֆայեան: Բարիդ տպ. Ճ. Արամեան 1835 էջ 88-90):

Եւ արդարեւ ուրիշ պատճառ մը չի կար Բատուայէն Բարիդ փոխադրելու համար այս վարժարանը, որուն օգտակարութիւնը կրկնապէս շեշտուած է 1846էն սկսեալ, վասնզի իրենց զաւակները Բարիդի մէջ դաստիարակել ցանկացող ծնողքները վստահած են զանոնք Մխիթարեան վարդապետներէ կառավարուած այս վարժարանին, ուր դաստիարակուած են ամէնէն ընտիր Հայերը և պատուական գործիչները:

Մասնաւորապէս Մուրատեան վարժարանը Հայ ազգայնականութեան տեսակէտով աւելի մեծ կարեւորութիւն ստացաւ, երբ Ֆրանսական յեղափոխութեան նշանաւոր թուականին (1848) իսկ, Հ. Սարգիս վ. Թէոդորեան պահելով իր Վերատեսուչի հանգամանքը, Հ. Գաբրիէլ վրդ. Այվազովսքի կարգուեցաւ տնօրէն և վարիչ այդ կրթական հաստատութեան: Իրեն գործակից տրուեցաւ, իբր ուսուցիչ, Ամբրոսիոս և Խորէն Գալֆայեան ուսումնական վարդապետները, ամէնքն ալ ազգային ոգով աուցուն անձեր, որոնք Մուրատեան վարժարանը գերազանցապէս փայլեցուցին, հոն հաւաքելով բազմաթիւ Հայ աշակերտներ, որոնց ներշնչուած գաղափարները զերծ էին կղերական կաշկանդիչ մտածութիւններէ, վասն զի մասնաւորապէս Այվազովսքի, հակառակ իր վանականի հանգամանքին գիտակ էր ժողովրդական պահանջներու, մանաւանդ որ գրեթէ իր կեանքին մեծ մասը վանքէն դուրս, ժողովուրդին մէջ անցուցած էր: 1833ին վարդապետ ձեռնադրուած էր Վանքին մէջ, սակայն գրեթէ անմիջապէս յետոյ իր հայրենիքը Թէոդոսիա գացած էր, և հոն մնացած մինչև

1842, միայն մէկ անգամ կարճ միջոց մը վննետիկ դառնալով, ժողովրդեան քով ութը տարի բնակութիւնը խոր ազդեցութիւն ունեցած է իր վրայ և զինքը գիտակ դարձուցած է ժողովուրդին պէտքերուն և պահանջներուն:

Այդ պէտքերուն մէջ առաջինը և գլխաւորն էր դարգացումը, որուն մղում տալու համար երկու գերընտիր միջոց կար. մամուլ և դպրոց:

Այլազովսքի մեթոտի մարդ, նախ 1836ին հրատարակեց Համառոտ պատմութիւն Ռուսացը և 1841ին Պատմութիւն Օսմանեան Պետութեանը, երկուքն ալ ժողովրդեան օգտակար և ազգին երկու գլխաւոր տիրապետներուն անցեալը ու ձգտումները ծանօթացնող հատորներ:

Սակայն ասոնք տեւական գործեր չէին և ազգը պէտք ունէր Արեւմտեան զարգացումի որուն հաղորդըւալու միջոցը կը պակսէր: Հ. Այլազովսքի 1842ին երբ վանք դարձաւ առաջարկեց Մխիթարեան միաբանութեան հրատարակել ամսագիր մը: Իր առաջարկը ընդունուեցաւ և 1842ին սկսաւ Բազմապէս նոյն իսկ Այլազովսքի խմբագրութեամբ:

1848ին Այլազովսքի կը կոչուէր ժողովրդական լուսաւորութեան մէկ ուրիշ աղբիւրին վարիչը ըլլալու, Մուրատեան վարժարանի տնօրէնութեան կոչուելով: 1848էն մինչև 1855, իր այդ պաշտօնը թողած ատենը, Մուրատեան վարժարանի պատմութեան մէջ այն շրջանն է, որ իր հաւասարը ոչ ունեցած էր և ոչ ալ յետոյ ունեցաւ: Այլազովսքի լուսամտութեան և անկաշկանդ մտածման մարդն էր և անոր համար էր որ հաճելի չեղաւ իր անձկամիտ միաբանակիցներուն մեծամասնութեանը, որոնք զինքը հալածեցին իր լայն հայեցողութիւններուն համար:

Հետեւաբար Այվազովսքի, այլապէս ուրեմն կը զարգացնէր Բարիզի մէջ սերունդ մը որ ինքն ալ իր կարգին ամէն կերպով ատակ և ընդունակ էր իւրացնելու 1848ի փրկարար սկզբունքները:

Բարիզ կը դառնար կ'ըլլար կեդրոն մը լուսաւորութեան Թրքահայոց, իր մէջ այդ նշանաւոր գաղափարներու խմորման պահուն համախմբուած ունենալով հազուադէպ կերպով համալսարանական զարգացման հասած անձեր, ընտիր ուսանողներ, պատուական վարդապետներու խումբ մը, և երկրորդական կրթութիւն տուող ընտիր վարժարան մը: Հոն էր Հայոց մտաւորական ուժերու մեծամասնութիւնը, այսինքն ազգին ընտրելագոյն մասը, այն որ առաջնորդ, առաջապահ, և ղեկավար ըլլալու կոչուած էր:

Այս գերազանցապէս գաղափարական գաղութը, բազդ կ'ունենար նախ ունենալու իր մէջը Հայ տպարան մը, որ կրնար իբր հազորդակցութեան միջոց ծառայել Արեւելքի և Արեւմուտքի միջև:

Այդ տպարանը որ կը բացուէր 1848ի հրաշալի թուականին, արդիւնքն էր Ճանիկ Արամեանի ձեռնբեղցութեան և Մխիթարեան վարդապետներու ձեռնտուութեան և օժանդակութեան: Արամեան՝ որ Նիկոմիդիացի գերձակ մըն էր, իր արհեստը կատարելագործելու համար Բարիզ գացած էր (1846) և փոխանակ գերձակ ըլլալու տպարանատէր եղած էր, Բարիզ համախմբուած Հայ մտաւորական խմբակցութեան մէկ պէտքը լրացնելով:

Ուրեմն, Ռուսինեան Բարիզի մէջ կը գտնէր սքանչելապէս հարթարուած գետին մը գործելու համար, և հետամուտ իր նպատակին ու գաղափարներուն, նոյնիսկ անոնց ամէնէն անգործադրելիներուն, որոնց իրագործութիւնը կը փափաքէր տեսնել անվհատ աշխատութեամբ,

Ռուսինեան ազգին առաջդիմութեան և ամէն

տեսակ կարօտութիւնները լրացնելու համար, Բարիզ գտնուած Հայ մտաւորականներէ, կր կազմէ 1849 Ապրիլ 27ին Արարաւեան ընկերութիւնը (1) որ Բարիզ համախմբուողներուն գործակցութեան, միեւնոյն դադարաւ տողորուած ու նպատակի մը շուրջը հաւաքուած ըլլալուն գլխաւոր ապացոյցն է: Եւ ինչ էր այդ գործակցութեան բուն դիտումը:

«Արարատեան ընկերութեան նպատակն է Հայ ազգին յառաջագիտութեան և պիտոյիցը ծառայել, տնօր կարօտութեանց մէկուն հտունիլ: Աս բանիս համար իրեն որոշ նպատակ գեա չի հաստատեր, այլ հիմա իր անգամներուն մեծագոյն մասին հաւանութեամբ որոշած է՝ իր ունեցած և ունենալու ստըկին գումարը Եւրոպայի ապահով գրամատանց մէկուն մէջ գնել՝ մինչև որ հարկէր հազար ֆրանքի գրամագլուխ ունենայ, մինչև այն կէտին չկարենալով գոչիլ ոչ գլխուն և ոչ շահին:

Երբ այս 100,000 ֆրանքի գումարը լեցուի, այն տան իր բոլոր անդամոց մեծագոյն մասին հաւանութեամբ պիտի ընտրէ ընկերութիւնը իր որոշ նպատակը:

Ասով հանդերձ կը շեշտուի որ՝

«Արարատեան ընկերութիւնը կրօնական և քաղաքական նպատակ բնու չպիտի ունենայ:»

Եւ գործը այնքան լայն ու ընդարձակ գետնի վրայ կը բռնուի որ, աշխարհի ամէն կողմ գտնուած Հայերը անդամ արձանագրելու տրամադրութիւն մը կը դրուի, մեծամասնութիւն գոյացած տեղւոյն վրայ կեդրոնը կազմելու խորհրդով:

Սակայն ինչ որ գերազանցապէս շահեկան կը դարձնէ այս ընկերութիւնը, այն յայտարարութիւնն է որ 1849 Յունիս 7 թուական կը կրէ, և որ բուն իսկ կ'ար-

(1) Տեա Արշալոյս Արարատեան, Ծիւ 366, 1850 Յունիս 23.

տացողացնէ այն վսեմ խանդը, այն սուրբ տենջը, և այն ազնուական հոգին, որ խանդավառած է Բարիքի ուսանող երիտասարդութիւնը գլուխ կանգնելու ազգային վերականգնումի գործին: Անա պատճէնը այս շահեկան յայտարարութեան.

«Ազգի մը ընտիր մասին սիրաբ միայն կը դգայ ազգ բառին նշանակութիւնը, անոր միտքը միայն կրնայ ունենալ ազնուական և վսեմ գաղափարներ և ինքը միայն յանձն կ'առնէ հայրենեաց համար յոծարութեամբ զրկանքներ կրել»:

Այնպիսի ատեն մը կ'ապրինք որ այս խօսքերուն ճշմարտութիւնը ուրանալու չափ ազէտ մարդիկ չեն կրնար գտնուիլ թէ որ շարամիտ և անձնազաշտ բլլան: Ուրախ աչքով կը տեսնենք որ մեր խեղճ ազգին մէջն ալ ընտիր մաս մը կայ և բարեբաղդարար շատնալու վրայ է, անոր համար ալ նորանոր ընկերութեանց անուններ կը լսենք ազգային օրագրաց մէջ: Աս ընտիր մասին հետ է ահա մեր խօսքը որ չեն ալ զտրմանար թէ Արարտաւեն անբաւ տարածութեամբ հեռու Սէն քեաին քովէն կ'ելլեն մարդիկ ան սուրբ լեռանը անունը բարձած իրենց եղբարցը իյնալու համար: Աբարտա՝ ակամտտեա Հայ փառաց և թշուառութեանց, իր անմահ անունովը յաւիտենական վկայ մի է Հայոց բազմին:

Մենք այս լեռան անունը տանելով մեր ընկերութեան, մեր ազգին պատմութիւնը և այսօրուան վիճակին պատկերը տառած կ'իջնանք մեր եղբարցը մէջ, որ առանց մեր յորգորանացն ալ պիտի զազեն գան Արարտաւեն ընկերութեան ուսումնական յառաջդիմութեանը օգնելու և որուն իրենք պիտի վճռեն ազգային դատախարակութեան նպատակը ուսկից հրաժարեցան ընկերութեան հիմնադիրքը, ապաւելով իրենց եղբարցը ոչ միայն գրամական՝ այլ և մտաւարական օգնութեանը, և խնդրելով անոնցմէ ոչ միայն սահմանեալ արծաթը՝ այլ և նոյն արծաթին ինչպէս գործածուելուն վճիռն ալ:

Մեր սրտին մեծ միխթարութիւն և մեծ յորգոր մըն ալ Օսմանեան Տէրութեան գովելի քաղաքադարութիւնն է, որ իր հպատակներուն անգաղար սքալեցէք, առաջ անցէք. կը կանչէ, մեր գորոցներուն հարցաքննութեան իր իշխանները կը խրկէ, իրենց գերազանց նպատակ սահմանելով թէ երբ իր բազմազգի հպատակները դատախարակութիւն և հարստութիւն ունենան, իր զօրութիւնը կը բարձրացնեն, վսեմ զի մենք ներկայ գտնուեցանք անցեալ տարի երեւելի իշխանի մը տառնարանութեան, որ Հայու ազոց քաջալերութիւն

տալով կր գրուցեր: «Հաստատեցէք մեր մտքին մէջ, մ'զ մանկուք, թէ մեր յառաջգիտութիւնը մեր տէրութեան փառքը պիտի աւելցնէ: և մեր ազգին երջանկութեան պատճառ պիտի բլլայ»: Այս խոսքերը մեծ դեպքանի մը երբեմն՝ և այսօր Օսմանեան Տէրութեան Ծովապետին բերնէն մեր ազգին գաւկերներուն զրուցումով, թող լսեն ան մարգիկը: որ զմեզ կ'ուզէին համազել թէ անօգուտ է ընկերութեան հիմնադրութիւնը և կ'ըսէին «Դուք չէք Դանշնար ազգին վիճակը և անոր դարձմանը: Եւ մենք որպէս զի այսպիսի անձանց կարծիքը հաստատել չիտանք՝ ահա կիմադրենք նաև իրենց թէ ազգին անբաւ վերքերուն անբաւ դարձմաններէն մեծ մասը Դանշնայնու համար է: որ մեր այս նպատակը կը ձգենք ժամանակին և մեր գալ'ք ընկերացի:

Արարատեան ընկերութիւնը կրնայ ազէա բլլալ յամի մը ազգային պարագաներու: բայց անոր վիճակին ազէա բլլալ իրեն անկարելի բան է: Մեր հին վիճակը մեզի պատմութիւնը կը ցուցնէ, որ շատ առաջ աւելի ողբերգութիւն է յան թէ պատմութիւն և՛ ուր կը տեսնենք որ մեր ազգը ամէն բանէ աւելի ագիտութենէն է: որ ան խեղճ վիճակին հասած է: Անոր համար այ աւելորդ է գրուցելը թէ Արարատեան ընկերութեան փափաքը գլխաւորապէս ազգին դատարարութիւնը յառաջացնելու վրայ է: Տարիներ աւելի է: աշխարհքիս կեդրոնը կեցած Բարեզ, իբր թէ հայկիթի մը մէջ կը տեսնենք բոլոր աշխարհք և կը հարցնենք մէկ մէկու թէ տրդեօք կատարեալ դատարարութիւն բլլար տա լուսաւորեալ կարծուած ժողովրդաց մէջ՝ կ'ըլլալին առ խառնութիւնները: տա եղբայրատպան կատարածները, որոնց մենք տկանատես եղանք: Աւրեմ երկրի մը փառաւոր քաղաքները: զարմանալի մշակութիւնը, անբաւ վաճառականութիւնը երջանիկ չեն ըրեր իր ընակի'քը՝ թէ որ արժանաւոր դատարարութիւն մը կը պակսի: Անոր համար իրաւունք ունի ան դերմանալի փոխափան որ կ'ըսէ թէ «Դատարարութեան քօղին տակը ծածկուած է մարդկային ազգին կատարելութիւնը ու երջանկութիւնը»:

Պիտի բլլալ արդեօք այն օրը որ Հայ ազգն կարենայ ունենալ ան Զեհեւանի սկզբանց վրայ հաստատեալ դատարարութիւնը ամէն տան մէջ, և սկսի ամէն Հայ իր անձին սգաակար և իր ընտանեացը վատակարը մէկդի ձգել, ինչպէս նաև իր հայրենեաց սգաակար և ընդհանուր մարդկութեան վատակարը մեծ անօրէնութիւն համարել:

Բայց այսպիսի դատարարութիւն մը ի գործ գնելու համար, մենք չենք կարծեր թէ չորս պատմի գարտ' մը բաւական է ազգայնաց գանձուած քաղաքներուն մէջ: Պէտք են ընկերութիւններ, ինչպէս որ կը ծնանին ան չորս պատերը: չեղած տեղուանքը՝ զանաք բարձրացնելու համար:

Պէտք են ընկերութիւններ, որ հմուտ և առաջինի վարժապետներ և վարժապետուհիներ պարտաւորեն յոյժ պարզներուն համար Պէտք են ընկերութիւններ, որոնց հետքը գոթազգաւար լին երեւոյթ, որ ազգին մէջ գտնուած հմուտ և գիտնական անձանց ազնի վարձք տալով իրանորհ և արհամարհ վարժապետ անունը իր արժանաւոր առարկանին վրայ բարձրացնեն: Դարձեալ ընկերութիւններ, որոնց կարծեմք թէ յիշատակութիւնը չէ եղած, որ լեզուապէտ անձանց թարգմանած կամ շինած օգտակար գրեանքը սպէ, և հեղինակաց աշխատանքը վարձատրէ, յոյժ գրեքը աստե՛ն կամ ձրի ալ բաժնէ անոր՝ որ գնելու կարողութիւն չունի:

Աս համառոտ յայտարարութիւնը մեզի տոշափ նկատ մատակարարեց՝ միայն դատարարական օգնութիւն մը ընելու, կամ ազատութիւն ցոյցիւն դարձան գտնելու՝ ինչպիսիքեան գտնաբերաներով զխօսիւնեան ընկերութիւններով և այլն և այլն, ինչ ընդարձակ առաջարկներ պիտի բացուին առջեւնիս։ Ուրեմն օգտակարներուն մեջէն աւելի՝ օգտակարը և ժամանակին յարմարը՝ մեր հիմակու և ապագայ ընկերաց մեծագոյն մասին հասանութեամբը որոշելու համար՝ հրաժարեցանք հիմայ մեզի մասնաւոր նպատակ մը որոշելէ։

Եկէք ուրեմն մ'ժ ազնիւ և ազգասէր սրտեր, տուէք մեզի հետ
ան հարկը որ ազգային բարեկարգութիւնը կը խնդրէ իր բոլոր զաւ-
կընէրէն, ժամանակը շուտ կանցնի, հաստատութիւնը մեզի անաջնորդ
առած՝ կը հասնինք ան օրումն որ մեր քիչ քիչ առանց զգալու
տուած ստանկն կը տեսնենք օգտակար ազգերնուս, ուրախ աչքով
կը տեսնենք նաև պատկուած մեր ջանքը՝ տնոր մէկ վերքին տկար
սպեղանի մը պատրաստելուս համար, և օր մը բարձր ճակատով մեր
զաւկներուն ազգասիրութիւն և մարդասիրութիւն քարոզելու ատեն-
նիս կրնանք զրուցելու համարձակել թէ մենք ալ տաննով ազգեր-
նուս և անով բոլոր մարդկութեան սրբազան հարկը վճարելը՝ վճա-
րեր ենք:»

Փետրից, 7 Յուլիս 1849

Ի դիմաց Արարատեան ընկերութեան

ՀԱՆՈՒՄԱՆ Յ. Արզուման(1)

ԱՅԽԱՂԱԴՐ Յ. ՇԻՐՄԱՆԵԱՆ

(1) Տեւ. Արշալոյս Արարատեան Թ. 366 (23 Յունիս 1850): Իբր Նախագահ ստորագրողն է՝ Յովնանէս Արզուման Վահանեան՝ որ յետոյ եղաւ երկար ատեն Թուրքիոյ Դատական Նախարարութեան Խորհրդականը և նոյն իսկ երբեմն առժամեայ Նախարար և միւսն է ժամօմ Յովսէփ Միշմանեան թիշկը և Երենց անուամբ յայտնի գրագէտը:

[illegible]

Ինչպէս կը տեսնուի այս յայտարարութիւնէն Արատեան ընկերութիւնը որոշ նպատակ մը առանց ունենալու կը ձգտէր կատարելու ամենանշանաւոր աշխատութիւն մը, վերականգնիչ ու վերանորոգիչ ջանադրութիւն մը, որուն կը ձգտէին իրենց բոլոր հոգւովը, առանց սակայն իրենց մտքին մէջ ծրագրելու որոշապէս այն ուղին, զոր պարտ էին ընտրել, հասնելու համար իրենց նպատակին։

Հասա՞ն իրենց նպատակին, կրցա՞ն կազմել ծրագրեալ հիմնագիծով ընկերութիւնը, մութ կը մնայ։

Սակայն բան մը մնաց անկէ։ Միութեամբ ու հաւաքաբար աշխատելու ծրագիրը, որ յետոյ Կ. Պոլսոյ մէջ պիտի իրագործէին, նոյն սերունդին այդ ճշմտիւր մարդիկը՝ որոնք իրենց շուրջը համախմբուած տեսնել կ'ուզէին աղգին միւս ճշմտիւր մարդերը, անշուշտ բաներ մը ընելու համար։

Այդ երիտասարդները շատ լաւ գիտած և ըմբռնած էին թէ իրենց աշխատութիւնները չէին կրնար պէտք եղած արդիւնաւորութիւնը ունենալ, եթէ բուն իսկ հայրենի հողին վրայ իրենց գաղափարակից գործակիցներ չունենային։

Բարեբաղդաբար Կ. Պոլսոյ մէջ այդ ուժը չէր պակսեր։

Արդէն Կ. Պոլիս դարձած էին հետզհետէ Յակոբ Կրճիկեան, Սերվիլէն, Աղաթոն, Սթիմարճեան, Առաքէլ Սիսակ Տատեան, Յարութիւն Տատեան, Նիկողոս Պալեան, որոնք կը ներկայացնէին Բարիզի այդ գաղափարական միութիւնը Կ. Պոլսոյ մէջ, մանաւանդ անոնցմէ Յակոբ Կրճիկեան, Նիկողոս Պալեան և Սերվիլէն, ամէնէն աւելի մօտիկ բարեկամները Ռուսինեանի, կը վարէին աղգային գործոց մէջ ազատականներու փոքրիկ խմբակը, զգուշաւորութեամբ ու խոհեմութեամբ, և յաճախ

գաղանի գործակցելով անոնց հետ որոնք կը պայքարէին սեղանաւոր Ամիրաներու խմբակին դէմ:

Իրենց գաղափարակիցներ շատ քիչ էին, վասնզի տակաւին ժողովուրդը չէր հասած պէտք եղած զարգացման: Հաղիւ քանի մը տասնեակներով կը հաշուէին, մինչև 1840, անոնք՝ որոնք աւարտած էին բարձրագոյն պետական կամ Եւրոպական վարժարան մը:

1834ին Բատուա հաստատուած Մուրատեան վարժարանէն աւարտական քանի մը զարգացեալ երիտասարդներ կային, ինչպէս Մկրտիչ Պէշիքթալեան, Յովհաննէս Հիսարեան, Անթուան Սօֆեալը, Յակոբ Թաւուզճեան, և այլն, որոնք կը գործակցէին անուղղակի կերպով Բարիդի խմբակին ներգործութեան տակ եղող Հայ գործիչներուն, ազգին մէջ տարածելով ուսում և կրթութիւն, զարկ տալով գրականութեան և մամուլին, կազմակերպելով թատրոն ու մատենադարան, և առաջնորդ հանդիսանալով մտաւորական շարժման, որ կը հարթարէր ճանքան Բարիդի մէջ ազգին ապագային վրայ մտածող խումբին, որ 1850էն սկսեալ կուգար զօրացնել տկար շարքերը առաջապահներուն:

Մինչև այն ատեն, արդէն գետինը բուսական մշակուած էր: Պետական շարժումը մէկ կողմէ, միւս կողմէ Ամիրաներու ձեռնպահութիւնը՝ ժողովուրդը նեղը դնելու համար, խթան եղած էր ժողովուրդին, 1840ական թուականներէն սկսեալ, ինքն ստանձնելու իր գպրոցներուն մասակարարութիւնը:

Այդ նպատակով առաջին կազմուած ընկերութիւնն էր, 1841 Ապրիլ 13ին — ինչպէս տեսանք — Միսկրաւ ընկերութիւնը, Սկիւտարի Ճեմարանին պահպանութեան համար, որուն օրինակովը հետզհետէ կազմուեցան ուրիշներ, մանաւանդ երբ 1842 Նոյեմբեր 13ին Պատրիարքարանի վարչութիւնը դարձեալ Ամիրաներուն անցաւ 27

արհեստագետներուն հրաժարելէն վերջը, Ամիրաները ճար-
պիկ դանուեցան վէճի առարկայ կրթական խնդրոյն մէջ
ժողովուրդը ազատ ձգելով, Նոյնմբերի վերջերը գու-
մարուած այն ժողովին մէջ ուր վարչական առանձին
ճիւղերու համար վերակացուներ կը կարգուէին Յարու-
թիւն Երկանեան, Միսաք Միսաքեան Ամիրաները և Աշ-
նան Պօղոս աղա, նոյնպէս կ'որոշուէր Շէ. Պոլսոյ յըջա-
կայ գեղերը, ուրտեղ որ բաւական ժողովուրդ կայ,
իրենք մասնաւոր կառավարութեամբ հոգան իրենց
դպրատուններուն ծախքը ու բարեկարգ յառաջդիմու-
թեանը ու պայծառութեանը աշխատին, հարկաւոր եղած
վերատեսուչները ու հոգարարձուները կարգելով, բայց
կան գեղանք որոնց Հայազգի բնակիչները բաւականու-
թիւն չունին մինակ կառավարել իրենց դպրատունները,
ուստի ասոնց համար ազգային գլխաւոր կառավարու-
թիւնը խնամք սխիտ տանի որպէսզի կարօտ անձինքնե-
րուն զաւակներն ալ անկիրթ ու անուսում չը մնան»
(Արշալոյս Արարատեան, թ. 115. 1842 Դեկտ. 4), Այս
որոշման հետեւանքով 1843ին Սամաթիոյ ժողովրդական
թաղը իր վարժարանին օժանդակելու համար կը կազմէ
Սանուց ընկերութիւնը, կազմուած նախկին աշակերտ-
ներէ, 1844ին Դոււմ-Դարուի, 1845ին Խասզեղի, Որ-
թագեղի, Գանտիլլիի, Սկիւտարի, Կէտիկ փաշայի, Պա-
լաթի, 1846ին Բերայի Նարեկեան վարժարաններու նիւ-
թական ծախքերը հոգալու համար կը կազմուին բաժա-
նորդական ընկերութիւններ, որոնք ցոյց կուտան թէ
կրթական գործը ո՛ր աստիճան կարեւորութիւն ստացեր
էր Կ. Պոլսոյ մէջ, Նոյնպէս 1846 Հոկտեմբեր 1ին կը
վերաբացուի Սկիւտարի ճեմարանը, որուն նիւթական
հոգը կը ստանձնէ 80 անդամէ բաղկացեալ մարմին մը,
որուն նախագահն էր Յովհաննէս Զօպանեան ոսկերիչ⁽¹⁾ :

(1) 1901 Ընդ. Օրացոյց էջ 232.

1847ին կիրականորեայ դասախօսութեամբ չափահասներուն ալ կրթութիւն տալու նպատակով կը կազմուի Անճնուէր ընկերութիւնը որ գաւառներու մէջ ալ կը ճիւղաւորուի և կը կատարէ մտքերու լուսաւորութեան գործին մէջ ամենանշանակելի դեր մինչև 1890 իր գոյութիւնը պահպանելով :

Նոյնպէս գաւառի մէջ կրթութիւն տարածելու և ազգին երկու կրօնապէս անջատեալ մասերը յարաբերութեան դնելու դիտումով, կը կազմուի 1846 Ապրիլ 1ին Համագրային ընկերութիւնը, որուն հիմնադիրներն էին Մկրտիչ Սամանճեան, Յակոբ Տավութեան, Ա. Լութֆեան, Խաչատուր Գազադեան, Յովսէփ Վարդանեան, Կարապետ Թիւլպէտեան, Սարգիս Ասկէրեան, և Սերովբէ Ազնաւորեան, Ամէնքն ալ Մուրատեան և Ռափայէլեան վարժարանի աշակերտներ, որոնք այսպէս թէ՛ հանրային և թէ՛ կրթական ծառայութիւն կը մատուցանէին ժողովուրդին :

Նոյնպէս այդ շրջանին կը կազմակերպուին Սամաթիոյ մէջ՝ Հայկազնեան ընկերութիւնը (1846 Յունվար 1) և Օրթագիւղի մէջ՝ Վերծանութեան քանգարանի ընկերութիւնը (1846), որոնց նպատակն էր կազմակերպել մատենադարաններ :

Մինչև 1840, Հայոց մէջ միայն մէկ հրատարակչական ընկերութիւն կազմուած է. 1812ին Յովհաննէս Չէլէպի Տիւզեան հիմնած էր Արշարունեաց ընկերութիւնը, որ դրամ կը հաւաքէր Կ. Պոլսոյ հարուստներէն, նպատակելու համար Վենետիկի վանքին հրատարակչական ձեռնարկներուն :

Ասիկա ժողովուրդին սրտին խօսող ձեռնարկ մը չէր, վասնզի բացառիկ առաւելութեամբ օժտուած անձնաւորութեանց մէկ գործն էր :

Նման ձեռնարկ մըն ալ ի նպաստ Վիեննայի Միտ-

Թարեանց վանքին եղած է 1843ին Արամեան ընկերութեան կազմակերպութեամբ, սակայն անիկա ալ մեծ ազդեցութիւն մը չէ ունեցած Կ. Պոլսոյ մտաւորական շարժման վրայ, ուր աւելի հետք թողած է Գէորգ Փէշտրմալճեան անուն գրավաճառի մը, 1841 Մարտ 1ին կազմած Ուսումնական ընկերութիւնը, որ նպատակ ունէր օգտակար գիրքեր տպել և մասնաւորապէս տպագրած է Տերոյէնցի քանի մը գործերը, որոնց մէջէն նշանակելի է Ծօյայի փառաբանութիւնը (1842-43), որ կը ձգտէր հանրային բարւոյն և ժողովուրդին մտաւոր մակարդակին բարձրացման ու բարեկաւութեանը: Այս տեսակէտով արդէն Բարիզ դաստիարակեալ սերունդէն անոնք որ դարձած էին Կ. Պոլիս, ամէն կարելի միջոց ի գործ կը դնէին: Ասոնցմէ ոմանք ժողովուրդին բարոյական բարձրացման, այլք անոր անտեսական զարգացմանը և ոմանք անոր մտաւորական մշակութեանը կը ձգտէին, իրենց աջակից ունենալով տեղական միջոցներով զարգացեալ գործիչները:

Այսպէս Տօք. Սերվիլէն, 1844ին, կը հրատարակէր պարզ լեզուով մը գրուած Մանկաստանութիւն մը, ուր առաջին անգամ կ'աւանդուէր Հայ ծնողքներուն թէ ինչպէս պէտք է մեծցնել աղաքը, և 1846ին Բարոյական սկզբունք անուն գործ մը, — որ 1848ին Բ. և 1851ին Գ. տպագրութեանց արժանացաւ — որով կը մշակուէին Հայուն միտքը, զայն գիտակ ընելով իրաւանց և պարտուց քաղաքացիական ամենատարրական սկզբունքներուն, որոնց նուիրագործութիւնը պիտի ըլլար Սահմանադրութիւնը:

Յակոբ Կրճիկեան՝ իրեն գործակից առնելով իր հսկողութեան տակ Բարիզի մէջ Երկրագործութեան վարժարան յաճախող Զէզայիրլիի երկու պաշտպանեալները, Գրիգոր Աղաթոն և Գէորգ Սթիմարանեան, Արշալոյս Արարեսեանի մէջ նախապէս իր գրած մէկ յօդուածը

ընդարձակելով, 1845ին կը հրատարակէ Մեքսիկայի մասին թիւն մը, ուր կը խօսէր թիւններու մշակութեան, շերամներ տածելու և մետաքս շինելու արհեստին վրայ, ըստ Եւրոպական դրութեան, երբ տակաւին երկրին մէջ մտածող չկար տնտեսական յեղաշրջման վրայ և նոր ուղիներու հետամտութիւնը կը պակսէր: Յակոբ Կրճիկեան Թուրքիոյ շերամատածութեան Համար ունեցած արտասովոր յարմարութիւնը կը գուշակէր գրեթէ և իր ազգակիցներուն առջև նոր ճամբայ մը կը բանար, ճամբայ մը որ այսօր երկրին արտաքին վաճառականութեան աղբւրններէն մէկը և գրեթէ ներքին միակ ճարտարարուեստը ու ազգատ ու գործաւոր դասակարգին ապրուստը եղած է բազմաթիւ կուսակալութիւններու մէջ: Այս գործը այնքան կը գնահատուի որ Թուրքիոյ և Յունաստանի ալ կը թարգմանուի, ինչ որ Յակոբ Կրճիկեանի գործին դրական ու գործնական ոգին կը շեշտէ անգամ մը եւս:

Նիկողոս Զօրայեան, դարձեալ գործնական դաստիարակութեան և Հայոց տնտեսական կուսակցի վրայ առաջացման աշխատողներէն, Մկրտիչ Ամիրա Ճէզայիրլիեանի պաշտօնեան, գրեթէ ընդհանուր առմամբ իր գրական գործունէութեանը նպատակ բրած էր, գործնական դաստիարակութեան և տնտեսական առաջադիմութեան պէտքը: Ինք առաջին գրողը եղած է որ տնտեսական գիտութիւններով զրադած է իր թարգմանութիւններէն զատ 1847ին հրատարակելով ի վնեւտիկ իբր յաւելուած Բազմավեպի «Վաճառականութեան եւ ընկերակցութեան օգոստեանուն ու քարոյական եւ բնական ազդեցութիւններուն վրայ ճառ» մը, 1848ին «Նկարագիր ազգային դաստիարակութեան կամ ազգային դաստիարակութեան գլխաւոր քերութիւնները» և 1849 «Քաղաքական և տնտեսական վրայ տեղեկութիւններ» (արտասովոր իր զանազան յօդուածներուն) անուն գործերը:

որոնք ցոյց կուտան Զօրայեանի հետապնդած նպատակը :
Յովսէփ Թաւուզեան (1808—1844) Իտալերէնի հմուտ
Հայը, որ կը ծանօթացնէր Իտալական միտքը նոյն լե-
զուէն թարգմանութիւններ տալով, ինչ որ դժբաղդա-
բար չկրցաւ շարունակել կանխահաս կերպով մեռնելով :

Յովհաննէս Հիսարեան՝ որ Հայ աշխարհաբար լե-
զուին կը մատուցանէր անգլին ծառայութիւն, հանդի-
սանալով անոր առաջին կանոնաւորիչը, արտադրելով
ամենապատուական գրական յօդուածներ, որոնք ժողո-
վուրդին ճաշակը ազնուացնելու կը նպաստէին մեծապէս :

Սերովբէ Աղնաւոր, Անգլիագէտ զարգացած Հայ
երիտասարդ մը, իր գրիչը կը գործածէր Հայուն ընտա-
նեկան բարքերը ազնուացնելու համար, Կ. Պոլսոյ Հայոց
ընտանեկան բարքերուն վրայ յօդուածներ գրելով աստ
անդ :

Նոյնպէս այդ տասնամեակին մէջ կը տպուէին Գրի-
գոր պատուելի Փէշտիմալճեանի⁽¹⁾, Մարուգէ վարժա-
պետ Պօղոսեանի, և Տերոյէնցի գործերը, որոնք եթէ
ուղղակի չին ծառայած ժողովուրդին, իրենց նիւթին և
ոճին անխառնելիութեամբը, գէթ սա չափը կուգան
ասպարոցանել թէ մտաւորական շարժումը լրջօրէն սկ-
սած է Կ. Պոլսոյ Հայոց մէջ :

Այս գրչով առաջնորդութենէն դատ, գործնական
գետնի վրայ ալ աշխատած են այդ գործիչները :

Այսպէս Գրիգոր Աղաթոն՝ կազմած է 1849ին Եր-
կրագործական ընկերութիւնը Այ-Մամայի Երկրագոր-
ծական վարժարանին — որուն տնօրէնն էր — Հայ ուսա-
նողներէն, մղում տալու համար Հայոց մէջ երկրագոր-
ծութեան, որ միակ և գերագոյն աղբիւրը կրնայ դառ-
նալ Հայոց տնտեսական վիճակին բարելաւմանը :

(1) 1837ի մեռած է և իր գործերէն մեծ մասը յետ մահու հրատա-
րակուած են :

Գրիգոր Աղաթոն որչափ ատեն որ Տնօրէն էր վարժարանին, պիտի մնար Նախագահ ընկերութեան: Իսկ անդամներ պիտի ըլլային վարժարանին Հայ ուսանողները, որոնցմէ պիտի կազմուէր խորհրդականներու ժողովը: Իսկ դուրսէն պաշտպաններ պիտի առնուէին:

Նոր կազմուած ատեն, նախագահէն զատ, խորհրդականներն էին Չանիկ Խաչատուրեան (Ատենապետ), Խաչատուր Սինանեան, Ջենոբ Եկէնեան, Կարապետ Փանոսեան, Յովհաննէս Շիմշիրեան, Յարութիւն Ս. Տէրտէրեան, իսկ դուրսէն Աղաթոնի գտած պաշտպաններն էին, Յակոբ Կրճիկեան, Սերվիլէն, Յակոբ Մելիքեան, Գէորգ Սթիմարաճեան, Մկրտիչ Աղաթոն, Նիկողոս Զօրայեան, Յարութիւն Մովսէսեան, Միքայէլ Աղաթոն, Կրթութեան ներկայացուցիչները (Արշալոյս Արարաճեան Թ. 328, 1849 Յունվ, 7) ամէնքն ալ դրական և մեծ մասամբ Բարիդի աւագանին մէջ մկրտուածներ, որոնք այս ձեռնարկով ինչ որ Զօրայեան իր տնտեսական աշխատութիւններով և Կրճիկեան իր Մեջախաբանութիւնով գրչով կը մշակէին, գործնական կերպով իրականացնելու կը միտէին:

Հայ լրագրութիւնը, իրապէս Հայ ծագմամբ և Հայ հոգւով լրագրութիւնը, ծագում կ'առնէր դարձեալ այս սերունդին ազդեցութեան տակ: Իսկ լրագրութեան սաղմը ինչպէս բոլոր հանրային ձեռնարկներու, օտարներու նախաձեռնութեամբ առաջին անգամ մարմնաւորուած էր Թուրքիոյ մէջ, և յետոյ տեղական հանգամանք առած էր: Նախապէս Պետութիւնը հրատարակել սկսաւ լրագիր մը և յետոյ անհատներն էին որ լրագրութեան գլուխ կանգնեցան, նշանակելի դեր կատարելով Թուրքիոյ ազգերուն իւրաքանչիւրին մէջ, ուր լրագրութիւնը անկէ յետոյ իբր միջոց կը ծառայէր զարգացած անհատներու, ներգործելու և ազդելու համար:

Թուրքիոյ առաջին լրագիրը տպուած է 'ի Բերա 1795ին, Սուլթան Սէլիմ Գ.ի օրով: Այդ լրագիրը տեղական հանգամանք չունէր, և ոչ ալ տեղացւոց հետ դործ ունէր և անոնց վրայ ազդեցութիւն. վասնզի Թրանսայի Ա. Հանրապետութեան դեսպանը Վերնիաք. տպել կուտար Թրանսերէն լեզուով, յեղափոխական Մեծ Բանակին շարժմանց վրայ լուր տարածելու համար անով(1):

Նոյն քան օտարածին ու ոչ տեղական հանգամանք ունեցող լրագիր մըն էր Ալեքսանդր Պլաքի Իզմիրի մէջ հրատարակել սկսած Թրանսերէն Սրեքթաքօն շը Լ'օրիան թերթը որ 1825էն մինչև 1828 շարունակուած էր քանի մը անուանափոխութիւններով:

Սուլթան Մահմուտի կարգադրութեամբ Ալեքսանդր Պլաք կը հրաւիրուի Կ. Պոլիս ուր 1831ին կը սկսի հրատարակել Թրանսերէն Մօնիքօն Օրօւանը, իբր պաշտօնաթերթ Օսմ. պետութեան:

Նոյն տարին իսկ (1831) Դեկտեմբեր 29էն սկսեալ Մօնիքօն Օրօւան կ'ունենար իր թուրքերէն մասը Թագվիմի Վազայի անուամբ: Այս թերթին 12 թիւը որ լոյս կը տեսնէր 1832 Յունուար 13ին, կ'ունենար նաև հայերէն մաս մը «Թագվիմի Վազայի Լոյս գիր» անուամբ, որ յաջորդ թիւին մէջ կ'առնէր «Լոյս Գիր Մեծի Տեղութեան Օսմանեան» անունը և այսպէս կը շարունակէ, մինչև 1833, ուր Հայերէն մասը կը դադարէր: մինչ Թրքերէն և Թրանսերէն բաժինները կը շարունակուէին:

1836ին Ալեքսանդր Պլաք կը մեռնի և իրեն կը յաջորդէ Մ. Թրանչէսքի որ գործը կը վարէ մինչև 1841, 1840-41 շրջանին պահ մը կրկին փորձելով վերահաստատել հայերէն բաժինը, այս անգամ պարզապէս Թագվիմի Վազայի անուամբ և հայատառ թրքերէն լեզուով:

Երկու տարուան դադարէ մը յետոյ, Մ. Ալֆրէտ Զըրըլը, 1843ին, առաջին անգամ բացարձակապէս տե-

դացիներու համար կը սկսի հրատարակել զուտ Թրքերէն և հայատառ Թրքերէն նոյն անուն շերիսէյի Հափասիսները, որուն հայկական բաժին այնքան երկարատե կեանք մը չէ ունեցած:

1846 Օգոստոս 27էն յետոյ իբր պաշտօնաթերթին մաս կը տեսնենք զարձեալ զուտ հայերէն Յայտարար Գիր Լրոյ Մեծի Տեղութեան անուն թերթի մը գոյութիւնը, որ շարունակուած է մինչև 1850, պահ մը առնելով նաև Սուրհանդակ Բիւզանդեան Լրագիր Տեղութեան Օսմանեան անունը, սակայն ասոնք բնաւ ազգային գոյն ու դրոշմ չունէին, պետական կարգադրութեանց, շնորհաբաշխութեանց և որոշմանց յայտարարը եղող լրագրին պարզ թարգմանութիւնը ըլլալով:

Բուն ազգային մամուլը միայն 1840ին իրեն համար նպաստաւոր գետին պիտի գտնար կազմաւորելու և ապրելու համար Թրքահայոց մէջ, իրողութիւն մը որ կը հաստատուի նոյն թուականին իսկ, գրեթէ նոյնաժամանակ, Իզմիրի և Կ. Պոլսոյ՝ երկու Օսմանեան քաղաքներու և համեմատաբար զարգացեալ հայոց կայանը եղող վայրերու մէջ, հրատարակուելով երկու Հայ թերթեր, Պաշտօնագրեան Դուկասի՝ Արշալոյս Արարատեանը (սկսած 1840 Օգոստոս 10ին) և Ոսկանեան Խաչատուրի՝ Ազդարար Բիւզանդեանը (սկսած 1840 Նոյեմբեր 30ին):

Լրագրութիւնը յարաբերութիւններ ունի հանրային կրթութեան գործին հետ, նախ անոր համար որ լրագիր մը խմբագրելու կարողութիւնը կը պահանջէ ձեռնհասութիւն մը որ միայն մտաւորական զարգացմամբ ձեռք կրնայ բերուիլ և երկրորդ անոր համար որ թերթ մը կը կարօտի ընթերցողներու որոնք պէտք է առած ըլլան գէթ նախակրթութիւն մը, հետեւաբար համեմատաբար զարգացեալ միջավայրի մը պէտք կայ լրագրի մը հաստատուն կուտան մը ձեռք բերելու համար:

Եւ դիտելի է որ, դեռ 1840ին, Կ. Պոլսոյ հայութիւնը բաղդատամբ իզմիրեանին, մէկ աստիճան մը աւելի ետ կը մնար, քանի որ «Ազգի մը լուսաւորութիւնը գիտութենէն և կրթութենէն առաջ կուգայ» խօսքը իրեն նշանաբան ունեցող Ազդարար Բիւզանդեանը, որ կը հրատարակէր Ամերիկա կրթուած Հայ մը՝ Ոսկանեան, չէր կրնար դիմանալ և հաղիւ հինգ թիւեր հրատարակուելէ յետոյ կը ստիպուէր հայատառ թրքերէնի վերածել իր լեզուն, աւելի մատչելի ըլլալու համար, և ասով հանդերձ դարձեալ հաղիւ տարին կրնար բոլորել. մինչ իզմիրեան Արշալոյսը կը տակար, ոչ միայն իզմիրի Հայոց աւելի զարգացեալ ըլլալուն, այլ նաև Պալթաղարեանի յարաբերութեանց շնորհիւ՝ զարգացեալ դաղութներու մէջ ծաւալման գետին գտած ըլլալով, մինչև որ Կ. Պոլսոյ առաջին տեղական թերթը՝ Հայաստան կ'երեւար 1846 Յուլիս 1ին:

Պէտք է նկատել թէ Թուրքիոյ լուծը կրելու հարկադրեալ բոլոր Արեւելքի ժողովուրդները, միշտ անուրանալի կերպով տուժած են մտաւորական զարգացման գործին մէջ, միջավայրին անպատեհութեանց պատճառով:

Այնպէս որ, Բրիտանեայ հպատակ ժողովուրդներու այն պզտիկ հատուածները, որոնք նպաստաւոր վայրերու մէջ գտնուելու բաղդը ունեցած են, կանխած են իրենց Թուրքիոյ հայրենակիցները, և հետուէն ջանացած են ազդել անոնց վրայ:

Այսպէս, Յունաց առաջին լրագիրը Լոյիօս Էրմիս հրատարակուած է Վիեննա 1811ին, Անթիմոս Ղազիս անուն մարդու մը ձեռքով, որ մինչև 1821 շարունակած է թերթին հրատարակութիւնը:

Նոյնպէս, 1819էն 1821, Բարիզի մէջ հրատարակուած է Ֆիլոթիմիօս Թեյեդրաֆօս Միլիսս անուն թերթը:

Բուն Յունական երկրին մէջ, Օսմանեան տիրապե-

տութեան շրջանին, Մօրայի կէս անկախ վարչութեան երկիրներուն մէջ միայն, 1824ին, կը սկսի հրատարակուիլ Էյեմիֆի՝ Սալթիկս (Հելլենական փոխ) անուն թերթը, որուն կը յաջորդեն հելլենական ապստամբութեան շրջանին, բազմաթիւ մանր թերթեր, որոնք լոյս կը տեսնեն Յունաստանի զանազան քաղաքներուն մէջ, և մեծ դեր կը կատարեն ազգային լուսաւորութեան գործին մէջ, որ մերինէն զգալապէս առաջ էր, այդ թուականներուն:

Մենք լրագրական գործին մէջ, նոյն բաղդը ունեցած ենք և նոյն վիճակը, Հայոց լուսաւորութեան կայաններէն մէկուն մէջ կազմաւորուիլը և կաղապարուիլը տեսնելով Հայ ապագայ լրագրութեան, որ այնքան զօրեղ դեր մը կատարելու կոչուած էր:

Մէկ կողմ թողլով, ամէն ակնկալութենէ դուրս, Կանխահաս կերպով մարմնաւորուած Ազդարարի գոյութիւն, — Հնդկաստանի Մատրաս քաղաքին մէջ, նոյնիսկ Յրանսական դեսպան Վերնիաքի Թուրքիոյ սահմաններուն մէջ լրագիր մը հրատարակել փորձած տարին, այսինքն 1795ին, — առաջին անգամ իբր Հայ լրագրութեան որորան մեզի պիտի ներկայանայ, մեր մտքի գործիչներուն առաջին և գլխաւոր կայանը, Վենետիկ, ուր 1800էն մինչև 1820 հրատարակուեցաւ տարեթերթ մը (1800—2՝ Տարեգրութիւն և 1803—1820՝ Եղանակ Բիւզանդեան անուն) որ կրնայ լրագիր չնկատուիլ, և 1812էն⁽¹⁾ մինչև 1816 երկշաբաթաթերթ մը, որ ազգային մտաւորական պաշարով օժտուած անձերէն կազմուած Արշարունեաց հրատարակչական ընկերութեան ծախքովը հրատարակուած է, անշուշտ երկրին մէջ գտնուող Հայոց մշակութեան և զարգացմանը նպաստելու համար:

(1) Վիեննայի մէջ հրատարակուած Յունաց առաջին լրագրէն մէկ տարի յետոյ:

Բուն գործիչը, այն որ հայրենիքին մէջ կը մնայ և կը գործէ, հազիւ 1840էն սկսեալ պիտի երևան գար, շնորհիւ այն աշխատութիւններուն, զորս տիրող պետութիւնը և անոր օրինակին հետեւելով հպատակ ազգերը նուիրեցին կրթութեան գործին։

Այնպէս որ, դարմանալու ոչինչ կայ, երբ բուն տեղական, զուտ ազգային մամուլը, միայն այդ թուականներուն մարմնաւորեալ կը տեսնենք, կազմուած ազգային զգացումներուն և մտաւորական վիճակին համաձայն։

Այսպէս, հայաստան, Կ. Պոլսոյ Հայոց պաշտօնական օրկանը, իբր Պատրիարքարանի հրատարակութիւն, ծանրաշարին է ժամանակակից դէպքերու մէջ, հիներու և նորերու պայքարին, քանի որ յաղթական կողմին գաղափարներուն իբր տարածիչ ծառայելու պարտաւորուած էր։

1846ին ճարտարապետ Ամիրաներու մշտնջենաւոր կոթողը ըլլալու համար այն յաղթանակին որ շահուած էր սեղանաւոր Ամիրաններուն դէմ, կը հիմնուէր Հայաստանը, իրենց նախասիրած Տերոյնց պատուելիին խմբագրութեամբ։

Երբ նորերը ասպարէզ եկան, պահ մը (1849)՝ Բարիդեան սերունդէն նախասիրեալ անձի մը, Մ. Աղաթոնի — որ Յիօրէնցայի առեւտրական վարժարանէն վկայուած էր — յանձնուեցաւ թերթին խմբագրութիւնը, որուն գործակցեցան իրենք, սակայն շուտով դարձեալ անիկա յանձնուեցաւ Տերոյնցին։ 1852 Յունվար 21ին, թերթը դադրեցաւ. սակայն տասն օր յետոյ, Փետր. 2ին, անուանափոխութեամբ մը, Մասիս հրապարակ եկաւ, իբր Բարիդ դաստիարակուած սերունդին օսկանը, նոյնիսկ իրենցմէ մէկուն, Կարապետ Իւթիւճեանի, խմբագրութեամբ, մշտնջենաւորելով իրենց յաղթանակը և ճամբան հարթելով այն ըարելը ման, որուն կ'առաջնորդէին այդ մեծ գործիչները։

Պայքարը արդէն վաղուց սկսած էր, դասակարգեր՝ ընդդիմադիր և հակառակորդ կազմուած էին և որոնց գործակցութիւնն էր որ ապահովել կը ջանար Մատթէոս Պատրիարք, 1844ին իր պաշտօնավարութեան սկիզբն իսկ, կազմելով 16 Ամիրաներէ և 14 արհեստապետներէ խառն ժողով մը:

Սակայն վէճը իր գոյնը կը փոխէր, և կրթութեան գործին շուրջը ծագում առած վէճը, որ նախ արհեստաւորներու և Ամիրաներու պայքարին ծնունդ տուած էր, Բարիզեան սերունդին Կ.Պոլիս հասնելէն և այսպէս, հանրային մտաւորական, բարոյական, և այլ վիճակին վրայ ազդեցութիւն ձեռք բերելէն յետոյ, կ'ըլլար պայքար մը կրթեալներու և զարգացեալներու ընդդէմ խաւարամիտներու և աւանդամոլ պահպանողականներու:

Այդ շրջափոխութիւնը կը կատարուէր սակայն հետզհետէ:

Սեղանաւոր Ամիրաներ արդէն դէմ էին ճարտարապետներուն և անոնց համամիտ Ամիրաներու խմբակին, որ միտում ցոյց կուտար Եւրոպական կրթութեան և անոր կարեւորութիւնը կ'ընդունէր:

Հետեւաբար, ազգային գործերու մէջ, ազատական և պահպանողական երկու ազդեցիկ խումբեր կազմուած էին, երբ հանրային ասպարէզին մէջ երեւան եկան եւրոպական զարգացում առած անձեր, որոնք նախ Սէրվէրեաններու, Պալեաններու և Ճէզայիրեաններու գործակցութեամբը պայքարեցան տապալելու Սեղանաւորներու բացարձակ ազդեցութիւնը, և երբ յաջողեցան զանոնք նսեմացնել և իրենք զօրանալ, հետզհետէ իրենց գաղափարներովը զարգացած անձերու օժանդակութեամբը, անբաւական գտան այն ազատախոհութիւնը որ իրենց առջի պաշտպաններն ունէին, և պայքարեցան անոնց դէմ ալ, և յաջողեցան հաստատել դասա-

կարգային վարչութեան տեղ, բուն և անխտրական ժողովրդապետական վարչութիւն մը:

Այս յղի շրջանին սկզբնաւորութիւնը, ահա, կը սկսէր Մատթէոսի Պատրիարքութեամբ և կը փակուէր 1860ին, Սահմանադրութեան հաստատութեամբ:

Հետեւաբար, հանրային զարգացումը, որուն ուժ կը տրուէր թէ՛ պետութեան և թէ՛ ազգին կողմէ, երկրին մէջ կը զօրացնէր մտաւորականութեան ազդեցութիւնը, որ իրաւամբ զգալի կ'ընէր իր գոյութիւնը, 1840ական թուականներէն սկսեալ, պետութեան վարչութեան մէջ: Պատրաստուած մարդոց այս դասակարգը կոչուած էր կատարելու մեծ յեղաշրջութիւն մը, որուն արդէն նախաքայլն առնուած էր 1839ի Կիւլհանէի խաթիւր շիւմայունին հրատարակութեամբ: Եւրոպական միտքը իր գոյութիւնը զգալի կ'ընէր թէ՛ պետական և թէ՛ ազգային շրջանակի մէջ: Հիներու և նորերու յաւիտենական պայքարը ծնունդ կ'առնէր բովանդակ երկրին մէջ, Երիտասարդ Թուրքերը կը պայքարէին Հին Թուրքերուն դէմ, զարգացած Հայոց նոր սերունդը կը պայքարէր Սեղանաւորներու՝ հին գլուխ, կամաւոր և անպատասխանատու վարիչներու խմբակի դէմ, որ ամենազօր և ամենակարող էր, որչափ տտեն Բ. Դրան մէջ տիրապետողներն էին Հին Թուրքերը: Երբ անոնք կորուսին իրենց տեղը, այն պայքարին հետեւանօք որ Նոր-Թուրքերը կը մղէին հիներուն դէմ, Պատրիարքարանի մէջ ալ զգալի եղաւ այդ շրջափոխութիւնը և Նորերը յաղթեցին Հիներուն:

Ե.

ԵՒՐՈՊԱ՝ ԹՈՒՐԳԻՈՅ ԵՒ ԻՐ ՀՊԱՏԱԿՆԵՐՈՒՆ ՀԱՆԴԷՊ

Թուրքիոյ ոչ-խալամ հպատակ ազգերու վիճակին վրայ ամենամեծ ազդեցութիւն ունեցած է Եւրոպական Պետութեանց ընթացքը՝ հանդէպ այս երկրին։ Մասնաւորապէս պէտք է ինկատ առնել թէ, վարչական, զինուորական, նաւային, կրթական, տնտեսական և հանրօգուտ ամէն ձեռնարկ ուղղակի կամ անուղղակի կապ ունեցած է պետութեան արտաքին յարաբերութեանց հետ, և ասոնք ամէնը իրենց խորունկ ազդեցութիւնը ունեցած են, հպատակ ազգերու ճակատագրին վրայ։

Այս ազդեցութեան արդիւնքն են նաև, Քրիստոնեաներու առանձնաշնորհմանց մեծագոյն մասը, որոնք յետոյ կանոնաւորուեցան և պետական օրինաց կարգը անցան, Յունացը՝ 1862ի Պատրիարքարանի կանոնադրութեամբ և Հայոցը՝ 1863ի Ազգային Սահմանադրութեամբ։

Որչափ ատեն որ Օսմանեան Պետութիւնը իր բացարձակ և անպարտելի զօրութեան մէջ էր, ոչ մէկ Եւրոպական պետութիւն պիտի ուզէր միջամտել անոր ներքին գործերուն, թէև Կ. Պոլսոյ գրաւումէն (1453 Մայիս 29) յետոյ, մեծ մտազբաղութիւն մը եղած ըլլար Քրիստոնէութեան համար, Օսմանեան Պետութեան դէպ ի կեդրոնական Եւրոպա առաջխաղացութեան առջեւ թումբ կանգնել, և Արեւելքի քրիստոնէից բոլոր յոյսը և ակնկալութիւնը կեդրոնացած՝ Արեւմուտքէն սպասուած օգնութեան մը վրայ։

Արեւելքի մէջ, ինչպէս միշտ, նոյնպէս նաեւ Օսմանեան տիրապետութենէն յետոյ, կրօնքը նշանակելի դեր կատարած է: Մանաւանդ երբ 1517ին, խալիֆայութիւնը և կայսրութիւնը միացան յանձին Օսմանեան Վեհապետին, Արեւելքի Քրիստոնեաներու վիճակը վատթարացաւ, վասն զի իսլամին առաւելութիւնները ալ աւելի շեշտուեցան և կեղեքումներ ու աւարառութիւններ բոլորովին բացարձակ դարձան, իբր իսլամին իրաւունքը:

Պետութեան զուտ իսլամ կազմակերպութիւնը սակայն, մասամբ նպաստաւոր եղած է նուաճուած ազգերուն, վասնզի անոնց թոյլ տրուած է ապրիլ յատուկ կազմակերպութիւններով, որոնց գլուխ կը կանգնէին Պատրիարքները, իբր հոգեւոր պետերը իրենց ազգերուն, համապատասխան իրաւամբ իսլամաց Շէյխ-իւլ-իսլամին, ունենալով ազգային կրօնական և մամուլական դատերուն համար ձեռնահասութիւն, հոգեւոր գործոց տեսչութեան իրաւունք, եկեղեցիներու, վանքերու և հասարակութեան բարեգործական հաստատութեանց վրայ հսկողութեան պարտք:

Հետեւաբար, Օսմանեան Պետութեան մէջ, առաջ եկան երկու որոշ դասակարգեր, Ա. իսլամները և Բ. ոչ-իսլամները՝ որոնք առին ընդհանուր առմամբ բայեաւ անունը: Գրեթէ մինչև 1839 չկար օրէնք մը՝ որուն հանդէպ հաւասար ըլլային իսլամը և բայեաւ:

Պետութեան առաջին մեծ օրէնսդիրը, Սիւլէյման Գանուռի, երբ առաջին անգամ Շէրիաթի սկզբանց համաձայն պետութեան օրինադիրքը կազմակերպեց, նաեւ պատրաստեց Գանուռի բայեաւ անուն օրէնք մըն ալ, ոչ-իսլամ հպատակներու համար:

Սիւլէյմանի զինակցութիւնը Ֆրանսուա Ա. ի հետ, ստեղծեց պետութեան մէջ հպատակներու նոր դասակարգ մը: Այդ դասակարգին կը պատկանէին կաթոլիկ-

ները, որոնց վրայ պաշտպանութեան իրաւունք կը տրուէր Ծրանսայի Թագաւորին, 1535-1536 դաշնագրով, որ ժամանակի ընթացքին մէջ կիրաւամբ ընդլայնուելով, աւելի բացայայտուած և ընդարձակուած է, 1604ի և 1673ի դաշնագիրերով: Իսկ անոր արդիւնքը միշտ տեսնուած է երկրին մէջ, ուր կաթոլիկ հասարակութեանց և Պատրիարքութեանց կազմակերպութիւնը կատարուած է, միշտ գրեթէ Ծրանսայի պաշտպանութեամբ, որ իր դաշնադրական իրաւունքներուն վրայ յենած, նոյն իսկ Բ. Դրան բացարձակ կամքին հակառակ, հովանաւորած է օտար ներշնչման տակ զտնուած հասարակութիւնները:

Հայ կաթոլիկներու վէճերը բացատրուած ըլլալով և անոնց այդ ազդեցութիւնը արդէն պարզուած, աւելորդ է կրկնել ծանօթ իրողութիւնները, որոնք երկրին օգտակար չեն եղած:

Ծրանսայի ստացած առանձնաշնորհը միակը չէ մնացած: Միւս պետութիւնները, կրօնական պատրուակի տակ, Թուրքիոյ հպատակներէն մէկ մասին վրայ իրաւունք ձեռք բերել և զանոնք իրր յենարան գործածել աշխատած են:

Դաշնադրութիւններով պարտաւորելու համար Թուրքիան որ ընդունի իր հպատակներէն մէկ մասին վրայ օտար պետութեան մը պաշտպանութիւնը, պէտք էր Թուրքիա ընկճուած ըլլար: Որչափ ատեն որ Թուրքիա զօրաւոր էր, ոչ մէկ պետութիւն համարձակեցաւ այսպիսի առաջարկներ ընել մինչև այն օրը ուր Վիեննայի առջև Թուրքերը պարտուեցան, և այլեւս պետութեան անկումը սկսաւ (1683):

Երկու մեծ պետութիւններ իրարու մրցակից կը հանդիսանան Օսմ. կայսրութիւնը ժառանգելու համար: Աւստրիա՝ Դանուբը անցնելով և Ռուսիա՝ Բիւզանդիոնի

Համբու՛ն հետամտելով, իրարու ուսո՛խ կը կանգնէին, ինք
ներկայացուցիչ Գերման և Սլաւ երկու ուժեղ ցեղերուն,
որոնք օր մը Եւրոպայի մէջ ալ իրարու մրցակից պիտի
ըլլային:

1700-1770, երեք քառորդ դար, երկու ուժերն
ալ շարունակ գործ ունեցան Օսմ. պետութեան հետ,
շարունակական առաջխաղաղութիւններով:

Այս երկու պետութիւնները իրենց յամր առաջացման շուրջնեթաց, չմոռցան նաև Ֆրանսական օրինակին հետեւելով, կրօնական պատրուակով, իրենց պաշտպանութեան տակ Օսմ. հպատակներու մաս մը ունենալու հետամուտ ըլլալէ:

Այսպէս, 1697ին՝ Սուլթան Մուսթաֆա երբ անգոր
կը դաժնուի Աւստրիոյ, Վենետիկի, Ռուսիոյ և Լեհաստանի
հաւաքական յարձակման դէմ, Անգլիա կը միջնորդէ և
կը կնքուի Քառուկիցի դաշնագիրը (1699), որով Աւս-
տրիա, կը գրաւէ Հունգարիան և Թրանսիլվանիան, Վե-
նետիկ՝ Մորան, Ռուսիա՝ Ազոֆը և Թայդանը և Լեհաս-
տան՝ Ուղեղէնքի Քւէյմըսը 1

1711ին՝ Կարողոս ԺԲ. Շուէտի թագաւորին թելադրութեամբը, որ Թուրքիա ապաստանած էր, Սուլթան Ահմէտ Գ. պատերազմ կը հրատարակէ Ռուսիոյ դէմ և յաղթելով Մեծն Պետրոսի ետ կ'առնէ Ազոֆը, մինչ Աւստրիոյ հետ՝ որ անընդհատ սահմանագլուխին վրայ կը նեղէր զինքը, կը կնքէ Բաղարովիչի խաղաղութեան դաշինքը (1718), որ դժբաղտաբար շատ վաղանցուկ հանգամանք մը կ'ունենայ: Նոր պատերազմի մը մէջ Աւստրիա յաղթուելով, Ֆրանսայի միջնորդութեամբ, Թուրքիա կը փութայ նպաստաւոր դաշնագիր մը կնքել ի Պէլկրատ (1739), որովՎալաքիան, Սերպիան և Պէլկրատի ամրոցը, դարձեալ Օսմանեան պետութեան կ'անցնէին:

Ասով հանդերձ նշանակելի է որ, Աւստրիա, Քառյու-

վիցի (1699), Բազարովիչի (1718) և Պէլկրատի (1739) երեք գլխաւոր դաշնագիրներով հաստատել կուտար ճնախընթաց դաշնագիրներու և հրովարտականերու բոլոր այն պայմանները, որոնք կ'ապահովէին անխաբան կատարումը Հռոմէական կաթոլիկ ծիսի համաձայն կրօնական արարողութեանց, որ տեսակ մը պաշտպանութեան իրաւունք էր :

Ռուսիա Մեծն Պետրոսի կրած հարուածէն յետոյ, պահ մը հանդարտ կենալէ վերջ, դարձեալ կ'սկսի իր սովորական առաջխաղացութեան : Օսմանեան պետութեան հպատակ Օրթոտքսները, այս առաջացումներէն քաջալերուած, խլրտման նշաններ ցոյց կուտան, վասնզի Մեծն Պետրոս ինքզինք յաջորդ կը հռչակէ Բիւզանդական կայսրութեան և «Ռուս-Յոյն» կայսր :

1770ին ոչ միայն կովկասէն մինչև Ադրիական, Աւստրիացիք և Ռուսք ոտնակոխ կ'ընեն պետութեան սահմանները, այլ առաջնորդութեամբ Անգլիացի սպաներու Ռուսական նաւատորմիդը Արշիպեղագոս կուգայ, կ'ապստամբեցնէ Յունական կղզիները, Մորան և Գանատիան, կը խռովէ Չէշմէն և հոն կը ջնջէ Օսմանեան նաւատորմիդը՝ գրեթէ ամբողջապէս, և կ'առաջանայ մինչև Տարտանէլ :

Այս ձախողութիւնները կ'ազդեն Մուսթաֆա Գ.ի վրայ, որ Եւրոպական ոճով բարենորոգմանց ծրագիր մը սլակելու կը ձեռնարկէ, Եւրոպական պետութեանց միջամտութեան արգելք ըլլալու համար : Իր խորհրդականն էր այս գործին համար Պառոն տը Թօթթ :

Երկրին մէջ, իբր զինուորական բարեկարգութեան ձեռնարկ, կը հիմնուին զինուորական վարժարան և ծովայիններու յատուկ ուսողութեան դպրոց :

Մուսթաֆայի կը յաջորդէ 1774ին, Ապտ-իւլ-Համիտ Ա. որ իր առաջին հրովարտակին մէջ կը խոստանար «հո-

գալ իր նախորդին հիմնարկութիւններ», այսինքն բարենորոգմանց կուսակից ըլլալը կը յայտարարէր, միւս կողմէն փութալով հաշտութիւն առաջարկել Ռուսաց: Հաշտութիւնը կը կնքուի 1774 Յունիս 10ին, ի Քայնարճայ, որով Ռուսիա Սև ծովու մէջ ազատ նաւարկութիւն ընելու իրաւունք կը ստանար և կարգ մը կարեւոր վայրեր կը գրաւէր:

Սակայն Քայնարճայի դաշնագրութիւնը անով աւելի նշանաւոր է որ առաջին անգամ ըլլալով կուտար, ինչպէս Փրանսայի և Աւստրիոյ՝ կաթողիկոսներու, Ռուսիոյ ալ՝ Օրթոտոքսներու վրայ պաշտպանութեան իրաւունք:

Այդ դաշնագրին 7րդ յօդուածին տրամադրութեանց համաձայն «Բ. Դուռը կը խոստանայ հաստատակէս պաշտպանել Քրսսոնկից կրօնիք եւ եկեղեցիները...»:

Նոյնպէս՝ Դանուբեան իշխանութիւնները, — Մուտավիա և Վալաքիա, — Պեսարապիոյ, Վրաստանի և Մինկրէլի հետ, Օսմանեան Պետութեան կը ձգուէին, սակայն Ռուսիա պայման կը դնէր որ «իշխանապետութեանց և անոնց վեհապետներուն վիճակին համաձայն, ի նպաստ անոնց Ռուս արքունիքը կամ կառավարութիւնը պիտի կարենար միջամտել» և Բ. Դուռն կը խոստանար «նկատի առնել այդ դիտողութիւնները», ինչ որ մասնաւոր նահանգի մը Յունադաւան քրիստոնեաներու վրայ պաշտպանութեան իրաւունք կը նշանակէր:

Այդ դաշնագրի մէջ մասնաւոր արտօնութիւններ եւս կային պետութեան հպատակ ըլլոր Յունադաւան Քրիստոնէից համար:

Այս դաշնագրութեամբ երրորդ պետութիւն մը ևս, երկրին ներքին գործերուն միջամտելու իրաւունք կը ստանար և Եւրոպական միջամտութեան երկիւղը, թագաւորը, կրօնականները, և Բ. Դուռը համամիտ կը դարձնէր ընդունելու Եւրոպական բարենորոգմանց գա-

դափարը, բայց երբ վտանգը կ'անհետանար գաղափարն ալ կը լքուէր:

Նոյնը ըրաւ նաև Ապտ-իւլ-Համիտ Ա. (1775-1789), որուն իշխանութեան միջոցին Ռուսները նորանոր յաղթութիւններով Թուրքիայէն հողաբաժիններ կը կորզէին: Սակայն Անգլիա, զայն կը պարտաւորէ Վիր բոլոր նաւերը նորոգել, և պատերազմիլ ընդդէմ Ռուսիոյ, որ մտադրած էր Աւստրիոյ հետ բաժնել Թուրքիան: Վալաքիա, Մոլտավիա և Սերպիա, նուաճուեցան երկու զինակիցներէն, որոնք օգտուեցան Եւրոպական այն խառնակութիւններէն, որոնց պատճառաւ եղած էր Յրանսական յեղափոխութիւնը, մասնաւորապէս ներքին խռովութեանց բերմամբ նուաղեցնելով Յրանսայի արտաքին ազդեցութիւնը:

Այդ պատերազմին հետեւանքը եղաւ Շիշթօֆի և Եալի դաշնադրութիւններով (1790-1792) Դանուբեան իշխանապետութեանց բաժնուիլը Օսմանեան Պետութենէն:

Յետոյ Սուլթան Սէլիմ Գ. (1789-1809) և իր նախարարը՝ Բիւլիւք Հիւսէյին փաշա, ձեռնարկեցին բանակը ու նաւատորմիդը բարեկարգելու:

Ամրութիւնները նորոգուեցան, երկրաչափներ, սպաներ, դառատունքներ, զինուորներ և զորձաւորներ կոչուեցան Շուէտէն և Յրանսայէն, ծովային և զինուորական վարժարանները վերահաստատուեցան, Ֆրանսերէնի ուսուցումը ընդունուեցաւ, գիրքեր ու պարբերականներ թարգմանուեցան, նաւատորմիդը վերջին դրութեան վրայ վերաշինուեցաւ, և զինուեցաւ ու պատրաստուեցաւ Եւրոպական դրութեամբ, հրամանատար ունենալով Իսկլիզ Campbell փաշան, Դարամանի մէջ սկսաւ կանոնաւոր զինուորագրութիւնը և նոր նիզամը ճեշիթի համաձայն կազմուեցաւ պղտիկ բանակ մը, որ պատերազմներու մասնակցեցաւ: Ասոնք ամէնը կրցան իրագործուիլ

վասնդի Նաբոլէոնի Եգիպտոսի տիրապետութիւնը (1798—1800) և յետոյ Անգլիոյ յարձակումը Կ. Պոլսոյ և Ալեքսանդրիոյ վրայ (1806 և 1807) պահ մը ժողովուրդի մոլեռանդութիւնը կրցած էին ճնշել :

Բարենորոգմանց այս սքանչելի շարքը ընդհատուեցաւ գաւառական յեղափոխութիւններով : Եէնիչէրիք կը խնդրէին Կեսպուր Սուլթանին գահընկեցութեան ի նպաստ փերիա մը : Վատիշահ մը որ իր ընթացքովը և իր օրէնքներովը կը բռնաբարէ Շէրիի սկզբունքները, արժանի է մնալ գահուն վրայ : Միւլթիին պատասխանեց «Անիկա չկրնար ըլլալ, բայց Աստուած գիտէ ինչ որ լաւ է» : Բարեկարգիչները և իրենց կուսակիցները կը ջարդուին : Սուլթան Սէլիմ գահընկեց կ'ըլլայ և կը սպաննուի : Հին Թուրքերը իր տեղը կը դնեն Սուլթան Մուսթաֆա Դ-ը, որ կը գահակալէ վեց ամիս (1808 Յուլիս—1809 Յունուար) :

Բայց դպրոցաւարտ սպաները պաշտպան կը կանգնին նոր կարգերու, Դանուբի վրայ զինուորական դաւադրութիւն մը կը կազմեն, յեղափոխութիւն կը հռչակեն, կ'առաջանան դէպի Կ. Պոլիս, կ'առնուն պալատը, կը ջարդեն, կը կողոպտեն, և գահընկեց կ'ընեն Մուսթաֆան և Կայսր կը հռչակեն Մահմուտ Բ-ը :

Ապստամբները կացութեան տէր կը դառնան, իրենց պետը Եպարքոս կը կարգուի և Սուլթան Մահմուտ կ'ընդգրկէ Սէլիմի ուղղութիւնը : Պետական պաշտօնատարներէ բաղկացեալ Մեծ խորհուրդի մը մէջ, Եպարքոսը կը պարզէ բանակին կատարեալ վերակազմութեան պէտքը, ինչ որ բարենորոգմանց առաջին հիմնաքարը կրնար կազմել : Սակայն հազիւ կրցաւ տասը ամիս Եպարքոսը ծառայել իր գաղափարներուն, ամենախիստ կերպով պատժելով ըմբոստները և անկարգապահները : Մերունի Թուրքերը և Եէնիչէրիները (1809 Նոյեմբեր)

կը սպաննեն հայրենասէր Մեծ Վէզիրը և ամէն բան իր նախկին վիճակին մէջ կը դնեն, տասներեօթը տարիներ (1809—1826) յապաղեցնելով նաև երկրին զարգացման բնական ընթացքը, և զայն ենթարկելով բազմապիսի ձախողութիւններու և պարտաւորելով ընդունիլ նուաստացուցիչ դաշնադրութիւններ: Այսպէս, այս շրջանին տեղի կ'ունենան Վահապի Արաբներու, Սերպերու, Գարատաղցիներու ապստամբութիւնները, Եգիպտոսի մէջ Մէհմէտ Ալիի պահանջկոտութիւնները, Եպիրոսի մէջ Տէբէտէլէնլի Ալի փաշայի յեղափոխութիւնը, Մորայի, Դանուբեան իշխանութեանց և բովանդակ Ռումէլիի Օթթոմոքս ռայեաներուն ըմբոստացումը, և Յունաստանի ապստամբութիւնը: Ռուսիա՝ ի նպաստ իր յոյս-օթթոմոքս պաշտպանեալներու և միւս պետութիւնները պարզապէս յանուն քրիստոնէութեան, միջամտութեան ձեռնարկներ կ'ընեն: Անգլիա և Ռուսիա 1826 Ապրիլ 15ին պայմանագիր մը կը ստորագրեն, որ վերջնական հաշտութեան մը իբր հիմ պիտի բռնուէր Յունական խնդրոյն համար:

Թուրքիա կը մերժէ իրեն եղած առաջարկը, սակայն միջամտութեան տեղի չտալու համար նոյն իսկ Հին Թուրքերը կը զիջանին զոհելու Եէնիչէրիները, որոնք գլխաւոր պատճառն էին քրիստոնէից դժգոհութեան, և բացարձակ արգելք բանակին կանոնաւորման: Ուստի Իւլէմաները անգամ բարենորոգում կը պահանջեն, իբր միակ փրկութեան միջոց պետութեան (1826):

Շէյխ-իւլ-իսլամը դարձեալ կը գումարէ մեծ ժողով մը, որուն խորհրդակցութեանց արդիւնքը կ'ըլլայ Եէնիչէրիներու ջնջման մեծ բարեկարգութիւնը:

Սակայն արդէն շատ ուշ էր, վասն զի 1827 Յուլիս 6ին, Լոնտոն կնքեալ համաձայնութեան համաձայն, Յորանսա, Անգլիա և Ռուսիա համաձայնած ըլլալով ի նպաստ Հելլէններու միջամտել, դիւանագիտական ճամբով կ'ու-

դէին Բ. Դուռն համակերպել տալ, երբ դիպուածը ծնաւ Նաւարինի նաւամարտը (1827 Հոկտեմբեր 19), որ պատերազմին առաջին վարագոյրը հանդիսացաւ։ Նոր բանակը պատերազմեցաւ Ռուսաց դէմ (1828—1829), սակայն անզօր հանդիսացաւ և Թուրքիա ստիպուեցաւ՝ 1829 Սեպտեմբեր 14ին Ադրիանուպոլսոյ դաշնադրութեամբ ճանչնալ Յունաստանի անկախութիւնը, տալ Սերպերուն ինքնավարութիւն, և Թողուլ Դանուբեան իշխանապետութիւններ որ անցնին Ռուսաց հովանաւորութեան, և ընդունիլ վճռաբար Ռուսաց՝ Արեւելեան քրիստոնէից վրայ, պաշտպանութեանը իրաւունքը։

Խաղաղութիւնը կնքուելէ յետոյ, երբ Եէնիչէրիք ալ չկային, Սուլթան Մահմուտ ձեռք առաւ բարենորոգմանց ընդհատուած գործը, Մեծն Պետրոսի հետեւողութեամբ, ձեռնարկելով բարեկարգել բանակը, կառավարական վարչական կազմը, դատարարականութեան գործը, տարազները, տուրքերը, հանրային և անհատական կեանքը, որ բռնի կ'ուզէր վերանորոգել գէթ արտաքուստ եթէ ոչ ներքնապէս։

Այս բարենորոգութիւնները պիտի ամրացնէին Բ. Դրան ազդեցութիւնը և եթէ ներքուստ և արտաքուստ երկար խաղաղութիւն մը վայելէր երկիրը, կեդրոնին ջանքերը բաւական պիտի ըլլային գաւառները խաղաղեցնելու չափ հեղինակութիւն և զօրութիւն ձեռք բերելու, եթէ սակայն 1830—1840 չրջանին Եւրոպական յեղափոխութիւնները յոյսեր չներշնչէին Դալեմներուն և ալպանական կորովով օժտուած Քէօփրիւլիներու պէտքը ցոյց չտային։

Սակայն հիմա Բ. Դրան դէմ կը կանգնին Ալպանացիք, քանի որ Տէրէտէլէնլի Ալի փաշա յնպիրոս և ուրիշ Ալպանացի մը՝ Մէհմէտ Ալի յնգիպտոս, հեռուէն հեռու կը գործակցէին։

Մէհմէտ Ալիի յեղափոխութիւնը, դէպի Սուրիա և Փոքր-Ասիա իր առաջխաղացութիւնները (1832-1834), իր յաղթական որդոյն՝ Իպրահիմ փաշայի մինչև Պրուսա առաջանալը, — իրողութիւններ որոնց լոկն համակերպութեամբ մը և թերեւս մեղսակցութեամբ մը հանդիսատես կ'ըլլայ Արեւմուտք, — Սուլթան Մահմուտը կը նետեն Բեթերսպուրկի բազուկներուն մէջ, ինչպէս այլուր բացատրեցինք:

1833 Յուլիս 8ին Հիւնքեսար-խսկէլէսի դաշնադրութեամբ Թուրքիա և Ռուսիա պաշտպանողական և յարձակողական զինակցութիւն կը կնքեն: Ընկճուած Թուրքիա, Չարին իրաւունք կուտար միջամտելու Օսմանեան Պետութեան ներքին խռովութեանց, ինչպէս նաև գաղտնի կը համաձայնէր որ և է պատճառով օտար պատերազմական նաւեր Չանաքզալէէն ներս թոյլ չտալու: Այս վերջին պայմանը եթէ Թուրքիա չյարգէր, սոյն դաշնակցութիւնը քնջուած պիտի համարուէր:

Հակառակ բանակին վերակազմութեան համար Գերմանիայէն կոչուած Մոլթքէի մարզանքներուն և տուած Բրուսական դաստիարակութեան, Թրքաց բանակը Եգիպտոսի ապստամբ Փոխարքային զօրութենէն յաղթուեցաւ Նիզիպ (1839 Յուլիս 17), երկու օր առաջ Թրքաց Մեծն Պետրոսին՝ Սուլթան Մահմուտի մահէն:

Ապտ-իւլ-Մէհիտ (1839-1861) կը յաջորդէ Սուլթան Մահմուտի: Մահմուտի Եպարքոսը Րէշիտ փաշա, կը պահուի իր պաշտօնին վրայ, և Արեւմտեան Եւրոպա կը ձեռնարկէ Օսմ. Պետութիւնը փրկելու ներքին ապստամբութեանց պատճառած քայքայումէն և Հակապուրկեան և Ռօմանօֆեան արքունիքներու հետզհետէ շեշտուած տենջանքներէն:

Բարենորոգումներու գործադրութիւնը միակ պայմանն էր որ Եւրոպա կը պահանջէր Օսմանեան Պետու-

Թեան փրկութեան համար: Հետեւաբար, Ապտ-իւլ-Մէ-
ճիա իր գահակալութենէն քանի մը ամիս յետոյ՝ 1839
Նոյեմ. 9ին, կը հրատարակէ իր խաթըրը Հիւմայուն մը՝ իբր
հիմ Թանգիմարի: Սուլթան Մէճիա իր այդ հրովարտա-
կով կը յայտարարէր.

«Օսմանեան վեհապետութեան առաջին տարիները, Գուրանի
փառաւոր սկզբունքները և Պետութեան օրէնքները միշտ յարգուած
են: Պետութիւնը զօրութեամբ և ընդարձակութեամբ կը մեծնայ և
բոլոր հպատակները, առանց բացառութեան, կը վայելեն հանգիստ և
բարգաւաճ կեանք: Հարիւր յիսուն տարի է որ, Նուրադին օրինա-
գրքին օրէնքներուն և անկէ բխող կանոններու հաղանդութիւնը
դադարած է, և զօրութիւնը և բարգաւաճութիւնը փոխուած են աքա-
լութեան և աղքատացման և ըստ որում պետութիւն մը կը կորսնցնէ
բոլորովին աւականութիւնը, երբ կը դադրի հաղանդելէ իր օրինաց,
կատարեալ վստահութեամբ Բարէրելլլին օգնութեան և ապաւինած
մեր Մարգարէին միջնորդութեանը, կը ձեռնարկենք պատշաճ նոր
օրէնքներ և կանոններ սահմանելու, գաւառներու մէջ առաջ բերելու
համար, հաստատուն և ընտիր վարչութեան մը գեղեցիկ արգիւնքը:

Դեսպաններու և Ֆրանսայի Թագաւորին որդւոցը
միոյն ներկայութեանը և իբր թէ անոնց բարոյական երաշ-
խաւորութեան տակ հանդիսաւորապէս հռչակուած 1839ի
Թանգիմարը հիմնուած էր երեք գլխաւոր կէտերու վրայ:

Ա. Երաշխաւորութիւններ որոնք կ'ապահովեն հապ-
տակներու կատարեալ ապահովութիւնը թէ՛ կեանքի,
թէ՛ պատիւի և թէ՛ հարստութեան:

Բ. Կանոնաւոր եղանակ տուրքերու բաշխման և
հաւաքման.

Գ. Դարձեալ կանոնաւոր եղանակ մը զինուորա-
գրութեան և զինուորական ծառայութեան տեւողու-
թիւն մասին:

Իսկ ուրիշ պէտքերը պիտի օրոշուէին և կանոնաւոր-
ուէին կարծեաց փոխանակութեամբ լուսաւորուելով,
վասն զի իր խաթըրը Հիւմայունին մէջ կայսրը կ'ըսէր.

«Մեր արդարութեան խորհուրդը, (Ահքեամը Ապիլյէ), պէտք եղածին չափ նոր անգամներով աւելցած և միացած, իմ նախարարներու և իմ պետութեանն երեւելիներուն, ժողով պիտի կազմեօրէնքներ պատրաստելու համար: Այս ժողովներուն մէջ իւրաքանչիւրը ազատօրէն պիտի պարզէ իր գաղափարները և կարծիքները»:

Առաջին փնդամ էր որ Թուրքիոյ մէջ ժողովի մը այսքան լայն և սահմանադրական կարգերու համապատասխան իրաւասութիւն կը տրուէր: Ասիկա Թուրք քաղաքականութեան արդիւնքն չէր այլ Եւրոպական, քանի որ անոր ներգործութեամբը կը գրուէր այդ Խաքքը Հիւմայունը, որ Թանկագին վաւերագիր մըն է, իմաստութեամբ և անկեղծ ոգւով գրուած: Հոն պիտի տեսնէք որ Բէշիտ փաշա, իմաստուն նախարարը, Սուլթան Մէհմետի բերնով, պետութեան անկման պատճառները, իլլիզամը, րուշֆէքը և այլն, մէջ տեղ կը դնէ առանց որ և է վերապահութեան: Բոլոր այն Խաթթը Հիւմայունները, որոնք անոր յաջորդեցին հետզհետէ ուրիշ բան չըրին, եթէ ոչ կրկին յայտարարել այս չարիքներուն գոյութիւնը, առանց զայն ցնջել համարձակելու: Եպարքոս Բէշիտ փաշա, հրաման կը ստանար հսկելու Խաթթը Հիւմայունին կատարեալ գործադրութեանը: Սուլթանը, իբր Խալիֆա, կը հրամայէր ճերկնային անէծքը ամէն անոնց վրայ որոնք կը յանդգնէին չհնազանդիլ այս պայմաններուն, և կ'երդնցնէր Իւլէմանները, Շէյխները, Իմամները, փաշաները, հրամանատարները, և պաշտօնատարները — ինչպէս ինքն իսկ կ'երդնուր — հնազանդիլ օրէնքներու և կանոններու և առանց որոշուած օրինական քննութեանց ենթարկելու որ և է հրապարակային կամ գաղտնի, մայրաքաղաքէն կամ գաւառներէն տրուած տեղեկագրի վրայ վճիռ չտալ:

Սուլթան Մէհմետ կը խոստանար նաև ճիր կայսերա-

կան հաւանութիւնը տալ այն ամէն միջոցներուն համար որոնք ձեռք պիտի առնուէին յետոյ, մեծ խորհուրդին մէջ, ձայներու մեծամասնութեամբ։»

1845ին, 1849ին և 1850ին, նոր հրամանագիրերով, հաստատուեցան Օսմանեան Համալսարան մը և առեւտրական խառն դատարաններ, կէսը քրիստոնեայ, կէսը իսլամ անդամներով։ Իսկ 1843ին Աիզաւը Աքսիս անուանեալ բանակը և զինուորագրութեան նոր օրէնքը կը հռչակուէր։

Սակայն ասոնք առանց խափանման չէ որ կը գործադրուէին։ Կրօնամոլ դասին զայրոյթին առջև, Սուլթան Մէճիտ, վեց անգամ ստիպուեցաւ շնորհազուրկ ընել բարենորոգիչ Րէշիտ փաշան—ինչպէս վերը ըսինք— և ամէն անգամ որ նեղ դրութեան մը մատնուեցաւ, վերակոչեց Եպարքոսութեան։

Այսպէս, 1839ին, պետութիւնը վերջին աստիճան նեղ դրութեան մէջ էր, երբ հռչակուեցաւ այս բարենորոգմանց հրովարտակը, որ ծառայեց շահելու Եւրոպական պետութեանց՝ մանաւանդ Անգլիոյ բարեկամութիւնը, որուն առաջին արդիւնքը կ'ըլլար Թուրքիան Եգիպտական նուաճումէն փրկելու համար, Անգլիոյ նախաձեռնութեամբ Լոնտոն կնքուած համաձայնութիւնը (1840 Յուլիս 15) Անգլիոյ, Աւստրիոյ, Ռուսիոյ և Բրուսիոյ միջև։ Անգլիական նաւատորմիդը կը վանէ Մէհմետ Ալին Փոքր Ասիայէն և Սուրիայէն և կը սահմանափակէ Եգիպտոսի մէջ, պարտաւորելով ընդունիլ 1840 Նոյեմբերի դաշնագրութիւնը։

Երբ այս տագնապը կ'անցնի, կը մոռցուի անցեալը և Րէշիտ փաշան կը զոհուի հին Թուրքերուն մոլեռանդութեան, 1841ին Եպարքոսութիւնը ուրիշին յանձնուելով։

Բայց Եգիպտոսի ապստամբութիւնը ընկճուելով, ամէն ինչ աւարտած չէր և իրերու վիճակը վարդապոյն

ըլլալէ շատ հետո էր: Հազիւ այդ մէկը ընկճուած, տասը ուրիշներ ծնունդ կ'առնեն: Բրիտտոնեայ Պետութեանց ճնշման տակ վարչական նոր դրութեան մը խոստումը, յոյսեր կը ներշնչէ Բրիտտոնէից, որոնք տակաւին շարունակուող շարիքներու առջև անհամբերութիւն ցոյց կուտան և իրենց հին ռեսորտն զայրոյթովը, տրուած դիտողութեան ազատութենէն քաջալերուած, ճիշդ կամ չափազանցեալ դիտողութիւններ կը ներկայացնեն:

Բրիտտոնէից այս ընթացքը կը մնասէր Իսլամաց շահերուն և կը վիրաւորէր անոնց ականջները, որոնք շատ անվարժ էին լսելու հլու կամակատար և անխօս կեղեքուած Բայային բողոքը: Բոլոր պետութեան մէջ կը բռնկի Իսլամական զայրոյթը: Խուժանը կը դիմէ իրեն իրաւունքը անուանած մեծամեծ զեղծմանց և անիրաւութեանց հնօրեայ վարժութեանը, որ կը նկատէին պաշտպանութիւնը իրենց առանձնաշնորհմանց: Հետեւաբար 1843-44ին բովանդակ երկրին մէջ գործադրուեցան անօրինակ խժդժութիւններ և բռնի իսլամացման փորձեր, որոնց վրայ Բ. Դրան ուշադրութիւնը հրաւիրեցին 1844 Փետր. 21ին Անգլիա և Ֆրանսա զեկոյցագրով մը պահանջելով կրօնի ազատութիւն⁽¹⁾: Բ. Դուռն եօթը տարի

(1) Այս օրերուն էր որ պատահած է Ձէյթուն Գուրնիի Ս. Յակոբ եկեղեցին ծագուած Յովակիմնահատակի գլխատումը, որ իսլամութենէն կրկին Բրիտտոնեայ եղած ըլլալուն համար սպաննուած էր ըստ Թրքական բռնակալական սովորութեան: Այս պատահարը մեծ յուզում կը պատճառէ Կ. Պոլսոյ մէջ, Տոքթ. Համլին իր My life and Times գործին մէջ (էջ 240 41) կը գրէ թէ Վօֆթաները և Իւշկմաները այնպէս կը մեկնէին թէ այս սպանութիւնը օրինական է: Սըր Սթրամֆօրդ Քանին՝ Անգլիոյ զեսպանը որ մեծ իմացականութեան տէր անհատ մըն էր, ազգու միջամտութիւն մը ընելով ապահովութիւն պահանջեց ապագային համար: Մեծ ուժով կոտուեցաւ Ռուսական ազդեցութեան դէմ եւ կրցաւ ձեռք բերել առերեւոյթ խոստում մը, որ տակաւին չի գործադրուիր եւ նախապէս եղածին պէս կը մնայ իրաց կացութիւնը: Ինչ որ Համլինի կողմանէ միայն Անգլիոյ Դեսպանին կը վերագրուի, կատարուած է Ֆրանսական Դեսպանին գործակցութեամբ, իսկ առերեւոյթ խոստումը եօթը տարի յետոյ խղճի ազատութիւն հռչակելու խոստումն է, որ մինչեւ այսօր ալ անգործադրելի մնացած է:

ժամանակ խնդրեց այսքան ազատ գաղափարի մը համար
դելու համար անձուկ մոլեռանդութեան մէջ մխրճուած
ժողովուրդ մը :

Ասոր կը յաջորդէ, 1844ին, Ալպանական յեղափոխու-
թիւն մը զինուորական ծառայութիւնը մերժելու համար,
և 1840էն 1845, տեղի կ'ունենան Լիբանանի մէջ ջար-
դեր, և այլ գաւառական խռովութիւններ, որոնք դար-
ձեալ զգալի կ'ընեն բարենորոգմանց պէտքը :

1845 Ապրիլ 1ին, Ապտ-իւլ Մէճիտի հրամանով, Անա-
տօլուի և Ռումելիի ամէն կողմերէն ներկայացուցիչներ
Կ. Պոլիս կոչուելով, կը ներկայանան Բ. Դրան մէջ, Ար-
գարութեան ժողովին, որ անոնցմէ իւրաքանչիւրէն կը
տեղեկանայ իրենց գաւառին վիճակը, կառավարական
պաշտօնեաներու ընթացքը, առեւտրական գործոց հան-
գամանքը և զանազան խնդիրները և ապա անոնց ճա-
նապարհածախս տրուելով կը վերադարձուին իրենց տեղը :

Ասոնք սքանչելի գաղափարներ էին, որոնք ցոյց
կուտային նաև երկրին մէջ ներմուծումը սահմանադրա-
կան կարգերու, սակայն որչափ ատեն որ անկեղծօրէն
ընդգրկուած չէին Իսլամ ժողովուրդին ամէն խաւերէն,
պիտի մնային կէս միջոցներ և ոչ թէ պիտի ծառայէին
կատարեալ դարմաններ :

Հետեւաբար, գահավէժ ընթացքը շարունակուեցաւ :
Սուլթան Մէճիտ, 1846ին, դարձեալ պետութեան ճգնա-
ժամին, Րէշիտ փաշան եպարքոս կ'անուանէ և այս ան-
գամ Մեծ բարենորոգիչը, օրէնքէն յետոյ զայն ըստ
արժանւոյն գործածելու ընդունակ ժողովուրդը պատրաս-
տելու գործին կ'աշխատի, — ինչպէս բացատրուեցաւ —
ամէնէն առաջ հանրային կրթութեան գործին մղում տալով :

Սակայն մէկ օրէն միւսը կրթութեան և դատաւո-
րակութեան բարիքը կարելի չէ որ զգալի ըլլար, հետե-
ւաբար, գործերը իրենց բնական ընթացքը շարունակեցին

և նախընթաց կնճռոտութեանց վրայ աւելցան 1848ին Դանուբեան իշխանութեանց յեղափոխութիւնը, 1849ին Պոննայի Իսլամաց ըմբոստացումը, և տիրապետեց բովանդակ Եւրոպական Թուրքիոյ մէջ, խռովութիւններ, արկածներ, ոճիրներ, և փոխադարձ վրէժխնդրութիւններ, և պետութեան Ասիական մասին մէջ նաև ապստամբեցան Պէտրխանի Բիւրտերը և Արաբները:

Մէկ խօսքով, Բրիտոնէից ջարդը կամ անապահովութիւնը կատարեալ էր, ինչ որ Եւրոպական պետութեանց միջամտութեան ծնունդ տուաւ:

1845ին, Անգլիացիք Սուրիոյ եզերքը ցամաք կ'ելլեն, Լիբանանի ջարդերուն հետեւանօք, 1848ին՝ Դանուբեան իշխանութեանց ապստամբութեան պատճառով, երբ Թուրքերը Դանուբը կ'անցնին, Ռուսները Հին քեար-իսկէլէսի զինակցութեան զօրութեամբը, նոյնիսկ Բ. Դրան հաւանութեամբը և բացի Ֆրանսայէ, միւս Եւրոպական պետութեանց հետ համաձայնութեամբ, կը մտնեն Վալաքիա և Մոլտավիա՝ իբր թէ զանոնք խաղաղցնելու համար:

1849 Մայիս 1ին, կը կնքուի Պալթա-Լիւմանի դաշնադրութիւնը, որով կը հաստատուէր Թուրք և Ռուս խառն վարչութիւն մը այդ երկու ինքնօրէն գաւառաց համար, որոնց կը կարգուէր մէյ մէկ Օսթրա (Իշխան), նորանոր արտօնութիւններով:

Այդ դաշնադրութեան մէջ դարձեալ կը շեշտուէր Օսմանեան տէրութեան հպատակ քրիստոնէից վրայ Ռուսաց տէրութեան պաշտպանութեան իրաւունքը, որ յետոյ պիտի ծառայէր իբր պատրուակ Օսմանեան պետութեան ներքին գործերուն միջամտելու: Եւ որովհետև տէրութեան մէջ Բրիտոնեաներու մեծամասնութիւնը Օրթոտոքս էր, հետեւաբար Ռուսաց միջամտութեան իրաւունքը գերակշիռ էր:

Իրաւ է որ Ֆրանսա և Աւստրիա կաթողիկոսներու

վրայ ունէին միեւնոյն իրաւունքները, սակայն անոնց թիւը սակաւաթիւ ըլլալով բնաւ չէին կրնար հակակշռել Ռուսիան, իսկ Անգլիոյ կը պակսէր Օսմ. պետութեան ներքին գործերուն միջամտելու առիթը, ինչ որ կարեւոր էր, յենակէտ մը ունենալու համար։ Ասոր համար Անգլիա ալ իր կարգին, ստանձնեց պաշտպանութիւնը Բողոքականութեան, որ 1818էն սկսեալ Թուրքիոյ մէջ քարոզուել սկսած էր։ Հետեւաբար Թուրքիոյ քրիստոնեանները երեք տարբեր հոսանքներու մէջ տարուբերիլ սկսան, մինչ կառավարութիւնը, ինչպէս կաթոլիկութեան տարածման նոյնպէս նաև բողոքականութեան տարածմանը դէմ Պատրիարքարանին ձեռք առած միջոցներուն, որոնք սեղանաւոր Ամիրաներուն միջոցաւ կը թելադրուէին Հայոց պատրիարքին, ուժ կուտար 1839ին, նոյնիսկ սաստկութեամբ հալածելու համար բողոքականները, Յակոբոս Եպ. Սերոբեան խորհրդական կը կարգուի (Փետր. 5) և Մարտ 13ին Պատրիարք։

Ռուսիա նաև, ոչ նուազ կ'ընդդիմանայ բողոքականութեան ի Թուրքիա ծաւալմանը, իր շահերուն դէմ նկատելով Օսմանեան հպատակներէն մէկ մասին ուրիշ հզօր պետութեան մը պաշտպանութեան ենթարկուիլը, մանաւանդ Անգլիոյ, որ յայտնի հակառակօրդ մըն էր Ռուս երկրածաւալ քաղաքականութեան և դէպի Թուրքիա առաջացումներուն, որ արդէն երկու պետութիւնները ոսոխներ դարձուցած էր։

Այդ հակառակութիւնը, որ մեծ ազդեցութիւն ունեցած է Արեւելքի քրիստոնեաներու ճակատագրին վրայ, կը հաստատուի բազմաթիւ յայտնի ապացոյցներով։

Այսպէս, Տօքդ. Համլին — Ռուպերթ Գուէճի առաջին հիմնադիրը — կը պատմէ⁽¹⁾ իրեն իբր հայերէնի դասա-

(1) Տես. My life and Times (Իմ կեանքս եւ ժամանակս), by Cyrus-Hamlin Missionary in Turkey, Boston the Pilgrim Press. Chicago. 1893 էջ 188.

տու յանձնարարեալ՝ ռուսահայը՝ Մեորոպ Թաղիադեանց հաղիւ իր քովը մտած էր, երբ օր մը դուրս ելլալէն յետոյ նամակ մը կը գրէ սապէս.

«Սերէյի Մ. Համլին,

Տաժանելի նացութեան մէջ եմ: Տաճկական նաւ մը դրուած եմ Տրապիզոն երթալու համար: Սիպերիա պիտի այցարուիմ, Ռուսիոյ դեսպանին հրամանով: Թղթաբերիս յանձնեցէք իմ հաղուստներս և ձեռագիրներս: Գիրքերս տուէք Միսիօնարական գրատան: Եւ բոլոր եղբայրները և քույրերը աղօթեն թող ինձի համար: Խիստ մեծ տաժանքներու մէջ եմ:»

ՄԵՍՐՈՊ ԹԱԼԻԱԴԵԱՆՑ

Միսիօնարները երբ այս նամակը կ'առնեն յանկարծակիի կու գան, իրենց պետը Տոքթ. Շօֆֆլէն (Schauffler) կը դիմէ Ռուսական դեսպանատուն բողոքելու համար դեսպան Մ. Պուտինէֆի (Boutineff) և վկայելու համար թէ Մեորոպ լաւ մարդ մըն է և թէ բոլոր ամերիկեան միսիօնարները պատրաստ են երաշխաւոր ըլլալու անոր համար: Մ. Պուտինէֆ կը պատասխանէ «Տոքթ. Շօֆֆլէն, կրնամ ձեզի ըսել թէ Ռուսիոյ կայսրը, որ իմ տէրս է, երբեք չպիտի թոյլադրէ որ բողոքականու թիւնը իր ոտքը Թուրքիոյ սեմէն ներս դնէ»: Տոքթ. Շօֆֆլէն պատասխանելով յարգանք դեսպանին, կ'ըսէ. «Ն. Վեհափառութիւնը, Քրիստոս Թագաւոր, որ իմ տէրս է, երբեք չպիտի հարցնէ ամենայն Ռուսաց կայսեր թէ իր ոտքերը ուր պիտի դնէ երկրի վրայ» և կը մեկնի:

Նոյնպէս, Համլին կը վկայէ⁽¹⁾ թէ Սուլթան Մահմուտի մահէն քիչ առաջ, բոլոր միսիօնարներու արտաքսման հրաման կ'ելլէ, և խիստ փափուկ վիճակի մը կ'ենթարկէ միսիօնարները, որոնց արտաքսումը պահանջելու համար Պատրիարքը, Թելադուած էր Ռուսիոյ դեսպանին միջոցով քաջալերուած սեղանաւոր Ամիրաններէն:

(1) Նոյն էջ 195.

Համլին և իր ընկերները, Բ. Դրան այս մտադրութիւնը որ և է կերպով իմանալով, կը դիմեն Անգլիոյ դեսպան Լօրտ Բօնսոնպի (Lord Ponsonby), որ բնաւ չունէր իր յաջորդին Սըր Սթրաթֆօրդ Գանինկի տրամադրութիւնը, որով շատ մեծ յոյս մը չկար պաշտպանութեան: Ամերիկա տակաւին դիւանագիտական յարաբերութիւններ չունէր Թուրքիոյ հետ, այլ լոկ առեւտրական դաշնագիր մը, որով անկէ որեւէ յոյս չկար⁽¹⁾:

Սուլթան Մահմուտի մահը վրայ հասնելով խնդիրը կը փակուի և միսիօնարները կը փրկուին: Այս գահակալութեամբ քաղաքականութիւնն ալ կը փոխուի և մինչեւ այն ատեն ժամանակ շահուելով Տանիէլ Ուէպստըն Ամերիկեան կառավարութեան խորհրդականը, ազդեցիկ գիր մը կ'ուղղէ Բ. Դրան, որ 1839ի վերջերը կ'արտօնէ Միսիօնարներու Կ. Պոլիս հաստատուիլ⁽²⁾, հաւանօրէն Անգլիոյ ազդեցութեամբ, որուն դերը գերակշիռ կ'ըլլար Բ. Դրան մէջ, իբր բարեկամ և պաշտպան Օսմանեան պետութեան:

1840 Նոյեմբեր 4ին, կը բացուի Պէպէքի վարժարանը միսիօնարներու հսկողութեան տակ: Համլին տնօրէնն էր: Այս դպրոցին աշակերտներէն մեծ մասը հայու տղաքներ էին: Ամիրաները կը համոզէին Ստեփանոս պատրիարքը — որ կրկին քանի մը օր առաջ պատրիարք կարգուած էր (1840 Նոյեմբեր 1ին) — հայ ուսանողները ետ առնուին: Հայ քահանայ մը պաշտօն կը ստանայ ցանկը պատրաստելու 12 հայ աշակերտներուն, որոնք հասկնալով անոր նպատակին անմեղ չըլլալը, զայն կը խաբէին սխալ պատասխաններ տալով: Այսպէս ժամանակ կ'անցնէր⁽³⁾: Վերեւի թէ պատրիարքը շատ ուժով

(1) Նոյն էջ 197:

(2) Նոյն էջ 203:

(3) Տես էջ 213:

փարած չէր գործին վասնզի շատ դիւրին բան էր Թուրք
կառավարութեան միջոցաւ փակել վարժարանը» կ'ըսէ
Համլին⁽¹⁾ :

Պատրիարքարանը կ'որոշէ աշակերտներուն ծնողք-
ները բանտարկել որչափ ատեն որ իրենց աղաքները
Համլինի վարժարանէն չհանեն, Համլին երբ կը տեղե-
կանայ այս որոշման բոլոր աշակերտները կը ցրուէ իրենց
տունները, յանձնարարելով որ երբ զիրենք կանչեն իրեն
յարգանքները մատուցանեն պատրիարքին⁽²⁾ : Ստեփանոս
Աղաւնի իրաւամբ ծնողքները և աշակերտները կը կոչէ
և անոնցմէ տեղեկանալով Համլինի ըրածը կ'ըսէ, «Պ. Համ-
լին բարի և իմաստուն մարդ մըն է, այս բանը մտածած
ըլլալուն համար : Անիկա ազատեց զիս անախորժ կադու-
թենէ մը որ առած էի հանդէպ Սարաֆներուն : Բայց
շուտով պիտի ունենանք դպրոց մը, աւելի լաւագոյն
այդ օտարինէն⁽³⁾ և դուք ամէնքդ ալ գոհ պիտի մնաք :
ձեր գալը և իմ ձեռքս համըռութիւնը և իմ հայրական օրհ-
նութիւններս հաղորդեցէք⁽⁴⁾» :

Սակայն կարելի չըլլալով ձեմարանին վիճակին բար-
ւոքումը և ընդհակառակը Ամիրաներու և արհեստաւոր-
ներու պայքարը ծագում առնելով, կը մոռցուի Պէպէքի
վարժարանը, որ կը շարունակուի անվրդով, ինչպէս նաև
մեծ ծաւալ կը գտնէ Բողոքականութիւնը ժողովուրդին
զանազան խաւերուն մէջ : Միսիոնարական կրթական
հաստատութիւնները իրարու կը յաջորդէին և կը դիւրաց-
նէին բողոքականութեան ազդեցութեան աճումը և զար-
գացումը, և գեղեցիկ առիթ մը կ'ընծայէին Անգլիոյ

(1) Նոյն :

(2) Նոյնն էջ 214 :

(3) Ակնարկութիւն ձեմարանին :

(4) Իմ կեանքս եւ ժամանակս. Համլին էջ 215—6 :

դեռսպանին՝ ինքն ալ իր կարգին միւս տէրութեանց պէս խառնուելու համար պետութեան ներքին գործերուն :

Դեռսպաններու ընծայած պաշտպանութիւնը հրապուրիչ խայծ մը կ'ըլլայ տեղացի ինքնագլուխ եկեղեցիներուն — մասնաւորապէս Հայոց և Յունաց — երբեմն այս կամ այն կողմ յարելու և դեռսպաններու պաշտպանութիւնը վայելող եկեղեցիներուն յարելով իրենց գոյութիւնը ապահովելու, խժոժութեանց և ամէն տեսակ անապահովութեանց դէմ :

Կաթողիկ, Ռուս և Բողոքական եկեղեցիներու գործակալները և ներկայացուցիչներն ալ, հրապուրելու ամէն ջանք ի գործ դրին, իրենց ազդեցութիւնը ընդարձակելու համար : Հետեւաբար կատաղի կերպով իրարու մրցակից հանդիսացան :

Համլին՝ Հայ մտաւորականներէն որոշ դասակարգի մը վրայ մեծ ազդեցութիւն ձեռք բերած էր, զանոնք իբր բարեկամ, թարգման, ուսուցիչ իր շուրջը համախմբելով :

Յիսուսեանք՝ Ամերիկեան այս մեթոտին յաջողութենէն հրապուրուած, իրենց նախապէս ձեռք բերած ազդեցութիւնը չկորսնցնելու համար, 1841 Մայիսին (հաղիւ վեց ամիս յետոյ Համլինի վարժարանին բացումէն) կը բանան միեւնոյն դիւղին մէջ «Յրանսակաս գոյեծ»ը, մեծ փայլով, մրցելու համար Համլինի վարժարանին հետ : Ունէին շատ մը թարգմաններ, Յրանսացի և Իտալացի քահանաներ : Աշակերտներու մեծ մասն ալ Յրանսացի և Իտալացի էին, բայց Յոյները և Հայերը սակաւ :

Այս վարժարանը որ 30 տարի կեանք ունեցաւ և անշուք կերպով վերջացաւ, կրցաւ սիրաշահիլ և համախմբել իր շուրջը ուրիշ խումբ մը մտաւորականներ : Վարժարանին առաջին տնօրէնը եղաւ Աբրա Պօռէ, Յիսուսեանը, որ ներշնչող ոգին եղած է կ'ըսեն Տերոյնց պատուելիի :

Հետեւաբար Հայոց մէջ սկսաւ դարձեալ պայքար մը երկու կողմերուն միտում ունեցողներու :

Կրթական այս լռելեայն մրցումը, գրական ազմկալից վիճաբանութեան փոխուեցաւ :

Ծիզուիտները սկսան բողոքականներուն դէմ հրատարակութիւններ ընել և իրենց կողմէ սիրաշահուած Հայերը, մանաւանդ Տէրոյնցը, մղել դէպի այն Միսիօնարները անպատասխանի չթողուցին այս յարձակումները : Այսպէս, Համլին գրեց գիրք մը «Պապականի եւ Բողոքականի» անունով : Հոն քննուած էր Հռոմէականութիւնը՝ կաթոլիկ հեղինակներու կարծիքներովը : Այսպէս Համլին օգտուած է Սարգիի Տիրենտեան ժողովին պատմութեանէն, Բասզալի «Գաւառական նամակներ»էն, Միշէի գործերէն և Յիսուսեաններու Եւրոպայի մէջ ցոյց տուած գործունէութեան պատմութիւններէն և վերանորոգման պայքարին դէպքերէն :

Հոն մասնաւորապէս կը քննադատուէր գոյափոխութեան վարդապետութիւնը, որ կաթոլիկ եկեղեցւոյ ուրիշ քանի մը դաւանանքներուն հետ անհեթեթութիւն կը համարուէր : Ծիզուիտները այս գիրքին ուղղակի պատասխան չտուին, սակայն որովհետեւ գիրքը տպուած էր Կոսթանոյի տպարանը, անոր մնասելու աշխատեցան, թուրք կառավարութեան միջոցաւ, բայց Անգլիոյ դեսպանը, Սըր Սթրաթֆորդ Քանինկ, առաջը առաւ :

Այս պայքարին մէջ աւելի քաղաքագիտական հաշիւներով Հայերը ցոյց տուին յարում, երկու կողմերուն ալ : Արդէն պայքարը սկսած էր էնաւֆներու և Ամիրաններու միջև, Պատրիարքարանի գործոց վարչութեան համար Պալեանք և Ամիրաններու մէկ մեծ մասը, Տերոյնցի խորհրդականութեամբը յարում ցոյց տալով կաթոլիկութեան, համոզմամբ չէ որ կը շարժէին, այլ աւելի կը յուսային օգտուիլ ֆրանսական ազդեցութենէն որ Արեւելքի

մէջ ամէնէն հինը և ամէնէն զօրաւորը ըլլալ կը թուէր, մինչ Մատթէոս կաթողիկոս արտաքուստ համաձայն ըլլալով հանդերձ կաթողիկոսեան յարելու, կաթողիկոսանալու յոյսով կոյր գործիք մըն էր Ռուս քաղաքականութեան ձեռքը, որ կը հաստատուի թէ ժամանակին թրքահայ ամէնէն կարկառուն եկեղեցականները — ինչպէս Մատթէոս և Գէորգ Պատրիարքները, մին Պատրիարք և միւսը դեռ Առաջնորդ Պրուսայի — կը շահի իր կողմը, փայլուն խոստումներով⁽¹⁾։

Արեւելքի մէջ քաղաքական ազդեցութեան այդ մրցումը այնքան սաստիկ էր որ Ռուսիոյ և Ֆրանսայի դահաժառանգները, Գոստանդին մեծ դուքսը և Մօնթանսիէ դուքսը՝ Կ. Պոլիս այցելեցին (1845), շեշտելու համար իրենց ազդեցութիւնը, Ռուսիա արդէն զինակիցն էր Օսմանեան Պետութեան 1833էն յետոյ և Ֆրանսա բարեկամ էր թուրքիոյ, մինչ Անգլիոյ յարաբերութիւնները այդ թուականին ցրտացած էր թուրքիոյ հետ, Լիբանանի ջարդերուն հետեւանօք Սուրիոյ ծովեզերքը զինուոր հանած ըլլալով։ Մատթէոս Պատրիարք մանաւանդ այն ատեն աւելի հրապուրուեցաւ երբ երկու դահաժառանգները յաջորդաբար այցելեցին իրեն և խոստումներով որսացին։

(1) Եիլմ Աւայրայրի Ա. տարի էջ 152-187։ Համին ուրիշ կերպով կը մեկնէ Մատթէոսի ընծացքին շարժառիթը, կարծելով թէ Ռուսիա կը ճեշէր էջմիածնայ Կաթողիկոսը իր ազդեցութիւնը ի գործ դնելու համար ինպատար այդ պետութեան։ Այս ազդեցութիւնը Ս. Պետերսպուրկէն կուգար դէպի էջմիածինն։ (էջ 283. նոյն գործին)։ Այս խորհրդածութիւնը ճիշդ չէր, Մատթէոս ուղղակի Ռուս դիւանագիտութեան թելադրութեամբ ըրած չէ իր հալածանքները, սակայն իր գործունէութիւնը Ռուս Կառավարութեան հանոյ թուած ըլլալուն համար, ներսէս Կաթողիկոս զինքը գնահատած է 1846 Մարտ 27ին, իրեն շնորհելով ազամանդազարդ պանակէ մը, որ Պատրիարքը արտօնուեցաւ կախել իր կուրծքը։

Հետեւանքը եղաւ այն պայքարը որ Մատթէոս Պատրիարք բացաւ բողոքականութեան դէմ, որուն անհետացումը պիտի ըլլար նաեւ Անգլիական ազդեցութեան քննումը Թուրքիայէն:

Մատթէոս Պատրիարք 1846 Յունվարի մէջ, երկու կոնդակներով բանադրեց բողոքականութիւնը ընդունող բոլոր Հայերը, և զերծ մնալու համար այդ բանադրանքէն, Մատթէոս կը պահանջէր Հայաստանեայց եկեղեցւոյ հաւատալիքները ամփոփող գիր մը ստորագրել:

Բանադրեալներու հետ իրենց յարաբերութիւնները խզեցին բոլոր Հայերը, և առուտուր չըրին, ինչ որ տնտեսական կործանում մը առաջ բերաւ, և բողոքականները յուսահատութեան մատնեց, ուստի դարձեալ անգլիական դեսպան Սըր Սթրաթֆորդ Քանինկ ասպարէզ եկաւ, ամերիկեան դեսպան Պ. Քէրի և Բրուսիական դեսպան Պ. Լը Գոքի օժանդակութեամբ, բողոքելով Մատթէոս Պատրիարքի ընթացքին դէմ⁽¹⁾: Մատթէոս Պատրիարքին համակարծիք էր եպիսկոպոսական եկեղեցւոյ Կ. Պոլսոյ հովիւ, Սաութկէյ եպիսկոպոսը, որ Քանինկի ներկայացաւ Մատթէոս Պատրիարքի հետ և պաշտպանեց այս վերջինին բռնած ընթացքը: Մատթէոս Պատրիարք քաջալերուած 1846 Յունիս 9ին բանադրանքի նոր կոնդակ մը կարդալ կուտայ բոլոր եկեղեցիներու մէջ, որոշելով որ ամէն տարի նոյն օրը կարդացուի այդ կոնդակը:

Քանինկ՝ որ արդէն հակառակ էր Ռուսական ազդե-

(1) Գերմանոս Յունաց Պատրիարքն ալ Լուտերականութիւնը բանադրած ըլլալով յատուկ կոնդակով մը: Քանինկի բողոքին վրայ որ ուղղակի կոչուեալ ներկայացուած էր եւ ոչ թէ Սպարքոսին, պաշտօնանկ եղաւ եւ իրեն յաջորդեց Նիկիոյ Մետրոպոլիտ Մելիտոսը՝ որ նոյնպէս նշանակեց բողոքականները:

ցութեան անմանը, յԱրեւելս, իր Բեթերսպուրկի դեսպան կարգուիլը Ռուս կառավարութենէն մերժուելէն ա՛լ աւելի զայրացած. Ռուսական քաղաքականութենէն վրէժ լուծելու համար, բոլոր ուժովը աշխատեցաւ զօրացնելու բողոքականութիւնը, պաշտպանելով Թուրքիոյ նորակազմ բողոքական եկեղեցին, և անոր անջատ հասարակութիւն մը կազմելուն աշխատեցաւ:

Վերջապէս 1847 Նոյեմբեր 3ին, մինչ Սըր Սթրաթֆօրդ Բանինկ Անգլիա կը գտնուէր, և Լօրտ Գօուլէյ առժամեայ կերպով յաջորդած էր անոր, պաշտօնապէս բողոքականները անջատ հասարակութիւն ճանչցուեցան, և հակառակ Ռուս դեսպան Պուտինէֆի յայտարարութեան շատ շուտով Բողոքականութիւնը Թուրքիոյ սեմէն ներս իր ոտքը դրաւ. Անգլիական քաղաքականութեան յենակէտ մը դառնալով: 1850 Նոյեմբերին տրուած Կայսեր. Ֆէրման մը, որ կը հրամայէր ազգապետի մը ընտրութիւնը Բողոքականաց համար, վերջապէս նուիրագործեց անոնց անջատ հասարակութիւն մը կազմելը: Բայց ասով պայքար չի վերջանար, վասնզի ոսոխները իրենց գործունէութեան շրջանակը հետզհետէ ընդլայնելու հետամուտ էին, թէ՛ կրթական և թէ՛ գրական գետնի վրայ պայքարելով իրարու դէմ, և իրենց զօրութեան և ազդեցութեան պայքարին մէջ, միշտ իրենց հետ տանելով Արեւելքի քրիստոնեաները, որոնք կամ այս կողմ կամ այն կողմ կը յարէին:

Որչափ ատեն որ Պատրիարքարանի վարչութիւնը Ամիրաներու և եկեղեցականներու ձեռքն էր, Հայ պաշտօնական մարմինները Ռուս և կաթոլիկ ազդեցութեանց ենթարկուելու տրամադիր էին, իսկ ընդդիմադիր Խնկաճները աւելի բողոքական ներշնչման տակ էին, ինչպէս կը վկայէ Համլին (էջ 283) սա տողերով.

«Հայ ժողովուրդը արդէն երկու դասակարգի բաժնուած էր: Սեղանաւորներու (Ամիրա) և եկեղեցականներու գէմ էր ժողովուրդը: Բազմականները օգտուեցան այս շարժումէն: Միախռարները ուղղութիւն տուին ժողովուրդին: Բայց Ռուսիա կը ճնշէր էջմիածնայ կաթողիկոսը...»:

Կաթողիկոսները միշտ սիրաշահելու և միացում մը առաջ բերելու կողմն էին, ինչպէս Ֆէրիէր Արքեպիսկոպոսի (1848) ձեռնարկները ցոյց կուտան:

Այս հաւատածաւալական ձեռնարկներուն հետ, հաւասարապէս առաջ կը տարուէր նաև դիւանագիտական պայքարը, որուն մէջ Ռուսիա ամէնէն յաջողակը կը հանդիսանար, ինչպէս ըսինք, Պալթա-Լիմանիի (1849 Մայիս 1) դաշնագրով վերանորոգելով Օրթոտոքսներու վրայ իր ունեցած պաշտպանութեան իրաւունքը: Այս յաջողութիւնները որոնք Թուրքիան պաշտպանելու խոստումով ձեռք կը բերէր Ռուսիա, ընդհատուեցան, բարեկամութիւնը խզուելով, վասն զի Հունգարիոյ ապստամբութեան մասնակցող փախստականները, Թուրքիա ապստանած էին, և Ռուսիա որ Աւստրիոյ օգնած էր ապստամբութիւնը նուաճելու համար, կը պահանջէր որ Սուլթանը արտաքսէ իր երկրէն այդ փախստականները: Ապա-իւլ-Մէճիտ մերժեց այդ առաջարկը, որով խզում պատահեցաւ երկու տէրութեանց միջև:

Ներքին տազնապներ շարունակ անպակաս էին երկրին մէջ, որով Թուրքիա տազնապի մէջ էր, մէկ կողմէն դրացի մեծ պետութեան հետ թշնամացած և միւս կողմէն Գարատաղի ապստամբութեան և այլ ներքին խնդիրներով զբաղած ըլլալով (1853):

Ռուս Օրթոտոքս Պետութեան Թուրքիոյ վրայ ձեռք բերած ազդեցութեան տկարութենէն օգտուելով՝ կաթողիկոսներու պաշտպան տէրութիւնները, Ֆրանսա և Աւստրիա, ուղեցին Ս. Տեղեաց մէջ ձեռք բերել ինչ ինչ

իրաւունքներ զորս յոյնք ըռնաբարած էին։ Այդ եօթը պահանջներէն ամէնէն գլխաւորներն էին, Ս. Գերեզմանին վրայ Պատարագ մատուցանելու իրաւունքը որմէ 1808էն ի վեր զրկուած էին, Ս. Յարութեան Տաճարին գմբէթին նորոգութեանը թոյլտուութիւն, և վերադարձուիլը Բեթլէհէմի եկեղեցիին և մերձակայ երկու մեծ պարտէզներուն, զորս յոյնք գրաւած էին լատիններէն 1757ին, և այլ քանի մը մատուռներու և մասունքներու (1852)։ Եւրոպական Պետութեանց այս պահանջները նկատի առնելու համար նախարարները և օրէնսդէտները Բ. Դրան մէջ ժողով գումարեցին և արդար նկատելով որոշեցին արքունական հրովարտակով վերահաստատել լատինաց իրաւունքները, բայց Մէնչիքով, Ռուսաց դեսպանը, ընդդիմացաւ այս կարգադրութեան; իբր պաշտպան Օրթոտօքաններու թուրքիա մնաց երկու սուրի միջև, սակայն ինչպէս կ'երեւայ, նախընտրեց յարիլ Արեւմտեան պետութեանց, որոնք զինքը կը քաջալերէին և կը թելադրէին մերժել Ռուսիոյ պահանջները։

Արեւմտեան պետութիւնները և Ռուսիա դէմ դէմի կուգան և կը սկսի ծանուցագիրներու փոխանակութիւնը տէրութեանց միջև, որուն առարկան թուրքիոյ համար ներքին, այլ սակայն փափուկ խնդիր մըն էր, որուն կը խառնուէին Եւրոպա՝ կաթոլիկներու և Ռուսիա՝ Օրթոտօքաններու պաշտպանի դերով։

Սակայն դրացի պետութեան մը ոտնձգութիւնը՝ յանուն կրօնի մը որ իսլամութենէն յետոյ ամէնէն աւելի տարածուածն էր թուրքիոյ մէջ, (Պուլկարները, Սերպերը, ու Ռումէններն ալ հաշուելով անշուշտ) ընական է թէ աւելի վտանգաւոր էր և աւելի աղէտաբեր, հետեւաբար, շատ պարզ էր որ, թուրքիա պիտի յարէր Արեւմտեան պետութեանց՝ որոնք կը խոստանային իրեն պաշտ-

պանութիւն, ինչ որ առիթ կ'ընծայէր իրեն ջնջելու իր տկարութեան մէջ տուած, Օրթոտոքաներու պաշտպանութեան իրաւունքը, որուն մնաս հասած կը կարծէր Ռուսիա, Ս. Տեղեաց մէջ լատինաց իրաւունքներ տրուած պարագային, քանի որ անոնք յոյն Օրթոտոքաներէն առնուելով պիտի տրուէին:

Հետեւաբար 1853 Մայիսի սկիզբը իր ձեռք բերած իրաւունքին վճռական հանգամանք տալու համար, կը պահանջէ «հաստատուն եւ անփոփոխ երաշխաւորութիւններ Օրթոտոքս եկեղեցւոյ շահերուն համար»:

Այս խիստ և անգործադրելի պահանջը, կը նետէ Թուրքիան բոլորովին Արեւմտեան պետութեանց դիրկը:

Ասոր առաջին հետեւանքը կ'ըլլայ, Թուրքիոյ վրայ Ռուսական բռնակալ ազդեցութեան տեղ Արեւմտեան հսկողութեան յաջորդելը:

Ռուսաց դէմ՝ Թուրքերը պաշտպանելու համար միայն մէկ բան կը պահանջէին Արեւմտեան պետութիւնները. բարենորոգումներու խոստում և ապա գործադրութիւն, ասով ոչ միայն Արեւելքի Գրիստոնէից, մանաւանդ Օրթոտոքաներու, Ռուսիայէն որ և է ակնկալութիւն սպասելու կամ որ և է միտում ցոյց տալու առիթ չընծայելու, այլ բարեկարգեալ Թուրքիա մը կանգնեցնելով Ռուսիոյ սահմաններուն վրայ, անոր երկրածաւալ քաղաքականութեան և դէպի Միջերկրական և Հնդկաց ովկիանոս հասնելու ջանքերուն արգելք հանդիսանալու համար:

Հետեւաբար, Արեւմտեան պետութիւնները թելադրեցին Թուրքիան, ի պատասխան Ռուսիոյ խիստ պահանջման, անմիջապէս խոստանալ քրիստոնէից արտօնութիւններ, և անոնց կացութիւնը ապահովելու համար բարենորոգութիւններ, որոնք մեծապէս յիշադրանք առնելով փոյթ ունէին Օսմանեան Պետութեան բոլոր քրիստոնեայ

հպատակները Ուստի, 1853 Մայիս 26ին բոլոր ոչ-խալամ հասարակութեանց համար Սուլթանը կը վերանորոգէ իր խոստովանները, անորոշ և տարտամ բառերով խոստանալով կրօնքի և պաշտամանց ազատութիւն և նախապէս տրուած բոլոր առանձնաշնորհմանց պահպանութեան ապահովութիւն⁽¹⁾։ Այդ հրովարտակը հոգեւոր պետերուն հողորդուեցաւ Պալթա-Լիման, Րէշիտ փաշայի ծովեղերեայ ապարանքը, ուր հրաւիրուած էին բոլոր Քրիստոնեայ ազգերու Պատրիարքները և Հրէից Րաբբու-նապետը։

Աս հրովարտակը հաղորդուեցաւ Եւրոպական պետութեանց։

Այժմ գահակալութենէն ի վեր, տնկեղծօրէն բարեացակամ դիտաւորութիւններու և իմ իրական իզձերս իրականացնելու հետամուտ և ինքնակալութեան և վեհապետութեան նուիրական պարտքերը խալիֆայութեան սուրբ պարտաւորութեան չափ լուր կատարող իմ կայսեր, կառավարութիւնս չէ գողցած իր քանքերը նուիրելէ ապահովելու համար իմ ամէն գաղտնարգէ հպատակներուն համար յատուկ զօրեղ պաշտպանութիւն մը և անոնց երաշխաւորելու իրենց կրօնական պաշտամունքը և եկեղեցական դարձերու վարչութիւնը կատարելու համար ամէն ժամանակ տրուած առանձնաշնորհմանց կատարեալ վստիւմը։

Այս խաբըը Հիւնայունին հրատարակումէն անմիջապէս յետոյ, այսինքն ճիշտ երկու օր յետոյ, 1853 Մայիս 28ին, Անգլիոյ դեսպան Լորտ Քանինկ Հայոց և

(1) Իւրաքանչիւր ազգին հոգեւոր պետերուն առանձին առանձին գիրեր տրուած է։ Յակոբ Պատրիարքի զրկուածին պատճէնը կարգացուած է Թուրքիոյ բոլոր եկեղեցիներուն մէջ Գերագոյն և Հոգեւոր ժողովներու կարգադրութեամբ։ Այդ հրովարտակին պատճէնը տես. Մայիս 1853 Յունիսի Թիւրք, ինչպէս նաև Բիւզանդիոն 1909 Հոկտ. 5 ուր Բարգէն Վրդ. իբր նոր յայտնութիւն մը, Էնկիւրիւի վանքէն զանուած, վերստին հրատարակած է այդ հրովարտակը։

Յունաց Պատրիարքարանները այցելելով կը յորդորէ չընդունիլ Ռուսաց պաշտպանութիւնը և վստահիլ Օսմանեան կառավարութեան հանդիսաւոր խոստումներուն, որոնք հպատակներու բարօրութիւնը կ'ապահովէին:

Այս խոստումը, հաշնադրութիւնով նուիրագործելու համար, 1854 Օգոստոս 26ին, 1839ի կիւլհանէի կաթիւնը Հիւսնայունը աւելի ընդլայնուած և կատարելագործուած, իբր նոր Թանգիմաթ, կը հռչակուի, և իբր պաշտօնական յանձնառութիւն կը հաղորդուի Եւրոպական մեծ պետութեանց:

Այս հանդիսաւոր յանձնառութիւնը չգոհացնէր Ռուսիան, որ դրական երաշխաւորութիւն կը պահանջէ Թուրքիոյ Օրթոտոքս եկեղեցւոյ շահերուն համար:

Ճրանսա և Անգլիա կը ստանձնեն Թուրքիոյ պաշտպանութիւնը, 1855 Փետր-Մարտին վերջնագիր զրկելով Բեթերսպօլըկ և Բ. Դրան հետ պաշտօնապէս ղինակցութիւն կնքելով: Այդ առթիւ, Թուրքիա վերստին կը կրկնէ իր յանձնառութիւնները, խոստանալով ամէն հպատակաց օրինաց առջև հաւասարութիւն, պետական պաշտօններու մէջ միայն արժանիքի և ոչ թէ ցեղի և կրօնի նկատառում, քրիստոնէից դատարաններու առջև վկայութեան վաւերականութիւն, խառն դատարաններու կազմութիւն և խաւրանի բարձում:

1855 Մայիսին Բ. Դուռն յայտարարութեան մը մէջ կ'ըսէ.

«Ձկնուորական ծառայութիւնը պետութեան ամէն հպատակաց պարտքը ըլլալով, ոչ-իսլամ հպատակները որոնք չէին մասնակցիր անոր, պիտի տան իրենց բաժինը: Նկատելով իսլամ բնակչութեան թիւը և անոնց զէնք դարձածելու սովորութիւնը, ղկնուորական զօրութեան մեծագոյն մասը պիտի կազմուի իսլամներէ:»

Սակայն ասոնք ամէնը բաւական չեղան արգիլելու սպառնացող պատերազմը՝ նշանաւոր պատմական Դրիմի

պատերազմը, որ երկու տարի տևեց (1854-1856), և որ վերջացաւ երբ Թուրք, Անգլիացի և Ֆրանսացի երեք միացեալ բանակները Սեփաստաբօլի տիրապետելով ստիպեցին Ռուսիան խնդրելու հաշտութիւն:

1856 Փետրուարին սկիզբը, երբ զինակիցները Վիեննայի Վեհաժողովին մէջ կը ստորագրէին Ռուսիոյ հետ խաղաղութեան նախաշաւիղ պայմանները, Կ. Պոլսոյ մէջ արտասովոր հանդիսաւորութեամբ և պերճութեամբ կը հաչակուէր, 1856 Փետր. 6/18ի Խաբքը Հիւնայումը, որ ծանօթ է պատմութեան՝ Իսլամաբի հրովարտակ անուամբ:

Այս հրովարտակը, մեծ պետութեանց Կ. Պոլսոյ դեսպանները ամիսներէ ի վեր տեսած, քննած և որբազրած էին: Այդ ճնոր Թուրքիոյ պայմանագիրը, ուրիշ բան չէր եթէ ոչ մէկ արտագրումը այն յիշատակագրին (memorandum) զոր դեսպաններն տուած էին Բ. Դրան Յունվարի վերջը:

Այս հրովարտակը, իբր յանձնառութիւն, Թուրքիա կրկին հաղորդեց Եւրոպական վեց մեծ պետութեանց, երբ Բարիզի մէջ Վեհաժողով կազմած էին հաշտութեան վերջնական դաշնագիրը կնքելու համար:

Պատերազմին սկզբնապատճառը Արեւելքի քրիստոնեաները ըլլալուն համար, Թուրքիոյ տուած երաշխաւորութիւնները վերջնական դաշնագրին մէջ (1856 Մարտ 18/30) յիշատակուեցան, ինչպէս Գրդ յօդուածին մէջ կը տեսնուի, որ սապէս խմբագրուած է.

«Վեհ-Սուլթանը, իր հպատակաց բարօրութեան համար իր յարստե հոգածութեամբ, Հրովարտակ մը շնորհած ըլլալով, որ անոնց վիճակը բարւոքելով առանց կրօնի կամ ցեղի խտրութեան, կը նուիրագործէ իր վեհանձն մտադրութիւնները իր Տէրութեան քրիստոնեայ ժողովուրդներուն նկատմամբ, և այս մասին իր զգացումներուն մէկ նոր հաւատարմքը տալ կ'ամենալով, որոշած է դաշնագիր

տէրութեանց հաղորդել յիշեալ հրովարտակը, որ ինքնաբերաբար ըզլիած է իւր վեհապետական կամքէն:

Դաշնադիր Տէրութիւնք կը հաստատեն այս հաղորդադրութեան բարձր արժէքը: Բացայայտ է որ առաջ յիշեալ տէրութեանց իրաւունք չի տրուիր հաւաքաբար թէ առանձին միջամուխ ըլլալու Վեհ. Սուլթանին յարաբերութիւններուն իր հպատակներուն հետ, ոչ ալ իր Տէրութեան ներքին վարչութեան խառնուելուն(1):

(1) Այս միեւնոյն յողումին համազօր արժէք մը ունի Պերլինի դաշնագրին 62րդ յօդուածը՝ որ կը վաւերացնէ այս յօդուածը և կը շնչտէ անոր միջազգային հանգամանքը, այս անգամ զէԾ չխնայելով Օսմ. Պետութեան արժանապատուութեան, որ շատ գգուած էր 1856ի դաշնագրին մէջ: Բազմատուփեան համար այս յօդուածը մէջ կը բերենք.

807. 62. — Բ. Դուռը կամք յայտնած ըլլալով պահպանելու կրօնային ազատութեան սկզբունքը, անոր տալով ամենալայն կիրառում, դաշնադիր կողմերը կ'արձանագրեն այս խնդրառու յայտարարութիւնը: Օսմ. Տէրութեանն ո՛չ մէկ կողմը կրօնի տարբերութիւնը մէկու մը զէմ պիտի չկրնայ հանուիլ իբր պատճառ մերժումի կամ անձեռնհասութեան ի մասին քաղաքացիական և քաղաքական իրաւանց գործադրման, հանրային դիրքերու, պաշտօններու և պատիւներու ընդունելութեան, կամ զանազան արուեստներու և ասպարէզներու հետապնդման: Ամէնքն ալ ուռանց կրօնի խտրութեան պիտի ընդունուին վկայութիւն տալու դատարաններուն առջև: Ամէն կրօններու ազատութիւնը ու արտաքին պաշտամունքը պիտի տպահովուին ամէնուն առ հասարակ, և ո՛ր է արգելք պիտի չկրնայ դրուիլ զանազան հասարակութեանց նուիրապետական կազմակերպութեան, ինչպէս և անոնց յարաբերութիւններուն իրենց հոգեւոր պետերուն հետ: Ամէն ազգութեանց պատկանեալ եկեղեցականք, ուխտաւորք և վանականք որ Եւրոպական և Ասիական Թուրքիոյ մէջ կը ճամբորդեն՝ նոյն իրաւունքները, նոյն առաւելութիւնները ու արտօնութիւնները պիտի վայելեն: Պաշտօնական պաշտպանութեան իրաւունքը ճանչցուած է Տէրութեանց գիւնադրատական ու հիւպատոսական ներկայացուցիչներուն ի Թուրքիա Թէ վերոյիշեալ անձերու նկատմամբ և Թէ անոնց կրօնական ու բարեգործական և այլ հոստատութեանց նկատմամբ Ս. Տեղեաց մէջ, և այլուր: Ֆրանսայի ստացեալ իրաւունքները յատկապէս վերապահուած են, և որոշապէս կը յայտարարուի Թէ ո՛ր է անձնագութիւն պիտի չըլլայ իրաց արդի վիճակին Ս. Տեղեաց մէջ: Անօրօգի վանականները, որ երկրէն ալ ըլլան, պիտի պահպանեն իրենց նախկին ստացուածքները ու առաւելութիւնները, առանց ո՛ր է բացառութեան, լիակատար հաւասարութեամբ իրաւունքներու և արտօնութիւններու:

Հետեւաբար, 1856 Մարտ 18/30ի դաշնադրութեամբ վերջնականապէս կը նուիրագործուէր Թուրքիոյ նոր յանձնառութիւնները հանդէպ իր հպատակաց և Թուրքիոյ ստանձնած պարտաւորութիւնները բարոյապէս կ'երաշխաւորէին Եւրոպական վեց մեծ տէրութիւնները որոնք էին Ֆրանսա, Անգլիա, Աւստրիա, Բրուսիա, Ռուսիա և Սարտենիա, որոնք միանգամայն, նոյնիսկ Թուրքիոյ գոյութեանը երաշխաւորներ կը հանդիսանային, միեւնոյն դաշնադրութեամբ խոստանալով պահել Օսմանեան Կայսրութեան անկախութիւնը և երկրին ամբողջութիւնը:

Դարձեալ 1856 Փետր. 6/18ի Խաբըը Հիւմայունը իբր պարտադրեալ հիմնադիժը Օսմանեան Պետութեան իր հպատակներու հետ յարաբերութեանը, և անոնց մարդկային իրաւանց նուիրագործումը, կը ներկայացնէ խիստ շահեկան վաւերագիր մը, արդիւնք օտար մրցակից ազդեցութեանց, որոնցմէ օգտուած են հպատակները: Անիկա նոյն իսկ բուն շարժառիթն էր մեր Ազգ. Սահմանադրութեան և Յունաց Պատրիարքարանի օրէնքին խմբագրութեան:

Սուլթան Ապտ-իւլ-Մէճիտ այդ հրովարտակին հրատարակութեան պատճառը սապէս կը բացատրէր.

«Իմ ամենէն սիրելի բաղձանքս եղած է միշտ ապահովընել ամեն կարգի հպատակներու բարօրութիւնը, որոնք Աստուածային նախախնամութիւնը կայսերական գաւազանին առկը դրած է: Ես կայսերական գահը կ'ըլլէի ի վեր՝ չեմ դադրած ամեն ջանքս ի գործ դնելէ այս նպատակին համար:

Գահութիւն Ամենակարողին, այս անգագար ջանքերս արդէն օգտակար և բաղմնութիւ պատուներ բերին: Որ ըստ օրէ ազգին բարօրութիւնը և տէրութեան երկիրներուն հարստութիւնը աւելնալու զրոյ է: Հիմա փոփոքելով որ իմ կայսրութեան պատուոյն յարմար և քաղաքակրթեալ ազգաց մէջ տէրութեանն ունեցած գիրքին համեմատ վիճակ մը ձեռք բերելու նպատակաւ հաստատուած նոր կանոնագրութիւնները վերանորոգեմ և աւելի ընդարձակեմ, և այսօրուան

որո՞ իմ բաշոր հպատակներուս հաւատարմութեամբը ու գովելի ջանքերովը, և իմ ազնիւ գաշակից մեծ տէրութեանց բարեկամական գործակցութեամբը տէրութեանս իրաւունքները գուրտէն վերահաստատութիւն մը առնելով, որ նոր դարու մը սկիզբ պիտի ըլլայ, կուզեմ, որ տէրութեանս ներքին բարեկեցութիւնն ու զարգացումն ալ աւելցնեմ և բաշոր հպատակներս երջանիկ ընեմ, որոնք իմ աչքիս առջև ամենքն ալ հաւատար են, ինծի հաւատարապէս սիրելի են, և իրարու հետ հայրենակցութեան սերտ յարաբերութիւններով միացած են, ես կ'ազնեմ իմ կայսրութեանս բարեկատրութիւնը որ ըստ օրէ աճեցնելու միջոցները տպահովցնել:

Այս նպատակով կը սահմանէ երեսուն և ութ յօդուածներէ բաղկացեալ հիմնադիւծ մը, — ընդլայնումը 1839ի Խաթիթը Հիւմայունին տրամադրութեանց, — որուն անկեղծ գործադրութիւնը բաւական էր Թուրքիոյ քրիստոնէից բարօրութիւնը ապահովելու: Առանց խոստացուած հպատակաց հաւասարութեան և անխտիր ամէն պաշտօնի գործածուելու (13-14 տրամադրութիւններ), դաստիարակութեան ազատութեան (15), խստի դատարաններու կազմութեան ու դատական և օրէնսդրական վերակազմութեան (16-23), ղինուորական և վարչական հիմնական բարենորոգումներու (24-32) և ծրագրեալ պետական մեծ և անկաշկանդ խորհուրդի մը (34), և դրամատոմներ, ճամբաներ և ջրանցքներ հաստատուելու (35) համար սահմանեալ տրամադրութիւններուն վրայ խօսելու, միայն հպատակ տղգերու ընդհանուր վիճակին և կրօնական պաշտամանց ազատութեան և եկեղեցական առանձնաշնորհներու մասը (2-12) կ'արժէ որ նկատի առնուի, զազափար մը կազմելու համար, այն յանձնառութեան վրայ, որով Թուրքիա դաշնագրական պարտաւորութիւն մը կ'առնէր, քրիստոնէից պարգեւելու դիւրութիւններ, և անգամ մը եւս նուիրագործել այն առանձնաշնորհներ, որոնց կատարեալ կիրառումը միայն կրնար քրիստոնէից դժգոհութիւններուն

վերջ տալ և անոնց մտքէն վերցնել օտար պաշտպանութիւն որոնելու սովորութիւնը՝ որ տեսակ մը տկարութիւն եղած էր։ Այն ատեն պիտի ջնջուէր նաև օտար միջամտութեան պատրուակը որ չկրցաւ ջնջուիլ, այս տրամադրութիւնները՝ եթէ ոչ ամբողջովին, դէթ մեծ մասամբ, դործադրուած չըլլալնուհի համար։

Ահա թէ ինչ էին այդ տրամադրութիւնները.

« Կիւսիսանէի խաթիւր Հիւմայունով և Թանդիմաթին համեմատ կայտերութեան բոլոր հաստատկներուն առանց ազգի և կրօնի խրատութեան՝ իրենց անձին և ընչից ազատհալութեանը և պատուոյն պահպանութեանը համար մեր կողմանէ խոտաացուած երաշխաւորութիւնները այսօր կը վերահաստատուին ու կ'ամրապնդուին. և անոնց կատարեալ գործադրութեանը ու արդիւնաւորութեանը համար ազգու միջոցներ ձեռք պիտի առնուին։

Տերութեան մէջ իմ պաշտպանողական վահանին տակը բնականաւորաբար քրիստոնեայ հասարակութեանց և ուրիշ մահմեդական չեղող կրօնից, իմ նախնիքներէս հինուց ի վեր և ետքերը շնորհուած ամէն հոգեւոր արածութիւնները ու ազատութիւնները պիտի վերահաստատուին ու անխախտ պահուին։

Ամէն մէկ քրիստոնեայ և ուրիշ մահմեդական չեղող հասարակութիւնները, իրենց մէջ՝ իմ բարձր հաւանութեամբ և Բարձրագոյն Դրան հակադրութեանը տակ յատկապէս կազմուած յանձնարարական ժողովի մը ձեռքը, որոշեալ պայմանաժամի մը մէջ պիտի քննեն հիմա իրենց ունեցած արտօնութիւնները ու առանձնաշնորհութիւնները, և ժամանակիս և լուսաւորութեան յառաջագիմութեամբը պէտք եղած բարեկարգութիւնները ու փոփոխութիւնները նոյն ժողովին մէջ խորհելով Բարձրագոյն Դրան պիտի առաջարկեն։

Բարեկիշատակ Ֆաթիհ Սուլթան Մեհմեդին և անոր յաջորդացը կողմանէ քրիստոնեայ հասարակութեանց պատրիարքներուն և եպիսկոպոսներուն տրուած իշխանութիւնները՝ իմ վեհանձն ու բարեւէր դիտաւորութիւններովն ու յան հասարակութեանց անենալիք նոր կացութեանը պէտք է յարմարին։

Պատրիարքներուն այժմեան ընտրութեան կանոնները վերստին քննուելէ ետեւ, իրենց հաստատութեան հրովարտկներուն համաձայն՝ ցկեան անփոփոխ մնալու կանոնը ճշդիւ ի գործ պիտի դրուի։ Պատրիարքները, մետրապօլիտները, արքեպիսկոպոսները,՝ եպիս-

կոպտաները և ռաբրինները (խախաժները)՝ իրենց պաշտօնն սկսելու ժամանակին երգում պիտի ընեն։ Երգման ձեւը Բարձրագոյն Դրանս ու զանազան հասարակութեանց հոգեւոր գլուխներուն մէջ խորհրդով պիտի որոշուի։

Եկեղեցականաց տուած տուրքերը՝ ինչ ձեւ և ինչ տեսակ տուրք կ'ըլլան թող ըլլան՝ պիտի խափանին, և անոնց անգոր որոշեալ եկամուտ պիտի կոպուի Պատրիարքներուն և հասարակութեանց գլուխներուն, և եկեղեցականաց ամէն անգամաց տատիճանին, պատուոյն և կարեւորութեանը համեմատ ռաճիկներ ու թաշակներ պիտի կոպուին։

Զանազան քրիստոնեայ եկեղեցականաց շարժական ու անշարժ ստացուածքներուն բնաւ չպիտի գողուի։ Բայց քրիստոնեայ հասարակութեանց և ուրիշ մահմետական շեղող կրօններուն աշխարհական մատակարարութիւնը՝ նոյն հասարակութեանց եկեղեցական ու աշխարհական անգամներէն ընտրուած ժողովի մը հսկողութեանը տակը պիտի գրուի։

Այն քաղաքներուն, աւաններուն և գեղերուն մէջ՝ որոնց բոլոր ընտկիշները միեւնոյն կրօնքն են, կրօնքի պաշտաման վերաբերեալ շէնքերը, գորոցները, հիւանդանոցները և գերեզմանատունները իրենց տաջի յատակագծին համեմատ նորոգելու բնաւ արգելք չպիտի ըլլաի։ Իսկ նոր կառուցանել պէտք եղած ժամանակը, անոնց յատակագիծը՝ պատրիարքներուն կամ հասարակութեանց գլուխներուն հաւանութիւնը ստանալէն ետեւ՝ Բարձրագոյն Դրանս պիտի ներկայացուին, որ անոնց հաւանութիւն պիտի տայ իմ կայսերական հրամանաւս, կամ որոշեալ ժամանակի մէջ իր գիտողութիւնները պիտի ընէ։

Իւրաքանչիւր կրօն՝ այն տեղերը՝ ուր ուրիշ կրօնք չի գտնուի, իր հրապարակական պաշտամանցը միտին ամենեւին սահմանի տակ չպիտի մտնէ։ Իսկ այն քաղաքներուն, աւաններուն ու գեղերուն մէջ՝ ուր կրօնները խառն են, իւրաքանչիւր հասարակութիւն՝ որոշ թաղի մէջ բնակած ժամանակը՝ կրնայ իր եկեղեցիները, հիւանդանոցները, գորոցները և գերեզմանատունները նորոգել վերայիշեալ պայմաններուն համաձայնելով։ Երբ նոր շինուելու ըլլայ, պէտք եղած հրամանը Պատրիարքներուն կամ հասարակութեանց գլուխներուն ձեռքը պիտի ուղուի Բարձրագոյն Դռնէս, որ կայսերական հրամանաւս հաւանութիւն պիտի տայ՝ թէ որ քաղաքական արգելք մը չգտնուի։

Այս տեսակ ամէն գործերու մէջ կառավարութեան խառնուիլը բոլորովին ձրի պիտի ըլլայ։

Բարձրագոյն Դռնէս ազգու միջոցներ ձեռք պիտի առնէ, որպէս զի ամեն կրօնք՝ որչափ և ըլլայ իր հետեւողներուն թիւը, կատարեալ ազատութեամբ պաշտուի։

Տէրութեանն հպատակներուն որ եւ իցէ մէկ կարգը՝ կրօնի, լեզուի կամ ազգի պատճառաւ ուրիշ կարգէ մը ստորին ցուցնելիք ամէն խտրութիւնները և կոչմունքները՝ ի սպառ պիտի աւրուին տէրութեան ղերարներեալ գրութիւններուն մէջէն. օրէնքները խափա պիտի պատժեն մասնաւորաց կամ տէրութեան պաշտօնատարաց կողմէն գործածուած բոլոր նախատական կամ դաշնելիք անունները կամ կոչմունքները։

Ահա սքանչելի սկզբունքներ, որոնց միայն հռչակուիլը բարոյական ամննամեծ նշանակութիւն ունեցած է հպատակ հասարակութեանց վրայ։ Եթէ անոնք իրագործուէին, այսօր Թուրքիա, քաղաքակիրթ տէրութեանց շարքին մէջ պիտի գրաւէր աւելի կարեւոր և աւելի առաջացեալ տեղ։ Սակայն դժբաղտաբար այս գեղեցիկ սկզբունքները մնուեալ տառ մնացին, և շարունակ Օսմ. պետութիւնը գործ ունեցաւ օտար պետութեանց հետ։ Այսպէս 1860ին Սուրիոյ ապստամբութեան հետեւանօք ղինու զօրութեամբ միջամտութիւն եղաւ և 1861 Յունիս 5ին Լիբանանու ինքնօրէն կառավարութիւնը հաստատուեցաւ Ֆրանսական ազդեցութեամբ, որ յանուն կաթոլիկ Մարոնիներու միջամտած էր այս խնդրոյն։ 1863ին Ջէյթունի խնդրոյն ալ խառնուեցաւ Ֆրանսա, որ այդ պահուն արեւելքի մէջ ամէնէն ազդեցիկ պետութիւնն էր։ 1870ին Ֆրանքօ-Ռուսական պատերազմէն յետոյ, Ֆրանսայի ազդեցութիւնը նուազեցաւ, և Ռուսիա սուիթէն օգտուելով բռնաբարեց ինչ ինչ տրամադրութիւնները Բարիդի դաշնագրին, զորս նուիրագործեցին տէրութիւնք 1871 Մարտ 13ի Լոնտրայի դաշնագրութեամբ։ Ֆրանսա չեզոքացած ըլլալով Արեւելքի մէջ, Անգլիա և Ռուսիա դարձեալ իրարու դէմ կանգնեցան, և Թուրքիա դարձեալ զեղծումներու վիհին մէջ թաւալգլոր շարունակելով իր ընթացքը, միշտ տեղի տուաւ քրիստոնէից դժգոհութեան, որուն հետեւանքը եղաւ 1877էն

1878 Արեւելեան Բ. պատերազմը: Անոր ծագումը, զայն արգիլելու համար ձեռք առնուած միջոցները, և երկու ոսոխներուն պայքարը և անոր քրիստոնեաներու ճակատագրին վրայ կատարած դերը, բացատրել կրնայ շատ հեռունքը տանիլ մեզ⁽¹⁾:

Ինչ որ բոլոր այս ըսուածներէն կը հետեւի բացայայտ-
օրէն, սա է որ, օտար ազդեցութեամբ հռչակուած բարե-
նորոգմանց խոստումները, և այն հրամանները որոնք
նոյնիսկ կը պարտադրէին Պատրիարքարանները իրենց
վարչական-մատակարարական գործերը կարգաւորել և
կանոնաւորել, ոչ նուազ նպաստաւոր շարժառիթ մը նշան-
են Պատրիարքարանի գործերը կանոնաւորելու [մտադ-
րութեամբ մղուած պայքարը սաստկացնելու:

(1) Որոշ գաղափար մը կազմելու համար բաւ է կարդալ Սահմանա-
դրական Թուրքիա (Պատմական ակնարկ) վերնագրով հատուածը 1909ի
Լնդոնի Օրացոյցին մէջ (էջ 175-226), ուր բացատրուած է օտար ազդե-
ցութեան հետեւանքները և Անգլեւուս ազդեցութեան պայքարին ողոր-
դական հետեւանքները, մանաւանդ, մեր, Հայոցս նկատմամբ:

Զ.

ՎԱՐՁԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՆԵՐՈՒ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԻՒՆԸ
ԵՒ ՇԱՐՔԸ

Բեղմնաւոր շրջանի մը սկզբնաւորութիւնն էր Մատթէոս Պատրիարքին ընտրութիւնը և իբր հաշտութիւն երկու հակառակորդ կուսակցութիւններէն՝ Սարաֆներէն և էսնաֆներէն — 16 ամիրաներէ և 14 արհեստապետներէ բաղկացեալ — խառն ժողովի մը հաստատութիւնը 1844 Յուլիս-Օգոստոսի ատենները:

Սակայն դիտելի է թէ, Մատթէոս Պատրիարք, որ մինչև իր ընտրութիւնը ժողովրդեան ընտրելին էր, և որ 1841ի Պատրիարքական ընտրութեան ատեն հակառակ արհեստաւորաց աշխատութեանը չէր կրցած Ամիրայական ընտրելին՝ Աստուածատուր եպ. Կ. Պոլսեցիի տեղ պատրիարքանալ և 1844ին իր ընտրութիւնը ամիրայութեան կողմանէ զիջում մըն էր արհեստաւորաց հանդէպ, երբ իշխանութեան գլուխ անցաւ, ինչպէս սովորաբար դիտուած է, միջին ճամբայ մը բռնելու և երկու կողմն ալ սիրաշահելով իր իշխանութիւնը ամրապնդելու հետամուտ եղաւ:

Այսպէս, առանց ամիրայական գերակշռութեան շնասեւելու, մեծամասնութիւնը ամիրայութեան վերապահուած այդ ժողովը կազմեց, և միտումներ ցոյց տուաւ երկու կուսակցութիւններէն անկախաբար վարել ազգային գործերը, երկու ազդեցութիւններն ալ արհամարհելով:

Մինչև 1846, Պատրիարքարանի գործոց մէջ ամէնէն ազդեցիկ Ամիրան ազգապետ կը համարուէր: Անոր շուրջ

կը համախմբուէին երկրորդական Ամիրաները և Ամիրայից ժողովը, կը կառավարէր ազգային գործերը: Պատրիարքին ընտրութեան և տրոց հաստատման ու բաշխման պարագաներուն մէջ էսնաֆաց գլխաւորներէ և եկեղեցականներէ բաղկացեալ ընդհանուր ժողով մը կը կազմուէր և Ամիրաներու կամքին համաձայն արդէն որոշուած անօրինութեանց ազգային վաւերացում կուտար: Պատրիարքական ընտրութիւնները իսկ շատ անգամ Ամիրաները կը կատարէին առանց ազգային ժողովի: Իսկ եկեղեցական գործերը Պատրիարքը կը տնօրինէր ժողովուրդէն անկախաբար: Ազգին աշխարհական գործոց համար ինչ դիրք որ ունէին Ամիրաները, եկեղեցական մասին նկատմամբ ալ Պատրիարքին այն դիրքը բռնելը պատշաճ և բանաւոր կը համարուէր, Պատրիարքներն էին որ երբեմն ինքնաբերաբար խոհականութիւնը ունեցան ծանր նկատուած կրօնական խնդրոց համար պատկառելի եկեղեցականները ժողովի հրաւիրելու և անոնց կարծիքը առնելու, ինչպէս կաթողիկոսութեան վէճերուն մէջ՝ Պօղոս Ադրիանուպոլսեցի Պատրիարք, և բողոքականութեան խնդրոյն համար՝ 1846 Յունվար 12ին Վրթանէս քհ. Զրթթըլեանը բանադրող կոնդակը պատրաստելու ատեն, Մատթէոս Պատրիարք ըրին:

1845—46ին, այսինքն Մատթէոս Պատրիարքի պաշտօնավարութեան սկիզբը ամէնէն ազդեցիկ Ամիրաներն էին Միսաք և Ճանիկ ամիրաներն, որոնք գերակշիռ դիրք մը ունէին ազգին մէջ, շնորհիւ այն մեծ ազդեցութեան որ կը վայելէին կառավարութեան քով, նախարարներու սեղանաւորը ըլլալով:

Այս տիրական խմբակին հակառակորդ կը հանդիսանար ոչ նուազ հզօր խմբակ մը, որուն մէջ էին Ճարտարապետ Կարապետ ամիրա Պալեան, վառօդապետ Պօղոս պէյ Տատեան, Գէորգ պէյ Նրամեան, Մկրտիչ ամիրա Զէզայիրեան, և Յակոբ Էֆէնտի Կրճիկեան:

Այս երկրորդ խմբակը տակաւին նոր դիրք կը գրաւէր և իրենցմէ շատերը աւելի իրենց ազդեցութիւնը շեշտելու հետամուտ էին, իսկ Կրճիկեան՝ իր ժամանակին առաջացեալ միտքը, այդ հակառակութիւնը կ'ուզէր գործածել Պատրիարքարանի մէջ կանոնաւոր վարչութիւն մը հաստատելու ի նպաստ։

Մատթէոս պատրիարք, տիրող տարրին՝ այսինքն Միսաք ամիրայի խմբակին, ուժ տուաւ, քանի որ արդէն ինքն պաշտպանեալն էր այդ խմբակին։

Սակայն պաշտօնի մտնալէն քիչ յետոյ, Մատթէոս Պատրիարք սկսաւ սանձարձակ գործել, առանց Ամիրաներու հետ խորհրդածութեան, տնօրինելով վարչական ամէն գործ։ Հետեւաբար Ամիրաներ յուսախաբ եղան, և զզջացին ժողովուրդին բողձանաց տեղի տալով զինքը ընտրած ըլլալնուն համար։

Անհամաձայնութիւնը աւելի մեծցաւ, երբ Ամիրաները որոշեցին քանի մը առաջնորդներու փոփոխութիւնը, որուն ընդիմացաւ Պատրիարքը, ժողովին մէջ բացարձակ յայտարարելով թէ աշխարհականները չեն կրնար խառնուիլ հոգեւոր իրերու. զանոնք հոգալ, քննել, կարգադրել, պատժել և ամուսնութիւնները կատարել եկեղեցականներուն իրաւունքն է և ոչ թէ աշխարհականաց։ Նոյնպէս Մատթէոս Պատրիարք կը պնդէր թէ Պատրիարքական իշխանութեան հոգեւոր իրաւասութիւնն էր առաջնորդները անուանել, գաւառացւոց խնդրանաց և համահաճութեան վրայ, որոնք կրնան յականէ յանուանէ մէկը խնդրել, և Պատրիարքը անոնց խնդրանքը և համակամութիւնը և ընտրեալներուն արժանաւորութիւնը նկատի առնելով եկեղեցական կանոններու համաձայն զարժանը կը տնօրինէ։ Իսկ եթէ քաղաքական վէճ մը և խնդիր մը պատահի, կամ տէրութենէն հրաման մը, կամ ազգային կալուածներու յափշ-

տակութիւն մը կամ տնանկաց և հիւանդանոցներու և դպրոցներու մատակարարութեան վերաբերեալ ըսն մը տեղի ունենայ, այն ատեն միայն Պատրիարքը Ամիրաներու ժողովը գումարելով անոնց խորհուրդով շարժելու և օժանդակութեանը դիմելու պարտաւորեալ ըլլալը կը յայտնէր, իսկ հոգեւոր գործերու համար Ամիրաներու միջամտութիւնը իսպառ չէր ընդունէր։

Պատրիարքին այս յայտարարութիւնները գէշ տպաւորութիւն ըրին Ամիրաներուն վրայ, և զայրացուցին զանոնք։ Պատրիարքէն վրէժ լուծելու համար ուղեցին կայսերական հրամանով սահմանափակել Պատրիարքին լացարձակ իշխանութիւնը և զայն ստորադասել իրենց, առանց ժողովին գիտութեանը շարժելու իրաւունքէն զրկելով։

Այն որոշումը Մատթէոս Պատրիարքի երկու ամէնէն ազդեցիկ պաշտպաններուն՝ Միսաք և Ճանիկ Ամիրաներու հակառակօրդ խմբակին, մասնաւորապէս Մկրտիչ Ճէզայիրեանի և Յակոբ Կրճիկեանի, գաղափարն էր, երկու լուսամիտ ու Եւրոպական գաղափարներու սիրահար միտքերու, որոնք կը յուսային կարգաւորել Պատրիարքարանի գործերը։

Սակայն որչափ ատեն որ Միսաք և Ճանիկ Ամիրաները պաշտպան կը կանգնէին Պատրիարքին, կարելի չէր այս գաղափարը իրագործել, սակայն Մատթէոս Պատրիարք անոնց հետ ալ անհամաձայն էր, հլու կամակատար մը չդառնալով այդ ազդեցիկ անձներուն։

Ոմանք⁽¹⁾ կարծեն թէ Մատթէոս Պատրիարքի հոգեւոր գործոց մէջ աշխարհականաց միջամտութիւնը մերժելն է որ պատճառ եղած է Ամիրաները միահամուռն

(1) Որոնց կարծիքն էնաւ Աւետիս Գերպէրեան, տես. Պատմութիւն Հայոց, էջ 319։

մղելու դէպի Պատրիարքական իշխանութիւնը սահմանափակելու դադարաբեր, իսկ այլք⁽¹⁾ այնպէս կը կարծեն

Սեփաննոս Աղաւնի Պատրիարք

Թէ սինչ ինչ դէպքեր պատճառ եղան որ Տ. Մատթէոս Պատրիարք վշտացած Միսաք Ամիրայի, հակառակորդ կողմին յարի։ Ճարտարապետ Ամիրայն և իւր

(1) Ինչպէս Բիւզանդ էֆ. Քէչեան, Տես Պատմութիւն Ազգ. Հիւանդանոցի, Ազգային յիսնամեայ նկարագիր, էջ 92.

խորհրդակիցք յայնժամ Ն. Ամենապատուութեան ստորագրել տուին քաղդիւ մը, որով Կայս. Կառավարութենէն արտօնութիւն կը խնդրուէր Ազգային Հոգեւոր և Գերագոյն Ժողովոց հաստատման։

Սակայն, հոս, հարկ է խոստովանիլ թէ երկու կարծեաց թարգմաններն ալ կարի տնձուկ և սահմանափակ մտածումով մը շարժած են, միայն ազգային վաւերագիրներու ընթացքին հետեւելով, միջաւայրը և անոր մէջ բեղմնաւորեալ գաղափարները ու անոնց ներգործութիւնը բնաւ նկատի չառնելով։

Հոգեւոր ու Գերագոյն Ժողովներու կազմութիւնը փութացնելու համար, կամ անոնց կազմութիւնը այսպէս կամ այնպէս ըլլալուն համար այդ վէճերը և միջադէպերը սքանչելի պատրուակներ էին, սակայն բնաւ բուն պատճառը անոնց կազմակերպութեան։ Այդ պատճառը պէտք էր որոնել ժամանակին ոգւոյն մէջ, որ հսկայ փոփոխութեան մը ենթարկուած էր 1839ին հրատարակեալ Կիւլիանսկի Խաբըր Հիւմայունով և անոր յաջորդող Թանգիւմաքի կարգադրութիւններով, որոնք օտար ազդեցութեան հետեւանք էին, մեծ մասամբ։ Օսմանեան Պետութեան Դրիստոնեայ հպատակներուն վիճակին բարորութիւնը — որ կը պահանջուէր օտարներէն, որոնք տէր կանգնած էին անոնց զանազան հատուածներուն — մասամբ կախում ունէր, իրենց ազգային գործերուն տնտեսութեան կանոնաւոր մէկ ձև մը առնելէն։ Եւ որովհետեւ հոսանքը աշխարհականաց ազդեցութիւնը զօրացնելու կողմն էր, կրթական շարժման հետեւանօք, հետեւաբար, հպատակ ամէն ժողովուրդներու մէջ տեսնուեցաւ միտում մը, խառնուելու Պատրիարքարանի գործոց մէջ։ 1846ին, երբ Րէշիտ փաշա Բ. անգամ, երկրին տազնապալից մէկ վիճակին մէջ, Եպարքոսութեան կոչուեցաւ, երբ Թուրքիա գրեթէ ամէն պետու-

թեան հետ մէջ մէկ խնդիր մը ունէր, և մասնաւորապէս Ռուսիոյ հլու կամակատարը դարձած էր, ճանչցած ըլլալով Օրթոտոքսներու պաշտպանութեան անհանդուրժելի պայմանը, իր ուշադրութեան առարկայ ըրաւ քրիստոնեաներու վիճակը, բնականաբար ամէնէն առաջ սկսելով Օրթոտոքսներէն, որոնց Տիեզերական Պատրիարքին, ռվ գիտէ ինչ ներշնչման տակ 1847ին հրամայուած է երեւելիներէն կազմուած ժողովի մը խորհրդակցութեամբը վարել Ազգային-եկեղեցական գործերը (Արշալոյս Արարատեան Թ. 281, 21 Մարտ 1847)։

Հետեւաբար, շարժումը հասարակաց էր և ձեռք առնուած միջոցները ընդհանուր էին, և այդ ընդհանուր կարգադրութիւններէն զերծ չէր կրնար մնալ Հայոց Պատրիարքարանը, ուր թէև 1844 Յուլիս-Օգոստոսին արդէն կազմուած էր երեւելեաց ժողով մը 16 Ամիրաներէ և 14 արհեստագետներէ բաղկացած, սակայն անիկա առանց պետական գիտութեան և վաւերացման, Մատթէոս Պատրիարք իր անձնական նախաձեռնութեամբը կազմած էր։ Մինչ անկէ առաջ, 1841 Յուլիս 1ին հաստատեալ, 24 արհեստագետներու ժողովը վաւերացուած էր Իրասեով։ Այդ հրամանը սակայն շուտով ետ առնուած է (1841 Օգոս. 14), և վերստին 27 արհեստագետներու վերադարձուած է այդ իրաւունքը (1841 Դեկ. 12) որ հազիւ 10 ամիս կրցած է կեանք ունենալ և դադրած է (1842 Սեպտ. 25), և դարձեալ հին սովորութեան համաձայն վարչութիւնը Ամիրաներուն անցած և պայքարը լուելեայն շարունակուած է, մինչև որ ժամանակին ընթացքին մէջ երկու կողմերն ալ համոզուած են թէ առանց փոխադարձ գործակցութեան, կարելի չէ ազգային գործերը վարել։

Ուստի, շուտով իրաւախոհ եղան, և ծնունդ տուին 1844ի խառն մարմնոյն, որուն գործակցութեամբը վարեց

Պատրիարքարանի գործերը, Մատթէոս Պատրիարք երեք տարի շարունակ:

Մաթէոս Պատրիարք Զուխանեան
(Յետոյ Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց)

Եթէ Պատրիարքը աւելի սանձարձակ գործելու չմիտէր, և եթէ չգժտուէր ազդեցիկ Ամիրաներու հետ, թերեւս Պատրիարքական իշխանութիւնը սահմափակելու խնդրանքը՝ որ Բ. Դրան Պատրիարքարանի գործոց ընծայած ուշադրութիւնէն քաջալերուած ներկայացուցած էին, ընաւ չմատուցանէին:

Յունաց Պատրիարքարանի գործերուն Բ. Դրան միջամտութիւնը, խիստ քաջալերական պարագայ մըն էր, և անկէ է որ թելադրուած, համարձակած են ճէղայիր-

մօտէն ծանօթացած էր կրճիկեանի և 1846ին Րէշիա փաշայի դահլիճին մէջ կը վարէր Արտաքին Գործոց Նախարարի պաշտօնը, իր վարպետին աշխատակցելով, կառավարական գործոց մէջ :

Ինչպէս յայտնի է, այն ատեն Արտաքին Գործոց Նախարարութեան կապուած էին Պատրիարքարանները և Ալի փաշային ալ համամտութիւնը կարեւոր էր կայսրը համոզելու համար :

Կայսրը հաճեցաւ և արտօնութիւնը շնորհեց :

1847 Մայիս 7ին Մատթէոս Պատրիարք և Ամիրաները կոչուեցան Արտաքին Գործոց Նախարար Ալի էֆէն՝ տիի ապարանքը, Էմիրկէն, և հոն կարդացուեցաւ կայսերական հրովարտակը, որով կը հրամայուէր հաստատել երկու ժողովներ Պատրիարքարանի մէջ, մէկը հոգեւորական և միւսը աշխարհական գործոց տեսչութեան համար, Հոգեւոր և Գերագոյն անուններով : Երկու ժողովներու ալ նախագահութիւնը Պատրիարքին կը պատկանէր, Արքունական հրովարտակին զօրութեամբը : Աշխարհականաց ազդեցութիւնը շեշտելու և Պատրիարքին համազօր իշխանութիւնը տալու համար, Գերագոյն ժողովին ընտրութիւնը պիտի կատարուէր այն ժողովէն որ Պատրիարքական ընտրութեան ատեն կը գումարուէր, և որ պատրիարքական փերմանին զօրութեամբը, ազգային գերագոյն հեղինակութիւնը կը ներկայացնէր և ընդհանուր ժողով անունով վաղուց գոյութիւն ունէր : Իսկ հոգեւոր գործերու մէջ ալ աշխարհականաց միջամտութեան իրաւունքը նուիրագործելու և շեշտելու համար, այդ հրովարտակին զօրութեամբը, Հոգեւոր ժողովին ընտրութիւնը տրուած էր Գերագոյն ժողովին :

Գերագոյն ժողովին անդամներն 20 աշխարհականներ պիտի ըլլային և Հոգեւոր ժողովին անդամներն՝

կրօնական գործոց հմուտ 14 եկեղեցական կամ աշխարհական: Գերագոյն ժողովը պիտի հոգար ազգային գործերը և պատշաճ տնօրինութիւնները պիտի ընէր, իսկ Հոգեւոր ժողովը գաւառներէ Պատրիարքարան գրուած եկեղեցական գործերու կարգադրութիւնները պիտի ընէր, առաջնորդներու փոփոխութիւնները և անոնց դատերը պիտի տեսնէր, գաւառներու հարստահարութեանց դէպքերու և ուրիշ ազգերու անիրաւ պահանջմանց մասին իր տեսութիւնները պիտի պարզէր, Պատրիարքին միջոցով, Գերագոյն ժողովին: Երկու ժողովներն ալ երկու տարին անգամ մը պիտի փոխուէին:

Այս հրովարտակին հաղորդուելէն երկու օր յետոյ (1847 Մայիս 9) Մատթէոս Պատրիարք Ընդհանուր Ժողով գումարեց ի Մայր եկեղեցի, որուն ներկայ գտնուեցան ըստ սովորութեան Կ. Պոլիս գտնուող բոլոր եկեղեցականները, Ամիրանները, և արհեստաւորներու զլխաւորները: Անոնց ներկայութեանը կարդացուեցաւ կայսերական հրովարտակը, որուն տրամադրութեանը համաձայն, ձեռնարկուեցաւ Գերագոյն ժողովի ընտրութեան:

Արդիւնքը եղաւ հետեւեալը.

1. Բազմանէս	Տատեան	Վառդապէտ
2. Պօղոս	»	»
3. Կարապետ	Պալեան	Ճառադապէտ
4. Բազմանէս	Սերվերեան	»
5. Միքայէլ	Փիշթիշեան	Սեղամաւոր
6. Մաքսուտ	Սարմեան	»
7. Գէորգ	Երամեան	»
8. Մկրտիչ	Ճէղպիրլեան	»
9. Միսաք	Միսաքեան	»
10. Բազմանէս	Եղիա Չէլէպեան	Հացագործ
11. »	Զօպանեան	Ոսկերիչ
12. »	Սուրէնեան	Ժամագործ
13. Թովմաճան	Մարտիրոսեան	Վաճառական

44.	Աստուածատուր	Սարգսեան	Զուխանի
45.	Քերթրէ	Պաշտպանեան	Խազազ
46.	Սարգիս		Դըրճճը պաշի
47.	Գրիգոր	Թիւյիւղեան	Պէզազ
48.	Կարապետ	Տ. Գրիգորեան	Թիւյիւղեան
49.	Սահակ	Թիւյիւղ Յակոբեան	Քերթրէ
20.	Յակոբ	Կրճիկեան	Պէտ. պաշտպան

Մկրտիչ Ամիրա ճէզայիւրեան

Գերագոյն ժողովին Ատենապետութիւնը և Ատենադպրութիւնը Տիանգամայն, այսինքն Դիւանը, պիտի

վարէր Յակոբ Կրճիկեան, Յունական Պատրիարքին աշխարհական խորհրդականին արուած, Լեօֆեք կամ Լոդոֆեք Խիտղոսով:

Իսկ Հոգեւոր ժողովը կազմուեցաւ սապէս.

1. Յովհաննէս	Եպ. Մովսէսեան	Քարոզիչ Օրթոդոքսի
2. Գէորգ	Վրդ. Փաթուշանցի	Փաթանարդ Երուսաղէմի
3. Յովհաննէս	» Սէթեան	Քարոզիչ Գաղղիական ճաւագի
4. »	» Փափաղեան	» Խառգիւղի
5. Գրիգորիս	» Զօրարարէլեան	» Պալատու
6. Գալուստ	Աքճ	Օրթոդոքսի
7. Գէորգ	» Արծրունի	Խառգիւղի
8. Յովհաննէս	»	Սէթեան Սէլամաշի
9. Պաղատատր	»	» Եկեղ-Մահալլէի
10. Զարարիս	»	Բերայի
11. Գրիգոր	»	Պէշկէթաշի
12. Յարութիւն	»	Ղալաթիոյ
13. Գրիգոր	»	Սամաթիոյ
14. Պաղատատր	»	Պալատու

Հոգեւոր ժողովին քարտուղարներն էին պատուելի Տերոյնց և Կարապետ Տ. Մատթէոսեան Խառգիւղի վարժապետը:

Մատթէոս Պատրիարք, Ընդհանուր ժողովի մէջ Գերագոյն ժողովի ընտրութենէ յետոյ, ատենաբանութիւն մը ընելով, բոլոր ժողովեալները յորդորեց անկեղծ և հաստատուն սիրոյ և միաբանութեան, և հիւանդանոցին տնայնիւններուն և մանաւանդ դպրոցներուն խնամակալութեան կարեւորութիւնը սլարզեց և այլն:

Ընտրութեան արդիւնքը ժողովականներու անուններով Բ. Դրան ծանուցուեցաւ, կայսերական հրովարտակով վաւերացնելու համար: Վաւերացումը կատարուելէ յետոյ, 1847 Մայիս 20ին Գերագոյն ժողովը գումարեց իր առաջին նիստը:

Այս ընտրութիւնը, ինչպէս արդիւնքէն կ'երեւէր, յաղթանակն էր ճէզայիրի-Կրճիկեան խմբակին, մեծամասնութիւնը անոնցմէ և արհեստաւորներէ կազմուած ըլլալով: 1847էն մինչև 1860 Մայիս 24, ազգային գործոց տեսչութիւնը մատակարարուեցաւ Հոգեւոր և Գերագոյն ժողովներու ձեռքով, որոնք միշտ ազգին ներկայացուցիչը համարուած Ընդհանուր ժողովէն կ'ընտրուէին:

Այդ շրջանին, իրարու յաջորդող Գերագոյն ժողովներուն մէջ, օրէ օր աւելի աճած և աւելի զօրացած են ժողովրդական տարրերը: Գաղափար կազմելու համար կ'արժէ ակնարկ մը նետել այդ ցուցակին վրայ:

1849 Օգոստոսին նոր ընտրութիւն կատարուելով Գերագոյն ժողովի անդամ կը կարգուին.

1. Յակոբ	Ալա	Կրճիկեան	Ազգային Երեսփոխան
2. Յովհաննէս	Ամիրա	Տառեան	Վառդապետ
3. Պաշտ	»	»	»
4. Կարապետ	»	Պալեան	Ճարտարապետ
5. Յովհաննէս	»	Սերվերեան	»
6. Միսայէլ	»	Փէշտիմալճեան	Սեղանաւոր
7. Մկրտիչ	»	Ճէզայիրլեան	»
8. Միսաք	»	Միսաքեան	»
9. Ճանիկ	»	Փափաղեան	»
10. Մաքսուտ	»	Սարիմեան	»
11. Գէորգ	»	Երամեան	»
12. »	Ալա	Պարտիզպանեան	
13. Յովհաննէս	n	Եազըճեան	
14. Նիկոզոս	»	Հովիւեան	
15. Մարտիրոս	»	Բարուհանեան	
16. Պետրոս	»	Խօրատանճեան	
17. Պաշտ	»	Եազըճի Պետրոսեան	

Իսկ Հոգեւոր ժողովը կը կազմուի և պաշտօնի կը ձեռնարկէ 1849 Սեպտ. 1ին.

1. Յովհաննէս	Ալքեղ.	Երուսաղէմոյ Փոխանորդ
2. Յակոբ	Վ. Բ. Գ.	Կեսարացի
3. Թադէոս	»	Փոխանորդ Պատրի.
4. Դրիգոր	Բ. Տ.	Օրթագիւղի
5. Երեմիա	»	Խոռգիւղի
6. Դրիգոր	»	Պէշիքթաշի
7. Բարթողիմէոս	»	Սկիւտարի
8. Սահակ	»	Սամաթիոյ
9. Փիլիպոս	»	»
10. Պաղատար	»	Պալատու
11. Յակոբ	Ա. Բ. Տ.	Մայր-Եկեղեցւոյ
12. Յովնէֆ Վարժապետ		Տ. Սահակեան
13. Տէրացու Գալուստ		Տ. Պօղոսեան

1851 Հոկտ. 31 ին նոր ընտրութեամբ Գերագոյն
ժողովը կը կազմուի սապէս.

1. Պօղոս	Ամիրա	Տառեան	Վառդապետ
2. Յովհաննէս	»	Սերգիւրեան	Ճարարապետ
3. Պետրոս	Աղա	Խորասան ճեան	
4. Պօղոս	»	Պետրոսեան	Եղեղնի
5. Յակոբ	»	Կրճիկեան	
6. Նշան	»	Փիշիշեան	
7. Յակոբ	»	Բիւրք ճիւղեան	
8. Աւետիս	»	Պարտիզպանեան	
9. Նիկողոս	»	Միսաքեան	
10. Մանուկ	»	Խափամանի	
11. Կարապետ	»	Թօքապրեան	Եւրպա Թիւմարի
12. Գրիգոր	»	Վիլենեան	»
13. Մարտիրոս	»	Հովիւեան	Ոսկերի
14. »	»	Պէռպէռեան	»
15. Պետրոս	»	Թիւրքալեան	Փոյիցանի
16. Պօղոս	»	Սէմէրճեան	»
17. Յակոբ	»	Նարատունիեան	Հացագործ
18. Մ. Աբրահամ	»	Կիւլպէնիեան	
19. Ենօֆ	»	Տէմիր ճիւղաշեան	
20. Պրն. Պետրոս	»	Խաֆաֆեան	Սահարճի

Եւ Հոգեւոր ժողովը սասպէս .

1. Թագէտ	Վ. Բ. Գ.	Փոխանորդ Պատրիարքական
2. Թովմանէն	»	Խառնակի
3. Մկրտիչ	»	Ստրաֆեան
4. Թովմանէն	»	Պէշկէթաշի
5. Գալուստ	Բ. Զ.	Օրթոդոքսի
6. Գեորգ	»	Մայր-Եկեղեցւոյ
7. Թովմանէն	»	Ս. Խաչ Եկեղեցւոյ
8. Երեմիա	»	Խառնակի
9. Յարութիւն	»	Պալատ
10. Ստեփան	»	Սամթիոյ
11. Գրիգոր	»	Գարակէօմբիւկի
12. Յարութիւն	»	Ղալաթիոյ
13. Պրն. Գալուստ		Տ. Պօղոսեան Ուսումնական
14. Պրն. Գրիգոր Վ. Բ. Գ.		Տ. Յովնանեան Զմիւռնացի

1853 Մայիս 14ին նոր ընտրութիւն կը կատարուի : Այս անգամ Յակոբ Կրճիկեան , որ Հոգեֆէթի պաշտօնը կը վարէր վեց տարիէ ի վեր , կը հրաժարի : Իր հրաժարականը կը մերժուի և կը խնդրուի որ իր պաշտօնը շարունակէ :

Նոր ընտրութեամբ , Գերագոյն ժողովի անդամ կ'ընտրուին . (յիշ. Մարտիոս Կոմիտաս 57-89.)

1. Մաքսուտ	Ամիր	Սարիմեան
2. Գեորգ	»	Երամեան
3. Կարապետ	»	Պալեան
4. Պօղոս	»	Տատեան
5. Թովմանէն	»	Տատեան
6. Պօղոս	Աղա	Աշնանեան
7. Թովմանէն	»	Եղեղեան
8. Գեորգ	»	Պարտիզպանեան
9. Ստեփան	»	Արզումանեան
10. Սահակ	»	Ապրեան
11. Եղեղեաց	»	Եղեղեացեան
12. Մարտիրոս	»	Բարուկեան
13. Կոմիտաս	»	Կոմիտաս
14. Կոմիտաս	»	Կոմիտաս

13.	Բարժ ուղիմէսս	Աղա	Եռասու ֆեան
14.	Յակար	»	Պէշիկթաշլէան
15.	Մելքիսէդ	»	Ոսկերիչ
16.	Մ. Էդնա	»	Ոսկերիչ
17.	Յակար	»	Տամաս Ղազար
18.	Խաչատուր	»	Հաջագործ

Իսկ Հոգեւոր ժողովի անդամ կը կարգուին .

1.	Թագէսս	Եպ.	Պատ. փոխանորդ
2.	Կարապետ	Վրդ.	Երեսօղէմի փոխանորդ
3.	Յովհաննէս	»	Քարոզիչ Խառգիւղի
4.	Յովհաննէս	»	» Պէշիկթաշի և Գաղկիւնեանքի
5.	Իգնատիոս	»	» Պէյօղլուի
6.	Գալուստ	ԱքՏ.	Օրթագիւղի
7.	Գէորգ	»	Մայր Եկեղեցւոյ
8.	Յովհաննէս	»	Ս. Պաշի
9.	Երեմիա	ՔՏ.	Խառգիւղի
10.	Յովհաննէս	ԱքՏ.	Սամաթիոյ
11.	Գրիգոր	»	Գարաիէօմբիւկի
12.	Յարութիւն	ՔՏ.	Ղալաթիոյ
13.	Յարութիւն	»	Պալատու
14.	Աթանաս	»	Մայր Եկեղեցւոյ

Կանոնաւոր երկամեայ շրջանը բոլորելէ յետոյ, 1855 Յունիս 30ին, Ընդհ. ժողովը կ'ընտրէ նոր Գերագոյն ժողով մը սապէս .

1.	Սահակ	Աղա	Ադր. Տեղագալ Ազդ. Երեւոթանի(1)
2.	Կարապետ	Ամբաս	Պալեան
3.	Յովհաննէս	»	Տառեան
4.	Պողոս	Աղա	Աշնանեան
5.	Նիկողոս	»	Միսաքեան

(1) Կրօնական Եւրոպայ մեկնած ըլլալով հանդերձ, տակաւին զինքը կը պահեն Էթոֆէթի պաշտօնին մէջ և իրեն տեղ տեղակալ զնելով կը բաւականան :

6.	Եռզուպ	Ազա	Եռզուպեան
7.	Յակոբ	»	Նորատունկեան
8.	Յակոբ	»	Մուպաշեաճեան
9.	Յարութիւն	»	Բինկեանցի
10.	Թովմաճան	»	Գայսէրլեան
11.	Գրիգոր	»	Մարկոսեան
12.	Գրիգոր	»	Աղաթոնեան
13.	Յովհաննէս	»	Սաւրէնեան
14.	Նշան	»	Րէիզեան
15.	Գալուստ	»	Կոստանդեան
16.	Գրիգոր	»	Թիւյոիւղեան
17.	Գէորգ	»	Փանոսեան
18.	Աւետիս	»	Եռզմաճեան
19.	Յակոբ	»	Զօլաքեան
20.	Միքայէլ	»	Ղաւրուեան

Իսկ այս Գերագոյն ժողովը, 1855 Յուլիս 7ին կ'ընտրէ Հոգեւոր ժողովը սա անդամներով.

1.	Սարգիս	Եպ. Ագրիանուպոլսեցի
2.	Յովհաննէս	Վրդ. Քարոզիչ Խառգիւղի
3.	Յարութիւն	» Փոխանարդ Մշոյ Ս. Կարապետի
4.	Իգնատիոս	» Պէյօղլուի
5.	Մկրտիչ	» Խրիմեան
6.	Գալուստ	Աբհ. Օրթոգիւղի
7.	Գէորգ	» Մայր Եկեղեցւոյ.
8.	Յովհաննէս	» Ս. Խաչ Եկեղեցւոյ
9.	Փիլիպպոս	» Սամաթիոյ
10.	Գրիգոր	Իհ. Պէշկեթաշի
11.	Մաղաքիա	» Պալաթու
12.	Գրիգոր	» Խառգիւղի
13.	Գրիգոր	» Սամաթիոյ
14.	Պատ. Գրիգոր վրժ.	Տ. Յովնանեան

Այս երկու ժողովները չեն կրնար բոլորել կանոնաւոր երկամեայ և մէկ ու կէս տարուան պաշտօնավարութենէ

մը Վերջ, կը կազմաւորուին: Ընդհ. ժողովը 1856 Նոյեմբեր 16ին կ'ընտրէ երկու ժողովները:

Գերագոյնին անդամ կ'ըլլան.

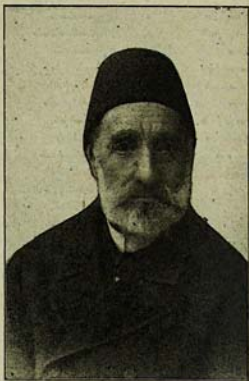
1. Գրիգոր	Էֆէնտի Մարկոսեան Փոխ. Աղգ. Երեսփ.ի
2. Աւետիս	Աղա Պարտիզպանեան
3. Պօղոս	» Աշնանեան
4. Աւետիս	» Միսաքեան
5. Յակոբ	» Նարատուհեան
6. Յովհաննէս	» Այվատեան
7. Յարութիւն	» Դաբամաճեան
8. Մինաս	Էֆէնտի Մինասեան
9. Արիստակէս	» Աթուհ Տիւրքի
10. Թովմաճան	Աղա Գայուէրլեան
11. Մինաս	» Թօղաթլեան
12. Յարութիւն	» Բինկեանցի
13. Յովհաննէս	» Սուրէնեան
14. Գալուստ	» Կոստանդեան
15. Գրիգոր	» Աղաթանեան
16. Սահակ	» Փէշաբաշեան
17. Գէորգ	» Փանոսեան
18. Աւետիս	» Եազմաճեան
19. Գէորգ	» Մըրմըրեան
20. Յակոբ	» Տամատ

Իսկ Հոգեւորին անդամ կ'ըլլան.

1. Յարութիւն	Մղրգ. Պատ. Փոխ. (Վեհապետեան)
2. Սահակ	Վրգ. Երուսաղէմի Փոխանորդ
3. Յովհաննէս	Մղրգ. Խառփւղի
4. Պօղոս	» Քաթողիչ Ս. Խաչի
5. Իգնատիոս	Վրգ. Պէյօղլուի
6. Գրիգոր	» Եէնի-Դաբուի
7. Գէորգ	Աբհ. Մայր Եկեղեցւոյ
8. Գալուստ	» Օրթաքիւղի
9. Պաղատաար	» Պալատա
10. Յովհաննէս	» Ս. Խաչի

11.	Երեմիա	Քհն. Խառնիկ
12.	Փիլիպոս	Աքհ. Սամաթիայ
13.	Գրիգոր	Քհն. Պէշիքթաշի
14.	Յարութիւն	» Ղալաթիայ

Այս երկու ժողովները կը լրացնեն իրենց երկամեայ շրջանը և 1858 Նոյեմբերի վերջը Լնդանուր ժողովով

Յոգոր Սերգիւն

կը կատարուն միանգամայն Գերագոյն և Հոգեւոր ժողովներու ընտրութիւնը :

Առաջինին անդամ կը կարգուին .

4. Մերիճան	Ամբաստան	Փափազեան
2. Նշան	»	Փիշիշեան
3. Աւետիս	Ազատ	Պարաիզպանեան
4. Յակոբ	»	Մուկայեանեան
5. Թորոս	Պէշ	Գիտակ (Թորգմ. Արք. Կաւարանի)
6. Գրիգոր	Ազատ	Պապայեան
7. Սերգիշէն	Էֆէնտի	
8. Մանուկ	Ազատ	Արշանեան
9. Մ. Կարապետ	»	Պատմաշեան
10. Գրիգոր	»	Թաքաթլեան
11. Սիմոնիկ	»	Նարատունեան
12. Մարտիրոս	»	Հովհանեան
13. Մելքիսեդ.	»	S. Եղիազարեան
14. Խաչիկ	»	Ալեանազեան
15. Պետրոս	»	Թիւրեքեան
16. Յակոբ	»	Տամատ
17. Բեդրաք	»	Ալեանազեան
18. Ղազարոս	»	Ալիքսանեան (Մանիֆարուսանի)
19. Ճանիկ	»	Գալաթեան (Մահարանի)
20. Մ. Թէոփիլէ	»	(Գալաթ)

Երկրորդին անդամ կ'ըլլան .

1. Սարգիս	Արքեպ.	Արքիանուկոյեան
2. Յովհաննէս	Վրդ.	Սեթեան (Փախանարդ.)
3. Սահակ	»	Երուսաղէմի Փախանարդ.
4. Պողոս	»	Պետրոսեան
5. Անդրէաս	»	Ղարակէօմբիւկի
6. Յովհաննէս	»	Ղալաթի
7. Իգնատիոս	»	Ոսկերիշեան(1)
8. Գէորգ	Աբշ.	Մայր-Եկեղեցւոյ
9. Գալուստ	»	Օրթադիւղի
10. Յովհաննէս	»	Ս. Խաչի

(1) Աւելի ծանօթ Գալուստեան անունով և Պէյօղլուի քարոզիչ, լեւոյ վանայ առաջնորդ և Պատրիարք Կ. Պոլսոյ:

11.	Մ 8-վ.	Քհ.	Մայր-Եկեղեցւոյ
12.	Երեմիա	»	Խաղիւղի
13.	8-վ Տանէս	»	Հիւճքեարպէյնտեան Պալատու
14.	Արիստակէս	»	Սամաթիոյ

Այս երկու ժողովներուն պաշտօնավարութեան սկիզբը, առաջին անգամ կանոնաւոր Ատենագրութիւն կը հաստատուի, Սերովիչէն էֆէնտիի առաջարկութեամբ, Գերագոյն ժողովի ատենադպրութեան պաշտօնը յանձնուելով Ստեփան Արսլանեանի, որ այդ պաշտօնը կը վարէ 1859 Յունուար 2էն մինչև Մարտ: Իրեն կը յաջորդէ 1860 Փետրուարին, Սերովիչէ վրդ. Արարատեան:

Գերագոյն և Հոգեւոր ժողովներու շրջանը կը փակուի 1860 Մայիս 24ին, երբ կը հաստատուի Ազգ. Սահմանադրութիւնը, և նոյն օրը իսկ կը կարգուին առժամեայ Կրօնական և Քաղաքական ժողովներ, որոնք Սահմանադրական շրջանի առաջին վարչութիւնը կը ներկայացնեն:

Ե.

ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԻՒՆԸ

Իրարու յաջորդող Գերագոյն ժողովներու մէջ, դերադանցապէս կ'աճի հետզհետէ ժողովրդական և դարգացեալ տարրերը:

Երկու նշանակելի պատահարներ, Արեւելքի մէջ, մեծ ազդեցութիւն ունեցան:

Առաջինը՝ 1848ի Յրանսական նոր յեղափոխութիւնն էր, որ երկրէ երկիր անցաւ, Բրուսիոյ, Աւստրիոյ և Սպանիոյ մէջ արձագանգ գտաւ, Դանուբեան իշխանու-

թեանց մէջ իր ազդեցութիւնը ցոյց տուաւ, և Արեւելքի ժողովուրդները յուսադրեց, քանի որ անոնք իրենց շուրջը արդէն տեսեր էին Եւրոպայի օժանդակութիւնը Յունաստանի անկախութիւնը կանգնեցնելու և Դանուբեան իշխանութիւնները և Սերպիոյ ինքնավարութիւնը կազմելու համար:

Երկրորդը՝ Խրիմի պատերազմն էր (1854-56), որ Թուրքիոյ ամբողջութիւնը պահելու պատրուակով մղուեցաւ ընդդէմ Ռուս ոտնձգութեան, և որ սակայն ամենամեծ յեղաշրջման մը ենթարկեց Թուրք պետութիւնը և իրեն հպատակ քրիստոնեայ ժողովուրդներու ճակատագիրը և կեանքը:

Արեւմտեան պետութեանց պաշտպանութիւնը խորապէս կը ներգործէր Թուրքիոյ վրայ, նախ սերտ յարաբերութեան դնելով Եւրոպան Թուրքիոյ հետ: Այդ առթիւ, առեւտրական և տնտեսական յարաբերութիւնները կը զարգանան և առաջ կը բերեն բարերար ազդեցութիւն մը, որ կուգայ լրացնել այն շարժումը, որ պետութիւնը իր վարչական կազմին, հանրային կրթութեան, և հանրօգուտ շինութեանց գործերուն մէջ, ներմուծել կ'ուզէր, Եւրոպական պետութեանց նմանութեամբ:

Եւրոպայի ընծայած պաշտպանութիւնը և զինու զօրութեամբ օգնութիւնը, հսկողութեան իրաւունք մը կը ստեղծէր Թուրքիոյ վրայ, ինչ որ կը յուսադրէր Արեւելքի քրիստոնէութիւնը, քանի որ Եւրոպական թելադրութեանց արդիւնքը, գէթ խոստումներու շարքով մը, կը տեսնուէր:

Եւ 1856 Փետր. 6/18ի Ըսլահաթի հրովարտակը, այդ տեսակէտով կը կատարէր ամենանշանակելի դեր և 1848ի գաղափարները Ֆրանսայէն Հայոց փոխանցող Բարիզ ուսած երիտասարդները իրենց ազդեցութիւնը զգալի կ'ընէին կամաց կամաց, մեծապէս օգտուելով

այդ հրովարտակէն, որ ձեռնառու էր իրագործելու համար ազգային ներքին բարենորոգմանց ծրագիրը:

Առանց մտնելու այս շրջանին դէպքերուն մանրամասնութեանը⁽¹⁾, քանի մը պատահարներու յիշատակութիւնը ցոյց պիտի տայ ժողովրդային տիրապետութեան նուիրագործումը և հիներու և նորերու պայքարին ընդհանուր և գլխաւոր գիծերը:

Հոգեւոր և Գերագոյն ժողովներու կազմութեամբ, որով ազգային իշխանութեան մէջ, վերջ կը տրուէր Պատրիարքական միապետութեան, միանգամայն կը ջնջուէր Ազնուապետութեան ազդեցութիւնը, վասնզի Ամիրաներու Պատրիարքարանի գործերը վարելու առանձնաշնորհ կը ջնջուէր, և Ամիրա ու ժողովուրդ կը հաւասարէին իրարու միեւնոյն իրաւամբ և պատասխանատուութեամբ ազգային գործերը վարելու կոչուելով, և միւս կողմէն ստորադասուելով ժողովուրդին ներկայացուցիչ մարմնոյն — Ընդհանուր ժողովին — որուն ընտրութեամբը միայն կրնային պաշտօնի ձեռնարկել, մինչ առաջ՝ երբ որ իրենց քմահաճոյքը ուզէր:

Այսնորութիւնը առաջ բերեր էին Ամիրաները, իրենք ալ գործակցելով ժողովուրդին, սակայն անիկա գործադրութեան դրուելէն յետոյ, շուտով յուսախաբեղեր էին, վասնզի Պատրիարքը նոր ստեղծուած կացութեան վրայ հիմնուած արհամարհել սկսած էր Ամիրաները և անոնց դէմ կանգնած էր:

Հետեւաբար, պայքարին նշանը տրուեցաւ: Ամիրաները՝ մանաւանդ հիները, Ճանիկ և Միսաք ամիրաներու

(1) Կը յանձնարարենք այս մասին որոշ գաղափար մը կազմելու համար կարգալ Ընդարձակ Օրացոյց 1901ի էջ 217-258, ուր շատ խզմնութէն ներկայացուած է դէպքերու յաջորդութիւնը, և Աւետիս Պէրպէրեանի Հայոց Պատմութեան 295-389 էջերը, ուր շատ անգամ կարեւորը զանց առնուած է անկարելոր մանրամասնութեանց տեղ տալու համար:

և իրենց հետևորդներու խմբակը, որոնք վարժուած էին իրենց ամէն կամքը գործադրուած տեսնել, անձնական պատճառներով գժտուած ըլլալով Մատթէոս Պատրիարքին հետ, զայն տապալել աշխատեցան։ Սակայն Մկրտիչ Ծէղայիրեան, Յարութիւն Երկանեան, Մաքսուտ Սարխմեան, Միքայէլ Փիլմիշեան, և Պետրոս Բիւրքճի-խանլեան և իրենց գաղափարակիցները ընդդիմացան և Մատթէոս Պատրիարք մնաց իր պաշտօնին վրայ։ Սակայն այս կուսակցութիւնն ալ օր մը գժտուեցաւ Պատրիարքին հետ, վասնզի Ծէղայիրեան անհատապէս գժտեցաւ Պատրիարքին հետ, և իբր սեղանաւոր՝ Եպարքոս Բէշիտ փաշայի, Յակոբ Կրճիկեանի օժանդակութեամբը յաջողեցաւ հրաժարեցնել Պատրիարքը, հնօրեայ ամիրական ընթացքով մը, որ զայրացուց ժողովուրդը։

Մատթէոս Պատրիարք, 1848 Հոկ. 1ին, ներկայացուց իր հրաժարականը և ընդունուեցաւ։ Հոկտեմբեր 7ին երբ Ամիրաները ժողովուած էին Պատրիարքարան, Արտաքին գործոց նախարարին քարտուղարը՝ Եպարքոսի մէկ հրամանագիրը հաղորդեց որով կը հրամայուէր ձեռնարկել Պատրիարքական ընտրութեան։ Ժողովուրդը հոն ցոյց տուաւ թէ այլեւս կացութեան տէր ինքն էր, առաջնորդութեամբ Գինեպան Իսքէնտէրի, խուժելով Պատրիարքարան և Մայր եկեղեցի, և պահանջելով որ կամ Մատթէոս իր պաշտօնը շարունակէ կամ Յակոբոս վերընտրուի։

Ժողովրդային այս յուզման առջև, առաջին անգամ ըլլալով Ամիրաները սահմակած՝ Մեծ տիրապետին՝ Ժողովուրդին, կամքը կատարեցին Յակոբոս Պատրիարքը ընտրելով։

Թոքատէն Նոյեմ. 1ին Կ. Պոլիս հասնելով պաշտօնի ձեռնարկեց։ Իր տաքը տարուան պաշտօնավարութիւնը, իբր 13 տարիներու փոխանցման շրջանին ամէնէն շահեկան ժամանակամիջոցը, անով նշանաւոր եղած է, որ

ազգային երկու որոշ խմբակցութեանց առաջին բաղխում-
ները այդ շրջանին կատարուած են :

Յակօբոս Պաարխար Սեբոբեան

Զօրայեանի «Յիսուսի վարուց համառօտ պատմութիւնը» (1849) անուն գործին շուրջը ելած աղմուկը և և Տերոյենց-Շահնազար հաւատաքննական վէճը (1851), Աշխարհաբարի դէմ պայքարը՝ մասնաւորապէս Ուղղախօսութեան հրատարակութենէն յետոյ, (1853-55) նշաններն են ժամանակին, և առաջին ու գլխաւոր պայքարներն, որոնք ամէն ազգի բարեկարգական և վերանորոգչական շարժումներու մէջ, խնդրոյ առարկայ եղած են :

Դատական միտքին ու անկաշկանդ մտածութեան պայքարը, հին ու նոր լեզուներու կռիւը, և դատաւարակութեան կղերական և աշխարհիկ հոսանքներու մէջ տարուբերիլը, բոլոր երկիրներու և աշխարհի ամէն կողմերուն մէջ դարաւոր պայքարներն են, որ նորերը և հիները շարունակ մղած են իրարու դէմ:

Այդ կռիւը բնական է թէ ուժգին ու զօրաւոր պիտի ըլլար, վասնզի դատաւարակութեամբ և մտքով լուսաւորեալ անձերը կը խառնուէին օրուան գործերու, կամ կը միտէին հասնելու ազգային կարօտութեանց և պէտքերու:

Արդէն Բարիդի Արարատեան ընկերութեան նպատակն ինչ էր. — Հասնել ազգին կարօտութեանց: Եւ ինչ բանի կարօտ չէր այս ազգը: Երբ, 1848էն սկսեալ, հետըզհետէ ուսանողներու խումբեր, 1848ի յեղափոխութեան զաւակները, իրարու ետեւ հասան Կ. Պոլիս, արդէն Կ. Պոլսոյ Հայերը իրենց սեպհական ուժերովը և Ճէզայիրլեանի մը և Կրճիկեանի մը նախաձեռնութեամբը, 1847էն ի վեր ստացած էին քիչ շատ կազմակերպութիւն, գէշ ազէկ ժողովներ կային, որոնց մէջ Կրճիկեանի, Աղաթոն Մկրտիչի և Գրիգորի, և Սերվիշէնի պէս անձեր կը տեսնուէին: Այդ երիտասարդները գործի խառնուեցան, 1848ի փրկարար դադափարները ազգային գործոց մէջ կիրարկելու հաստատ մտադրութեամբ: 1848ին Նիկողոս Պալեան Կ. Պոլիս դարձած էր, երբ 1851ին Կ. Պոլիս հասաւ նաև Տոք. Նահապետ Ռուսինեան, որ տասնեւմէկ տարի Բարիդ բնակած և հոն դատաւարակուող երեք ուսանողական խումբերու միութեան գիծը եղած էր: 1848ին Բարիդ խցկուած խումբը տակաւին հոն էր, երբ ինքն կուգար Կ. Պոլիս և կը հաստատուէր Սկիւտար ուր պատրաստ կը գտնէր Եազըճի Պողոսի տան մէջ դատաւարակուած երիտասարդները և իր մտերիմը՝ Նիկողոս

Պալեանը, որուն հետ արդէն Բարիզի մէջ հիւսած էր երազներ, ազգին համար: Կրթական շարժումը և ժողովրդական խլրտումները սկսած էին. պէտք էր առաջ վարել գործը: Սակայն շատ քիչ էին իրենք, ասանկ հսկայ գաղափար մը գլուխ հանելու համար:

Երեք հոգի էին մասնաւորապէս ազգային վերականգնութեան գաղափարին ամենաջերմ սիրահարները, Նիկողոս Պալեան, Նահապետ Ռուսինեան, Գրիգոր Օտեան, երեքն ալ գերազանցապէս պայծառ իմացականութիւններ, որոնց երիտասարդական եռանդը չափաւորող խոհականութեան ոգին էր Պօղոս Օտեան, ինչպէս կ'ապացուցուի, 1879ին Գրիգոր Օտեանի գրած սա տողերէն.

«Շատ են որ Սահմանադրութեան հեղինակութեան պատիւը իրենց կը սեպհակոնեն, արդարութեան պարտք է ըսել թէ ի սկզբան երեքէին որ հեղինակեցին ու քաղաքացիական զայն իրենց մի միայն խորհրդակից ու քաջալեր ունենայով, զոր միմ ամենեւնի աւելի իրաւունք ունէր սիրելու և զոր կը սիրէին երեսն ալ, հայրն Օսեան(1). ու շատ ժամանակ գարձեալ քննարկէ իրենք քիչ-ւոր՝ ազգին մեծ ու զօրաւոր մասին գէտ, մինչև որ Լեզեան եղան, ապա բռնակ. և հռոկ ուրեքն ազգն ամբողջ եղաւ Սահմանադրական:»

Արարացեան ընկերութեան նպատակին համաձայն մտադրած էին ազգային ամէն տեսակ կարօտութեանց հասնիլ և զանոնք լրացնել կամ բարեփոխել.

«Այն օրերուն՝ Ազգը վարչութեան պէս բան մը ունէր, լեզուի պէս բան մը ու գործոցի պէս բան մը: Սգբա՛ ձեռն արկին կերպարանել ալս երեք բաները որ երեք էական պայմաններն են ազգային յառաջդիմութեան:»

(1) Այդ երեքը Օտեան, Ռուսինեան և Պալեան ըլլալը կը բացատրատուի աւելի վերը գրածներէն՝ ուր իր երկու ընկերներուն նկարագիրը մէջ կը բերէ (Տես Առաջարան Ռուսինեանի Փիլիսոփայութեան Դասագիրքին:)

Այս երեք խնդիրներն ալ կապուած և զօդուած էին Պատրիարքարանի իշխանութեան:

Ազգային վարչութիւնը, նոյնինքն Պատրիարքարանն էր. անոր տէրն էին հիները, Ամիրաները և պահպանողական կղերը: Դպրոցները նմանապէս կապուած էին Պատրիարքարանին և անոր իշխանութեան տակ էին: Կը մնար լեզուն և գրականութիւնը, որ թէև ամէնէն զօրաւոր ազդակն էր և դիւաւոր ճամբան ձեռք բերելու միւս բոլոր բարեկարգութիւնները և յեղաշրջութիւնները, զորս իրագործել կ'ուզէին այդ լուսաւորեալները, սակայն ան ալ կաշկանդուած էր, վասնզի Օսմանեան պետութիւնը իւրաքանչիւր ազգի հոգեւոր պետերուն վստահած էր, նոյն ազգին բոլոր հրատարակութեանց վրայ հսկողութիւն ընելու իրաւունքը: Այդ իրաւունքին վրայ հիմնուած, Հայերէն գիրքերու հեղինակները, պարտաւորուած էին մինչև 1865 — ուր Օսմանեան կառավարութիւնը տապաքական օրէնք հրատարակելով իր ձեռքերուն մէջ կենդրոնացուց այդ իրաւունքը — նախապէս Հայոց Պատրիարքէն հրաման առնել և ապա հրատարակել իրենց գործերը, նշանակելով վրան միշտ «հրամանով... Պատրիարքին» բացատրութիւնը, նման Մեարիֆ Ահաթեքի Աքլիկէի ռուխսասքնամակի իյե քապ օրունըջ տր» բացատրութեան, որ 1865էն մինչև 1908 Յուլիս պարտաւորիչ էր: Հետեւաբար, այս ճամբան ալ մասամբ փակուած էր, քանի որ Պատրիարքները իրաւունք ունէին արգիլելու որեւէ գիրք, և առանց հրամանի տպուած պարագային զայն կառավարութեան միջոցաւ հաւաքել տալու. ինչպէս Զօրայեանի Վեհապետի վարուց պատմութիւնին համար ըրած էր Յակոբ Պատրիարք, հակառակ անոր որ նախապէս արտօնած էր:

Սակայն անոնք չկասեցան և չվարանեցան. գործելու որոշումը շատոնց տուած էին Բարիզի մէջ: Անգղի,

առաջին բառն էր զոր արտասանեցին Պալեան ու Ռուսինեան, երբ միացան սոյն տողերս գրողին հետ՝ որ էր Օտեան Գրիգոր՝ երկու առաջիններուն հետ, ոչ նուազ նշանակելի տաղանդ մը, յստակ, ճկուն, և խանդավառ

Նիկողոս Պալեան

միտք մը, զգայուն սրտով մը օժտուած։ Այս երրորդութեան նախակարաստնն էր Պալեան Կարաստ ամիրայի, այսինքն ճարտարաստ Ամիրաներու ամենազգեցիկին զաւակը՝ Նիկողոս Պալեան (1858+) որ գաղտնի կը գործէր, ուղղակի չուղեւիվ հօր դէմ կանգնիլ կամ ճակատիլ։

Այս անձնուէր բարեկամն Աղգին՝ շատոնց կը հաղովէր իր գլխին մէջ այդ ընդհանուր գաղափարները, ազգային լեզուի և օրինաց բարեկեանութեան գաղափարները, զոր ստացած էր կրթեալ ազգաց զանազան ժողովներու լուսաւոր տեսարաններէն, օտար երկիրներու մէջ ուր իրարու հանդիպեցանք (Բարիդ 1844—45)։ Բայց բաւ էին յայնժամ հարեւանցի, յօգս ցընդեալ ապարդիւն։ Իսկ երբ գաի գարձեալ ղինքը իր ընտանեաց ծոցը (1850) առանձնացեալ յիւրում խուցին, պարտադեալ յաւուսն իմաստասիրական և ընկերական վերացեալ խնդրոց, այլակերպեալ էր գլխովին յափշտակեալ իսէր Աղգին և ընդհանրութեան։ Բեղմնաւորեալ էին արդէն իր նախընծայ զգացմունքը։ Այս համեստ ազգասէրը իւր առանձնութեան ժամերուն մէջ՝ այն իւր պարկեշտ խուցին նուիրական ստուերին տակ՝ յղացաւ լռելեայն զայն բազմարդիւն խորհուրդը և իւր նարտադրեալ ազգային՝ իւր ևս ևս զծագրեց ազգային կանոնադրութեան հիմնական սկզբանց այն հղակապ յատակագիծը, որ թէպէտ ետքերը խմբագրաց դրին տակ ևս երևաւ վայելուչ փոփոխութիւն կրած է, բայց ըստ հիման միշտ նոյն, միշտ ճշմարիտ ու գեղեցիկ և այսօր մեր օրինաց անյեղիք անվիճելի կէտն է և սահմանադրական շէնքին այն լուսեղէն սիւնը զոր ազգովին ընդգրկած ենք սիրով։

Այս կը վկայեմ իմ հոգւոյս խորէն, ես կը հաշակեմ սա բնմին վերէն թէ այն բարերար հանճարն եղաւ ինտմածու միանգամայն և առաջին շարժառիթ այն գեղեցիկ գործին, իւր ջանից և ճգնութեանց արդիւնքն էր անոր գոյութիւնը։ Իւր խրախուսանքն ու հովանւոյն տակ աշխատեցան իւր համախոհ մտերիմքը, որքան խնամք, որքան անհոգութիւնք նուիրեց սիրով, քանի՜ քանի՜ դժուարութիւնք յաղթեցան իւր ազգեցեալութեան և յանձանաւանց տակ։ Արդ ամէն կերպիւ կրնամ վկայել թէ ազգը երախտադարս է այս անուան և ասոր կը պարտի իր Սահմանադրութեան գոյութիւնը...։ Յետ այնքան երկանց՝ 1850ի յղացումը ծնունդ առաւ 60ին, բայց աւա՛ղ, ինք չհասաւ տեսնելու իր բաղձանաց պտուղումը, իւր ինտմած փառսին յաղթանակն ալ ծափահարելու(1)...

Այս իրողութիւնը կը հաստատուի նաև Զիլիքա

(1) Տես Առնանգրումիւնք Ազգ. Ժողովոյ 1870 ամի. ԺԳ. նիստ, (1870 Նոյ. 27), էջ 185-86, Ռուսինեանի ատենաբանութիւնը Յակոբ պէյ Պալանի ճրագարականին վրայ։

Պօղոս պատուելիի մէկ անթուական նամակովը⁽¹⁾ որ ամէն պարագայի մէջ գրուած է իր մահուան թուականէն (1855 Յունիս 9) առաջ, երբ տակաւին ազգին մէջ կանոնադրութիւն մը պատրաստելու որ և է ձեռնարկ չէր եղած: Նամակին բովանդակութիւնը և Ֆիզիքային կեանքին պարագաները կը հաստատեն թէ անիկա 1851էն առաջ ալ գրուած չկրնար ըլլալ, որով կու գայ կը լրացնէ Ռուսինեանին վկայութիւնը:

Ահա այդ ուշադրութեան արժանի նամակը.

«Ճանճմ Թարութիւն աղայ⁽²⁾ և Նիկողոս աղայ⁽³⁾

Գիտեմ որ ազգասիրութեամբ ազգերնիդ ազէկ ըլլալը կուզէք, գիւրին եղանակաւ կանոնական օրէնքները ազգի մը կարգի դրվեցաւ. լաքին հաստատութիւնը առ նախկին խնդրքներս փութով կատարելուն վրան է. չէ ձէ գործագիրները կը թուշան, առջի հիտապ անկարգութիւնը մէյտան կեղլաւ. կարգադրութիւնը կը կորսըլի. հրամանքէդ առ կը խնդրեմ որ, զիս ամթով չընէք, լօօֆէթ Յակոբ աղային ստիպէք, որ փութով կատարէ առ իմին խնդրվածքներս և ձարտարապետ կարապետ ամիրային և Տատեան Յովհաննէս ամիրային ալ ստիպեցէք փութով կատարելու:»

Ողջ լերուք

ՅԻՋԻՔԱ ՊՕՂՈՍ

Բայց հաւատալ թէ իրապէս Նիկողոս Պալեան, 1850ին, յղացած էր մեր ըմբռնածին պէս Սահմանադրութեան մը գաղափարը, գլխովին ճշմարտազանցութիւն մը պիտի ըլլար և միանգամայն տարակոյսի տակ պիտի ձգէր Նիկողոս Պալեանի գործնական ոգին և կեանքի ու միջավայրին վրայ ունեցած ըմբռնումները:

Ոչ, այդ տեսակ գաղափարով մը չէր որ անոնք ճամ-

(1) Նամակին նմանահանութիւնը հրատարակեց Վահան էֆ. Զար-գարեան. Տես Յիշատակատարան (1912-1912) գործին Բ. պրակին մէջ, էջ 23:

(2) Կարելի է ճանաչել թէ ո՞վ է խոսողը: Հարցում է:

(3) Պալեանն է: Գրական Հարցում է:

բայ ելլան։ Անոնց ծրագիրը ընդհանրական ու լայն հանգամանք ունէր, և անոր հիմը Բարիգի մէջ դրուած էր։

Աղգային վերածննդեան առաջնորդելու համար, անոնք կ'ուզէին դաստիարակութեան զարկ տալ, ինչպէս Արարատեան Ընկերութեան ծրագիրին մէջ կ'երեւար, և այդ զարթնումը միայն կրնար առաջ գալ գրականութեան և գիտութեան ժողովրդականացմամբ և դաստիարակութեամբ։

Բացառել հարկ չկայ թէ, մինչև այն ատեն, գրաբարի ուսումը ըլլալով հայկաբանութեան սահմանը, աշխարհաբարը, ժողովուրդին լեզուն, լքուած վիճակ մը ունէր, և ասով ժողովուրդին կենդանի գրականութիւնը անգոյ էր. ինչ որ առաջգիմութիւնը կտեսնող հանգամանք ունէր։

Ուրեմն, նախ կ'որոշեն լեզուն բարեկարգել։ Ասոր համար Բարիգի մէջ իսկ Տոքթ. Ռուսինեան կը յղանայ իր Ուղղախօսութիւնին գաղափարը⁽¹⁾, թէ և չհամարձակիր կամ չյաջողիր երեւան հանել զայն։

Իսկ ինչ որ անկէ դուրս Բարիգ համախմբուած երիտասարդները տաք երեւակայութեամբ կը յղանային, ֆրանսական ուստանը յուզող գաղափարներու ներշնչմամբ, և կը փափաքէին կիրարկել իրենց ազգին մէջ, աւելի յախճաղութեան և երեւակայութեան արդիւնք էին և իղձ մը ըլլալէ աւելի բան մը չէին արժեր։

Եւ Արարատեանի ծրագիրը ցոյց կու տայ թէ անոնց հետապնդած նպատակներէ ամէնէն գլխաւորներէն մէկը դաստիարակութեան խնդիրն էր, որուն այնքան հեռուէն կը փափաքէին օգնել։

Երբ Կ. Պոլիս եկան, աւելի մօտ այն ժողովուրդին

(1) Տես Հանդէս Ամսօրեայ. 1902 Տարի. Տօքթ. Թորգոմեան, Ռուսինեանի կենսագրութիւն, էջ 100։

որում համար գործել մտադրած էին, դարձեալ տրամադրելի ասպարէզ — ինչպէս վերը բացատրեցինք — միայն գտան, ազգային կենդանի լեզուն բարեկարգութեան հարցը, որ 1851ին, առաջին անգամ, մէջտեղ նետեց Գրիգոր Օտեան, հրատարակելով «Տ. Յակոբ Սրբազան Պատրիարքին հրամանովը» «Առաջարկութիւն աշխատանքային լեզուն կանոնաւորել եւ հաստատելու լեզուններու վրաս անուն փոքրիկ տետրակը»:

Հոս տեսան նաեւ կրթական գործին խեղճութիւնը, և ազգային վարչութեան անուղղեգիծ, անկանոն և տարտամ դրութիւնը: Բնական է թէ ազգին սիրովը վառուած հոգիներ, ազգային առաջդիմութեան սիրահար գործիչներ, ունեցան նաեւ փափաքը, դաստիարակութեան գործը կարգաւորելու և ազգային վարչութեան համար կանոններ ու օրէնքներ ունենալու:

Սակայն երկուքն ալ իրագործել իրենց ձեռքը չէր, որքան ատեն որ Հոգեւոր և Գերագոյն ժողովները չհաւանէին անոր: Արդ, եթէ ոչ Պատրիարքարանի վարչութեան կանոնաւորումը՝ որ, այդ երիտասարդներուն ձեռքովը կատարել տեսակ մը ամպարիշտութիւն և նուստութիւն պիտի համարէին մեծամիտ հիւները, գէթ դաստիարակութեան գործին կարգաւորումը անոնց ձեռքով այնքան անպատեհ չթուեցաւ: 1852ին Բարիդէն Կ. Պոլիս հասնելով նաեւ 1848ին Բարիդ զրկուած ուսանողներու խումբը, ուսումնականի համբաւով երիտասարդներութիւնը ստուարացած էր, և եթէ ոչ դիտուն ու զարգացած՝ գէթ ուսումնականութեան պաշտպան և կրթութեան բարեկամ Ամիրաներու խումբը տրամադիր էր օգտուելու այդ ուսումնականներէն:

Մանաւանդ հարկ է նկատել թէ այս ուսումնականներէն մեծագոյն մասը՝ զուակներն էին Գերագոյն ժողովին ազդեցիկ անդամներուն, որոնք իրենց որդիները

պաշտօնի կոչելով իբր աջակից, Թերեւս կը կարծէին աւելի ամրապնդել իրենց դիրքը և իշխանութիւնը։ Ուսումնականներէն բազկացեալ ժողով մը կազմելու, — ազգային դաստիարակութեան և մտաւորական ձեռնարկներու իբր հակող —, ոչ նուազ թելադիր պատճառներ էին Օսմանեան պետութեան հանրային կրթութեան զարկ տալու համար 1846—48ին կազմած Մեհլիսի Մեարիֆի ունումիյէն և 1851ին հիմնած Կենդիւմէնի օսանիշը (Ակադեմիան), որոնցմէ առաջինին նպատակովը Գերագոյն ժողովը կը կազմէր 1853 Հոկտեմբեր 22ին Ուսումնական Խորհուրդը⁽¹⁾, մինչ անիկա աւելի կը մղուէր կատարելու երկրորդին — Ակադեմիային — դերը, ձեռնարկելով բարեկարգական աւելի խոշոր շարժում մը, արմատական և ցնցող։

Այդ Ուսումնական Խորհուրդին անդամներն էին.

1. Պաշեան	Նիկողոս	Ճարտարագետ
2. Ռուսինեան	Նահապետ	Բժիշկ
3. Օսեան	Գրիգոր	Գրագետ
4. Վիլենեան	Սերոբէ	Բժիշկ
5. Ամասեան	Յակոբ	Հողագործ
6. Երամեան	Աբրահամ	Լեզուագետ
7. Իւթիւնեան	Կարապետ	Համրագիր
8. Հովսէան	Յարութիւն	Բանասէր
9. Մաքսուսեան	Սարիժ	Լեզուագետ
10. Պարթիզդանեան	Խաչատուր	Քանդակագործ
11. Վահանեան	Յովհաննէս	Տարագետ
12. Տատեան	Աւագել Սիսակ	Ճարտարապետ
13. Տատեան	Յարութիւն Գաբեգին	Բնագետ
14. Տատեան	Սիմէն Պ.	Ճարտարապետ

(1) Տես Յայտարարութիւն Գերագոյն ժողովոյ յազազս հաստատութեան Ազգ. Ուսումնական Խորհրդոյ, պաշտօնագիր որով 1853 Հոկ. 28ին կը ժանուցուի Գերագոյն ժողովոյ կողմէ Ուսումնական Խորհուրդին կազմութիւնը և պարտաւորութիւնները. (Բիւզանդիոն Թիւ 2162, 1903 Հոկտ. 27/9 Նոյեմ. Կրթական յիսնամեակ մը, Ա. Ա. Ա.)։

Ասոնք ամբողջութեամբ Եւրոպական զարգացումով օժտուած անձնաւորութիւններ, մասնագէտներ էին, որոնք առաջին անգամ առիթ կ'ունենային հանրային ասպարէզի մէջ երեւան գալու:

Բարիգեան ուսանողութեան նաւապետը՝ Տոքթ. Սեր-վիլէն, Վստրըդապետ — արդի բառով ասենապետ — կը կարգուի այս ժողովին, և Պալեան-Ռուսինեան-Օտեան խմբակը գրեթէ շարժիչ զսպանակը, և ոգին կը դառնայ այս Ուսումնական խորհուրդին, որ ազգային վարչութեան ոչ միայն մէկ ճիւղը կը ստեղծէր, այլ նաև պատճառ կ'ըլլար կռիւ արծարծելու կրկին և պատեհ — գերազանցապէս յարմար ու պատշաճ — առիթէն օգտուելով հիմն դնելու ազգային Սահմանադրութեան, այսինքն ազգային ժողովրդային լեզուին օրէնքին հետ, նաև արմատը դետեղելու ազգային վարչական օրէնքին:

Անգամ մը որ դաստիարակութեան գործին ղեկը իրենց ձեռքերուն մէջ առած ըլլալ կարծեցին, ձեռք զարկին նախ լեզուի խնդրոյն, լեզուի նորոգողութիւնը կատարել փորձելով: Ռուսինեան կը հրատարակէ իր Բարիգի մէջ երկնած վերանորոգութեան ծրագիրը՝ «Ուղղախօսութիւն արդի Հայ լեզուին» «յօրինուած ուսումնական խորհրդակցութեամբ»⁽¹⁾ (1853), անով երկու քայլ մէկէն առնելով, վասնզի թէ՛ աշխարհաբարի քաղաքացիութեան շնորհ կը տրուէր և թէ՛ լեզուն արմատական փոփոխութեան կ'ենթարկուէր:

Եթէ աշխարհաբար լեզուն կերպարանելով ուղղել միայն նպատակն ըլլալ ուղղախօսութեան, ազգային պիտղքի մը պիտի պատառեանէր նա: Այլ խիզախ ձեռնարկութիւն մըն է նորոգելու ձեռնարկութիւնը: Լեզուն ժողովուրդին բերնին մէջ կը շինվի: Բնականի

(1) Խորհրդակցներն էին Պալեան, Օտեան և Հ. Տիմոքէոս Թընկերան:

գէտ՝ յանձնադաստանութիւն է ելնել ինքնիրեն օրէնք մը շինել լեզուին ու կարծել թէ ազգ մ'ամբողջ այն օրէնքով պիտի վարժի։ Այսպիսի ձեռնարկութիւն մը, ինչպէս ամէն նոր բան, իր հետեւողները կրնայ ունենալ և ոչինչ այնքան բուռն է որքան նոր ազանգուարի մը եռանդը։ Այլ աղանդաւորք ինչպէս իրենց եռանդն ալ վաղ և անազան կ'անցնին անոնք, և լեզուին ոգին որ ազգային հանճարին ցոյացումն է կը յաղթանակէ ամենուն։ Անտարակոյս կարգէ գուրս հանճար մը որ կուգայ զաշխարհ գորգել, կրնայ նոր շարժում ու նոր կեանք տալ լեզուին ալ, ու Տանթէի պէս՝ անմահ գործքի մը մէջ կուել կոփել իր նորաձեւութիւնքը։ Ռօնտաւ, Ռէնիէ, Մալէրպ, որ զգազդիական գործութիւնն ու լեզուն նորոգել ձեռնարկեցին, և որ պատրաստեցին այն լեզուն որով Քոռնէյլ գրեց եռքէն, քերականութիւն չշինեցին, այլ գիրք գրեցին։ Լեզու մը բաւերէ ու կանոններէ կը բաղկանայ։

Երբ իմաստի մը համապատասխանող բառը չկայ, այն՝ բառը կամ ուրիշ լեզուէ առնել կամ նորէն շինել հարկ կ'ըլլայ։

Էր օրէն ևւ միշտ շիցի ժայն մորաքեմ բերել ի յոյս։

Ռուսինեան ազատօրէն վարժեցաւ այս թղլտուութեամբ և երբեքն նաև անխնայ վարժեցաւ բառերու հետ. զի երբ մէկ կողմէն նոր բառեր կը շինէր, միւս կողմէն լեզուին բառերը ըստ իւր ճաշակին կը յապաւէր կամ կը փոփոխէր։ Ինչպէս Մալէրպի համար իրեն համար ալ կրնար ըսվիլ թէ բառերու ու վանկերուն բաժաւոր մ'եղած էր...։ Եւ մենք դեռ չգիտեցինք այն անցն ևր յեզու մը շինելու ելեր եինք այն ազգին որ զգրաբառն իրեն յեզու ունեցած էր, ինչ գիտեցինք քի ինչ է ձանձուրութիւնը որ միօրինակութեան ու միանշանակութեան յառաջ կուգայ, եւ քանաւորութեան խիստ աստուածին կը գոհեցնէր զեղեցիութիւնն ու մեծութիւն։

Բարեբաղդաբար Ռուսինեան՝ որ քիչ կը կարգար՝ շատ կը գրէր, որով կըցաւ ինքնին զգալ իր շափազանցութիւնքն ու սխալները։ Երկրորդ տիպը Ուղղախոսութեան զոր կը պատրաստէր և զոր չկըցաւ աւարտել՝ իր և մեր քառութիւնը պիտի ըլլար տաաջի Հայկական մասնադասութեան (Գ. ՕՏԵԱՆ առաջարան Ռուսինեանի Դասագիրք ֆիլիսոփայութեան գործին)։

Այս արմատական շրջափոխութիւնը որուն սաստկուածութիւնը նոյնիսկ զայն պատրաստողները տարիններ յետոյ կ'անդրադառնան, բնական է թէ ինչպէս ամէն արմատական գաղափար, առաջ պիտի բերէր պայքար մը, անոր

հետեւողներուն և զայն մերժողներուն միջև, Սակայն՝ Ռուսիոյն հակառակ իր բոլոր ինքնատիպութեան և զարմանալի տաղանդին, այս խնդրոյն մէջ ամէն մտածումէ անկախ, սոսկ անձնական թելադրութեան մը տակ չէ որ կը գործէր:

Լեզուական բարեկարգիչները, անիկա տեսեր ու ուսեր էր Ֆրանսական մատենագրութեան մէջ: Արեւելքի մէջ ալ դաստիարակութեան խնդիրը բոլոր ազգերու մէջ միանգամայն օրուան խնդիր եղած էր: Օսմանեան պետութիւնը արդէն հանրային կրթութեան տուած էր պէտք եղած կարեւորութիւնը, օրէ օր շատցնելով վարժարաններու թիւը (Տես Դ. գլուխ), իսկ հպատակ ազգերը կը հետեւէին պետութեան օրինակին իրենք ալ ջանքեր ընելով:

1855ին սկիզբները Բոլս Եօնիան կը գրէր.

«Օսմանեան կառավարութեան իմաստուն և ազատական միջոցներուն շնորհիւ քանի մը տարուան մէջ, պետութեան քրիստոնէայ հասարակութիւնները սկսած են մեծ քայլ մը առնել իմացական և բարոյական կրթութեան մէջ: Նախ Յոյները, յետոյ Հոյերը և ապա Պուլկարները, ամենագովելի ջանքեր ունեցան հետեւելու գաղափարներու այն մեծ շարժումին, որ Արեւելքը դարձեց: Անոնք գործոցներ բացին, վարպետներ հասուցին, դաստիարակութեան և դաստիարակութեան նորագոյն եղանակներն ընդունեցան և բաւական թուով ալ գործեր թարգմանեցին: Ֆրանսայի դասական հեղինակութիւններէ մեծ մասը կը գտնուի այսօր անոնց մատենագրականներուն մէջ, և բազմաթիւ երիտասարդներ իրենց ուսումը Եւրոպական մայրաքաղաքներու մէջ առած, այժմ՝ իբրեւ թարգման և իբրեւ բժիշկ գնահատելի ծառայութիւններ կը մատուցանեն դաշնակից բանակներու և Հիւանդանոցներու մէջ» (1):

Այս ընդհանուր շարժման մէջ լեզուական խնդիրն ալ թէ՛ Թուրք ցեղին և թէ՛ հպատակ ցեղերուն մէջ

(1) Տես այս յօդուածին ամբողջութիւնը, ոչ նուազ շահեկան. Համդէս Ամստըհայ 1902, էջ 144. Տոր. Թորգոմեան. Ռուսիանի կենսագրութիւնը:

խնդրոյ առարկայ եղած էր, նոյնիսկ Ռուսինեանի վկայութեամբ՝ որ Ուղղախօսութեան առջաջաւանին մէջ իր գործին սկզբնապատճառը շատ աղէկ կը բացատրէր առաւելով.

«Երբ մարդկային միտքը քիչ մ'արթննալ ըսկսէց, և ուսումնականներն աւելի խելք հասուցել ըսկսեցին ժողովուրդներու կրթութեան հարկաւոր եղած միջոցներուն, իմացա՞ն որ մինչև իրենց գրգռվածները ժողովրդները չը հասկընան, անոնցմէ յառաջդիմութիւն ըստատելն անօգուտ է: Աս բանիս համար երկու բան պէտք էր. կամ տմբոջը ազգի մը առակին՝ իր հին ու քանի մ'ուսումնականներու հասկըցած լեզուն ուսուցել, կամ առակին նոյն ատեն խորած լեզուովը գրել: Առջինը՝ փորձեցին տեսին որ անկարելի է. երկրորդը՝ խիստ յարմար: Ան ատենէն ի վեր է, որ Եւրոպայի վարժարաններու մէջ՝ Լատիներէնի տեղ՝ իւրաքանչիւր ազգի իր խօսած լեզուն՝ փրէց: Յոյները՝ Հեղեններէն կենդանացնէրու հասար երկար տեսն աշխատիլէն ևսեւ, վերջապէս Բուսիֆաին Ուղղախօսութիւն ու քառցոյց շինեցին: Օսմանեան տերութիւնն ալ՝ որ քանի տարիներէ ի վեր իր ազգին կրթութիւնը ու չը դնէ, ան ալ անս որ Արպերէնի հետ խառն մուր տանկերէնը յարմար չէ՝ ժողովրդին ուսման յառաջդիմութիւնը. ուստի մոր ուղղախօսութիւն մը համեց քուն Օսմանեան լեզուին, պարզելով քանի ըստ կարի, և միանգամայն սինշալին ոմը պարզեց ու դիւրացուց(1):

Հիմա Եւրոպայի մէջ ժողովուրդ մը չ'ը կայ, որ խօսած լեզուովը չը գրէ ու չ'անէ իրեն պէտք եղած բաները: Նոյնպէս կ'ընէն արեւելքի մէջ տերօղ գլխաւոր երկ ազգերը՝ Օսմանցին ու Պարսիկը:»

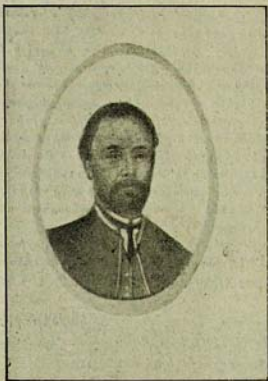
Հետեւաբար Ռուսինեան կը կարծէր թէ բնական ձեռնարկ մը կ'ընէր, երբ լեզուական վերանորոգութեան շարժման պարագլուխ կը կանգնէր.

«Ռուսինեան քիչ կարգացեր շատ խորհրդածներ էր. ընդհանուր սկզբունքներ ունէր, որոնց յարեալ էր ինչպէս կը յարի մարդ իր հաւատքին: Իր միտքը ընդունակ էր միայն բացարձակն ըմբռնելու.

(1) Ստորագծումները իմ կողմէս եղած է:

զամենայն խնդիր ինքնուրոյն կը նկատէր, առանց ուշ գնելու յարա-
կից խնդրոց հետ ունեցած առնչութեանը... Ռուսինեան չէր կրնար
հասկնալ որ բանաւարութեան աւղածին պէս չկարենայ ձեւակերպել
ամէն բան և կարելի չըլլայ՝ ինչ որ խառնէ զայն պարզութեան վե-
րածել...»

«Ձեր կրնար համազօրիլ թէ ինչ որ տղէկ է իրեն համար կրնայ
ուրիշներուն համար չ'ըլլալ. և առաջին ու վերջին պայմանն այն էր
ամենուն հետ՝ որ իրեն համակերպէին» (Գ. ՕՏԵԱՆ)։

Յոգոր Ռուսինեան

Սակայն իր այսքան արմատական բարեշրջման գա-
ղափարին համակերպեցնել կղերական դասակարգը և
կղերամիտ կուսակցութիւնը, այն որ 1848էն ի վեր ար-

դէն կազմուած էր Լատինական ներշնչման տակ, Մատթէոս անկեալ Պատրիարքին հովանաւորութեամբը և Տերոյննց պատուելիի ղեկավարութեամբը, անկարելի էր:

Անոնք իրենց ձեռքն առնելով Պալեան Կարապետ ամիրան և ուրիշներ, արդէն տեսակ մը հաւատաքննական ատենան կազմած էին և խիղճերու քննութեան գործը կը շարունակէին, ուսումնական դարգացման հակառակորդ կանգնելով, և բոլոր քիչ ու շատ կրթութեան տէր մարդոց վրայ ճանհաւատութեան նշաններն տեսնալու ամբաստանութեամբ զանոնք նեղելով և ժողովուրդին զայրոյթին և հակառակութեան նշաւակ ընելու ջանալով: Այն ընդդիմութիւնը որուն հանդիպեցան, կը գուշակէին արդէն և անոր համար մտածած էին ճշմարտական խորհրդակցութեամբը գրելով բաւականանալ, առանց հեղինակը նշանակելու: Սակայն ակնկալուածէն ալ աւելի սոսկալի եղաւ պայքարը, և բոլոր Տերոյննցականք սկսան հալածանքը, Ուսումնական խորհուրդին դէմ, որ առաջ եկած տագնապը տեսնելով միջամտեց և փակելու համար վէճը, կազմեց յանձնաժողով մը՝ Ռուսինեանէ, Նիկողոս Պալեանէ, Խաչատուր Պարտիզպանեանէ և Կարապետ Իւթիւճեանէ բաղկացած, քննելու և սրբագրելու համար Ուղղախօսութիւնը: Այս յանձնաժողովը 1854ին քանի մը նխտեր ըրաւ և փորձեց բարեփոխել Ուղղախօսութիւնը, սակայն չկրցաւ ի գլուխ հանել, վասնզի Ռուսինեան, իբր անձնական բժիշկ Ծուատ փաշայի, ստիպուեցաւ Հելլենական սահմանադրութիւն մեկնիլ յանկարծ (1854 Փետր.): Քանի մը ամիս յետոյ դառնալով Կ. Պոլիս, փորձեց ուրիշ յեղաշրջութիւն մը, և նորէն արծարծեց հին ատելութիւնները որոնք Ուսումնական խորհուրդին քայքայումը փութացուցին:

Այն էր տոմարական յեղաշրջումը՝ նմանողութեամբ Ծրանսական մեծ յեղափոխութեան ատեն մտածուա-

ծին⁽¹⁾, որ 1855 թուականին համար պատրաստուած Տարեցոյցով մը հրապարակ կը նետէր Ռուսինեան, դարձեալ զայն ճիմրագրուած ուսումնական խորհրդակցութեամբ ցոյց տալով:

Տոմար և Օրացոյց մեր մէջ մինչև հիմա կրօնական գործեր նկատուած են, կրօնական ժողովներ, իբր կրօնական գիրք զայն քննելէ յետոյ կ'արտօնեն անոնց հրատարակութիւնը: Հետեւաբար Ռուսինեանի այս գործը, որ հիմնական և արմատական փոփոխութիւն մը կը մտցնէր Օրացոյցին մէջ, գօտեպնդեց կղերականները և Ուսումնական խորհուրդին բոլոր թշնամիները, որ առիթ բռնելով այս «Տարեցոյց»ը, զայն ցրուելու աշխատեցան:

Գրիգոր Օտեան՝ 3/15 Փետր. 1855 թուակիր նամակի մը մէջ, որ գրուած է Խաչատուր Պարտիզպանեանի հասցէին, Բարիզ, սա նշանակելի տողերը կը գրէ.

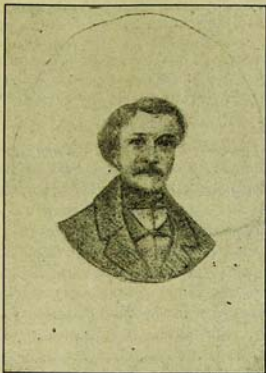
«Նարերս երեք եպիսկոպոս էվելցան Պոլսի մէջ, Կարապետ եպիսկոպոս, առաջնորդ Սըլալի, անՊատ մարդ մը (ինչպէս կ'երեւնայ), որ միայն Պատ. Փոխանորդ ըլլալու համար եկած է ի Պոլիս, կարծեմ, ինչպէս որ է ալ: Գէորգ եպիսկոպոս, առաջնորդ Պրուսայի⁽²⁾, Մաթթէոս եպիսկոպոս⁽³⁾, առաջնորդ Իզմիրի Այս եպիսկոպոսները, լաւ կը ճանչէս ինտոց մարդ ըլլալնին. ասանք ի Պոլիս եկած են, աղմուկներ յարուցելով, իրենց հովութեանը յանձնուած վիճակներու մէջ. ժողովուրդներն՝ յետին տատիճան գծաւ ու կանկատուար իրենցմէ: (Գիտես Նաև որ ասանք աչք սւնին Պատրիարքութեան): Գիտես ալ որ Մաթթէոս եպիսկոպոսը գիրք մըն է շինած, զոր տպէլ տալ կուզէր անցեալները, և որի տպագրութեան արգելք էդան, անանկ մար-

(1) Calandrier Republicain անուն նորաձև տոմարը որ 1793 Նոյ. 24ին Ֆրանսական Հանրապետութեան կողմէ ընդունուած է և մինչև 1806 գործածուած է (Տես տոմարի բաժին): Հիմնուած էր տասանորդական դրութեան վրայ:

(2) 1859 60 Կ. Պոլիս Պատրիարք և 1866-1882 Կաթողիկոս:

(3) Նախկին Պատրիարք և յետոյ Կաթողիկոս (1858-66):

գիկ՝ որ տղադրութեան ազատութիւն կը քարոզեն, երբ իրենք գիւղք մ'ուշին տղէլու, և ատոր գէմ կ'ելնեն, երբ ուրիշ մըն է գիւղք հանողը: Գիտես որ այն ատեն Մատթէոս եղիսկոպոսը՝ այս արգելքը Ուսումնական Խորհուրդին կողմէն կարծած էր, և մասնաւորապէս մենէ: Գիտես՝ որ վարդապետները սխակալութեան էն զարհուրելի օրինակներն են, զի՝ ով որ գլուխը վեղար մ'ուշի, սիրաբ ստաանա մ'ուշի,— Գիտես նաեւ որ Զամուռեան կողմնակցութիւնը՝ միշտ գէշ աչքով

Խաչատուր Պարթիզպանեան

կը նայէր Ուսումնական Խորհուրդին հաստատութեանը, որի արգելք ըլլալ ուզած էր, և որի գէմ դաւեր նիւթած էր միշտ. այլ և մասնաւորապէս մեզի և մեր գործերուն հակառակ ու թշնամի էր,— ի՞նչ պատճառով, ան ալ գիտես.— այդ կողմնակցութիւնը՝ մենք մեռած կը կարծէինք զանի, թմբած է եղեր միայն, սա ալ ըսած էիք դու

մեզի: Աւերիշ կողմնակցութիւն մը կայ ազգին մէջ, գիտեա որ ան ալ երգում էր ըրած ջընջելու Ուսումնական Խորհուրդը և անհաշտ պատերազմ էր հրատարակած մեզի դէմ⁽¹⁾:— Արդ՝ աղէկ միտ գի՛ր ըսածներուս, զի նշանաւոր բաներ են ասոնք:

Այս երեք տարրեր տակնութիւնները մտերս՝ ձեռք ձեռքի աւելն իրարու, ընդհանուր դի մը հանելու համար: — Եւ աւատիկ ինչպէս:

Տատեան Յոհաննէս ազգային թելադրութեամբը՝ Պալեան կարպետ աղան, Հոգեւոր Ժողովի անգամ՝ կարգած էր, վերոյիշեալ երեք եպիսկոպոսները, Հոգեւոր Ժողովին իշխանութեան ծիրն յանհուն ընդարձակելով, մասնաւորապէս՝ անոր ձեռքը յանձնելով նաեւ՝ ազգային դատաւարակութիւնը և ազգային տպագրութիւնը. և ասի՝ նոր Սահմանադրութեամբ մը, զոր Գերագոյն Ժողովը աւանդ է եղեր, երկու Ամիրայներուն առաջարկութեամբը, առ Հոգեւոր Ժողով: Մէկ խօսքով՝ Հոգեւոր Ժողովը Սրբաջննութեան տառանի էր փոխվածո⁽²⁾:

Յետոյ կը պատմէ թէ ինչպէս Տարեցոյցին հրատարակութենէն յետոյ, անոր հեղինակը՝ Ռուսինեան և տպագրողը՝ Մարտիրոս Միւհէնտիսեան Հոգեւոր Ժողովի ատեանը կոչուեցան, թէ ինչպէս Հոգեւոր Ժողովը բանադրանքի ենթարկելու փորձեր ըրաւ, և Յակոբոս Պատրիարք աշխատեցաւ մեղմացնել այս անիմաստ որոշումը և պարզ արգիլող յայտարարութեամբ բաւականալ (Տես Հանդէս Ամսօրեայ 1902 էջ 140—141 Գրիգոր Օտեանի նամակը, ինչպէս նաև Գ. Պարտիզպանի նամակը նոյն էջ 142—143): Նոյնպէս յառաջիկային տեղի չտալու համար այս տեսակ անհաւատական գործերու Հոգեւոր Ժողովը կը պահանջէ բոլոր հայ տպարաններէ խոստմնագիր,

(1) Նամակին շարունակութենէն այնպէս կը հասկցուի թէ այս չորոշումը կուսակցութիւնը Զօրայեան կուսակցութիւնն է, որուն լուսամիտ դասակարգին դէմ կանգնիլը շատ տարօրինակ կը թուի մեզի:

(2) Այս նամակը հրատարակած է առաջին անգամ Տոր. Վ. Թորգոմեան, Հանդէս Ամսօրեայ 1902, էջ 140:

առանց այդ Սրբաքննութեան ատենանին հրամանին, զիրք
չտպելու համար, ինչ որ ամէնէն առաջ կը փութայ
ստորագրել իւթիւնեան, որ իբր անդամ Ուսումնական
խորհուրդին ամէնէն աւելի վախճալու պատճառներ ու-
նէր: (Բ. նամակ Տես նոյն էջ 143):

Մասնաւորապէս նշանակելի է 1855 Յունուար 25ին
Պատրիարքարանի պաշտօնական յայտարարութիւնը⁽¹⁾ որ
կ'արդիւէր թէ՛ Ուղղախօսութիւնը և թէ՛ Տաքեցոյցը և
կը շեշտէր Հոգեւոր ժողովին իրաւասութիւնը, հրատա-
րակութեանց վրայ: Ասիկա վճռական հարուած մըն էր
Ուսումնական խորհուրդին, որուն գոյութիւնը Տերո-
յնցի, Մատթէոս Արքեպիսկոպոսի և Զօրայեանի
կուսակցութիւններու թելադրութեամբը, Գերագոյն ժո-
ղովին կողմանէ Հոգեւոր ժողովին տրուած նոր իրաւա-
սութիւններով, — ինչպէս կը պատկերացնէ Օտեան —
որով ազգային դաստիարակութիւնը և տպագրութիւնը
կը կապուէր այդ ժողովին, աւելորդ կը դառնար և
ինքնին կը կազմալուծուէր:

Այս շրջափոխութիւնն ալ իր արտաքին պատճառ-
ները ունէր: Գերագոյն ժողովին մէջ տկարացած էին
այդ պահուն ուսումնականութեան պաշտպանները, ճէ-
ղայիրլեան ինկած էր, Յակոբ Կրճիկեան հրաժարած էր
և ասպարէզը մնացած է Պալեան Կարապետ Ամիրայի,
որ տիրապետող տարրը եղած է ժողովին, և որովհետև
ինքը խողովակն էր Տերոյնցին: Հետեւաբար ճիշդութեան
կան խաւարամտութիւնը կը տիրապետէր Գերագոյն ժո-
ղովին մէջ:

Արտաքին պարագաներն ալ ոչ նուազ օգնած էին
այս Ամիրային ազդեցութեանը զարկ տալու, և Պալեան
անոր վրայ հիմնուած, ոչ միայն ուժ կուտար Սրբաքն-

(1) Պատճէնը տես Հանդես Ամսօրեայ 1902, էջ 139—140:

նութեան ատենան դարձած Վոգելոր ժողովին, այլ նաև անոր որոշումներուն դէմ հաւանական քննադատութեանց և մաքառումներուն արգելք կը հանդիսանար, բռնի լուութեան դատապարտելով այս ու այն: Այսպէս, Գէորգ Պարտիզպան — անդամ Գերագոյն ժողովին — իր եղբօրը Խաչատուր Պարտիզպանի, 31 Յունվար 1855ին գրած նամակին մէջ, ուր Գ. Օտեանի պատմած տեղեկութիւնները կուտայ իր եղբօրը, շատ լաւ կը բացատրէ այդ պարագան.

« . . . Կարապետ Աղան (Պալեան) որ Սէլիմ պէյի էյնալով ու տեղը Ալի պէյի իր մարզն անցնելով, Նուֆուս քէսպ ըրած է, ու մարդ չի կրնար իրեն դէմ գնել կամ խօսիլ. Ռուսինեանը կանչեր՝ սաստիկ արգելիք է՝ որ չըլլայ թէ ժողովներու որոշմանը դէմ գրելու յանգանի, չէ թէ սողրա գէշ կ'ընեն իրեն. հէմ սալթ ինք չէ, ով ալ որ գրելու ըլլայ, անկէ պիտի գիտնայ ու անոր ետեան ժողովէ. Ռուսինեանը տա սաստիկ սասանելով, պարտաւորեցաւ բերան չի բանալու, և իր պատիւն անգամ պաշտպանելէն ետ կենալու. Նիկողոս աղան (Պալեան) ալ սասանեցուցեր է Կարապետ Աղան, ու ան ալ անկիւն մը քաշվէր և իր գանգաւանաւորը կը կրծէ. կը մնայ տառին մինակ Գ. Օտեանը. ասոր համար ալ Կարապետ Աղան ապագրեր է Ռուսինեանին՝ որ ըսէ իրեն, ան ալ սախըն բան մը չը գրէ տա որոշմանը դէմ. տսիկայ թէպէտ անկէ վախ մը չունի. անոր պատուէրը մօտիկ չընէր՝ կը գրէ, բայց ծարր Ռուսինեանին դպչելուն, որն որ անկէ միւրաճաւթ ունի, կը վախնայ կոր առ այժմ գրելու, որ խեղճին փառ հասուցած չըլլայ: Բայց կերեւայ քի տսիկայ չիպիտի գիմանայ երկար, օր մը հարկաւ պիտի պռտկայ, այն ալ կարծեմ մօտ օրերս . . . »

Կղերական կուսակցութիւնը յաղթանակը տարած էր և պայքարողները առժամապէս ստիպուած էին լուութեան դատապարտուած մնալ, սակայն ընաւ չդադրիլ գործելէ: Նիկողոս Պալեան իր հօրմէն դադանի միշտ կը գործակցէր Ռուսինեանի և Օտեանի հետ, և ինքն էր մասնաւորապէս այդ երրորդութեան մէջ, Պատրիարքարանի կանոնաւորութեան կուսակիցը և քմահաճոյքի իշխանութեան վերջ ղնելու եռանդոտ պաշտպանը:

Ասով անիկա կը յուսար տէր դառնալ իշխանութեան և անկէ դիմել ուղղակի նպատակին, անարգել վերակազմելով լեզուն ալ, կրթական գործն ալ, ինչ որ այն ատեն Ամիրաներուն ձեռքին մէջ խաղալիկ դարձած էր։ Ուսումնական խորհուրդը տապալելու համար Զօրայեանականներու և Տերոյնցականներու ձեռնարկը և յաջողութիւնը, որուն ուժ տուած էր Գերագոյն ժողովի մեծամասնութիւնը, կը շեշտէր կարեւորութիւնը օրէնքի մը, որ չափ դնէր այս քմահաճ վարչութեան, և կանոնաւորէր երկու ժողովներուն գործառնութիւնները, որոնք որեւէ օրէնքի և կանոնի համաձայն չէ որ կը կատարուէին։

Ո՛չ Հոգեւոր և ո՛չ Գերագոյն ժողովները իրենց յատուկ կանոնադիր չունէին։ Ընտրութիւնը իսկ կանոնաւորուած չէր. երբեմն թէ՛ Գերագոյն և թէ՛ Հոգեւոր ժողովները ուղղակի ընդհանուր ժողովէն կ'ընտրուէին, իսկ երբեմն միայն Գերագոյն ժողովը կ'ընտրուէր ընդհ. ժողովէն, և ինքն՝ իր կարգին կ'ընտրէր Հոգեւոր ժողովը, ինչպէս պատահած է 1847ին, 1849ին և 1853ին։ Նոյնպէս որոշուած չէր ասոնցմէ իւրաքանչիւրին իրաւասութիւնը և պարտաւորութիւնը, ինչ որ առիթ եղած էր դժգոհութեանց, վասնզի այս պարագան քաջալերած է դիրենք ըստ կամս երբեմն ընդարձակելու կամ սահմանափակելու իրենց իրաւասութիւնը, ինչպէս 1855ին եղաւ Կարապետ Պալեանի քմահաճոյքովը Ուսումնական խորհուրդին պաշտօնը կցուելով Հոգեւոր ժողովին, վասնզի վարչական ստորադաս մարմիններու կազմութիւնը ու պաշտօնն ալ որոշուած չըլլալով, զանոնք կազմել կամ լուծել, Գերագոյն ժողովի քմահաճոյքէն կախուած էր։ Նոյնպէս ճշտուած չէին Պատրիարքարանի և ուրիշ ազգային հաստատութեանց մատակարարութեան եղանակը և միջոցները, որով շատեր պարտքեր թողլով պաշտօնը կը փոխանցէին ուրիշին։

Հետեւաբար, օրէնքի մը կարեւորութիւնը անուրանալի էր, և որ 1853-54ի միջոցներուն Գերագոյն ժողովի ատենանք կը հանէր Յակոբ Կրճիկեան, Լոդոֆէթը, առանց սակայն իրագործութեան ճամբուն մէջ կարենալ դնելու, վասնզի միայն 2-3 գաղափարակից ժողովականներ կային Գերագոյն ժողովին մէջ:

Ասով հանդերձ Յակոբ Կրճիկեան՝ որ բարեկամն էր 1853ի Ուսումնական խորհուրդին գլխաւոր անդամներուն և որ Բարիզէն կը ճանչնար Տօք. Սերվիլէնը, Պալեան Նիկողոսը և Տօք. Ռուսինեանը, կը քաջալերէ կանոնադրութեան մը խմբագրութեան գաղափարը, որուն կը ձեռնարկեն 1853ի Ուսումնական խորհուրդին գլխաւոր անդամները⁽¹⁾.

Տօք.	Սերվիլէն
Տօք.	Ռուսինեան
Նիկողոս	Պալեան
Գրիգոր	Օտեան

Այս աշխատութիւնը պաշտօնական հանգամանք չունէր, սակայն հոն կը դրուէր առաջին հիմը ազգային Պատրիարքարանի Սահմանադրութեան, այսինքն Պատրիարքարանի կանոնաւոր վարչութեան, որուն դէմ մաքառողները — ինչպէս Վառդապետերը, Ճարտարապետները և Սեղանաւորները — ստուար էին և ամէն կերպով կարող խեղթելու գրեթէ միայնակ մնացած Յակոբ Կրճիկեանի ձայնը, որուն հետզհետէ Գերագոյն ժողովին մէջ կուգային աջակցիլ ազգային կանոնադրութեան մը պէտքը ընդունող անձնաւորութիւններ, որպէս էին Ալթուն Տիւրբի, Յովհաննէս Սուրէնեան, Պետրոս Խօրասանեան,

(1) Տես Համդես Ամստեայ 1902 էջ 206, Տօք. Սերվիլէնի անձնական յայտարարութեան վրայ Տօք. Թորգոմեան էֆ.ի տուած տեղեկութիւնները:

Աւետիս Պարտիզաւանեան, Պօղոս Աշնանեան, Պետրոս Թիրեաքեան, և Իզմիրցի երեւելի խմբակը՝ Դրիգոր Մարկոսեան, Սահակ Ապրօ, Մինաս Մինասեան, և Գալուստ Կոստանդեան, որոնցմէ ռմանք պետական շրջանակի մէջ ալ ամիրայական ազդեցութիւնը հակակշռող դիրք և ազդեցութիւն ձեռք բերած էին և կամ հետզհետէ կը ստանային:

Որչափ որ 1839ի Կիւլհանէի հրովարտակին զօրութեամբ պետական պաշտօնները բաց պիտի ըլլային ոչ իսլամ հպատակներու համար, սակայն որովհետեւ այդ բանին համար պատրաստուած անձերը կը պակսէին, գործնականին մէջ այդ որոշումը իրագործուիլ սկսաւ 1845-50 թուականներէն սկսեալ, ուր Բ. Դրան մէջ սկսան կարեւոր տեղ մը գրաւել նաև Հայ պաշտօնատարները:

Հետեւաբար նախարարաց սեղանաւորներուն և ճարտարապետ և վառօդապետ Ամիրաններուն ազդեցութեան կը յաջորդէր հայ պաշտօնատարներու դերակատարութիւնը, Բ. Դրան և Պատրիարքարանի յարաբերութեանց մէջ, այս անգամ աւելի ազդեցիկ:

1854-55՝ պատերազմի շրջանին Եւրոպական զարգացմամբ Հայոց կարեւորութիւնը ալ աւելի շեշտուեցաւ, մանաւանդ անոնց Արտաքին Գործոց Նախարարութեան մէջ գրաւած դիրքը նշանաւոր եղաւ: Եւ որովհետեւ Պատրիարքարանները — ինչպէս քանի մը անգամ առիթ ունեցանք ըսելու — կապուած էին Արտաքին Գործոց Նախարարութեան, Հայ պաշտօնատարները կրցան կարեւոր դեր կատարել և ձեռք բերել ազդեցութիւն մը, որ սեղանաւոր, ճարտարապետ ու վառօդապետ Ամիրաններու ազդեցութենէն նուազ չէր:

Նորերու կուսակցութեան ամէնէն հին պետը՝ Յակոբ Կրճիկեան, Խաչիճիյեի ամէնէն հնագոյն և ազդեցիկ

պաշտօնատարներէն մէկն էր: 1848-50էն ի վեր նոյն նախարարութեան մէջ պաշտօնի մտած էին, Յարութիւն Գ. Տատեան, Սահակ Ապրօ, Գրիգոր Մարկոսեան, Ստեփան Արզումանեան, Մինաս Մինասեան, և այլք, և ուրիշ զանազան՝ պաշտօնատուներու մէջ չէին պակսեր ոչ նուազ ձեռնահաս պաշտօնատարներ:

Ասկէ զատ, իբր մտաւորականներ, ունեցած են իրենց անձնական ազդեցութիւնը և իբր խորհրդական և մտերիմ նշանակելի ազդեցութիւն ունեցած են նախարարներէն ոմանց վրայ:

1853էն մինչև 1863՝ այն շրջանին ուր մշակուեցաւ Սահմանադրութեան գաղափարը և վերջնապէս վաւերացաւ անիկա կառավարութենէն, Եպարքոսի և Արտաքին Գործոց Նախարարի պաշտօն կը վարէին, հետեւեալները.

Ե Պ Ա Ր Բ Ո Ս Ն Ե Ր

1846-1852. — Բէշիտ փաշա(1)
1852 Օգոստոս-Սեպտ. — Ալի փաշա(2)
1852-1853. — Մէհմետ Ալի փաշա (Մովսէս)
1853-1854. — Մուսթաֆա Նալիլի փաշա
1854-1855. — Բէշիտ փաշա
1855-1856. — Ալի փաշա
1856-1858. — Բէշիտ փաշա
1858-1861. — Ալի փաշա

ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾՈՑ ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐ

1861-1862. — Ֆուատ փաշա
(1848-1852. — Ալի փաշա)
1852-1853. — Ֆուատ էֆ. (3)
1853- Փետ. Յուլիս. Բիֆաթ փշ.
1853-1854. — Բէշիտ
1854-1856. — Ալի
1856-1857. — Ֆուատ էֆենտի
1857-1858. — Լիթֆէտ փաշա
1858-1860. — Ֆուատ
1860-1861. — Ալի

1861 (1) Մուսթաֆա Բէշիտ փաշա ծանօթ բարեկարգիչն է և Գիւլհանէի Խանը Զիւսայունին հեղինակը:

(2) Մէհմետ էֆեն Ալի՝ Բէշիտ փաշայի աշակերտն է — ինչպէս լսինք — և իր Եպարքոսութեան միջոցին է որ հրատարակուած է Բալախաթի Հրովարտակը (1856):

(3) Ֆուատ փաշա՝ Ալի փաշայի ընկերը. ծնած է 1814ին Կ. Պոլիս և մեռած է Նիսի մէջ 1869ին: Սովորած է բժշկութիւն, յետոյ մտած է Արտաքին Գործոց Պաշտօնատուն: 1843ին յաջորդաբար եղած է Բ. Դրան Ա. Թարգման, 1848ին Մոլտա-Վալարիոյ իշխանապետութեանց բով բովսէր և 1849ին արտասովոր ղեկավար 1849ին եղած է Ներքին Գործոց նախարար: 1854ին Հելլէնական խնդիրը կարգադրած և 1860ին Սուրիան խաղաղեցուցած է: 1862ի Ելեւստեց, 1863ին Պատերազմական և 1867ին դարձեալ Արտաքին Գործոց նախարար եղած է:

1864 Քալպ

1865 Քալպ

Ինչպէս կը տեսնուի պետական վարիչ ուժը կը ներկայացնէր Րէշիտ, Ալի և Ֆուատ փաշաներու խմբակը՝ որ ուղղակի ազդեցութեան տակն էր ժամանակին Հայ մտաւորականներուն, որոնց կապուած էր, Բաքիդի ուսանողական շրջանին և յետոյ պաշտօնով և ընկերական յարաբերութիւններով։ Րէշիտ փաշա՝ վարպետը Ֆուատ և Ալի փաշաներուն, Յակոբ Կրճիկեանը՝ ընտրած էր իրեն խորհրդական, Սերվիլէն իբր անձնական բժիշկ Ֆուատ և Ալի փաշաներու, նաև անոնց մտերիմ խորհրդականն էր։ Ռուսիոյնեան Ֆուատ փաշայի ընտանեաց բժիշկն էր։ Ասով առաջ կուգար ահա ազդեցութիւն մը որ օգտակարապէս պիտի գործածուէր յետոյ իրենց կողմէ։

Եւ արդիւնքը շուտով տեսնուեցաւ, առաջին ներկայացող աւիթներուն, որոնք ազգային շրջանակի մէջ էին Գերագոյն ժողովոյ և Պատրիարքական ընտրութիւնները և պետական շրջանակի մէջ՝ Պատրիարքարաններու առանձնաշնորհները ճշտելու հարցն, որ կը ներկայանար, ինչպէս բացատրուած է, արտաքին ճնշման տակ։

1855 Յունիս 30ին Գերագոյն ժողովի ընտրութեան ատեն լուսաւորեալները աւելի շատ աթոռ կը կորզէին և նոր Գերագոյն ժողովին մէջ, միայն Կարապետ Ամիրա Պալեան և Յովհաննէս Ամիրա Տատեան կը մնան իբր հին դպրոցի ներկայացուցիչ, մինչ Սահակ Ապրօ՝ Կրճիկեանի տեղ կ'անցնի իբր Լօղոֆէթ և Գրիգոր Մարկոսեան, Պօղոս Աշնանեան, Եաղուպ Եաղուպեան, Գրիգոր Աղաթոն, Յովհաննէս Սուրէնեան նորերու պատկանող պետական պաշտօնատարներ, հոն տեղ կը գրաւեն։

Այդ օրը կամ յաջորդ առաջին աթիւ գումարուած Ընդհանուր ժողովին մէջ, առաջին անգամ, պաշտօնապէս Ազգային կանոնադրութեան մը պէտքը նկատի կ'առնուի։ Ասանկ առաջարկ մը Ընդհանուր ժողովին ներկայացնելը՝ և զայն ընդունել տալը յաղթութիւն մըն էր,

որ դարձեալ լուսաւորեալները կը տանէին յետադիմականներուն վրայ, որոնք գէթ հաւասար թուով կը մասնակցէին Ընդհ. ժողովին, որուն — ժամանակին սովորութեան համաձայն — մասնակցելու իրաւունք ունէին ի մէջ այլոց Ազգին կամ Տէրութեան ծառայութեանցը մէջ գլխաւոր պաշտօնով մը պատուեալ անձինք, որոնց արժանաւորութիւն Ազգին կամ Տէրութեան կողմէն վկայեալ կը համարուի... ազգային մատենագիրները, վկայեալ բժիշկները, գլխաւոր դասատուները, լրագրագետները, քաղաքական դասէն՝ վերին պաշտօնաւորաց աստիճանակիցները, արքունի ժողովոց անդամները, Բ. Դրան դիւաններուն մէջ տնօրէնները և թարգմանագետները, ազգային կամ արքունի հաստատութեանց մէջ տնօրէնները, ուսումնականները, ղինուորական դասէն՝ վերին սպայից աստիճանակիցները⁽¹⁾ որոնք մեծ մասամբ կը ներկայացնէին Բարիզեան ուսանողութիւնը որ 1852էն սկսեալ մեծ տեղ գրաւած էր Կ. Պոլսոյ մէջ:

Հետեւաբար նկատի առնուելով կանոնադրութեան մը պէտքը, 1855ին Ընդհ. ժողովին կողմանէ կը կազմուի Յանձնարարական Ժողով⁽²⁾ (հիմակուան բառով Յանձնա-

(1) Տես 1860ի Ազգ. Սահմանադրութեան Գրդ յօդուածը ուր այս դասակարգերուն պատկանողներուն Ազգային ժողովին անդամակցելու իրաւունքը կուտայ առանց ընտրութեան, այլ իբր բնական անդամ, ինչ որ հաւանօրէն նախընթաց սահմանութեան մը եղանակաւորումն էր, հետեւաբար շատ հաւանական է որ յիշեալ դասակարգերը եթէ ոչ ամբողջ գէթ մեծ մասը, մոնախնոց պաշտօնատարները մասնակցած են: Որով Ալքոի, Մարկոսեանի, Քրճիկեանի, Արալեանի, Իւթիւնեանի, Ռուսինեանի, Սերփիլէնի և այլոց անդամակցութիւնը հաւանական է որ կատարեալ իրողութիւն մըն էր այդ թուականին, ինչպէս արդէն 1857 Մարտ 29ի Ընդհ. ժողովին նկարագրութիւնէն ալ (Տես Մասիս 1857 Մարտ 28, Թ. 270) կը հասկցուի:

(2) Այս ժողովը կոչուած է նաև «Ազգային Օրէնդիտ Ժողով» (Տես Մասեաց Աղաւթի 1856 Թ. 8) և «Սահմանադրական Յանձնաժողով» (Տես Մեղու, 1856 Դեկ. 31 Թ. 8, էջ 174):

ժողով) մը օրէնք մը խմբագրելու համար, Գրիգոր Մարկոսեանի բառերով ղգիտնական և խոհեմ եկեղեցականներէ և աշխարհականներէ բաղկացեալն⁽¹⁾ Այդ յանձնաժողովին անդամ կը կարգուին հետեւեալները⁽²⁾։

Յովհաննէս Եպիսկոպոս Եղեան

(1) Տես Մասիս 1857 Մարտ 28, Թ. 270, 1857 Մարտ 22ի Ընդհ. ժողովին մէջ լրած ատենաբանութիւնը, նոյնպէս Մեղու 1857 Դեկ. 31 Թ. 8, էջ 173։

(2) Տես Մեղու 1856 Դեկ. 31, Թ. 8, էջ 174, որովէ իր (Օտեանի) տուած ածականներովը կը քաղենք ցուցակը։

Գերապատիւ	Մատթէոս	Արքեպ.	
»	Յովհաննէս	»	Եղեռեան Նախագահ
Արժանեղնաբ	Յովհաննէս	Վրգ.	Սեթեան
»	Մկրտիչ	»	Խրիմեան Փոխ. Նախագահի(**)
Պատուարժան	Տ. Յովհաննէս		Փափաղեան (**)
»	Տ. Գէորգ		Մայր եկեղեցւոյ (**)
»	Տ. Երեմիա		Խաղիւղի
»	Տ. Յովհաննէս		Հիւնքեարայէյնեան
»	Տ. Արիստակէս		Մամբրէեան
Մեծարգոյ	Գալուստ	Աղա	Կառտանեան (*)
»	Գրիգոր	»	Աղաթան (*)
»	Գրիգոր Ա.	»	Օսեան
»	Գրիգոր	»	Տ. Յովնանեանց (**)
»	Խաչատուր	»	Պարտիզպան հանգուցեայ
»	Կարապետ	»	Խթիւնեան Բ. Ասեմադպիր
»	Մկրտիչ	»	Աղաթան Ա. Ասեմադպիր
»	Մկրտիչ	»	Մամեան
»	Յարութիւն Գ.	»	Տառեան
»	Նահապետ	»	Ռուսիեան
»	Սահակ	Էֆ.	Ապրոսեան (*)
»	Սահակ	Աղա	Փէշտիմալեան

Ասոնցմէ առաջին երկուքը (Մատթէոս նախկին Պատրիարքը և Եղեռեան Եպ.) և Տառեան Յարութիւն (յետոյ վաշա) հրաժարական կուտան և բնաւ չեն մասնակցիր Յաննաթողովին աշխատութեանց .

«Մասցածները, ի սէր ազգին, ամիսներով անխռն աշխատեցան և վերջապէս Սահմանադրութիւնը լիցուցին, կարծեմ Գերազոյն ժողովին ալ հաւանութիւնն ոտացաւ և որոշվեցաւ որ Ազգային Ընդհանուր Ժողովով մըն ալ վաւերապէս ալ գործադրութեան սկըսի, բայց մինչև վերջին ատեններս այս ժողովն և այս օրէնքներուն դրժադրութիւնն անկարելի բան մը եղաւ :» (Մեղու 1856 Դեկ. 31. Թ. 8) :

Պատճառը ուրիշ բան չէր եթէ ոչ չկամութիւնը ամիրայական դատակարգին, որ դեռ տիրապետող էր Գերազոյն ժողովին մէջ, և իրեն թելադիր ունէր Տերոյննց

պատուելին, որ բարեկամ չէր ո՛չ երիտասարդութեան և ո՛չ ժողովրդական տիրապետութեան, որ այնքան հակառակ էր Հոգեւորական գերակշռութեան, որուն սիրահարն էր և պաշտպանը: Եւ իբր ծայրայեղ պահպանողական մը, պաշտպան ըլլալով տիրող կարգերու, հակառակորդ մը եղած է ամէն շրջափոխութեան, և ասոր համար է որ տեղի տուած է վէճերու, որոնք անուղղակի կերպով փութացուցած են Սահմանադրութեան հաստատութիւնը, օրինական սահմանի մէջ պայքարի մղելով երիտասարդները: Այսպէս, Ուղղախօսութեան և Տարեցոյցին դէմ պայքարը, թելադրեց երիտասարդները Գերագոյն և Հոգեւոր ժողովներու իրաւասութիւնը սահմանափակելու կամ օրէնքի ու կանոնի տակ առնելու:

Իրենց պաշտպանը՝ Կրճիկեան, Գերագոյն ժողովին հոգին էր, և հոն էին քանի մը լայնախոհներ, որոնք գործը պաշտօնական շրջանակի մէջ՝ ամիրայական ընդդիմութեան հակառակ, այնքան կրցան առաջացնել որ Ընդհ. ժողովէն յատուկ յանձնաժողով մը կազմել տուին: Սակայն չկրցան ներկայացուած ծրագիրը դարձեալ Ընդհ. ժողովին տանիլ, Գերագոյն ժողովէն անցնելով, վասնզի Պալեան Ամիրա 1855ի սկիզբը զօրացած էր — ինչպէս վերը կը բացատրուէր Գ. Պարտիզպանեանի նամակին մէջ — պետական շրջանակի մէջ պաշտպաններ գտնալով, մինչ նորերու ամէնէն մեծ պաշտպանը և Բ. Դրան մէջ աղդեցիկ անձը՝ Յակոբ Կրճիկեան, այնինչ յանձնաժողովը ընտրուած, 1855 Յուլիսին կը հարկադրուէր Բարիզ մեկնելու, իբր Օսմ. դեսպանատան խորհրդական: Իսկ Նիկողոս Պալեան՝ ամէնէն հինը կանոնադրութեան մը անհրաժեշտութիւնը փաստաբանողներուն, իր հօրը դէմ չելլելու համար յայտնապէս, վերապահ դիրք մը առած էր և Սերվիլէն՝ նորերու այս միւս մենտորը, նոյնպէս ինքզինքը հեռու պահած էր այն յանձնաժողովէն որ

քնական է թէ իրենց նախապէս կազմած ծրագրին վրայ պիտի որոճար։ Իբր նախարարներու բարեկամ թերեւս արդարացի պատճառներ ունէր հեռու պահելու ինքզինքը, Օսմանեան աւագանիին առջև յայտ յանդիման վէճի չբռնուելու համար Ամիրաներու խմբակին հետ։

Եւ Պալեանի և Սնրովիչէնի վերապահումը կը դարմանուէր, քանի որ հոն էին, այդ յանձնաժողովին մէջ, իրենց միւս երկու գործակիցները, Ռուսինեան և Օտեան, որ ինչպէս շատ պարզ է ենթադրել, այս նոր յանձնաժողովին հոգին եղան, իրենք կանխապէս այդ գաղափարին վրայ մտածած ըլլալով, երկարատեւ։

Սակայն չկրցան իրենց գաղափարը իրագործել, վասնզի չկրցան անցնիլ այն թումը որ Գերագոյն Ժողովը — կամ աւելի ճիշտ անոր մէկ ազդեցիկ մասն — կը կանգնէին անոր դէմ, հակառակ նոյնիսկ անոր որ յանձնաժողովին չորս անդամները (* ով նշանակեալ) Հոգեւոր Ժողովին և երեք անդամները Գերագոյն Ժողովին (* ով նշանակեալ) կ'անդամակցէին։

Հետեւանք եղաւ վէճ և կազմալուծութիւն։ Գերագոյն և Հոգեւոր Ժողովները բաժնուեցան, ամէն ինդիւիդներու համար, երկու որոշ կուսակցութեանց և շարունակ իրարու դէմ մաքառեցան։

Երիմի պատերազմը և անոր Թուրքիոյ աշխարհ վարութեան մէջ մտցուցած փոփոխութիւնները պահ մը դժբաղդին նորերը, որոնք այս անգամ պետական հրամաններու վրայ հիմնուած, դատախազ կանգնիլ սկսան Ամիրաներու դէմ։

Այդ մեծ յեղաշրջումին շարժառիթը ու պատճառն էր Ըսրահաթի հրովարտակը, 1856 Փետր. 6/18ին հռչակուած, որով Բ. Դուռն հանդէպ Եւրոպայի յանձնառութիւն կը ստանար ապահովելու Քրիստոնէից վիճակը, ապագայ նոր միջամտութեանց տեղի չտալու համար։

Այդ հրովարտակիւն մէջ ի մէջ այլոց Պատրիարքարաններու վարչութեան համար սա նշանակելի կարգադրութիւնները կը տեսնուէին:

1. Կայսերական հաւանութեամբ եւ Բ. Դրան հսկողութեան թակ յատկապէս կազմուած յանձնաժողովներ, որոշեալ պայմանաժամի մը մէջ պիտի լննէին իւրաքանչիւր ազգի արեւոտփիւններն ու առանձնաշնորհներն, եւ ժամանակին եւ շուսաւորութեան յառաջիմութեան համաձայն կարենոր քարեփոխութիւնները Բ. Դրան պիտի առաջարկէին:

2. Ֆարիսի եւ յաշոտներու կողմէն Պատրիարքներու եւ այլ հոգեւորականներու տուած արեւոտփիւնները նոր կացութեան պիտի պատշաճեցուէին:

3. Պատրիարքներու ընտրութեան կանոնները պիտի վերալննուէին եւ անոնց տուած հրովարտակիւն համաձայն ցկեանս անփոփոխ մնալու կանոնը ճշտել պիտի գործադրուէր:

4. Երդման քանաձեւ մը պիտի որոշուէր Հոգեւոր պետերու համար:

5. Պատրիարքարաններու եւ եկեղեցականաց հաստատեցումս պիտի սահմանուէր:

6. Ամէն ազգի աշխարհական գործաց մատակարարութիւն՝ նոյն ազգին եկեղեցական ու աշխարհական անդամներէն ընտրուած ժողովի մը հսկողութեանը պիտի ենթարկուէր:

Այս տրամադրութիւնները Եւրոպական դեսպաններու կողմանէ տառապէս թելադրուած չէին կրնար ըլլալ: Անոնց մէջ Բ. Դուռը և անոր Բրիտանոնեայ պաշտօնատարները կարեւոր դեր կատարած էին, ներշնչուելով Պատրիարքարաններու մէջ տիրող յուզումէն:

Արդէն աշխարհականներու մասնակցութիւնը Պատրիարքարանի գործոց, 1847ին թէ՛ Հայոց և թէ՛ Յունաց Պատրիարքարաններուն հրամայուած էր, սակայն երկու ազգերուն մէջն ալ որոշուած և կանոնադրուած չըլլալով անոնց իրաւասութիւնը, դիտողութիւններ և Բ. Դուռն զբաղեցնող բողոքներ պակաս չէին:

ընական է թէ իրենց նախապէս կազմած ծրագրին վրայ պիտի որոճար։ Իբր նախարարներու ըարեկամ թերեւս արդարացի պատճառներ ունէր հեռու պահելու ինքզինքը, Օսմանեան աւագանիին առջև յայտ յանդիման վէճի չբռնուելու համար Ամիրաներու խմբակին հետ։

Եւ Պալեանի և Սարվիչէնի վերապահումը կը դարձանուէր, քանի որ հոն էին, այդ յանձնաժողովին մէջ, իրենց միւս երկու գործակիցները, Ռուսինեան և Օտեան, որ ինչպէս շատ պարզ է ենթադրել, այս նոր յանձնաժողովին հոգին եղան, իրենք կանխապէս այդ գաղափարին վրայ մտածած ըլլալով, երկար ատեն։

Սակայն չկրցան իրենց գաղափարը իրագործել, վասնզի չկրցան անցնիլ այն թումբը որ Գերագոյն Ժողովը — կամ աւելի ճիշտ անոր մէկ ազդեցիկ մասն — կը կանգնէին անոր դէմ, հակառակ նոյնիսկ անոր որ յանձնաժողովին չորս անդամները (* ով նշանակեալ) Հոգեւոր Ժողովին և երեք անդամները Գերագոյն Ժողովին (* ով նշանակեալ) կ'անդամակցէին։

Հետեւանքը եղաւ վէճ և կազմալուծութիւն։ Գերագոյն և Հոգեւոր Ժողովները բաժնուեցան, ամէն ինչիրներու համար, երկու որոշ կուսակցութեանց և շարունակ իրարու դէմ մաքաւեցան։

Խրիմի պատերազմը և անոր Թուրքիոյ աշխարհ վարութեան մէջ մտցուցած փոփոխութիւնները պահ մը զօրացուցին նորերը, որոնք այս անգամ պետական հրամաններու վրայ հիմնուած, դատախազ կանգնիլ սկսան Ամիրաներու դէմ։

Այդ մեծ յեղաշրջումին շարժառիթը ու պատճառն էր Ըսլանաթի հրովարտակը, 1856 Փետր. 6/18ին հռչակուած, որով Բ. Դուռն հանդէպ Եւրոպայի յանձնառութիւն կը ստանար ապահովելու Քրիստոնէից վիճակը, ապագայ նոր միջամտութեանց տեղի չտալու համար։

Այդ հրովարտակին մէջ ի մէջ այլոց Պատրիարքարաններու վարչութեան համար սա նշանակելի կարգադրութիւնները կը տեսնուէին :

1. Կայսերական հաւանութեամբ եւ Բ. Դրան հսկողութեան տակ յատկապէս կազմուած յանձնաժողովներ, որոշեալ պայմանաժամի մը մէջ պիտի լինէին իւրաքանչիւր ազգի արօնութիւններն ու առանձնաշնորհներն, եւ ժամանակին եւ լուսաւորութեան յառաջդիմութեան համաձայն կարեւոր բարեփոխութիւնները Բ. Դրան պիտի առաջարկէին :

2. Ֆարիհի եւ յայտդներու կողմէն Պատրիարքներու եւ այլ հոգեւորականներու տուած արօնութիւնները նոր կացութեան պիտի պատշաճեցուէին :

3. Պատրիարքներու ընտրութեան կանոնները պիտի վերափոխուէին եւ անոնց տուած հրովարտական համաձայն ցկեանս անփոփոխ մնալու կանոնը ճշտելու պիտի գործադրուէր :

4. Նոյնիս թանձաւ մը պիտի որոշուէր Հոգեւոր պետերու համար :

5. Պատրիարքաններու եւ եկեղեցականաց հաստատութեան պիտի սահմանուէր :

6. Ամէն ազգի աշխարհական գործոց մատակարարութիւն՝ նոյն ազգին եկեղեցական ու աշխարհական անդամներէն ընտրուած ժողովի մը հսկողութեանը պիտի ենթարկուէր :

Այս տրամադրութիւնները Ներպական դեսպաններու կողմանէ տառապէս թելադրուած չէին կրնար ըլլալ : Անոնց մէջ Բ. Դուռը և անոր Բրիտանաց պաշտօնատարները կարեւոր դեր կատարած էին, ներշնչուելով Պատրիարքարաններու մէջ տիրող յուզումէն :

Արդէն աշխարհականներու մասնակցութիւնը Պատրիարքարանի գործոց, 1847ին թէ՛ Հայոց և թէ՛ Յունաց Պատրիարքարաններուն հրամայուած էր, սակայն երկու ազգերուն մէջն ալ որոշուած և կանոնադրուած չլլալով անոնց իրաւասութիւնը, դիտողութիւններ և Բ. Դուռն զբաղեցնող բողոքներ պակաս չէին :

Հետեւաբար, Բ. Դուռն տրամադիր էր, անսալով Յոյն և Հայ պաշտօնատարներու խորհուրդին, ընել այնպիսի կարգադրութիւններ որոնք վերջ տային վէճերուն։ Անոնք կրնային այնքան ծաւալ գտնել որ արտաքին միջամտութեանց տեղի տալ կամ առ այն պատրուակ ծառայել, հետեւաբար, աւելի նորերուն — որոնք իբր պաշտօնատար կամ իբր բարեկամ խորհրդական նախարարներու, աւելի ազդեցիկ էին — խորհուրդով նուիրագործեց աշխարհականներու Պատրիարքարանի գործոց մասնակցութիւնը, ասոր անոր ազդեցութեամբը Պատրիարքներու տապալումին դէմ արգելք դրուիլը, զանազաններու քմահաճոյքին դէմ Պատրիարքներու ընտրութեան հաստատուն ձև մը որոշուիլը և այլն։

Ասոնք այն ատեն երկու գլխաւոր Պատրիարքարաններու մէջ ծեծուած վէճերուն համաձայն պատշաճ որոշումներ էին։

Ուրեմն, 1856 Փետր. 6/18ի հրովարտակը, կուգար քաջալերել կանոնադրութեան պաշտպաններու խմբակը և աւելի արծարծել Գերագոյն և Հոգեւոր Ժողովներու մէջ տիրող անհամաձայնութիւնը, որ օրէ օր աւելի մեծ համեմատութիւններ առաւ։ Յակոբոս Պատրիարք որ շատոնց ի վեր ժողովրդական դէմք մը ճանչցուած, և իրաւամբ ալ միշտ դէպի այն կողմ յորում ցոյց տուած ու աններող խստութեան հակառակորդ մը հանդիսացած էր, Ամիրաներ նկատեցին բոլոր այս չարիքներու պատճառ և զայն տապալելու աշխատեցան։ Պատրիարքը արդէն վէճերէ և անհամաձայնութիւններէ ձանձրացած, երկպառակութեան վերջ տալու միամիտ գիտումով, իր հրաժարականը տուաւ, ծերութիւնը պատրուակելով։

Նորերը ըմբոստացան հիններու դէմ և առաջին անգամ ըլլալով հակառակ Ամիրաներու կամքին Պատրիարքը մնաց իր պաշտօնին մէջ։

Այս հրաժարականին շուրջը մղուած պայքարը թէև ազգային մամուլին մէջ չէ յիշատակուած, բայց նոյն ատեն Կ. Պոլիս հրատարակուող «Բոկս Տ'Օռիան» (Տես 1856 Հոկտ. 22/3 Նոյեմբերի թիւը), թերեւս ներշնչուած Հայ երկստասարդներէ, քանի մը նշանակելի յայտարարութիւններ ըրած է.

«Մեր ստացած տեղեկութիւնէն կը հասկցուի որ այս հրաժարականը որչափ որ ինքնայոժար ալ է, Ամենապատիւ Պատրիարքը զայն ստիպուած է տալու բարոյական ճշման տակ: Հայ ազգը փոխանցման շրջանի մէջ է: Այս շրջանին մէջ բնական է կարծիքներու զանազանութիւնը, բայց արդի տագնապին մէջ նշանակելի է որ մէկ կողմէն եմամբներու մեծ քաղնութիւնը այդ յարգելի առաջնորդին խորհուրդներուն համամիտ են եւ անոր ընթացքին ամեն կերպով կը հաւանին, միւս կողմէն ալ Հայոցմէ անոնք որ աստիճանով ու հարստութեամբ գերազանցել են ազգին մեծամասնութիւնը, անոնք ալ ուրիշ կերպով կը մտածեն: Այս վերջինները Ազգին յառաջդիմութիւնը, անոր բարոյական պէտքերը եւ պայքան Յակոբ Պատրիարքին ընթանածին տարներ կերպով կը հասկնան:

Հայ ազգին յառաջդիմութիւնը, կրթական մասնաբաժնիւնը, քանի մը զեղծմանց եւ անկանոնութեանց քաղեկարգութիւնը, ապագան որուն պէտք ուղղել հասարակաց ուղարկութիւնը, անա աստիճանի, կարծենք, կոխիլն քուն պատճառ եղող միւրերը: Այս վեճին վախճան մը տալու և միաբանութիւն հաստատելու համար, Ամեն. Յակոբ Արքեպ. ի խոհեմութիւնը ու գութը հրաժարական տալու բարի խորհուրդը թելադրեցին իրեն: Այս հրաժարականին վրայ Բ. Դուռը տեղեկագիր մը մատուց Սուլթանին, որուն կայսերական հրովարտական լիցիան շնորհալ Հինգշաբթի 18/30 Հոկտեմբեր Գում-Գարուի եկեղեցւոյն մէջ Ընդհանուր Ժողով մը գումարուեցաւ Յակոբ Ս. Եպ. յաջորդ մը ընտրելու համար: Բ. Դրան գլխաւոր պաշտօնեաներէն Սայիտ պէյը նախագահեց այս ժողովին, որուն ներկայ էին բոլոր Հայ եկեղեցեցիները ու երեսելի անները: Այս ժողովին մէջ գրեթէ միաձայն հաւանութեամբ Ամեն. Արքեպ.ը նորէն Պատրիարքական բարձր պաշտօնին հրաւիրուեցաւ: Այս ժողովին հաւանութիւնը անմիջապէս ի գիր առնուեցաւ, ճշգրիտ տեղեկագրի մը մէջ, զոր Սայիտ պէյ խմբագրեց և ընտրողները բոլոր՝ իրենց ստորագրութեամբը հաստատեցին: Այս տեղեկագիրը Բ. Դուռ խրկուեցաւ և վեհ. Կայսեր

պիտի ներկայացուի, որպէսզի իր բարձր հրամանովը վաւերացնէ Յակոբ Արքազանին վերջնարութիւնը:

Ասէ էլ տեսնուի որ Պատրիարքին հրաժարիլը և վերջնարութիւնը մեծ պատիւ մըն է իր անձին, մինչ միւս կողմէն Հայ ազգին ապագան իրենց ձեռք առնելու ուղղով երկու կուսակցութեանց ինչ մկրտագիր ունենալը որոշ կ'երեւայ: Արդեօք այս երկու կուսակցութիւններէն որո՞ւմ պիտի մնայ վերջնական յաղթանակը՝ դժուար է այժմէն այս մասին կարծիք մը յայտնելը: Սակայն կրնանք գոնէ մեր փափաքը յայտնել...: Երանի թէ Հայ ազգը իր բարոյական ճակատագիրին առաջնորդող Հովուապետին խոհանութեանը և անձնութեանը մէջ դարման մը գտնէր միշտ՝ այն զանազան տագնազներուն մէջ որ պիտի գտն զինքը փորձէլ:

Արդարեւ՝ Յակոբ Պատրիարքի հրաժարականը առաջին տագնապնէր, որուն մէջ յաղթանակը նորերուն մնաց: Բ. Դուռը՝ Ընդհ. ժողովին պահանջը մերձաւորապէս մէկ ամիս յետոյ ընդունեց, 1856 Նոյեմբեր 12ին, վերահաստատելով Յակոբ Պատրիարքը իր պաշտօնին մէջ, անսովոր շքով և փառաւոր հանդէսով, ինչպէս նկարագրուած է ժամանակակից մամուլին մէջ (Տես Մասիս 1856 թ. 251 և Մեղրու. Հանդէս կիսամսեայ. 1856 Հոկ. 31, թ. 4):

Ասիկա նշանը կ'ըլլայ ամիրայութեան, մանաւանդ Պալեան կարապետի ոգւով Ամիրաներու վտարման ազգային գործերէն: Պառակտեալ վարչական ժողովները, ժամանակէն առաջ պաշտօնէ կը քաշուին, վասնզի այնքան անհամաձայն ոգւով մը կարելի չըլլար իրենց պաշտօնը շարունակել, մանաւանդ որ ժողովուրդը իրենց դէմ կը գրգռուէր, մամուլին մէջ և թուղթիկներով՝ որոնք օրուան վարչութեան դէմ կը հրատարակուէին զանազան առիթներով⁽¹⁾:

Յակոբ Պատրիարք 1856 Նոյեմբեր 16ին կը գումարէ

(1) Տես Մեղրու 1856 Նոյեմ. 30 Թ. 6, էջ 121 և 139:

Լնդհ. ժողով և այս կացութիւնը տեղեկացնելով դարման կը խնդրէ:

Կը կազմուի նոր Գերագոյն ժողով մը՝ բոլորովին ժողովրդական և արհեստաւոր և ուսումնական դասէն կազմուած, ուր Ամիրա մը իսկ գոյութիւն չունի:

Ասոր անդամները՝ մեծ մասամբ նախորդին անդամներն էին, միայն Ամիրաներն — այսինքն ազգային կանոնադրութեան թշնամիները — դուրս ձգուած էին:

Հոն այդ ժողովին մէջ դարձեալ կանոնադրութեան խնդիր կը յուզուի և կ'որոշուի ճշտօրէն յանձնարարական ժողովոյն դրած կանոններուն քննութիւնը երկրորդ յանձնարարական ժողովոյ մը(1) յանձնել:

Այդ Յանձնաժողովին անդամ կը կարգուին.

Գերագատիւ	Գրիգորիս	Սպիտակոյս	Կարնոյ
»	Գէորգ	»	Ամասիոյ
Մեծարգոյ	Լկթուռ	Էֆէնտի	
»	Գրիգոր	»	Մարկոսեան
»	Մինաս	»	
»	Նազուկ	Աղա	Նազուկեան(2)

Այս Յանձնաժողովը ճիշդ փութայ՝ առաջին Յանձնաժողովին պատրաստած կանոնագիրը ճշգրէ անցընել և գործադրել ու յարգել տալ ամենուն(3):

Այս Բ. Յանձնաժողովը ըստ Գրիգոր Մարկոսեանի վկայութեան(4) ճառաջնոյն հետ մէկտեղ գիշեր ցերէկ աշխատելով, աւարտեց իւր պաշտօնը և կարգադրուած նոր կանոնները ներկայացուց Գերագոյն ժողովոյն:

(1) Գրիգոր Մարկոսեանի խօսքերը. Տես Մասիս 1857 Մարտ 28, Թիւ 270:

(2) Տես Մեղու 1856 Դեկ. 31 Թ. 8, էջ 175:

(3) Նոյն:

(4) Տես Մասիս Թ. 270 (1857 Մարտ 28):

Իր աշխատութեան եղանակի վրայ խօսելով ժամանակակից լրագիր մը (Մեղու, 1857 Մարտ 31 Թ. 14) կ'ըսէ թէ.

«Գերագոյն ժողովը օրէնսդրական յանձնաժողովին անդամները աւելցնելով նորէն աչքէ անցընել տրվաւ անոնց՝ արդէն հաստատոված օրէնքները, ու անոնց վերջին որոշմանը կ'ապաւեր այն օրէնքները Ազգին ընդհանրութեանը ճանչցնելով, ընդունել տալու: Ասի խիստ մեծ գործ մըն էր, ուստի թեթեւ խորհրդածութիւններով ալ խկոյն որոշում տալը անխօհեմութիւն կը համարվէր. անոր համար յանձնաժողովը մանրամասնաբար քննեց ամեն մէկ յօդուածը. անդամները իրարու հետ վիճեցան, հակաճառեցին՝ հաստատ, տեւողական և օգտակար ընելու համար, միտքերնին, բերաննին ու գրիչնին շափաղանց յօդեցընելով. այս յանձնաժողովը կը կազմէին՝ հանճարեղ ուսումնական, խոհեմ, Ազգին վիճակը լաւ ճանչող, փորձառու անձինք, որոնք անոր փառքն ու պարծանքն աւելցընելու առիթներն են:

Ասոնց ազդասիրական ոգւով լրցված անաշտառութեամբ և անկողմնապահութեամբ սկըսած և 'ի գլուխ հանած գործն ալ, անշուշտ ամենակատարեալ կ'ըլլայ և Ազգին ճշմարիտ յառաջդիմութեան, անոր գործոց բարեկարգութեանը մեծամեծ դիւրութիւններ կը հայթայթէ, Ուստի Ազգը մեծ շնորհակալութիւն և մշտնջենաւոր երախտագիտութիւն կը պարտի անոնց, քանի որ ան օրէնքները գործածէ և անոնց օգուտները վայելէ: Ամէն մէկ յօդուած առանձին քննովիլէ ետեւ, օրէնսդրական ժողովին իւրաքանչիւր անդամին հաւանութեան ստորագրութեամբը վաւերանալու էր, ինչպէս և կ'ըլլար. ու անկէ ետքը միւս յօդուածին կ'անցնըվէր:»

Մինչ այսքան աշարջութեամբ, խոհական զգուշաւորութեամբ իր աշխատութիւնները առաջ կը տանէր այդ յանձնաժողովը, միւս կողմէն անհամբերութեան նշաններ կը տեսնուէին հանրութեան և մամուլին մէջ՝ որ արձագանգն էր հանրային կարծիքին:

Մեղու 1856 Դեկ. 31 (Թ. 8) թիւին մէջ կը գրէր.

«Կը յուսանք զի մօտ ամեններս գործադրվիլ կ'ընկըտի այս Սահմանադրութիւնը, առանց որոյ կ'երեւայ թէ գոտաւթիւնները և խռովութիւնները երբեք չը պիտի վերնան Ազգին մէջէն, և կը փափա-

քինք զի նա յառուկ տեսարանին Ազգին լրութեան մէջ տարածվելով ամենքն ալ գիտնան և ճանչեն այն օրէնքներուն յարգը և խելամտելով անոնցմէ քաղվելիք օգուտներուն, օրհնեն զանոնք որ տոտր հարկուարութիւնը ճանչեցին և ճանչել արժին և զանոնք որ տոտր գործադրութեանը սրտի մտօք աշխատեցան:

Նոյն օրերուն Մասիս, որուն խմբագիրը անդամ էր Յանձնաժողովին, իր 1856 Դեկ. 26ի թիւին (Թ. 257) մէջ կը գրէր հետեւեալը.

«Գերագոյն ժողովը յառուկ խնամօք կը քաջալերէ նաև ազգային կանոնադրութեանց յանձնարարական ժողովը՝ որ ժամ մը յառաջ ազգային կանոնադրութիւնը ազգիս վիճակին յարմար կերպով լըմնցունէ. վասն զի համոզուած է որ մինչև այս կանոնադրութիւնը չի հաստատվի, ազգային կառավարութիւնը բարեկարգ ընթացքի մը մէջ դնելը անհնար է: Այս մտոյն յանձնարարական ժողովոյն ցուցուցած յարատև ջանքն ալ տեսնելով՝ կը յուսանք որ ի վաղուց հետէ փափաքուած այս ազգային կանոնները քիչ ժամանակէն բարեւելէ հասարակութեան ներկայացընելու բերկրութիւնը պիտի վայելենք»:

Արդարև 1857 Փետրուարի մէջ յանձնաժողովը իր աշխատութիւնները աւարտելով պատրաստած կանոնագիրը Դերագոյն ժողովին կը յանձնէ⁽¹⁾, որ իր կարգին քննութենէ մը անցնելէ յետոյ, կ'որոշէ Ազգային Ընդհանուր ժողովի ներկայութեանը կարգալ և անոր ալ հաւանութիւնը և վաւերացումը առնելէ յետոյ գործադրութեան դնել⁽²⁾:

1857 Մարտ 22ին կը գումարուի Ընդհ. ժողով մը, որուն նկարագրութիւնը կը քաղենք Մասիսէն (Տես Թ. 270, 1857 Մարտ 28).

(1) Մասիս 1857 Փետր. 28, Թիւ 266.

(2) Մեղդու 1857 Մարտ 31, Թիւ 14, էջ 335.

«Ամսոյս 22ին Ուրբաթ օրը յիշատակաց արժանի նշանաւոր օր մը եղաւ ազգիս համար: Նոյն օրը Պատրիարքարան գումարուած Ընդհ. Ժողովոյն նկարագրութիւնը որչափ ալ աշխատինք ըստ արժանոյն ընելու, անհնար կ'երեւի մեզի: Հոն ներկայ գտնուողները միայն կրնան ճիշտ գաղափար մը ունենալ այն ընդհանուր գահաթեան և ցնծութեան վրայ որ ամենուրեք գէտքին վրայ կը տեսնուէր:

Ուրբաթ աքաւստէն սկսաւ մայրաքաղաքին մէջ գտնուող երեք Արք Եղիսիոյսները, Վարդապետները և Քահանաները, Կ. Պոլսոյ երեւելի սեղանաւորները, արհեստաւորաց գասերուն երեսփոխանները և զիտնական ազգասէր անձինքը Պատրիարքարան գումարուելու և Ընդհ. Ժողով կազմելու: Ամէն մարդ յատուկ փափաքով մը կը դիմէր. վստահ երկու օր առաջ Պատրիարքական հրահրանաց տոմ' ստիկները կը ծանուցանէին թէ ազգային կանոնադրութեան համար էր նոյն օրուան Ընդհ. Ժողովոյ գումարումը:

Երեք հարիւրէ աւելի ազգայինք մայրաքաղաքին ամէն կողմերէ եկեր էին, և միայն քանի մը հրահրեալ սակաւաթիւ անձինք՝ օգին խոտութեանը պատճառաւ չէին կրցած գալ:

Ժամը հինգուկէսին Ազգային Երեսփոխանը⁽¹⁾ Սրբազան Պատրիարքէն հրաման ինքեց տաեանը բանալու: Ուստի Ն. Սրբազնութիւնը համառօտ և քրտաշարժ ասեմարանութիւն մը ընելէն ետքը նստաւ իւր գահը ու խօսքը ձգեց մեծարդոյ Լողոֆէթ Մարկոսեան Գրիգոր էֆէնախին որ այսպէս սկսաւ.

«Սրբազան հարգ, մեծապատիւ աղայք եւ սիրելի եղբարք,

Յայտնի է ամենեցունցդ որ աշխարհի մեջ ամեն ճեսակ գործերը կանոնաց ներքեւ դրուելով բարեկարգ ընթացք մը կը ստանան: Բոլոր թիեզերաց մեզ՝ այն ազգերը որ կարգ կանոն ունին, յառաջադիմ եւ լուսաւորեալ եղած են, եւ ընդհակառակը անոնք՝ որ անկարգ ու անկանոն են՝ ետ մնացած, ու դժբաղդ վիճակի

(1) «Ազգային Երեսփոխան» բացատրութիւնը Մասին 1847-1860 շրջանի գործածած է Գերագոյն ժողովի Ասեմապետներուն, այսինքն վարչապետներուն համար, իբր Սարգսմանութիւն Լողոֆէթ բառին, որ հաւատարմապէս գործածուած է այդ շրջանին:

մեջ կը գտնուին: Մեր սիրելի ազգն ալ իւր ազգային ներքին կառավարութիւնը, ընդ հովանեաւ մեծագորհրութեան Օսմանեան, բարեկարգ ընթացքի մը մէջ դնելու համար յատուկ կանոնադրութեան մը կարօտ ըլլալը զգաց, բայց ոչ քի հիմա, այլ շատ ժամանակէ հետէ: Ասկէ ետէ չորս տարի առաջ ազգովին յայտարարութիւն մը ըրաւ եւ Սրբազան Պատրիարքին խնդրեց ազգային կանոնադրութիւն մը: Ասկէ մէկ ու կես տարի առաջ, երբ քանի մը գլխաւոր գործերու համար Ընդհանուր ժողով գումարուած էր, դարձեալ կանոնադրութիւն խնդրուեցաւ, եւ այն ասեմ գիտնական եւ խոհեմ եկեղեցականներէ ու աշխարհականներէ բաղկացեալ յատուկ յանձնարարական ժողովոյ մը յանձնուեցաւ այս գործը⁽¹⁾: Երկար ժամանակ աշխատեցաւ յանձնարարական ժողովը, լրմնցուց իւր պատշոյնը եւ գրած պատուական կանոնները ներկայացուց Գերագոյն ժողովոյն:

Ասոնց երեւան ելլելը նոր Ընդհանուր ժողովոյ մը գումարման կարօտ եղած էր: Ուստի ասկէ չորս ամիս առաջ՝ Սրբազան Պատրիարքին վերահաստատութեանէն ետք Ընդհանուր ժողով գումարուելով, առջի յանձնարարական ժողովոյն դրած կանոններուն քննութիւնը երկրորդ յանձնարարական ժողովոյ մը յանձնուեցաւ⁽²⁾, որ առաջնոյն հետ մէկտեղ գիշեր ցորեկ աշխատելով, աւարտեց իւր պատշոյնը եւ կարգադրուած նոր կանոնները ներկայացուց այժմեան Գերագոյն ժողովոյն:

Հոն ալ դարձեալ վերաքննուելով, յարմար դատուած փոփոխութիւնները եւ սրբազրութիւնները եղան,

(1) 1855ին կազմուած 21 անձերէ բաղկացեալ յանձնաժողովը որուն անդամները վերը յիշուած են:

(2) 1857 Նոյ.ին կարգուող վեց անձերէ բաղկացեալ յանձնաժողովը:

եւ այսօր պիտի կարդացուին պատկառելի ընդհանուր ժողովոյս ասեանք:

Գերագոյն ժողովը այս կանոնադրութիւնը չներկայացրնէր իբր կատարեալ գործ մը, չի պահանջեր որ ասիկայ ընդունուի եղածին պէս, այլ ներկայ գտնուող ամենայն ու իրաւունք ունի եւ ազատ է իւր գաղափարը յայտնելու իւրաքանչիւր յօդուածին վրայ, պակասութիւնները նշանակելու թէ որ կան նէ, եւ այնպէս ընդունելու եւ հաստատելու:

Ներկայ կանոնները՝ ինչպէս որ պիտի տեսնեմք, երկոստան հաստատման բաժնուած են:

Ազգային դպրատունները բարեկարգելու համար Ուսումնական ժողով մը եւ յատկապէս Մեծապայու ազգային վարժարաններուն խնամք տանելու համար՝ յատուկ խնամակալաց ժողով մը հաստատուեցաւ:

Միւս ժողովները որ յիշուած են այս կանոնադրութեան մէջ՝ յառաջուց ալ մասամբ իւրիք կային, միայն զանոնք բարեկարգելու կամ ընդհանուր կերպիւ հաստատելու համար յատուկ կանոններ գրուած են:»

Ժողովականաց ուշադրութիւնը պտղէս հրաւիրելէ ետք՝ կանոններուն յօդուած առ յօդուած ծանր ծանր ընթերցանութիւնը սկսուեցաւ:

Ամէն մէկ յօդուածը՝ գրողներուն տնայառ գաղափարներ մէկ մէկ ազգացոյց երեւցաւ, և բոլորն ալ յատուկ ուշադրութեամբ մտիկ ընելով՝ Ընդհանուր ժողովոյ մէջ ամէնուն բերնէն հաւանութեան և օրհնութեան ձայներ կը լսուէին:

Միայն Ընդհանուր ժողովոյ կազմութեան կանոնին վրայօք քանի մը գաղափարներ եղան (1), որով աւելի յայտնուեցաւ թէ որչափ

(1) Մեղու (1857 Մարտ 31, Ժ. 14) աւելի տարբեր կերպով կը նկարագրէ ժողովին այս մասը, որ մէջ կը բերնէր. «Հոն անհամար սպասող մեծարդոյ եկեղեցականաց և աշխարհականաց ներկայութեանը, բարձրաձայն և խիստ ծանր կերպով կարդացուիլ սկսաւ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ»:

ուշադրութեամբ պաշտպանուած է իւրաքանչիւր անհատի յատուկ արտոնութիւնը: Նոյն կանոնաց համեմատ, ամէն Լուսաւորչական Հայ, մեծ ու պզտիկ, հարուստ և աղքատ, Պոլսեցի և ուրիշ քաղաքացի, իւր կարգը պիտի ունենայ Ընդհանուր ժողովոյ մէջ գանձուելու ուրիշ բան չպիտի պահանջուի՝ բայց միայն ազգային ժողովոյ մէկուն անգամ՝ ըլլալու յարմարութիւն կամ արժանաւարութիւն մը:

Այսչափս առ այժմ՝ բաւական կը համարենք խօսելու ազգային կանոնադրութեան վրայոք: Վասնզի կը յուսանք որ մտերմ ազգադրութեամբ հրատարակուած պիտի տեսնենք զայն, ուստի բարեհալ հասարակութեան կը թողունք անոր գովառանութիւնը(1):

Յիշեալ կանոնները Ընդհանուր ժողովոյ միաբան հաւանու-

և դրեմէ ամէն մէկ յողուածին վերջը, կարծիք յայտնելու կը հրաւիրուէին հոն գտնուողները: Ասանկ ժամանակներ, ասանկ պարագայներու մէջ, որ ամէն մարդու ազատութիւն կայ, իր կարծիքը յայտնելու, խելքին դէմ եկած բանը իմացընելու, չը հասկըցածին վրայ տեղեկութիւն խնդրելու, ասանկ տեղ մը ասանկ ժողովի մը մէջ կ'ըսեմ, երբոր խորին լուծութիւն մը տիրէ: Երբոր բնաւ մէկը բան մը չխօսի, վերջապէս երբոր վէճեր չըլլայ, կը համարուի թէ ունկընդիրները կամ անտարրեր են կարգացուածներուն, կամ չեն հասկընար կոր զանոնք: Ասանկ ըլլալուն ապացոյց՝ քանի մը վէճեր եղաւ հոն, և վիճողներն, ուսումնական ու հանճարեղ անձեր ըլլալով, մեծ ուրախութիւն պատճառեց կրնամ ըսել անոնց, որ իմ կարծեացս հաւանութիւն կուտան: Վիճողները, ինչպէս կը լսենք, կարող եղան իրարու միտք հասկընալու և մէկգմէկ համողելու:

(1) Տպագրութեամբ հրատարակուելու բաղդը չունեցաւ վասնզի առկախուեցաւ գործադրութիւնը: Սակայն ընդհանուր առմամբ այս հնազոյն Սահմանադրութեան վարչական կազմը կը մակարեւորուի:

Գործադիր իշխանութեան զուլը Պատրիարքն էր, իրեն աշակից և խորհրդական ունենալով կրօնական գործոց համար Հոգեւոր կամ Կրօնական ժողովը. և աշխարհական գործոց համար Գերագոյն կամ Քաղաքական ժողովը, որմէն կը կարգուէին և անոր կ'օժանդակէին չորս տեսուչ խորհուրդներ. 1. Տնտեսական խորհուրդ որ միանգամայն Հիւանդանոցի մատակարարութիւնը կը կատարէր. 2. Ուսումնական խորհուրդ. 3. Դատաստանական խորհուրդ. 4. Եւրոպայի Հայ դպրոցներու կամ Բարիգի Արեւելեան վարժարանի Խնամակալաց ժողով: Եկեղեցիներու մատակարարութիւն ալ պիտի վարէին Թաղ. Խորհուրդներ: Ազգային այս ժողովներու հաւաքական ամբողջութիւնը կը կազմէր Ընդհ. Ժողովը:

Թեամբը հաստատուելէն ետքը՝ յարգոյ ժողովականները քիչ մը հանգստութիւն առին մինչև որ ստորագրութիւնները լրացան:

Ասկէ ետքը նորէն մեծ սրահ դումարուեցան ու մեծարդոյ Լո-
ղոֆէթ էֆէնտի կրկին սկսաւ խօսելու այսպէս.

«Կը շնորհաւորենք արգոյ հասարակութիւնը եւ
ընդհանրապէս բոլոր ազգը մօր կանոնադրութեան հաս-
տատուելուն համար:

Ասով կը յուսանք որ այսուհետեւ ազգային ներքին
կառավարութիւնը բարեկարգ ընթացք մը պիտի ունե-
նայ: Բայց այս կանոններուն գործադրութիւնը բոլոր
ազգայնոց միաբան օգնութեանը կարօտ է: Ասոնցմով
Գերագոյն ժողովը եւ առ հասարակ բոլոր միւս ժո-
ղովները ծանր պարտաւորութիւններու տակ կը մտնեն,
եւ այս պարտաւորութիւնները բարետէր հասարակու-
թեան դրամական օժանդակութեամբը պիտի կա-
սարուին:

Նախ՝ մեծ պարծանաց արժանի Ազգային Հիւան-
դանոց մը ունինք, որուն մէջ տեսակ տեսակ անհետունջ
ազգայինք պատասպարուած են:

Ներքորդ՝ ազգային լուսաւորութեան աղբիւր ըլլա-
լիք դպրատուններ ունինք, որք յատուկ խնամոց եւ մօր
բարեկարգութեանց կարօտ են:

Նորորդ՝ բարեպաշտական հաստատութիւն մը ունինք,
այսինքն Տնանկ Աղիտաց Սնտուկն, որ հազարաւոր
ողորմութեան կարօտ խղճալեաց օգնելու համար
հիմնուած է:

Զորքորդ՝ այս երեք հաստատութեանց չափ կարելոր
եւ ազգին պատուոյն հետ կապուած Պատրիարքարան
մը ունինք:

Ասոնց ամենուն ծախքը քէ հաստատ եկամուս-
նեով եւ քէ ազգային տուրքերով կը մատակարարուի:

Ասոնցմէ չըսեմ աւելի բայց համահաւասար կա-

հետո քիւն մը ունեցող հոգեւոր դպրոցի մը հաստատութեանն ալ մեծ կարօտութիւն կը տեսնենք:

Հայոց ազգը մեծ բազմամարդ եւ ընդարձակ երկիրներ տարածուած է, ժողովրդոց հովուութիւնը բազմաթիւ կրթեալ կարգաւորներու կարօտ է, որոնց թիւը դժբաղձաբար խիստ սլակաւ կը գտնենք:

Ասոնք խօսելէ յետոյ Գրիգոր էֆ. Մարկոսեան համառօտիւ կը ներկայացնէ Հիւանդանոցի, դպրոցներու, Տնանկ աղքատաց, և Պատրիարքարանի մատակարարութեան հաշիւը և համառօտ համարատուութիւնը ընելով Գերագոյն ժողովին գործունէութեանը, կարեւոր պէտքերու համար կը խնդրէ Ազգ. ժողովէն 10 դրշ. փութով յանձնաւոր Ազգային Տուրք գանձել:

Այսպէս առաջին անգամ էր որ Ազգային ժողովի մը կը վիճակուէր ելեւմտացոյց քուէարկել, և հոն էր որ առաջին անգամ ճշմարտապէս Սահմանադրական վարչութեան մը հիմը կը դրուէր:

Սակայն այս սահմանադրութիւնը հազիւ ծնած՝ իր խանձարուրին մէջ կը խեղդուէր ժողովրդապետութեան, մտաւորական զարգացման և երիտասարդութեան թշնամիներուն կողմանէ:

1857 Մարտ 22ի յիշատակելի ժողովին մէջ ընդունուած Սահմանադրութեան կամ Կանոնադրութեան այլեւայլ տրամադրութիւնները ազգային ներքին գործերուն մէջ կը գործադրուին, ընտրուելով ըստ նոյն կանոնադրին Տնտեսական, Ուսումնական, Դատաստանական, և Խնամակալաց ժողովները, միւս կողմէն խնդրուելով անոր վաւերացումը կառավարութեանէն:

Սակայն Բ. Դուռն իրեն մատուցուած օրինակը նկատի առնելով, բաւական երկար ատեն անցնելէ յետոյ, կը մեր-

ժէր վաւերացնել, սա առարկութեամբ թէ «պետութեան մէջ պետութիւն չի կրնար ըլլալ»⁽¹⁾ :

Այս առարկութիւնը բաւ էր առկախելու համար Սահմանադրութեան հազիւ սկսած գործադրութիւնը, և դառնալու համար հին դրութեան, պետութիւնը չզայրացնելու և անոր կասկածը չհրաւիրելու համար: Ամիրայական դաւադրութիւնը յաջողած էր և Սահմանադրութիւնը հազիւ ծնած խեղդամահ կը մեռնէր:

1857 Օգոստոսին, 4-5 ամիս հազիւ ապրելէ յետոյ միայն դադափար մը կը մնար այդ հին ու վաղեմի Սահմանադրութենէն, որ մայրը կրնայ համարուիլ մեր արդի գործադրած Սահմանադրութեան:

Այս անիրաւ տնօրինութեան դէմ, ազգին ուսումնական մասը դարձեալ կը սկսի բողոքի ձայն բարձրացընել:

Մամուլը՝ մեծ մասամբ նորերու ձեռքին մէջ ըլլալով, կը գործակցէր երիտասարդութեան և կարեւրութեան սահմանին մէջ անոնք որ յանդգնութիւն ունէին, առաջապահներն կը հանդիսանային այդ շարժման: Իւթիւններն՝ նորերէն մէկը այս մասին խիստ վերապահ մը եղած է, մինչ Սըվանեան թէև հեռու մնացած է Ազգային գործերէ, սակայն իր թերթին մէջ աւելի խիզախ եղած է և աւելի կծու կերպով դիմակադերձ ըրած է կանոնադրութեան թշնամիները:

Այսպէս, նոյնիսկ 1857 Օգոստոս 15ի (թիւ 23) Մեղուին մէջ կը գրէր, խոշոր տառերով.

(1) Տես Հիւսէյն Գաֆուրիւն, Բիւզանդ Քէչեան, էջ 95. այս պարագան ժամանակակից լրագրութեան մէջ չէ նշանակուած և ոչ մէկ տեղ, սակայն լրագրական վէճեր և հեղինակն ու կծու քննադատութիւնք և այլ աննարկութիւնք, անուղղակի կերպով կը հաստատեն այս պարագան, զոր հմուտ հեղինակը անշուշտ ժամանակակից անձերէ տեղեկանալով գրած է:

Ալը լսեցէ կոր թէ ազգային կանոնադրութիւնը որ 1857 ֆետրուարէն ի վեր հաստատուած է յետ այնքան ներկանց, տակաւին մէկ կէտն անգամ գործադրուած չէ:

Խռովութեանց ու ազմուկի ձայներ տկամնջին կը հասնին և վեր ու վայր կ'ընեն մեղ: Մեղուն չը կրնար ինքզինքը բռնել և իր խորին ցաւը չը յայտնել, ըսելիքներ ունի... բայց կուզէ լռել. վտանգի գիտէ թէ անանկ մարդիկ կան, որ ազգին օգտին համար իր ըրած անաշու և անկողմնասէր խորհրդածութիւնները շատ կը տեսնեն և Մեղուն թիւերը ծոցերէն գրած՝ տունէ տուն կը պտըտին, Մեղուն խափանելու հնարք մը փնտռելով. անանկ մարդիկ՝ որ ինքզինքնին ազատամիտ ալ կը կոչեն, կարծես թէ այդ բառին դէմ յատուկ թըշնամութիւն մը ունենալով:

Մեղուն տաի գիտնալով, թէպէտ հոգը չէ ամենեւին, բայց կուզէ լռել այժմեան պարագայից մէջ, որ տեսնէ թէ իրմէն ինչացիները ինչ ճար պիտի գտնեն Ազգը ազատելու համար այս կռիւներէն

Այս ճարը Մեղուն գիտէ, բայց չը զբոսցեր
 (1):

Այսպէս կամ այնպէս Ազգ. կանոնադրութիւն հաստատելու համար փորձերն ի դերեւ ելան, որուն պատճառը՝ անկանոնութենէ օգուտ քաղելու սովորած կամ իրենց կամքը օրենքի տակ անցնելու վարժուած անձինքներու դժկամակութիւնը միայն կրնայ համարուիլ ինչպէս քանի մը տարի յետոյ միայն քաղութիւն կ'ունենար յայտարարելու Մասիս(2):

Այս նոր կացութեան հանդէպ Սերովիչէն՝ հիմա աւելի ամրացած և ազդեցիկ պետական շրջանակներուն մէջ, կը գտնուէր Ամիրայական կամայականութեան դէմ, և իր շուրջը բոլորելով Օտեան, Պալեան, և Ռուսիոյնեան և այլ նոր ու երիտասարդ ուժեր, կ'ուզէ նոր կանոնա-

(1) Այս բաց ձգուած տողերը Մեղունն են, և ոչ թէ մեր կողմանէ եղած:

(2) Թիւ 413, 1859 Դեկտեմբեր 24:

գիր մը խմբագրել, պետական վաւերացումը ձեռք բերելու կերպով մը խմբագրուած :

Սակայն զանազան դէպքեր արգելք կ'ըլլան իրենց գաղափարները ժամ առաջ իրագործելու, քանի որ ժողովուրդը աւելի կը զբաղէր աւելի անմիջական կարեւորութիւն ունեցող ուրիշ խնդիրներով :

Ասոնց ամէնէն նշանակելին էր Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին ընտրութիւնը : Ներսէս Աշտարակեցի կը մեռնէր 1857 Յունիսին : Հայրապետներու ընտրութիւնը միշտ ազգին միտքը զբաղեցնող խնդիր մը եղած է և այս անգամ աւելի մեծ շահեկանութիւն մը կ'ընծայէր, վասնզի երկարժամանակեայ յարաբերութեանց խզումէ մը յետոյ իջմիածնայ Հայրապետութեան և Կ. Պոլսոյ Պատրիարքութեան յարաբերութիւնները 1844էն ի վեր վերահաստատուած էին, և անկէ ի վեր առաջին անգամ էր որ ընտրութեան առիթ կը ներկայանար և հետեւաբար ժողովուրդին շահագրգռութիւնը մեծ էր :

Այս խնդիրը 1857-1858 գրեթէ կը գրաւէր ամէնէն լայն տեղը մեր ազգային կեանքին մէջ և Մատթէոս Նախկին Պատրիարքին ընտրութիւնը և զայն իջմիածին առաջնորդելու համար խրկուած հրաւիրակներուն եղած ընդունելութիւնը, և Կաթողիկոսին ի պատիւ սարքուած հանդէսները, կը գրաւեն հանրութեան ուշադրութիւնը և կը մոռցնեն կանոնադրութեան խնդիրը :

Ուրիշ պատճառ մը, Յակոբոս Պատրիարքին չափազանց ծերութիւնը և պաշտօնը այլեւս դժկամակութեամբ վարելն էր, ինչ որ ոչ նուազ մտաւորաբար վիճակի մէջ կը պահէր Կ. Պոլսոյ Հայութիւնը, վասնզի Պատրիարքական ընտրութեան մէջ ամիրայական կուսակցութեան յաղթութիւնը ընդ միշտ կրնար ամէն յոյսէ զրկել ժողովուրդը, և փոխադարձաբար ժողովուրդին բոլորովին համակիր եկեղեցական մը կրնար ամիրայութեան աղէտաբեր ըլլալ :

Հետեւաբար այս խնդիրն ալ, որ այս բարդ վիճակին մէջ
կը ներկայանար, միտքերը կը զբաղեցնէր իր կարգին:

Եւ իրաւամբ զանազան կարգադրութիւններ կ'ըլլա-
յին, Պատրիարքութեան համար:

Յովհաննէս Եպիսկոպոս Սեբեոս

1857 Հոկտեմբեր 15ին Յակոբ Պատրիարք կը մեկու-
սանայ և երկու օր յետոյ Հոկտ. 17ին Երուսաղէմի միա-
բան Տ. Դաւիթ եպ.ը Տեղապահ անուամբ Պատրիարքին
օգնական կամ խորհրդական կը կարգուի, հաճութեամբ
Հոգեւոր, Գերագոյն, Ուսումնական, Խնամակալ և

Տնտեսական ժողովներուն⁽¹⁾։ Այս եկեղեցականը Կ. Պոլիս կը հասնի Նոյ. 22ին և քանի մը ամիս միայն պաշտօն վարելէ յետոյ, հիւանդանալով կը դառնայ Երուսաղէմ և իրեն կը յաջորդէ 1858 Փետրուար 4ին՝ Յովհաննէս վրդ. Սեթեան, որուն անուանումը շատ հաճելի չէր կրնար ըլլալ ամիրայական դասակարգին որոնց յայտնի հակառակորդներէն էր, մինչ Դաւիթ եպ. իբր չէզոք մը կուգար ստանձնել այդ պաշտօնը։

Յակոբոս Պատրիարք որ բնաւ չէր ուզեր քար դայթակղութեան ըլլալ, նախամեծար կը համարի Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին ընտրութենէն անմիջապէս յետոյ, երբ տակաւին անիկա հոս էր, հրաժարիլ (1858 Օգոս. 19)։ Կաթողիկոսին նախագահութեան տակ Ընդհ. ժողով կը գումարուի 1858 Հոկ. 7ին՝ ուր Յակոբոս Պատրիարք իր ծերութիւնը առարկելով կը մատուցանէ իր հրաժարականը և կը խնդրէ որ իր յաջորդին ընտրութեան ձեռնարկուի։ Իր հրաժարականը կ'ընդունուի, և յաջորդին համար դանազան եկեղեցականներ կ'առաջարկուի։ Յակոբոս Պատրիարք Թոյլատուութիւն կ'ուզէ ինքն ընտրելի մը ներկայացնելու, հիմնուելով իր փորձառութեան վրայ, քանի որ ինքն իր տասը տարուան պաշտօնավարութեան մէջ մօտէն կրցած էր ճանչնալ իւրաքանչիւր առաջնորդի կարողութիւնը։ Եւ իրաւամբ իր առաջարկին վրայ նոյն օրը իսկ Պատրիարք կ'ընտրուի Պրուսայի առաջնորդ Գէորգ եպիսկոպոսը։

Այս երկու ազգը զբաղեցնող գլխաւոր խնդիրներէն զաւտ, ոչ նուազ արգելք կը հանդիսանայ անակնկալ հարուած մը, որ կը խանգարէ կանոնադրութեան պաշտպան-

(1) Տես Մասիս Թիւ 300, ինչպէս կը տեսնուի 1857ի Սահմանադրութեան տրամադրութեանց համաձայն կազմուած Ընդհ. ժողովն է որ այս ընտրութիւնը ըրած է։

ներուն և խմբագրողներու միութիւնը, Անիկա էր մահը
Նիկողոս Պալեանի (1858 Փետր. 27), անոնց աշխատու-
թեանց թելադրող ոգւոյն:

Սակայն ազգին մէջ ներմուծուած դադափարը որ-
չափ որ այս կարեւոր՝ սակայն ժամանակաւոր խնդիր-

Գեորգ Պատրիարք

(Յետոյ Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց)

ներով պահ մը մոռացութեան մէջ կը մնայ և կը դադրի
զբաղեցնել հանրութիւնը, սակայն տագնապը փարատելէն
յետոյ դարձեալ իր գոյութիւնը զգալի կ'ընէ:

Սակայն հարկ կ'ըլլայ դարձեալ կռիւ մղելու սկսիլ,

վասնզի ժողովուրդին յուզեալ և մտազրաղ վիճակէն օգտուելով, Ամիրայք դարձեալ ձեռք կը բերեն ազդեցութիւն և ամէն ազգային պաշտօնէն ձեռնթափ ըլլալէ յետոյ դարձեալ անոնց մէջ կ'երեւան:

Այսպէս՝ 1856 Նոյեմբեր 16ին՝ իր նախորդին տապալմամբը կազմուած բոլորովին հակամիրայական տարրերէ բաղկացեալ Գերագոյն Ժողովին 1858 Նոյեմբերի վերջը կը յաջորդէ նոր Գերագոյն Ժողով մը, ուր կ'երեւան երկու Ամիրաներ և աւելի չեզոքներու մեծամասնութիւն մը, ինչպէս նաև Տոքթ. Սերվիլէն, նորերու ամէնէն պատկառելի ներկայացուցիչը, որ ասով ձայն կը ստանայ Գերագոյն Ժողովին մէջ:

Այս ընտրութեան մէջ Գէորգ Պատրիարքի ազդեցութիւնն ալ ոչ նուազ դեր կատարած էր, և ինչպէս յայտնի է Գէորգ Պատրիարք, ինչպէս Պրոսպաի առաջնորդութեան նոյնպէս նաև իր կաթողիկոսութեան շրջանին մէջ, չէ եղած այնքան մօտ Սահմանադրական կարգերու և սովորութիւններու, և աւելի ազնուապետական յոխորտութեանց և կղերական գերակշռութեան աւանդական պաշտպան մը ճանչցուած է:

Ասով հանդերձ Սերվիլէն՝ ռխերիմ հակառակորդը ամիրայութեան, կը յաջողի իր բոլոր ուժովը և ճարտարութեամբը զգալի ընել ազգային կանոնադրութեան անհրաժեշտ պէտքը և քանի մը ամիս վերջը, կը յաջողի Հոգեւոր և Գերագոյն Ժողովներէ առ Ընդհ. Ժողով առաջարկ մը տանիլ ազգային կանոնադրութեան խըմբագրիչ նոր Յանձնաժողով մը կազմելու:

Ահա թէ ինչպէս կը պատմուի ժամանակակից մամուլին մէջ այս դէպքը⁽¹⁾.

(1) Մասիս 1859 Պեկտ. 24, Ծիւ 413:

Ազգային կառավարութեան խնամքն ու անտեսութեանը յանձ-
նրուած ազգային գործերը կանոնաւոր կերպով հոգացուելու և ամէն
ազգային թէ կառավարող և թէ կառավարեալ՝ իրենց պարտաւորու-
թիւնն ու իրաւունքը ճանչնալու համար ազգային կանոնադրութեան
մը անհրաժեշտ պէտքը շատոնց ի վեր ճանչցուած էր, և որչափ որ
սոսկեց քանի մը տարի առաջ Ազգ. կանոնադրութիւն հաստատուելու

8. Մեծիւ Խառօղիւղի

Համար փորներն ի դերեւ ելան, որուն պատճառը՝ ինչպէս յայտնի է
անկանոնութենէ օգուտ քաղելու սովորած կամ իրենց կամքը օրէնքի
տեղ անցունելու վարժոված անձինքներու գծկամակութիւնը միայն
կրնայ համարվիլ, այսու ամենայնիւ ազգերնուս խոհական և լուսա-
ւորեալ մասն այս ամենակարեւոր պիտոյրը լեցընելու համար ամէն
ջանք և փոյթ ի գործ դնելէ չէր դադարեր:

Ամենապատիւ Ս. Պատրիարքն և ազգային Գերագոյն ժողովոյ
այժմեան մեծապատիւ անդամներն ալ այս անհրաժեշտ պէտքը ճանչ-

ցողերէն ըլլալով, ասկէց քանի տմիս առաջ գումարված ընդհանուր
 ժողովի մը մէջ արգային կանոնադրութիւն մը շինելու առաջարկու-
 թիւն ըրին: Ընդհանուր ժողովն ալ Յանձնարարական ժողով մը
 ընտրեց քանի մը երեսելի անձինքներէ և ուսուցնականէ, որոնց պաշ-
 տօնը պիտի ըլլար մինչև հիմա շինված քանի մը կանոնադրութիւն-
 ները մէկտեղ բերելով՝ ազգին զինճակին ու պիտոյիցը յարմար ըլլա-
 լիք նոր կանոնադրութիւն մը շարտդրել:

Այս Յանձնաժողովին անդամ կը կարգուին⁽¹⁾.

Տ. Յակոբ	Եղ.	Եւդոկիոյ
Տ. Կարապետ	»	Սերաստիոյ
Տ. Յովհաննէս	Վրդ.	Սեթեան
Տ. Յովհաննէս	»	Կապուտիկեան
Տ. Յովհաննէս	Քհ.	Ս. Խաչի
Տ. Գէորգ	»	Մայր Եկեղեցւոյ
Տ. Երեմիա	»	Խառփուղի
Տ. Յովհաննէս	»	Հիւնքեարպէյէնտեան
Տ. Արիստակէս	»	Սամաթիոյ
Յարութիւն	Էֆ.	Տառեան
Սահակ	»	Աղբօ
Գրիգոր	»	Մարկոսեան
Գրիգոր	»	Օտեան
Ա.	»	Աթուէաիւրբի
Մինաս	»	Մինասեան
Գալուստ	Աղա	Կոստանդեան
Գրիգոր	»	Աղաթոնեան
Մկրտիչ	»	Աղաթոնեան
Սահակ	»	Փէշտիմալճեան
Նահապետ	»	Ռուսիեան
Կարապետ	»	Իւթիւճեան
Ստեփան	»	Բարսեղեան
Յովհաննէս	»	Սուրենեան
Մկրտիչ	»	Մոմճեան

(1) Անդամներու անունը առնուած է Պատրիարքարանի տոմարնե-
 րէն: Լրագրոց մէջ այս մասին յիշատակութիւն մը չկայ:

Այս անգամ Սահմանադրութեան առաջին ուրուագիծը պատրաստողներէն Կրճիկեան՝ Բարիզ, Պալեան՝ արդէն մեռած և Սերվիլէն Դերազոյն Ժողովոյ անդամ ըլլալնուն համար կը պակսին այս Յանձնաժողովին մէջ, որուն անդամակից են Օտեան և Ռուսինեան :

Կարապետ Իսիւնեան

Այս Յանձնաժողովը 1859 Մայիսին պաշտօնի կը ձեռնարկէ և մինչև Նոյեմբեր կը պատրաստէ նոր կանոնադրութիւն մը, որ կը ներկայացուի 1859 Դեկտ. 18 Ուրբաթ օր գումարուած Լճիկանուր Ժողովին : «Շին-

ված կանոնադրութիւնը կարդացվելով՝ քանի մը թեթև փոփոխութիւններով ու յաւելուածներով ընդունվեցաւ, բայց նորէն օրինակելու պատճառով չկրցաւ ստորագրվիլ» կ'ըսէ Մասիս (1859 Դեկտ. 24, թիւ 413) և կը յաւելու թէ յաջորդ Ուրբաթ օրը «վերստին Ընդհ. Ժողով գումարովելով՝ ազգային կանոնադրութեան երկրորդ և վերջին ընթերցումը պիտի ըլլայ և ազգին լրութիւնը ներկայացընող բոլոր ժողովականներէն պիտի ստորագրովի» (տես նոյն) :

Եւ արդարև Դեկտեմբեր 25ին, կը գումարուի Ընդհ. Ժողովը և փոխանակ նախապէս տրուած որոշման համաձայն երկրորդ ընթերցմամբ մը կանոնագիրը վաւերացնելու, նոր առարկութիւններ կը հանեն անոր դէմ, և կ'որոշեն նոր Յանձնաժողովի մը քննութեան ենթարկել զայն, և ապա բաղդատել նախընթաց կանոնագիրներու հետ և յետոյ երկու յանձնաժողովներու համամտութեամբը ներկայացնել ազգային կանոնադրութիւնը վաւերացուելու համար :

Այս երկրորդ Յանձնաժողովին անդամ կը կարգուին⁽¹⁾.

Յովհաննէս	Պէյ	Տառեան
Պետրոս	Ամիրս	Խորատանճեան
Գէորգ	Աղա	Պարտիզպանեան
Պաշտ	»	Աշինեան
Նիկողոս	»	Մխաթեան
Վարդերես	»	Մխաթեան
Սաղապ	Էֆ.	Սաղապեան
Թուման	Աղա	Գալսեղեան
Ստեփան	Պէյ	Աղանեան
Բարուխակ	»	Ֆերուհեան
Ենովք	Աղա	Տէմիրճիպաշեան
Համբարձում	»	Նազարեան
Աստուածատուր	»	Գէորգեան (Տէմիրճի)

(1) Պատրիարքարանի տրամադրութիւններէն առնուած է :

Ինչպէս կը տեսնուի այս Յանձնաժողովը կը բաղկանար մեծամասնութեամբ այնպիսի տարրերէ որոնք ազգային գործոց մէջ յանուն Վրջահայեաց խոհականութեան, պահպանողականութեան ներկայացուցիչները եղած են :

Պօղոս Աօնան

Ամիրայութեան միահեծան կամքը տապալելու համար կազմուած Սահմանադրութեան իբր սրբազրիչ կարգուած Յանձնաժողովի մը անդամ կը կարգուին, նոյն իսկ Ամիրաներ — Ինչպէս Տատեան և Խօրատանճեան — հոգ չէ թէ անոնք ամէնէն լուսամիտները և ազատա-

խոհները ըլլան այդ դասակարգին մէջ։ Իսկ միւսներէն նշանակելի է Ստեփան Արսլանեանի այս յանձնաժողովին մէջ մտնելը, վասնզի Արսլանեան՝ իբր փեսան Սերովէրեան ամիրային և հետեւաբար իբր ճարտարագետ ամիրաներու կապուած անձ, խնամով հեռու պահուած էր, իր ժամանակակից լուսամիտ երիտասարդներէն կանոնադրութեան հաստատման համար եղած ըռլոր աշխատութիւններէ, հակառակ անոր որ ոչ նուազ արժանաւոր էր մասնակցելու համար այդ տեսակ աշխատութեան մը։ Մնացեալները պետական պաշտօնատարներու և ճլրջամիտ վաճառականաց՝ դասերէն էին, որոնց միամտութեան վրայ կ'երեւայ թէ յոյս դրած էին Գէորգ Պատրիարք և իր համամիտ յետադիմականները, ձախողութեան մատնելու համար այս երկրորդ փորձը։

Հետեւաբար 1859 Դեկտ. 18էն մինչև 25, ութը օրուան կարճ ժամանակամիջոցին մէջ յետադիմականները Պատրիարքը գործիք ընելով մեծ քայլ մը առած էին Սահմանադրութեան դէմ, որուն գործադրութեան դըրուիլը ժամանակի մը համար յետաձգած էին, և կ'երեւի թէ որոշած էին ձգձգումներով ժամանակ շահիլ։ Պարագաներ կը հաստատեն այս իրողութիւնը։ Գէորգ Պատրիարք փոխանակ Ընդհ. Ժողովի այս որոշումը անմիջապէս գործադրելու և հրաւիրելու այս յանձնաժողովները նիստ գումարելու, հազիւ ամիս մը յետոյ 1860 Փետր. 1ին կը բարեհաճի (?) հետեւեալ նամակը⁽¹⁾ ուղղել երկու յանձնաժողովներուն.

(1) Պատրիարքարանի տոմարներուն մէջ այս նամակին վրայ գրուած է. «Դաւաթիյ Ս. Լուսաւորիլ Եկեղեցիմ, Կանոնադրութեան Յանձնաժողովի անդամոց գրված քակիտէիմ օրինակը»։

«Մեծարգոյ սիրելիք

«Ազգային գործոց կանոնաւոր ընթացքին և բարեկարգութեան համար Աղգ. կանոնադրութեան մը պետքը ընդհանուր ազգէն ճանչցուած ըլլալով, վերջին անգամ գումարուած Ազգային Ընդհանուր ժողովը խնդրեց որ ասկէց քանի մը տարի առաջ շինուած և անգործադրելի մնացած կանոնադրութիւնը եւս անցեալները շինուած կանոնադրութեան հիմնադիրը շարադրող ու պատրաստող երկու յանձնաժողովները մէկտեղ գումարուելով՝ երկուքն ալ քննեն և անոնցմէ ազգիս վիճակին և ժամանակին պարագաներուն յարմար կանոնադրութիւն մը շինուի, պատրաստուի և Ընդհանուր ժողովով հաստատուելէ ետեւ անպատճառ և առանց զանցառութեան գործադրուի:

Առաքի երկու կանոնադրութեանց օրինակները գրովս առ ձեզ յղելով կը խնդրեմ ձեր օրհնեալ սիրելիութենէն որ ազգասիրաբար փոյթ տանիք այս կարեւոր գործը ժամ յառաջ գլուխ հանելով բերել առ մեզ ի Պատրիարքարանս, որուն կը բաղձայ և կը սպասէ ազգը, ինչպէս նաև մենք:»

Ողջ լերուք

Պ. Կ. ԳԵՈՐԳ ԱՐԲԵՊՍ.

Այս յապաղումն ալ Ընդհ. ժողովին մէջ վերջացած գործի մը ձգձգման հետ նշանակելի էր և կը մատնէր Պատրիարքին միտումները, որոնք աւելի զգալի կը դառնային հետզհետէ: Գէորգ Պատրիարք Ամիրաներու հանոյակատարութիւն ցոյց կուտայ և նոյն իսկ փորձեր կ'ընէ կանոնադրութեան գործը բոլորովին մէկ կողմ ձգելու:

Ամիրայութեան հակառակորդները, նախաձեռնութեամբ Սերվիլէնի և Սահմանադրութեան խմբագրիչ Թանձնաժողովին, կռահելով դաւը և Գէորգ Պատրիարքին անժողովրդական միտումը, Մեծ Նոր խանի մէջ գումարում մը կ'ունենան 1860 Մարտի կէսերը⁽¹⁾ և իրենցմէ պատգամաւորութիւն մը ղրկելով Գէորգ Պատրիարքին իր հրաժարումը կը պահանջեն:

(1) Մասիս 1860 Մարտ 24, Զիւ 426:

Պատրիարքը առանց լուրջ ընդդիմութեան մը տեղի կուտայ և մէկ ամսուան յապաղումէ մը յետոյ 1860 Ապրիլ 20ին պաշտօնէ կը քաշուի։ Դերագոյն ժողովը Պատրիարքական տեղապահ կ'ընտրէ Երուսաղէմի Փոխանորդ Սահակ Վրդ. Բաբերդցին։

1860 Մայիս 2ին, ըստ հին սովորութեան հոգեւորականներէ և երեւելիներէ բաղկացեալ Ընդհանուր ժողովը կը գումարուի Պատրիարքական ընտրութիւն կատարելու համար։

Որովհետեւ Դէորդ Պատրիարք ազգին բաղձանքներուն հակառակ Սահմանադրութեան հակառակած էր, ժողովուրդը այս անգամ առիթէն օգուտ քաղելով, ուղեց Պատրիարքական ընտրութեան հակառակիլ և պահանջել որ նախ Սահմանադրութիւն մը հաստատուի և ապա Պատրիարքական ընտրութիւն կատարուի։

Նոյնպէս կը պահանջէին որ ընտրութիւնը կատարուի հրապարակաւ և եկեղեցւոյ մէջ։ Վէճը կրնար սաստկանալ և մեծնալ, սակայն Ընդհանուր ժողովի անդամները, ժողովուրդին սիրելի նախկին Պատրիարք Յակոբ Արքեպիսկոպոսը խրկեցին Մայր Եկեղեցի, ուր հաւաքուած գրգռեալ ժողովուրդը հանդարտեցուց յանուն Ընդհանուր ժողովին խոստանալով որ Պատրիարքական ընտրութենէն յետոյ կարճ ժամանակամիջոցի մէջ ազգային կանոնադրութիւնն ալ պիտի գործադրուի։ Ժողովականներուն կրկին և կրկին խոստում և երդում տալէն յետոյ, ժողովուրդը զիջանեցաւ, և թոյլ տուաւ որ կատարուի Պատրիարքական ընտրութիւնը, որ մինչև այն ատեն կատարուածէն տարբեր կերպով եղաւ։ Մինչև այն ատեն ազգեցիկ Ամիրա մը ընտրելի մը կ'առաջարկէր, և միւսները հաւանութիւն կը յայտնէին, և այսպէսով Պատրիարքը ընտրուած կ'ըլլար։ Սարգիս Պատրիարք ընդհակառակն ընտրուեցաւ Բուհարկուքեան՝ պատրաս-

տուած այլ սակայն տակաւին չվաւերացած Սահմանադրութեան համաձայն, որուն ինչ ինչ տրամադրութիւնները — անոնք որոնք 1857ի Սահմանադրութեան մէջ արդէն կային — կը գործադրուէին:

Ինչպէս այս նիստին նկարագրութենէն կ'երեւայ⁽¹⁾, քուէարկութեան կը մասնակցին 177 անձ, որոնց քուէները սապէս կը բաժնուին.

Սարգիս Եպիսկ.	88 քուէ
Թադէոս » Թէքիրտաղի	67 »
Պօղոս » Իզմիրի	21 »

Սարգիս Եպ. Ադրիանուպոլսեցի որ իբր Հոգեւոր Տեսուչ այդ պահուն Պրուսա կը գտնուէր Պատրիարք կը հռչակուի և Մայիս 12ին Կ. Պոլիս կը ժամանէ և Մայիս 14ին պաշտօնի կը ձեռնարկէ:

Հաղիւ վից օր յետոյ նոր Պատրիարքին պաշտօնի ձեռնարկելէն, Դէորդ Պատրիարքի օրով կազմուած երկու յանձնաժողովները, որոնք արդէն շատոնց աւարտած պիտի ըլլային իրենց գործը՝ ևթէ Դէորդ Պատրիարք արգելք յարուցած չըլլար, վերջապէս կ'աւարտեն իրենց աշխատութիւնը և 20 Մայիս 1860 Ղալաթիոյ եկեղեցւոյն մէջ ստորագրուած օրինակները կը փոխանակեն, իբր իրենց համաձայնութեան նշան⁽²⁾.

(1) Տես Միւնասիի Էրճիյան, 1860 թիւ 93:

(2) Սահմանադրութիւնը պատրաստող յանձնաժողովին անդամաց ստորագրութիւնները կը պարտիմ վրան էֆ. Զարդարեանի որ ազնուութիւնը ունեցաւ մեր տրամադրութեան ներքև դնելու զայն: Սահմանադրութեան տպագիր օրինակին ներքև ստորագրողներէն ոմանք կը պակսին, սակայն կ'երեւի թէ բացակայութեան պատճառաւ չեն ստորագրած:

Սակայն դիտելի է որ խառն երկու յանձնաժողովներուն անդամոց համագումարն էր 37 անձ, մինչ մինք 1860ի Սահմանադրութեան ներքև ստորագրած կը տեսնենք միայն 19 անձ, որով 18 անձեր (որոցմէ 11ը 1859 Մայիսին ընտրուած յանձնաժողովէն և 6ը՝ Դեկտեմբե-

Սարգիս Պապաժոնի

րինէն) չեն ստորագրած, թէև աշխատութեանց մասնակցած են, ինչպէս Սահմանադրութեան վաւերացման օրը — 1860 Մայիս 24 — գումարուած Ընդհ. ժողովին նկարագրութեան մէջ, Կարապետ Փանոսեան (Միւնստիի Էրմիյաս, 1860 Յունիս 1 թ. 25) կը շեշտէ Սահմա-

նադրութիւնը պատրաստող յանձնաժողովի 40ի չափանդամներէ բաղկացած ըլլալը յայտարարելով :

1860 Մայիս 24ին՝ Սարգիս Պատրիարք Կայսերական ներկայութեան կ'ընդունուի, և միեւնոյն օրը, նախկին Պատրիարք Յակոբ Արքեպիսկոպոսի նախագահութեան տակը կը գումարուի Ընդհ. ժողովը, և գրեթէ առանց որեւէ կարեւոր զիտողութեան յանձնաժողովին պատրաստած Սահմանադրութիւնը կ'ընդունի, մեծ խանդավառութեամբ: Միայն Սահմանադրութեան խմբագիր յանձնաժողովի անդամներէն մէկը կը ներկայացնէ առաջարկ մը, որուն նկատառման դէմ կը բողոքեն միւս անդամները, առարկելով թէ արդէն նկատի առած և մեծամասնութեամբ մերժած էին:

Այդ անձը — որուն անունը ժամանակակից լրագրութեան մէջ չէ յիշուած — իր այդ գրաւոր առաջարկովը որ մերժուեցաւ, ընտրողութեան իրաւունքը մինչեւ 20 տարեկան կ'իջեցնէր և Ընդհ. ժողովի անդամները միայն Կ. Պոլսոյ բնակիչներէն ընտրուիլը պատշաճ կը դատէր:

Հոն, այդ ժողովին մէջ կը վաւերանայ Սահմանադրութիւնը, որուն գործադրութիւնը անմիջական կերպով պահանջող հանրագրութիւն մը նոյն օրն իսկ կը մատուցուի Ընդհ. ժողովին, որ ժողովրդական այս երկրորդ ճնշման տակ, առանց պետական վաւերացման դիմում ընելու, — ինչ որ նախապէս մերժուած էր — գործադրութեան դնելու որոշում կուտայ: Պատրաստուած Սահմանադրութեան 146րդ յօդուածը կը տրամադրէր որ «Սահմանադրական ժողովով որոշեալ Ազգային Սահմանադրութիւնն առաջին անգամ առժամանակեայ Ընդհանուր ժողովով ընդունուի և ստորագրուի, և յետոյ Սահմանադրականապէս կազմեալ Ընդհանուր ժողովը դարձեալ ստորագրելով՝ Ազգին

կողմէ վաւերացնէ զանի և վճռաբար հաստատէ» և յաջորդ յօդուածին համաձայն «Ազգային Սահմանադրութիւնն ազգովին ընդունուելէն ետքը» համարուէր «Ազգին որոշ ու յայտնի կամքն»։ 1860 Մայիս 24ին կատարուած վաւերացումը խմբագիր յանձնաժողովին պատրաստած Սահմանադրութեան առժամանակեայ Լճիկանուր ժողովով վաւերացումն էր, և բուն վաւերացումը Սահմանադրապէս կազմուած Լճիկ. ժողովին վերապահուած էր, գործադրելի և սլարտաւորիչ օրէնք ըլլալու համար, ինչ որ յետոյ լրացուեցաւ, վասնզի 1860 Օգոստոս 25ին, Սահմանադրապէս կազմուած Ազգ. ժողովին մէջ, ներկայ անդամները հաւաքաբար ստորագրեցին պատրաստուած Սահմանադրութիւնը։

Սակայն 1860 Մայիս 24ին, հին և նախառահմանադրական Լճիկ. ժողովը, ինքզինքին օրինական հանգամանք տալով, ժողովրդական ստիպման տակ, առժամեայ Քաղաքական և Կրօնական ժողովներ կարգելով, ըստ Սահմանադրութեան ազգային գործերը տնօրինելու արտօնութիւն տուաւ։ Հետեւաբար առանց պետական վաւերացման ամենաէական պայմանին, Սահմանադրութիւնը գործադրութեան արուեցաւ։ Մէկ ու կէս տարի կեանք ունենալէ յետոյ, Սահմանադրութիւնը դադրեցաւ և 1863ին՝ մէկ ու կէս տարուան առկախումէ մը յետոյ կենդանացաւ պղտիկ փոփոխութիւններով։

Այս պատճառով, սովորութիւն եղած է, 1860 Մայիս 24ը համարել Ազգային Սահմանադրութեան հիմնադրութեան թուական, մինչ առաջին անգամ 1857 Մարտ 22ին ընդունուած էր Սահմանադրութիւն մը, որ միայն երկու ամիս կեանք ունեցած էր։

Ընդունուած կարգին հետեւելով, մենք ալ 1860ը կը համարենք Սահմանադրութեան իր արդի ձեւին մէջ հիմնարկութեան թուականը, մինչ ինչպէս մեր մինչև հիմա

ըսածները կը միտէին հաստատելու, Սահմանադրութեան առաջին հիմնաքարերը դրուած էին աւելի հին ժամանակներու մէջ, և շարունակական բարեփոխութիւններով կատարեցաւ զործուած:

Ը.

ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ԿԱԶՄՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՎԱԿԵՐԱՑՈՒՄԸ

Մեր Սահմանադրութեան հիմնադիրներուն ֆրանսական սկզբունքներով դաստիարակուած ըլլալը, ոմանց կարծել տուած է թէ անոնք մեր Սահմանադրութիւնը խմբագրած են օրինակելով Լուի-Ֆիլիքի ժամանակակից ֆրանսական Սահմանադրութիւնը: Այս կարծիքը ճիշդ չէ: Մեր Սահմանադրութեան մէջ միայն ընդհանուր քուէարկութեան սկզբունքը քաղուած է Եւրոպական Սահմանադրութիւններէ, իսկ մնացած բոլոր տրամադրութիւնները քաղուած են, Պատրիարքական իրաւասութիւնը սահմանող Փերմաններու տրամադրութիւններէն, երկար ժամանակներու մէջ նուիրագործուած սովորութիւններէն և աւանդութիւններէն և 1856 Փետր. 6ի ըսչահաքի հրովարտակով Պատրիարքարաններու կանոնադրին նկատմամբ որոշուած քանի մը հիմնական կարգադրութիւններէն:

Սահմանադրութեան հեղինակները՝ մինչև 1860 ձեռք բերուած իրաւունքներուն վրայ հիմնուած, օրէնք մը զրի առած են: Եւ որովհետև Ժողովուրդը իրաւունքներ ձեռք բերած էր տարիներու մաքառմամբ և շարու-

նակական պահանջկոտութիւններով, հետեւաբար պէտք էր նկատել Սահմանադրութիւնը իբր բարեշրջումը Հայոց Պատրիարքարանի անգիր օրէնքներուն, այսինքն աւանդական սովորութիւններուն:

Սակայն, ինչպէս ըսելու առիթ ունեցանք, այսօր դործադրութեան մէջ եղած Սահմանադրութիւնը, այն որ «նիզամնամեի Միլլեթի էրմեհեանն» անուամբ Օսմանեան Պետական Օրինագիրքին՝ Տիւրքուրի մէջ անցած է, այն չէ որ 1860ին ազգը պատրաստած է, առանց պետական միջամտութեան: Որչափ որ փոքր ըլլան այն տարբերութիւնները որոնք կան 1860ի ազգովին ընդունուած Սահմանադրութեան և 1863ի Պետութենէն վաւերացածին միջև, սա ճշմարիտ է որ ձեռք բերուած վաւերացումը, կարեւոր պակաս մը կը լրացնէր, վասն զի առանց այդ վաւերացման ազգին և տէրութեան յարաբերութեանց պայմանագիրը երկուստեք ընդունուած չըլլալով, անարժէք ծրագիր մը ըլլալէ տարբեր նշանակութիւն չէր կրնար ունենալ: Հետեւաբար պէտք չէ ցաւիլ որ 1860ի Սահմանադրութիւնը վաւերացուելու համար, Բ. Դրան մէջ, ենթարկուած է սեղմումներու, մանաւանդ նկատելով թէ անիկա ինչ ինչ կէտերու մէջ աւելի բարեփոխուած է և կատարելագործուած:

Այս տեսակէտով մեր Սահմանադրութեան պատմութեան համար, ազգին կողմէն Սահմանադրութեան ընդունելութեան թուականէն (1860 Մայիս 24) մինչև Պետութեան կողմէն սրբադրութեամբ վաւերանալը (1863 Մարտ 19), կը ներկայացնէ կարեւոր շրջան մը, ուր պատահած դէպքերը ներկայացնել աւելորդ չենք դատեր, պարզելու համար ազգին և պետութեան տարբեր տեսակէտները և ըմբռնումները, և անոնց արտայայտութեան կերպը, օրէնքին կրած փոփոխութիւնները ու Բ. Դրան սրբադրութեանց ոգին, և թելադիր պատճառ-

ները, ինչպէս նաև Սահմանադրութեան օրէնքին աղ-
բիւրները ու խմբագրութիւնը:

Արդ, ինչպէս տեսանք, 1860 Մայիս 24ին, հին ա-
ւանդութեան համաձայն կազմուած Ընդհ. Ժողովը կը
կարգէր առժամեայ ազգային վարչութիւն մը, որ կը
պաշտօնավարէր մինչև 1860 Օգոստոս 25, օրինաւորապէս
կազմեալ Ընդհ. Ժողովոյ առաջին գումարումը, ուրկէ
յետոյ ազգային գործոց ղէկը կը յանձնուէր քուէարկու-
թեամբ ընտրուած ազգային նոր վարչութեան մը, որ
Սարգիս Պատրիարքի նախագահութեան տակ, կը ներ-
կայացնէր Սահմանադրական շրջանի առաջին վար-
չութիւնը:

Սակայն Սահմանադրութիւնը նոր գաղափար մըն-
էր, և ինչպէս ամէն նոր գաղափար ընական է թէ՛ որ-
չափ որ ազգին ներկայացուցիչներէն ընդունուած, ունե-
ցաւ իր հակառակորդները և ընդիմադիրները:

Ամանք կարծեցին թէ այսպիսի ազատական գրութիւն մը, ան-
շուշտ ազգին կրօնքը ու բարոյականը պիտի սպաւեանէր, ուրիշները
պնդեցին թէ, կրօնքը Սահմանադրութեամբ իր անօգուտ յաւել-
ուածներէն զրոտուելով, և բարոյականը իր նուաստացուցիչ բռնու-
թիւններէն մտքը ստեղծելով առաւել պիտի պայծառանան: Ոմանք կար-
ծեցին որ, առով մեծ ու սղոյթիկ հաւատար ըլլալով, բնական ակնա-
ծութիւններն ալ պիտի տնհետանան և լրբութեան տեղի տան: Աւ-
րիշները պնդեցին թէ, ակնածութիւն և մեծարանք տակէց ետե պար-
տաւորութիւն պիտի ըլլայ, ըստ արժանաւորութեան և ոչ թէ
բռնութեան: Ոմանք կարծեցին թէ, ազգին յատակին գիրտը երեսը
պիտի ելլար և իր պարզութիւնը պղտորէր, ուրիշները պնդեցին
թէ ազգին յատակէն տնծանալով գեղեցկութիւններ պիտի գաւտ ելլան
և մարգարիտներ գտնուին: Ոմանք կարծեցին որ ամէն մարդ ինքզինքը
կարգալու գրելու տալով, տպրուստներն հազալու ժամանակ պիտի
չունենան և թշուառանան, այլք պնդեցին թէ բռնակիրները փրկ-
լիսոփայ պիտի ըլլան ու ազատները մէյմէկ Բօյլիտ: Ոմանք կարծե-
ցին թէ անգլուպ ազատութեամբ մը երկու սեւին ալ ամօթն ու
պատկառանքը պիտի վերնար, և ազգին պարկեշտութիւնը ոչնչանար:

այլք պնդեցին թէ ամէն մարդ իր պատիւը պիտի ճանչնար և պահպանէր, որով առաւ ամբիթառութիւնս մը տեղ սաղայդ քաղաքավարութիւն մը պիտի տիրէր։ Ոմանք կարծեցին թէ հպատակութեան պայմաններէն դուրս ելլուելով տէրութեան ազդին վրայ սնեցած վտանգութիւնը կտակածի պիտի փոխուի։ Աւրիշները պնդեցին թէ, տէրութիւնը մանուսանդ թէ կը քաջալերէր այսպիսի ձեռնարկութիւն մը որ իրեն քաղաքակրթութեան ազդ մը պիտի նստիրէր։ Ոմանք կարծեցին թէ, ազգը երեւակայական ցնորքներու ետեւէն ըլլալով իր հիմակական նիւթական բարեբաղտութիւններն ալ տնոր պիտի զոհէ, ուրիշները պնդեցին որ ազգը խիստ կարելի ու օգտակար նորոգութիւններով խիստ կարելի և ապահով երջանկութիւններ պիտի ունենայ։ Բայց ալ ինչ երկարեմք, իրարու հակառակ ասանկ անթիւ կարծիքներ ելան որոնք շատերուն միտքը պղտորեցին, և շատերուն սիրտը խռովեցին։ (ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ ՃՇՄԱՐՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՈՒ ԱՆՈՆՅ ՊԱՐՏԱԽՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ, գրեց Յ. Վարդանեան (==Վարդան փաշա) 1863, էջ 55-57)։

Հետեւաբար, Սահմանադրութեան բարեկամ և անոր հակառակ երկու կուսակցութիւններ կազմուեցան Լուսաւորեալ և Խաւարեալ անուաներով։ Կայծ մը պէտք էր կռիւը սկսելու համար, և այն եղաւ Երուսաղէմի խնդիրը։

1860 Դեկտեմբեր 24ին վախճանեցաւ Երուսաղէմի Յովհաննէս Պատրիարքը։ Եաջորդին ընտրութենէն առաջ վարչութիւնը Երուսաղէմայ վանքին կանոնագիր մը պատրաստեց, որ Ընդհ. Ժողովը վաւերացուց 1861 Փետր. 17ին, սակայն միաբանութիւնը մերժեց, որովհետեւ կեդր. վարչութեան պատրաստած կանոնագիրին մէջ, ներսէն կամ դուրսէն ամէն եպիսկոպոս հաւասարապէս Պատրիարքութեան համար ընտրելի կը համարուէր։ Լուսաւորեալները կը պնդէին թէ դուրսէն եւս կրնար ընտրուիլ, և կը ջատագովէին Երուսաղէմի վանքին մատակարարութեան վրայ կեդրոնին հակողութեան իրաւունքը։ Խաւարեալները Ասորի Հաննա պատմագիրին վկայութեան յենլով, կը պնդէին թէ նգովքով արգելուած է

Երուսաղէմի Պատրիարք ընտրել միաբանութեան անդամ չեղող մէկը: Նախորդ Պատրիարքը Տ. Դէորդ Արքեպ. մինչև վերջը և Սարգիս պատրիարք՝ միայն վէճին սկզբնաւորութեանը, Լուսաւորեալներուն կողմն էին, վասնզի կը յուսային իրենք ընտրուիլ Երուսաղէմայ Պատրիարք: Խաւարեալներու թելադրութեամբ միաբանութիւնը անհաշտ ընթացք մը բռնեց Ազգ. վարչութեան դէմ, որուն հրահանգները չգործադրեց, ինքն իրեն Պատրիարքի ընտրութիւն կատարեց, և վանքին համար առաջարկեալ կանոնադիրը մերժեց: Խառն ժողովն երեք ընտրելի առաջարկեց Ազգ. ժողովին (1861 Յուլիս 12ին), Պրուսայի Առաջնորդ՝ Դէորդ Արքեպ.ը, Զմիւռնիոյ Առաջնորդ՝ Պօղոս Արքեպ.ը, և Էտիրնէի առաջնորդ՝ Արիստակէս Արք.ը: Երբ այս ցանկը կը կարդացուէր ժողովին մէջ, աղմուկ ելաւ ժողովականաց և ունկնդրաց մէջ թէ նզովքով արգիլեալ է միաբանութենէն դուրս Պատրիարք ընտրել: Ժողովը բոլորովին խանգարեցաւ և Ատենապետ Տոքդ. Սերվիլէն նիստը դադարեցուց, Յուլիս 18ին Երեքշաբթի օրը քուէհամար կատարելու որոշումով: Սակայն Սարգիս Պատրիարք նոյն օրը քուէհամար կատարելու թոյլ չտուաւ, հակառակ Յուլիս 15ին գումարուած Խառն ժողովոյ որոշման որ Ընդհ. ժողովի որոշումին կէտ առ կէտ գործադրութիւնը կը պահանջէր: 1861 Յուլիս 21ին Ընդհ. ժողով գումարուեցաւ նկատի առնելու համար Պատրիարքին դիտողութիւնները, զբայց հաղիւ նախընթաց նիստին ատենագրութիւնը կարդացուեցաւ, և ահա ժողովականաց մէկ մասը անվայել խօսքերով և բարձրագոյ աղաղակներով սկսաւ խափանել Ատենան: Դրսէն ալ քանի մը հարիւր անձինք ժողովարանին դրանը առջին հաւաքուելով՝ ներսի պոռացողներուն ձայնակից կ'ըլլային, և իրենց հանած աղմուկովն ու որոտացած սպառնալիքներովը ներսի շփոթն աւելի

կը սաստկացնէին, Դիւանը կէս ժամու չափ ի դուր տեղ աշխատելէ ետե հանդարտութիւնը վերահաստատելու համար, տեսնելով որ ո՛չ ներսի ազադակաները կը լռեն և ո՛չ դուրսի բազմութիւնը կը ցրուի, տեսնելով հետեւաբար որ ամենայն վիճաբանութիւն և խորհրդակցութիւն անկարելի և ասանկ արտաքուստ ճնշման մը ներքե որեւէ որոշում անհնար և անվաւեր պիտի ըլլայ, Ատեանը վերցուց, (տես Ասեմագրութիւնի Ազգային Ժողովոյ 1860-1870 ամաց, էջ 75) :

Սարգիս Պատրիարք՝ գործիք ըլլալով կարգ մը խաւարամիտներու ձեռքը, 1861 Յուլիս 26ին կը գումարէ Համագումար ժողով և նշուլքին ի նպաստ կարգ մը որոշումներ ձեռք կը բերէ : Ասոր վրայ Վարչութեան որոշմամբ Օգոստոս 5ին կը գումարուի Ընդհ. Ժողով, ուր լսուելէ յետոյ Վարչութեան բացատրութիւնները, կը յայտարարուի թէ «կրօնական և Բաղաքական Ժողովները օրինաւորութեան ճամբէն չեն խոտորած և Սահմանադրութեան համեմատ վարուած են : Իսկ Սրբազան Պատրիարքը դժբաղդաբար Սահմանադրութեան շաւղէն զարտուղեր՝ ապօրինաւոր ընթացքի մէջ ինկեր է» (նոյն, էջ 79) : Նոյնպէս Պրովինտե եկեղեցական Համագումար ժողովը՝ առանց Վարչութեան գիտութեանը՝ այսինքն առանց գոնէ կրօնական ժողովին գիտութեանը՝ Պատրիարքը ինք իր գլխուն հրաւիրեր է : Որովհետեւ Ընդհ. Ժողովոյ առջև դրուած խնդրոյ մը վրայ վճիռ տալու համար գումարուեր է նոյն եկեղեցական ժողովը, որով Ընդհ. Ժողովոյ իրաւասութիւնն ու իշխանութիւնը արհամարհուեր է : Որովհետեւ Սահմանադրութեան որոշած անդամներէն աւելի թուով և առանց որ և է կանոնի մը հետեւելու կազմուեր է նոյն Համագումար ժողովը : Ուստի յիշեալ ժողովն ապօրինաւոր է և որոշումներն ալ անվաւեր կը սեպուին» (նոյն, էջ 79) :

Հետեւաբար Ընդհ. Ժողովը վստահութեան քուէով կը պատուէ Ազգ. Վարչութիւնը, և կը կազմէ Յանձնա-
ժողով մը, որ ի դիմաց Ընդհ. Ժողովին, խորհրդակցու-
թեամբ Քաղ. Ժողովին, կարեւորը ի գործ դնէ և այս
որոշումով ժողովը կը ցրուի:

Սակայն այդ պահուն Երուսաղէմի փոխանորդ Սա-
հակ Վրդ.ի խնդրանք Հաննա պատմագրին նշովքը
վաւերացնող Մատթէոս Կաթողիկոսէն կոնդակ մը հաս-
նելով, Կ. Պոլսոյ Հայութեան մէջ յուզումը կը մեծնայ:
Սովորութիւն էր որ Կաթողիկոսական Կոնդակին բնա-
գիրը կարդացուէր կարգով ամէն եկեղեցիներու մէջ և
ընդօրինակեալ պատճէնը կարդացնել անլուր էր: Ընդհ.
Ժողովը վարկաբեկ ընելու համար, Սարգիս Պատրիարք
փութաց Կաթողիկոսական Կոնդակին բազմաթիւ պատ-
ճէնները ցրուել ամէն եկեղեցիները, միահաղոյն կար-
դացուելու համար ամենուրեք: Այս անսովոր դէպքը
նոր գրգիռ մը տուաւ կուսակցական կրքերու: Զանա-
զան եկեղեցիներու մէջ պահանջուեցաւ Կոնդակին բնա-
գիրը, և պատճէնին ընթերցումը խափանուեցաւ: Պատ-
րիարքին ու Միաբանութեան կուսակիցներուն և հակա-
ռակորդներուն մէջ կռիւներ տեղի ունեցան, մինչև իսկ
գործն այն աստիճան ծայրայեղութեան մղուեցաւ որ
գանակոծութեանց միջոցին արիւն թափուեցաւ եկեղեց-
եաց շմանց մէջ:

Այս Վէճերու հետեւանքով, Բ. Դուռը ստիպուեցաւ
միջամտել, և իրաւախոհութիւն մը առաջ բերել աշխա-
տեցաւ: Այս փորձերն ալ ի դերեւ ելան և Բ. Դուռը
նկատելով թէ այս վէճերուն իբր շարժառիթ երեւան
կուգար Սահմանադրութիւնը, որուն կազմութիւնը իրեն
տեղեկացուած չէր, դադրեցուց անոր գործադրութիւնը:
Ազգ. Ժողովը փակուեցաւ, Բ. Դրան հրամանով Վար-
չութիւնը լուծուեցաւ, և Սարգիս Պատրիարքի հրաժա-

բականը պահանջուեցաւ (1861 Հոկտ. 17)։ Բ. Դուռը ազգային գործերը վարելու համար կարգեց ուղղակի իր կողմանէ Խառն ժողով մը (1861 Հոկտ. 19) ընթացիկ գործերը տնօրինելու համար, և Տեղապահ մը, իբր պետ վարչութեան ։

Միեւնոյն ատեն Բ. Դուռը Սահմանադրութիւնը քննելու համար կարգեց Յանձնաժողով մը, որուն պաշտօնը պիտի ըլլար ըստ 1856 Փետր. 6/18ի հրովարտակին տրամադրութեան, օրինական հանգամանք տալ Հայոց առանց Բ. Դրան գիտութեան կազմած կանոնադրին, մինչ այդ հրովարտակը կը տրամադրէր որ «կայսերական հաւանութեամբ և Բ. Դրան հսկողութեան տակ յատկապէս կազմուած յանձնաժողովներ . . . քննէին իւրաքանչիւր ազգի արժանութիւնները և առանձնաշնորհներն և . . . կարեւոր քարեփոխութիւնները Բ. Դրան առաջարկէին»։ Հետեւաբար Երուսաղիմայ խնդիրը պատճառեղաւ որ գործը անուղղակի կերպով իր բնական ընթացքին մէջ մտնայ։ Բ. Դուռը իր կողմանէ վերաքննիչ կը կարգէ հետեւեալները .

1. Ստեփաննոս	Եպ. Նիկոմիդիոյ (Տեղապահ)
2. Յովհաննէս	Վրդ. Կապուտիկեան
3. Յովհաննէս	Քհ. Փափազեան (Ս. Խաչի)
4. Յովհաննէս	Քհ. Հիւնքեարպէյեանեան
5. Գէորգ	Երամեան
6. Սերովբէ	Վիչէնեան
7. Յակոբ	Մուպաշեանեան
8. Յովհաննէս	Եղիազարեան
9. Յովհաննէս	Տառեան
10. Գրիգոր	Աղաթոն
11. Յակոբիկ	Նորատուճկեան
12. Գառգար	Կիւմրէշի

Այս ընտրութիւնը մեծագոյն վստահութեան ցոյցն

էր որ Բ. Դուռը կրնար ընել Հայ ազգին, իր կողմէ վերաքննիչ կարգելով այնպիսի անձեր, որոնք մեծ մասամբ 1860ի Սահմանադրութեան մէջ աշխատութիւն ունեցած էին, և ազգին վստահութիւն լիուրի կը վայե-

Յովհաննէս Սպիսկոսյան Կապուսիկեան

լէին: Այս Յանձնաժողովը 1860 Հոկտեմբերէն մինչև Փետրուար զբաղեցաւ սրբադրելու 1860ին խմբագրուած Սահմանադրութիւնը: Նոր խմբագրեալը կրնար Բ. Դուռը իբր օրէնք պարտաւորիչ ընել Ազգին, սակայն այդպէս չըրաւ, այլ ուզեց որ Ազգն ալ հաւանէր իր ըրած սրբա-

դրութեանցը, և օրէնքը թէ՛ ազգէն և թէ՛ պետութե-
նէն համաձայնութեամբ ընդունուած ըլլար⁽¹⁾ :

Ուստի, կառավարութիւնը անուղղակի կերպով 1860ի
Սահմանադրութեան դոյութիւնը վաւերացնելով, այդ
Սահմանադրութեան համաձայն կազմուած Ընդհանուր
ժողովին — իբր ազգին ներկայացուցիչ ժողով — գու-
մարուիլը և ազգին կողմէն ալ պետութեան կազմած
Սահմանադրութեան վրայ իր դիտողութիւնները ներկայ-
նելու համար Յանձնաժողովի մը կազմութիւնը սահան-
ջեց, հետեւեալ պաշտօնապարտով .

(1) Դիտել տալ աւելորդ չլլայ Թէ Համիտեան բռնապետութեան ա-
տեն իսկ շատ քիչ անգամ պատահած է որ կառավարութիւնը յայտնի կեր-
պով մերժած ըլլայ ինչ որ ազգը փափարած է: Նոյն իսկ Համիտ ազգին
կատարած բոլոր ընտրութիւնները վաւերացուցած է, նոյն իսկ երբ անոնք
իրեն անհամոյ եղած են: Սրկու անգամ միայն յայտնուէս չվաւերացուց
ազգին կատարած ընտրութիւնը, անոնք ալ ինք չբեկանեց, այլ անուղղակի
կերպով խորամանկ շարժումներով ազգին բեկանել տալ ուզեց և մէկ ան-
գամ միայն յաջողեցաւ: Առաջինն էր 1891ին Իզմիրեան և Ալէամճեան
եպիսկոպոսներու կրօն. Ժողովի իբր անգամ չվաւերանայլը, որ Բ. Դուռը
փոխանակ բացարձակ մերժելու սա բառերով կ'առկախէր. «Իզմիրեան Մատ-
մէոս վէ Ալէամճեան Դրիգորիս էֆէնտիլէրին տնիւլը մայիլամէլէրի՛ մէ՛նիսը
մէզբիւրէ տէվամլարընս զայրը միւսախտ օլտուղը կիպի, [ԿԱՅԻՅԵՐԻՄԻՆ
ՊԱՐԿԱՆ ԽԱՐԻՖԱ ԽԱՅԻՅԵՐԻ ԽԱՅԵՐ ԵՂԸՆՏՈՂԸՆՏԱՆ ՄՈՒՄԱԽԻԼԵՅԻՄԻՄԸՆ
ԵՒՐԷՐԻՆԷ ԽԻԿԷՐԷՐԻ ԻՆՍԻՒՄԱՅ ԽՈՒԼԷՐ...» : Մինչ իրականութեան մէջ
հրաժարող չի կար, այլ պարզապէս այս ձեւով հրաւէր կ'ըլլար հրաժարելու
ուղղակի չմերժելու համար: Համիտ այնքան վատ էր որ երբ Հայերը միա-
համուռն պահանջեցին Իզմիրեանի Պատրիարքութիւնը, զայն վաւերացուց
առանց առարկութեան, սակայն Ալէամճեանի Կամոդիկոսացմանը չհոն-
դուրժեց երբ մանաւանդ զգաց Թէ Հայոց յեղափոխութիւնը իրական ուժ մը
ըլլալէ աւելի պղծ մըն էր: Ալէամճեանի ընտրութեան բեկանումն ալ՝ որ
դարձեալ ուղղակի չեղաւ կառավարութենէն, այլ ազգովին կատարուեցաւ
մեջման տակ, կը ներկայացնէ մեր յիշած երկրորդ դէպքը:

ԱՌԻ ԽՈՂԵՄԱԶԱՐԴԻ ՏԵՂԱՊԱՀ, ՊԱՏՐԻԱՐԻՒՄ

Խաչեմազարդ և Խրեմիս Էփեսոսի,

Բարեկարգութեանց վերաբերեալ Կայսերական հրովարտակը կը պահանջէ, որ ամեն հասարակութիւն իր վայելած առանձնաշնորհութիւններն ու արտօնութիւնները որոշեալ պայմանաժամի մէջ ի քննին առնելով, Ժամանակին բերմանցը և քաղաքակրթութեան արդեանցն ու գիտութեանց պահանջած բարեկարգութիւնները խորհրդածութեամբ որոշէ, ու Բարձրագոյն Դրան ներկայացնէ, և Հոգեւորական Գլխոց շնորհուած իշխանութիւնն ու ձեռնհասութիւնը՝ իւրաքանչիւր հասարակութեան տպահովութեամբ զիջակին ու նոր գիւրքին հետ համաձայնութեան մէջ դրուի։ Ուստի Հայոց Ազգին համար պատուաւոր անձերէ բաղկացեալ Յանձնաժողովի մը ձեռքը Սահմանադրութեան ուրուագիծ մը պատրաստուեցաւ։ Բայց միտնգամայն պատշաճ համարուեցաւ որ Սարգիս Պատրիարքի օրով կազմուած Ընդհանուր Ժողովոյ Եկեղեցական անդամներն ու Թաղական Երեսփոխանները՝ քուէից առաւելութեամբ Եօթն հոգիէ բաղկացեալ Յանձնաժողով մը ընտրեն, և վերոյիշեալ ուրուագիծը անգամ մըն ալ անոր ցոյց տրուի։ Վասն որոյ կը խնդրեմք որ պէտք եղած հրահանգները երկու երեք օրուան մէջ զրկելով, յիշեալ Յանձնաժողովին ընտրութիւնը ընել տաք, և անոր՝ Բարձրագոյն Դուռը միւս Յանձնաժողովին ու այս գործին համար յաւակապէս որոշուած Պաշտօնակալին հետ մէկտեղելովը՝ հարկ եղած անօրէնութեան կատարուելուն շնորհ ընէք։ Կը խնդրեմք նաև որ վերոյիշեալ կերպով ընտրուած Եօթն անձանց անունները յառաջագոյն մեզ ուղարկէք։

1862 Փետրվար 14

ԱԼԻ

Այս հրամանագրին համաձայն, 1862 Փետր. 20ին, գումարուեցաւ Ազգային Ընդհանուր Ժողով ուր ներկայ էին 174 անդամ։

Քուէարկութեան արդիւնքը եղաւ.

Քուէ

1. Ստեփան	Պէյ	Ասլանեան	92
2. Մինաս	Էֆ.	Մինասեան	88
3. Մկրտիչ	Աղա	Աղաթանեան	82
4. Գրիգոր	Էֆ.	Օսեան	79
5. Նահապետ	»	Թուսինեան	76
6. Յովհաննէս	Աղա	Սուրենեան	71
7. Մանուկ	»	Մանուկեան	60

Այս Յանձնաժողովը առաւ «Ազգային Յանձնաժողով»
անունը և գործակցութեամբ «Բ. Դրան Յանձնաժողովոյն»

Յովհաննէս Սուրէնեան

պատրաստեց յայտադիր մը և ներկայացուց կայսերա-
կան կառավարութեան: Այդ տեղեկագիրը իսկապէս ծրա-
դիրն էր Ազգային նոր Սահմանադրութեան⁽¹⁾:

Սակայն Բ. Դրան պատասխանը բաւական յապաղե-
ցաւ և Ալգը սկսաւ անհամբերութեան նշաններ ցոյց
տալ: Ժողովրդային անհամբերութիւնը ծայրայեղութեան
հասաւ 1862 Օգոստոս 1ին, երբ պատգամաւորութիւն
մը ներկայանալով Խառն Ժողովին, տեղեկութիւն պա-
հանջեց Սահմանադրութեան վիճակին վրայ: Ժողովը
յուսադրական խօսքեր ըրաւ, որոնք շատ համոզիչ չը
թուեցան: Ժողովուրդը որ արդէն Մայր Նկեղեցի և
Պատրիարքարան համախոհուած էր, պահանջեց որ Տե.

(1) Տեա Ազգային Սահմանադրութիւն Հայոց, տպ. 1863, էջ 2-9:

դապահ Ստեփանոս Եպիսկ. գրաւոր խոստմնագիր մը
ստորագրէ: Բարունակ պէյ հակառակեցաւ և խստու-
թեամբ վարուեցաւ պատգամաւորներուն հետ: Ժողո-
վուրդը կատաղած իսկոն Ժողովի անդամները բռնի ար-

Բարունակ պէյ (Ֆերուխսան), Բերիկեան

տաքսեց Պատրիարքարանէն, և Տեղապահը դուրս հա-
նեց: Ժողովասրահի կահ կարասիքը ջարդուվիւր եղան,
և զանազան անկարգութիւններ գործուեցան: Հոսկ
ուրեմն ընդոր պաշտօնեաները Պատրիարքարանէ դուրս
հանուեցան և Պատրիարքարանի դուռները, հանդիսաւո-
րապէս և ժողովրդային ցոյցով մը փակուեցան: իսկոն

Ժողովի ատենապետը՝ Բարունակ պէյ Ֆէրուհիան, ըմբռնեց կացութեան փափկութիւնը և չընդդիմացաւ ժողովուրդին։ Շաբաթ մը յետոյ (Օգոստոս 9, Ել.) Սէլիմ փաշա դունդ մը ղօրքով Պատրիարքարան եկաւ, Բարունակ պէյի և Խառն Ժողովի անդամոց հետ։ Ազգային անուանեալ իշխանութիւնը վերահաստատեց Սէլիմ փաշա և կարգաց հրամանագիր մը, որով Կայս. Կառավարութիւնը խտիր կը պարսաւէր Օգոստոս 1ի խռովութեան հեղինակները և կը յիշեցնէր թէ կառավարութենէն կարգեալ իշխանութիւնները չյարգողները պիտի պատժուին։ Հրամանատար փաշան 60 ղինուոր ձգելով Պատրիարքարանի պաշտպանութեան համար հեռացաւ։ Սակայն Տեղապահը և Բարունակ պէյ ազգին կամքին հակառակ անոր գլուխ կանգնիլ չուզեցին և հրաժարեցան։ Բայց իրենց հրաժարականը չընդունուեցաւ, ժամ առաջ Սահմանադրութիւնը շնորհելու խոստումով։

Եւ իրաւամբ 1863 Մարտ 17ին Բ. Դուռը հետեւեալ պաշտօնագրով ծանոյց Սահմանադրութեան վաւերացումը.

Առ Խոհեմազարդ Տեղապահ Պատրիարքի Հայոց,

Հայոց Պատրիարքարանի վիճակին և վարչութեան բարեկարգութեանը վրայօք, ապէս առաջ Բարձրագոյն Դուռը կազմուած Եանձնաժողովին գրի առած Սահմանադրութիւնը՝ լոկ աշխարհական գործոց վերաբերեալ քանի մը կէտերը որդադրուելէն ետքը, Վեհափառ Արքային մատուցուեցաւ և նորին Կայսերական Վեհափառութեան կազմէն ընդունուելով, պարունակած նիւթերուն այսուհետեւ կանոն բռնուիլը Ձեր Արաղնութեան յանձնելու Արքունի հրամանը շնորհուեցաւ։

Առաւի յիշեալ Սահմանադրութիւնը ներփակեալ առ Ձեզ ուղարկելով՝ կը պատուիրեմք որ պարունակած նիւթերուն այսուհետեւ նիւթերի գործադրութեանը հսկելով, ըստ Բարձրագոյն կամաց Օգոստոս փառ Կայսեր՝ ինչ որ պարտ ու պատշաճ է ի գործ դնելու հոգ տանիք։

(1) Այս Լուսնալիթի պատիւս Կր. Սթանուլի Երեմյան թ. 213.

Այս հրամանագրին վրայ, 1863 Մարտ 23ին, մէկ տարի և մէկ ամիս դադարէ մը յետոյ, 1860ին կազմուած Ընդհ. ժողովը գումարուեցաւ, և լսելէ յետոյ Բ. Դրան հրամանագիրը, լսեց նաև նոր Սահմանադրութիւնը, որուն համար շնորհակալութեան ուղերձ մը մատոյց Բ. Դրան, Նոյնպէս պետութենէն վաւերացեալ նոր Սահմանադրութեան համաձայն կազմելու համար թաղական խորհուրդները և կատարել տալու համար կենդրոնին և դաւառաց երեսփոխանական ընտրութիւնները, որոշեց կազմել տասը անձէ բաղկացեալ մարմին մը «Սահմանադրութեան գործադիր յանձնաժողով» անունով:

Այն Յանձնաժողովին անդամ կարգուեցան.

1. Ստեփան	Պէյ	Ասլանեան Ասիմայեան
2. Մկրտիչ		Աղաթեան
3. Յովհաննէս		Սուրէնեան
4. Վարդերէս		Մխարբեան
5. Գրիգոր		Մարկոսեան
6. Ա.		Ալթուն Տիւրբի
7. Յովակիմ		Նէվրուզեան
8. Մարտիրոս		Միւհէնտիսեան
9. Պօղոս		Աշխանեան
10. Թորոս	Պէյ	Գիտակ

Այս յանձնաժողովը յաջողեցաւ կատարել տալ իր հսկողութեան տակ բոլոր թաղական խորհուրդներու և երեսփոխանական ընտրութիւնները, որոնք տեւեցին 1863 Ապրիլէն Սեպտեմբեր (Տես Համարատուութիւն սոյն յանձնաժողովին, տպ. Միւհէնտիսեան, 1863, էջ 88):

1863 Սեպտեմբեր 20ին նոր Սահմանադրութեան համաձայն կազմուած ազգային վերին հեղինակութիւնը, այն է Ազգային ժողովը, որմէ պէտք է բխի Ազգային գործադիր իշխանութիւնը, իր առաջին նիստը կը գու-

մարէր և ազգը տէր կը դառնար իր ներքին զօրծերը
առանձին տնտեսելու իրաւունքին :

Խառն ժողովի պաշտօնավարութիւնը կը վերջանար
և Տեղապահին կը յաջորդէր ազգէն ընտրեալ Պատ-

Սահիտն փաօա Ասլանեան

րիարքը՝ որ ազգը կը ներկայացնէր կառավարութեան
առջև, զօրութեամբ օրէնքի որ թէ՛ ազգէն և թէ՛ պե-
տութենէն ընդունուած էր այս անգամ, մինչ 1860ին
պակաս կը մնար պետութենէն վաւերացեալ ըլլալու
էական պայմանը, անոր տեւականութիւնը և օրինական
զօրութիւնը ապահովելու համար :

Սակայն 1860ի Սահմանադրութիւնը իր այս էական
հանգամանքը ստանալու համար կենթարկուէր նշանա-
կելի փոփոխութեանց, որոնք երբեմն կը վնասէին իր
կատարելութեանը և երբեմն կը նպաստէին⁽¹⁾ :

(1) Թէև փոփոխելի էր աւելի դիւրընթանելի ընելու համար այս
բաղադրանքները Ազգ. Սահմանադրութեան 1860ի և 1863ի խմբագրու-
թիւնները նոյնութեամբ մէջ բերել, սակայն նկատելով Օրացոյցին նեղ սահ-

Նախ պէտք է ըսենք թէ 1860ի Սահմանադրութիւնը ունէր 150 յօդուած մինչ 1863ինը ունի միայն 99 յօդուած, այսինքն 51 յօդուած պակաս: Այս տարբերութիւնը սակայն երեւոյթական է և ոչ թէ իրական, վասնզի 1863ի Սահմանադրութեան մէջ իրապէս պահուած են 1860ի Սահմանադրութեան 126 յօդուածները և ջնջուած են միայն 24 յօդուածներ:

Առնցմէ սմանք պետական սկզբունքներու համաձայն ըլլալով ջնջուած են, ինչպէս (1. 2. 3. 4. 5. 8. յօդ. 1860ի Սահման.), այլք օրէնքին կազմութեան տեսակէտով գոյութեան իրաւունքնին կորուսած են (ինչպէս, 40, և 99), սմանք ինքնին աւելորդ դարձած են (զօր. 62 և 123), մէկ քանին տեղորոշածական ըլլալով վերջուած են (զօր. 74 և 98) իսկ տասը յօդուածներ (129, 130, 131, 133, 135, 136, 137, 142, 143, 144) պարունակելով մազովական սովորութեանց վերաբերեալ այնպիսի նախնական հրահանգներ, որոնք սովորութեամբ նախադրածուած են, աւելորդ համարուած է նոր Սահմանադրութեան մէջ վերադարձնել:

Արդ մնացեալ 126 յօդուածները կազմած են 1863ի Սահմանադրութեան 89 յօդուածները, յաճախ քանի մը յօդուածները ի մի ամփոփուելով, նոր Սահմանադրութեան մէջ կազմելով մէկ յօդուած:

մանր և սա պարագան Թէ քիչ աւ շատ ուղղային կեանքով շահագործուած որեւէ անձ որոշ զազափար մը ունի անոնց վրայ, աւելորդ համարեցինք ատիկա, մանաւանդ մտաւորով Թէ 1860ի Սահմանադրութիւնը ունեցած է չորս տպագրութիւն, (երեքը՝ առանձին հատորներով, տպ. 1. Փրկչի Ազգ. տպարանին, 2. տպ. Միւհէնտիսեան, 3. տպ. Բիւրքնեան, ամէնքն ալ 1860ին տպագրեալ և մէկը՝ իբր մաս ուրիշ հատորի մը, որ է Աւետիս Պէրպէրեանի Հայոց պատմութիւնը) և 1863ի Սահմանադրութիւնը ոչ նուազ քան զայն տպագրուած է. նախ 1863 ին օրէնքին հոյատառ Թրքերէն ընագրովը իբր պաշտօնական հրատարակութիւն. երկու ուրիշ տպագրութիւն ալ եղած է նոյն ձեւով և ապա Վառնա, Գահիրէ և Կ. Պոլիս տպուած է անպաշտօն կերպով քանիցս, ինչպէս նաև լրագրաց մէջ հրատարակուած է զանազան առիթներով:

Այսպէս, 1860ի Սահմանադրութեան 14 և 115 յօդուածները 1863ի Սահմանադրութեան 1 յօդուածը կը կազմեն, և այսպէս յաջորդաբար 66 և 67 = 13 յօդ., 69 և 70 = 11 յօդ., 29 և 96 = 24 յօդ., 124-125-126 = 25 յօդ., 29-30-42 = 42 յօդ., 33-34-85-36-37 = 45 յօդ., 38-39-47-48-49-50-5 = 46 յօդ., 56-124-57-58-59 = 47 յօդ., 41-42-43 = 48 յօդ., 51-52-53-54-55 = 49 յօդ., 94-95-97-96 = 71 յօդ., 80-81-124-82-83 = 96 յօդ., 76-122-123-126 = 97 յօդ., 146-147-148-149-150 = 99 յօդ. ևսյլն ևսյլն:

Հետեւաբար 1863ի Սահմանադրութեան մէջ ներմուծուած են միայն չափ յօդուածներ որոնք 89 նախնիթացներուն վրայ աւելցնելով կ'ունենանք պետութեանէն վաւերացեալ 99 յօդուածներէ բաղկացեալ արդի Սահմանադրութիւնը.

Այդ յաւելեալ տասը յօդուածներն են, շոք յօդուածը որ իրապէս կը համապատասխանէ 1860ի Սահմանադրութեան 116րդ յօդուածին, որ սենի նոյն յօդուածին 10 պարբերութիւններէն միայն երեքը (2, 8 և 10 պարբեր.), իսկ 1, 3, 4, 5, 6, 7, 9, հաստատունները նոր աւելցուած են: Անոնք կը վերաբերին Պատրիարքարան Տեղապահի պաշտօնին և Պատրիարքական ընտրական ձեւակերպութեանց: 1860ի Սահմանադրութեան մէջ Տեղապահը նախատեսուած չէր, հետեւաբար աթոռին թափուր թալուսն հետեւանոց թառն ժողովին Տեղապահ ընտրելու իրաւասութիւն մը արուիրը փորձառութեանէն թելադրուած է, իսկ Համագումարին արուած ընտրելիներ ներկայացնելու իրաւունքը և Քաղաքականին հիգանուն ցանկը նորութիւններ են, որոնք 1860ի Սահմանադրութիւնը չուներ, հոն Պատրիարքութեան ընտրելի եպիսկոպոսներու ցանկը կազմելու իրաւունքը թառն ժողովին արուած ըլլալով, նոր են նաև 1863ի 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23 յօդուածները, ամէնքն ալ Երուսաղէմի Պատրիարքին ընտրութեան, պաշտօնին և միաբանութեան վերաբերեալ, որ 1861ի պետական հարուածին տեղի տուող պարագաներէն թելադրեալ աւելցուած է, մինչ 1860ի Սահմանադրութեան մէջ միայն Ընդհ. ժողովի պաշտօնը բացառուած տասն Երուսաղէմայ Պատրիարքին ընտրութեանը իրեն պատկանիրը գրուած ըլլալը բաւական համարուած էր կենդանին իրաւասութիւնը շնորհելու Երուսաղէմի վրայ: Հետեւաբար այս եօթը յօդուածներն ալ փորձառութեան և պետք է

ընել տխուր փորձառութեան մը հետեւանք էին: Այդ ժամանակ երկու յօդուածներ, որոնք են ՅՅրդ և ՅԻրդ յօդուածները, որոնք կը պատկանին եկեղեցական երեսփոխանաց ընտրութեան, և լոկ տրդիւնք են կազմական տարբերութեան մը, որով կ'որոշուին երկու Սահմանադրութիւնները իրարմէ:

Երկու Սահմանադրութեանց խմբագրութեան այլ տարբերութիւնները արդիւնք են ոչ միայն լոկ ձեւակաւնութեան, այլ նաեւ այն ոգւոյն որով Պետութիւնը զայն քննած է և սրբադրած:

Այս տեսակէտով շատ պերճախօս է մանաւանդ Թրքերէն պաշտօնական ընադիրը, ուր ընդունուած սկզբունքները միշտ սքողեալ բացատրութիւններով ծածկուած են, տիրող պետութեան միապետական կազմին դէմ յայտնապէս չկանգնեցնելու համար Սահմանադրական հպատակ ժողովուրդ մը: Այնպէս որ ընադրական տարբերութիւններ կան Հայերէն և Թրքերէն օրինակներուն մէջ:

Դուռն Ա. Ազգային կենդրոնական վարչութիւն, Ա. Պատրիարք Գ. Պոլսոյ, Ընտրութիւն եւ հրաժարում, Թրքերէն օրինակի մէջ սապէս թարգմանուած է Փայլը կվիկը, Տերիսա'աեք, Էրմէնի Պատրիարքիմն սուրէրի ինքիսապը պէյանընթա օր:

Ազգային կամ երեսփոխանական ժողով բացատրութիւնը կը դաւաճանայ դարձածելէ և միշտ Մեհլիսի ումումի — Ընդհանուր ժողով, բացատրութիւն կը դարձածէ: Երեսփոխան բառը՝ Թրքերէնին մէջ երկու կերպով թարգմանուած է 1. Մեհլիսի ումումի ազասը և 2. Միլլիէր վեհիլլէրի, բացատրութիւններով և երբեք Մեհլիս բառով, որ կրնար Սահմանադրական գաղափարները շեշտել: Նոյնպէս Ազգային օուրֆի տեղ դարձածուած բացատրութիւնը ի'անէր Միլլիյե բաւական իրարմէ տարբեր իմաստ կուտայ: Քաղաքական ժողովին համիմաստ դարձածուած է Ճիսմանի Մեհլիս բացատրութիւնը, որ նոյնպէս հարողատ թարգմանութիւն մը չէ:

Նոյնպէս դիտելի է որ 1860ի Սահմանադրութենէն աւելուած յօդուածներուն մէջ պետութիւնը իր տեսակէտներով յաւելումներ ներմուծած է, որոնք նշանակելի են:

Այսպէս, 1863ի Յօդուած 4ի եւ, Պաշտոյ Պատրիարքը բար Աղգ. ժողովոյ Նախագահն է և անոնց գործադիր իշխանութիւն կը վարէ։ Բաւերուն որոնք 1860ի Սահմանադրութեան 14 յօդուածէն առնուած են, կշռուած է և և մասնաւոր պարագաներու մէջ՝ Տէրութեան հրամանաց գործադրութեան միջնորդն է և հատուածը, որ պետութեան տեսակետով կենդրոնացման միջոց մըն էր։ Նշանակէս յօդ. 4ը որ առնուած է 1860ի Սահմանադրութեան 418րդ յօդուածէն, Պատրիարքական ուխտին մէջ ունի իբրյաւելուած, Տէրութեան և և հաւատարիմ Մալու պայման մը, ինչպէս յօդ. 25, Կրօնական ժողովոյ և յօդ. 37, Քաղաքական ժողովոյ ընտրութեանց տեղեկագիրները Բ. Դրան հաղորդելու և կոյտերական վաւերացմամբ հաստատելու պայմանը, յօդ. 36, ի մէջ 1860ի 27 յօդուածին քաղաքագէտ բառին տեղ գործածուած «Աղգային գործոց և Տէրութեան օրինաց տեղեկէ բաւերուն փութուելը, յօդ. 47ին մէջ՝ Բ. Դրան կողմէն Պատրիարքարան յանձնուած դատերը քաղաքութիւնը, 66րդ յօդուածին մէջ (1860ին 89րդ յօդ.) «Սակայն ընտրողը հարկ է որ Օսմանեան Տէրութեան հպատակ ըլլան և յաւելուածը և 68րդ յօդուածին՝ (91րդ 1860ի) ընտրելիներու համար ալ պահանջուած միեւնոյն պայմանը, 93րդ յօդուածին՝ Աղգային տուրքի որոշումը Բ. Դրան հաճութեամբ գործադրելի ըլլալու և 97րդ յօդուածին մէջ՝ Առաջնորդներու ընտրութեան Բ. Դրան տեղեկագրութելու և պաշտօնական հրամանագիր առնելու, և մասնաւորապէս 61րդ և 62րդ յօդուածներուն մէջ կրկին անգամ շեշտուած «Ընդհանուր ժողովոյ դամբարանի պատճառը Պատրիարքարանի կողմէն Բ. Դրան իմաց տրուելով, անոր հաճութիւնը առնելու և ստիպողական պայմանները, ցոյց կուտան Բ. Դրան տեսակէտն և ըմբռնումը Հայոց Սահմանադրութեան մասին։

Յատուկ մտադրութեամբ ներմուծուած այդ սրբադրութիւնները, արդիւնքն էին Բ. Դրան վարչութեան ոգւոյն, որ սկզբամբ միասլետական, չէր կրնար հաշտուիլ Սահմանադրական կարգերու, հետեւաբար 1860ի Սահմանադրութիւնը որ խմբագրութեան, դասակարգութեան և օրինական կատարելութեան տեսակէտով աւելի կատարեալ օրինագիրք մըն էր, 1863ի Սահմանադրութեան վերածուած ատեն կը կորսնցնէր իր կատարելութենէն ինչ ինչ կէտերը։ Ընդհանուր առմամբ 1860ի

Ազգային օրինագիրքը ժողովրդապետական սկզբունքին վրայ հիմնուած Սահմանադրութեան օրէնք մըն էր, ուր այդ ոգւոյն վրայ հիմնուած ճշտուած էին օրէնքին հիմնական սկզբունքները, Ազգային վարչական կազմը, իւրաքանչիւր՝ մարմնոյ պատասխանատուութեան բաժինը, և փոխադարձ յարաբերութիւնները: Մինչդեռ 1863ի Սահմանադրութեան մէջ ասոնք ամէնը օրինագիրքին մասը ըլլալէ կը դադարէին և միայն այդ բաները ճշողովմ կը մակարեւրուէին և ոչ թէ յայտնապէս կը տեսնուէին օրէնքին մէջ.

Ահա ոտոր համար է որ 1863ի Սահմանադրութեան մէջ բոլորովին գուրս ձգուած են, Հիմնական վեց սկզբունքները⁽¹⁾, և առաջին 8 յօդուածները որոնք ամենաէական կարեւորութիւն ունէին օրինական տեսակետով, Վստանդի հոն պարզուած էր օրէնքին կազմը կամ մեքենականութիւնը, պատասխանատուութեան շղթայումը, և յարաբերութեանց կարգաւորումը: Այս փոփոխութիւնը հիմնապէս փոխած է 1863ի Սահմանադրութեան իբր օրէնք կառարելութեանը:

Սքողեալ կերպով միայն իր ոգին արտայայտող օրէնք մը բնական է թէ զերծ չպիտի մնար թերութիւններէ և բուն ոգի արտայայտելու համար բռնի ճիգերու բոլոր հետքերէն և նշաններէն.

Իբր ժողովրդապետական հիման մը կառուցուած օրէնք մը՝ որպէս է մեր Սահմանադրութիւնը, պէտք էր այնպէս մը խմբագրուած ըլլար որ Գերագոյն հեղինակութիւնը տրուած ըլլար Ազգային ներկայացուցիչներէ բաղկացեալ մարմնոյն՝ տոյնքն Ռնդհ. ժողովին, և յետոյ այնպէս մը դասակարգուած ըլլար որ տնկէ բոլոր մարմինները

(1) 1863ի Սահմանադրութեան տպագիր օրինակներուն մէջ արտաքոյ բնագրին նօտար զիրով կրկնուած են այդ Հիմնական վեց սկզբունքները, որոնք Բ. Դուռնէն վաւերացեալ բնագրին մէջ չկան, հետեւաբար օրինագիրքին մասը չեն կրնար համարուիլ:

երարու յաջորդէին դատակարգութեամբ: Այս տեսակետով 1860ի Սահմանադրութիւնը աւելի կատարեալ էր, քան թէ 1863ի սրբադրեալը: Այսպէս երկու Սահմանադրութիւնները հաւասարապէս հինգ գլուխներուն բաժնուած ըլլալով հանգերէ, 1860ինը շատ աւելի արամարանական կերպով դատակարգուած է, քան թէ 1863ինը: Բազմաառութեան համար գէժ առ գէժ կը գնեցէր երկուքին գլուխներուն և անոնց ստորաբաժանմանց դատակարգութիւնը:

1860Ի ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆ

1863Ի ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆ

Գ Լ Ո Ւ Ի Ա.

Ազգ. Վարչութիւն

Կազմութիւն

Պատասխանատուութիւն

Յարարերութիւնը

1. Կեդրոնական վարչութիւն

Ա. Ազգ. Ընդհանուր Ժողով

Բ. Պատրիարք

Գ. Ազգ. Կրօնական Ժողով

Դ. » Բազաքական »

Ե. » Ուսումն. Խորհուրդ

Զ. » Տնտեսական »

Է. » Ելեւմտական »

Ը. » Դատաւար. »

Թ. Թաղական Խորհուրդներ

Ժ. Ազգային Դիւանատուն

2. Գաւառական վարչութիւն

Ա. Գաւառական Ընդհ. Ժողով

Բ. Աւագներ

Գ. Գաւ. Ժողովք և Խորհուրդք

Գ Լ Ո Ւ Ի Բ.

Ազգային Տուրք

Գ Լ Ո Ւ Ի Ա.

Ազգ. Կեդրոնական Վարչութիւն

Ա. Պատրիարք Կ. Պալատ

Բ. Պատրիարքէն. Դիւանատուն

Գ. Պատրիարք Երեսօղէմի

Դ. Ազգ. Կրօնական Ժողով

Ե. Բազաքական »

Զ. Տնտէշ Խորհուրդներ

1. Ուսումնական Խորհուրդ

2. Տնտեսական »

3. Դատաւարական »

4. Վանօրէից »

5. Ելեւմտից »

6. Կառակց Հոգարարութիւն

7. Հիւանդանոցի »

Ե. Թաղ. Խորհուրդք

Ը. Ազգ. Ընդհանուր Ժողով

1. Ընտրութիւն Եկեղ. Երեսօ.

2. » Աշխրհ. »

3. Բուհարկութիւն

Գ Լ Ո Ւ Ի Բ.

Կանոնի Ժողով. Եւ Խորհրդոց

Գ Լ Ո Ւ Ի Գ.

Ընտրութիւն

- Ա. Ընտրական օրէնք
 1. Ընտրողութեան պայմանք
 2. Ընտրելութեան »
 Բ. Ընտրութիւն ազգ. Երեսփ.
 Ընտրողական Ժողովներ
 Քաւարկութիւն
 Քաւահամար
 Վաւերացումը ընտրութեանց
 Գ. Ընտրութիւն Պատրիարքի
 Դ. » Առաջնորդաց
 Ե. » Ժողովականաց
 և Խորհրդականաց

Գ Լ Ո Ւ Ի Գ.

Ներքին Կանոնադրութիւնք
 Ժողովոց եւ Խորհրդոց

- Ա. Պաշտօնական Կանոնք
 Բ. Ասեկական Կանոնք

Գ Լ Ո Ւ Ի Ե.

Վերաբնութիւն
 Սահմանադրութեան

Գ Լ Ո Ւ Ի Գ.

Ազգային օտւրք

Գ Լ Ո Ւ Ի Գ.

Ազգ. Գաւառական Վարչութիւն

Գ Լ Ո Ւ Ի Ե.

Վերաբնութիւն
 Սահմանադրութեան

Այս բաղդատութեան մէջ, ինչպէս վերն ալ շեշտեցինք. ամենէն նշանակելին է Ընդհ. Ժողովին տրուած նսեմ դերը 1863ի Սահմանադրութեան մէջ մինչ 1860ի Սահմանադրութեան մէջ Կեդրոնական Վարչութեան մէջ տնիկա դերադրոյն հեղինակութիւնն էր, և Սահմանադրութիւնը իր բոլորովին ձայնին վրայ հիմնուած օրէնք մը, պէտք էր հախապատուութիւն տար Ընդհ. Ժողովին:

Ասոնք ամէնը շնաստած են ահա Սահմանադրութեան, մինչ անիկա ինչ ինչ տեսակէտով շահած կամ նպաստաւորուած էր, այսինքն աւելի կատարելագործուած: Այդ կատարելագործութեան առարկայ եղած է մասնաւորապէս Ընդհ. Ժողովը, որուն կազմութիւնը հիմնովին բարեփոխուած է 1863ի Սահմանադրութեան մէջ:

1860ի Սահմանադրութեան մէջ Ընդհանուր Ժողովի անդամոց թիւը Վճռապէս որոշուած չէր :

Անիկա պիտի բաղկանար սապէս .

160 Կ. Պաշտօն թաղերէ ընտրուած երեսփոխաններէ

60 Առաջնորդանիստ զաւաւսներէ ընտրուած երեսփոխաններէ

220

Ասոնց վրայ իբր անդամակից կամ առանց ընտրութեան իբր բնական անդամ կ'աւելնային .

Ա. Ժողովակաւորութեան իրաւամբ

1. Կրօնական Ժողովի Անդամները	14
2. Քաղաքական » »	20
3. Ուսումնական Խորհուրդի Անդամները	10
4. Տնտեսական » »	10
5. Ելեւմտական » »	10
6. Դատաստանական » »	10
7. Թաղ. Խորհուրդներու Առանձնապետները (32 Թաղ.)	32
	<u>106</u>

Բ. Անձնական արժանաւորութեան իրաւամբ

Եկեղեցականներէ՝

1. Պաշտօն զանուաղ եպիսկոպոսները
2. Պաշտօն Եկեղեցեաց Քարոզիչ Վարդապետները
3. » » Աւագերէցները

Ուսումնական դասէն՝

4. Ազգային Մատենադիրները
5. Վկայեալ Ռժիշկները
6. Գլխաւոր Դատաստանները
7. Լրագրապետները

Քաղաքական դասէն՝

8. Վերին Պաշտօնաւարաց Աստիճանակիցները
9. Արքուշի Ժողովոց Անդամները
10. Բ. Դրան Դիւաններուն Տնօրէնները և Թարգմանապետները
11. Ազգային կամ Արքուշի Հաստատութեանց Տնօրէնները
12. » » » Ուսումնապետները

Զինուորական դասէն՝

13. Վերին Սպայից Աստիճանակիցները

Սակայն դիտելի է որ անդամակցութեան իրաւունք ունեցողները հաւանական ընտրելիներն էին երեսփոխանութեան համար, ուստի ժողովականութեան իրաւամբ և անձնական արժանեօք անդամակցութեան իրաւունք ձեռք բերողներուն թիւը պիտի պակսէր մեծապէս:

Հետեւաբար, 1860ի Սահմանադրութեան խմբագիրները անդամակիցներու համար աւելցուցած են թէ, «այս կարգի անդամոց թիւը իբր 100 է, բայց այս թիւն երեսփոխանաց թիւին վրայ ճշտիւ չի կրնար աւելցուիլ, վասնզի ասոնց մէջ արդէն երեսփոխան ընտրուածներ ալ կրնար գտնուիլ»:

Ասով հանդերձ, Սահմանադրութեան հեղինակները զգալով այս դրութեան անպատեհութիւնները աւելցուցած են «իբր սկզբունք» թէ անդամակիցներու ճշտմանդակ թիւը երբէք չպիտի հաւասարի երեսփոխանաց թիւին» այսինքն չպիտի անցնի 220ը, և ի ստորեւ իբր ծանօթութիւն աւելցուցած են թէ «այս յօդուածն վերաքննելի է, երբ թէ՛ ազգային և թէ՛ տէրութեան պաշտօնաւորաց թիւը այն աստիճան աւելնայ որ անկարելի ըլլայ սոյն համեմատութիւն պահել» (Տես 9րդ յօդ. 1860ի Սահմանադրութեան): Եւ անմիջապէս յաջորդ յօդուածը վերջնապէս սահմանած է առաւելագոյն թիւը, որոշապէս գրելով թէ «Լնդհ. ժողովն է՛ն շատը 400էն աւելի անդամ չպիտի ունենայ»: Այս տեսակ կազմութեամբ Լնդհ. ժողով մը, աւելի կը յիշեցնէր, հնօրեայ ամիրաներէ, արհեստապետներէ, և Կ. Պոլիս գտնուող բոլոր եկեղեցականներէ բաղկացեալ Լնդհ. ժողովը, որ ազգին ձայնը ներկայացնելէ այնքան հեռու էր: Սակայն 1860ի Սահմանադրութեան հեղինակները ստիպուած էին այդ տրամադրութիւնները դնել, պարզապէս ազգային վերին հեղինակաւոր ժողովին մէջ ապահովելու համար մեծ թուով օթոռներ, անոնց որոնք ազգին մէջ ունէին դիրք՝ ձեռք

բերուած միայն մտաւորական զարգացմամբ: Ասով լուսաւորեալներու խոշոր տեղ մը ապահովուած կ'ըլլար, և ժողովուրդը եթէ խաւարեալներու ալ միտում ցոյց տար դարձեալ Լնդհ. ժողովին մէջ մեծամասնութիւնը իրենց ձեռքը կ'ըլլար: Պէտք է նաև նկատել թէ պետական պաշտօնատարներու, հեղինակներու, լրագրագետներու, վկայեալ բժիշկներու, ևայլն թիւը այնքան քիչ էր, որ այս տեսակ կարգադրութիւն մը շփոթեցնող հանգամանք չունէր: Այսպէս 1860 Օգոստոս 25ին երբ Ազգային ժողովը իր առաջին նիստը կը գումարէր, տակաւին 70 երեսփոխանի (10 Կ. Պոլիսէն և 60ը գաւառներէն) ընտրութիւն կատարուած չըլլալով հանդերձ, միայն 68 անդամակից ունէր ժողովը: Ընտրուած 150 երեսփոխաններէն նոյնիսկ ²/3ը կնթաղրելով թէ առնուած ըլլան անդամակցութեան իրաւունք ունեցողներէն — ինչ որ շատ հաւանական չէ —, ըսել է թէ Սահմանադրութեան նախատեսած բնական անդամներուն կամ անդամակիցներուն թիւը պիտի բարձրանար մերձաւորապէս 170ի: Այս թիւէն ղեղչելով Կրօնական ժողովի անդամներուն և առնուազն 40ի չափ ուրիշ մասնակցելու իրաւունքով եկեղեցականներուն գումարը (աւագերէցներ, վարդապետներ և եպիսկոպոսներ) (14+40=54), կը մնայ 170 - 54 = 116: Դարձեալ կնթաղրելով թէ անոնցմէ կէսը — մինչդեռ հաւանականը շատ աւելին է — անդամակցութեան իրաւունքը ձեռք բերած են լոկ իբր Թաղ. խորհուրդի ատենապետ և այլ ժողովներու անդամ, կը մնայ 58 անձ, որոնք միայն ուսումնական զարգացման և պետական պաշտօնատարութեան պատճառով անդամակցութեան իրաւունք ստացած կ'ըլլան, ինչ որ Կ. Պոլսոյ Հայութեան ստուար թուոյն հետ բաղդատելով շատ խեղճուկրակ թիւ մըն էր, և միանգամայն արդարացումը այս կարգադրութեան:

Սակայն ինչ որ ալ ըլլային արդարացուցիչ պատ-
ճառները, անիկա անիրաւ կարգադրութիւն մըն էր, որ
1863ի Սահմանադրութեան մէջ բարեփոխուեցաւ, եթէ
բոլորովին չկատարելագործուեցաւ: Նոր կարգադրու-
թեան համաձայն Երեսփոխանական Ժողովը կը բաղ-
կանար.

20 Եկեղեցական երեսփոխաններէ՝ որոնք Կ. Պոլսոյ եկեղեցական-
ները կ'ընտրէին

40 Դաւառական երեսփոխաններէ՝

80 Կ. Պոլսոյ թաղերէ ընտրուած երեսփոխաններէ:

Ուրեմն հաստատուն թիւ մը ունէր այս անգամ
Երեսփոխանական Ժողովը և ոչ թէ պատահական: Ասիկա
առաջին առաւելութիւնն էր: Երկրորդը և ամէնէն զըլ-
խաւորը, անոր անդամներուն ժողովուրդին կամքով և
քուէի զօրութեամբը ընտրուած ըլլալն էր, մինչ 1860ի
Սահմանադրութեան մէջ քուէով ընտրուածներուն չափ
ալ, առանց քուէի անձնական արժանաւորութեան և այլ
պայմաններով — աւելի կամ նուազ անհաստատ և անորոշ
բառերով ճշդուած — մասնակցութեան իրաւունք ձեռք
բերողներ կային, ինչ որ ոչ Սահմանադրութեան ոգւոյն
համապատասխան էր և ոչ ալ տրամաբանութեան: Այս
անգամ միայն Կ. Պոլսոյ թաղերէն ընտրուած Երեսփո-
խաններուն եօթը հատին աստիճանաւոր ըլլալը կը պա-
հանջուէր (68րդ յօդ.) ինչ որ համեմատաբար նուազագոյն
անպատեհութիւնն էր և հին կազմութեան վերջին մէկ
հետքը, եթէ ոչ այս անգամ Աղգային Ժողովին կազմու-
թիւնը աւելի բանաւոր հիման մը վրայ ձևուած էր, թէև
դաւ չեալ կատարելապէս արդարութեան վրայ հիմնուած
չէր: Բացարձակ արդարութեան վրայ հիմնուած ըլլա-
լու համար ոչ ընտրողութեան և ոչ ընտրելիութեան հա-
մար եկեղեցական և աշխարհական դասակարգներու միջև

պէտք չէր որ որեւէ խտիր գոյութիւն ունենար, պէտք էր որ Ընդհ. Ժողովի մէջ, Կ. Պոլիսն ալ բացառութիւն չըլլալով, ամէն գաւառ իր ընակչութեան թուոյն համաձայն իր ներկայացուցիչը ունենար:

Ոչ 1860ի և ոչ 1863ի Սահմանադրութեանց մէջ ասոնք նկատի առնուած էին. սակայն 63ինը՝ բաղդատելով առաջինին քայլ մը աւելի արդարութեան վրայ հիմնուած էր:

Մինչ 1860ի Սահմանադրութեան մէջ Կ. Պոլիս գըտնուող բոլոր եպիսկոպոսները, քարոզիչ վարդապետները և աւագերէց քահանաները, առանց որեւէ ընտրութեան մասնակցելու իրաւունք կ'ունենային, 1863ի Սահմանադրութիւնը կը սահմանափակէր այդ իրաւունքը Կ. Պոլսոյ եկեղեցականաց տալով 20 երեսփոխան տալու իրաւունք: Նոյնպէս 1860ի Սահմանադրութեան մէջ մերձաւորապէս 400 երեսփոխաններէն միայն 60ը գաւառացիներու ներկայացուցիչներն էին, այսինքն բոլոր երեսփոխանութեան՝ $\frac{3}{20}$ ը, իսկ ընտրեալ երեսփոխաններու (220)՝ $\frac{3}{11}$ ը: 1863ի Սահմանադրութեան մէջ գաւառացւոց իրաւունքը կը կրկնապատկուէր՝ հակառակ անոր որ 60էն 40ի կ'իջնէր գաւառական երեսփոխանաց թիւը, վասնզի Ժողովին $\frac{2}{7}$ մասը իրենց կը վերապահուէր, մինչ միայն ընտրեալ երեսփոխաններու հետ բաղդատութեան դրուած պարագային զրեթէ նոյնը պահուած էր, միայն $\frac{1}{77}$ աննշան համեմատութեամբ աւելցած ըլլալով գաւառացիներու թիւը: Այս կարգադրութիւններով, ինչպէս ըսինք բոլորովին չէ ջնջուեր անարդարութիւնը, վասնզի աշխարհականաց դէմ զրկանք մըն էր 20 եկեղեցական երեսփոխանաց պարտաւորիչ ներկայութիւնը և գաւառացւոց դէմ խոյոր անարդարութիւն մըն էր 40 երեսփոխանի դէմ 80 Կ. Պոլսոյ երեսփոխանաց ներկայութիւնը: Սակայն այս անարդարութեան արմատը շատ խոր էր, և հնօրեայ

սովորութեանց մէկ արդիւնքը, զոր քննել, վերցնել, մէկ անգամէն չհամարձակեցան Սահմանադրութեան հեղինակները: Հին Ընդհանուր Ժողովները չէ՞ մի որ կը բաղկանային միայն Կ. Պոլսոյ երեւելիներէն և եկեղեցականներէն: Եւ չէ՞ մի այդ Ընդհանուր Ժողովները յանուն ազգին որոշումներ տուին, և անոնք դաւառացիներէն ընդունուեցան: Հետեւաբար պարզապէս դաւառացիներու շահագրգռութիւնը աւելցնելու տեսակէտովն էր որ դրուեցան դաւառական երեսփոխանները և ճկունական ազգ՝ պետական անվստահութեան իբր շանթարգել գործածուած ողորմելի ու անիմաստ բացատրութիւնը արդարացնելու համար, դրուեցան եկեղեցական երեսփոխանները:

Այս Սահմանադրութեան նկարագրին վրայ իրենց ազդեցութիւնը ունեցող փոփոխութիւններէն զատ, 1860ի Սահմանադրութիւնը կրած է զանազան պղտիկ սրբադրութիւններ 1863ի խմբագրութեան մէջ, սակայն անոնք օրէնքի կազմութեան վրայ ազդելու հանգամանք չունին:

Այսպէս, 1860ի Սահմանադրութեան համաձայն Քաղաքական Ժողովէն կ'ընտրուէին միայն շորս տեսուչ խորհուրդներ. 1. Ուսումնական, 2. Տնտեսական, 3. Ելեւմտական, 4. Դատաստանական, ամէնքն ալ 40ական անդամներէ բաղկացեալ: Իսկ Տնտեսական խորհուրդը իր կազմանէ կ'առնուէր երկու հոգաբարձութիւններ. 1. Վանօրէից և 2. Հիւանդանոցի՝ եթնական անդամներով: 1863ի Սահմանադրութեան մէջ, ուղղակի Քաղաքական Ժողովէն կ'առնուէին, եթէ մարմիններ (1 խորհուրդ և երեք հոգաբարձութիւն) այսինքն՝ մէկ աւելի (կտակաց հոգաբարձութիւնը) քան 1860ի խորհուրդները և հոգաբարձութիւնները, և Տնտեսականը բնաւ չի մասնակցի անոնց ընտրութեանը: 1863ի օրէնքին համաձայն, բաց ի Դատաստանականէն որ 8 և Հիւանդանոցի Հոգաբարձութեանէն որ 9 անձերէ պիտի բաղկանային, միւսները եթնական անձով կազմել կը տրամադրէր:

Ահա թէ՛ ինչ սրբադրութիւններ կրեց 1860ի Սահ-

մանադրութիւնը Բ. Դրան կողմէ վաւերանալու և իբր օրէնք նուիրագործուելու համար :

Այդ ամենաէական պայմանը լրացաւ և տիրող օրինաց կարգ անցաւ ան իր անպատեհութիւններովը և առաւելութիւններովը, որոնց վրայ դադարաբար տուինք, երբ առիթ ներկայացաւ : Սակայն եթէ կայ թերութիւն մը, սկզբնական, էական և որ մեր Սահմանադրութեան բուն և գլխաւոր պահասութիւնն է, և որ զայն խմբագրողներուն հեռատեսութենէն վրիպած է. թէ՛ 1860ին և թէ՛ 1863ին, անիկա ուրիշ բան չէ եթէ ոչ բուն օրէնքին խմբագրութեան ձեւը և կազմութիւնը, որ գլխաւոր պատճառներէն մէկը եղած է Սահմանադրութեան քառակասուսի անիւ դառնալուն :

Մեր Սահմանադրութիւնը սկզբունքով հիմնական օրենքն է Թուրքիոյ Հայոց, վասնզի ինչպէս իր զանազան յօդուածներէն կը մականբերուի, իր սկզբունքներուն վրայ հիմնուած պէտք է կազմուին ուրիշ կանոնադիրներ և հրահանգներ : Այսպէս պէտք էր կազմել 1. ըստ 17րդ յօդուածին Երուսաղէմի վանքին, 2. ըստ 35րդ յօդուածին Եկեղեցականաց ներկայ վիճակին բարեւաւութեան և ասպագային անդորրութեան, 3. ըստ 48րդ յօդուածին վանօրէից, 4. ըստ 50րդ յօդ. կտակաց համար կանոնադիրներ : Այս օրէնքի նախատեսած կանոնադիրներէն զատ փորձառութիւնը՝ Սահմանադրութեան գործադրութեան շրջանին, զգալի բրաւ նաև պէտքը 1. կրթական կանոնադրի մը, 2. Դատաստանական կանոնադրութեան մը, 3. Հիւանդանոցի կանոնադրութեան մը, 4. Թաղական խորհուրդներու հրահանգի մը, 5. Ընտրական հրահանգներու, 6. Ներքին կանոնադիր մը, 7. Տուրքի կանոնադիր մը, 8. Դաւառական վարչութեանց հրահանգներու և այլն, որոնց ամբողջութիւնը պիտի կազմէր Թրքահայոց ներքին մատակարարութեան օրինադիրքը :

Արդ, իբր հիմնական օրէնք, անիկա պէտք էր կարելի եղածին չափ պարզ ըլլար, և լոկ սկզբունքներու վրայ հիմնուած, մինչդեռ մեր Սահմանադրութիւնը խառնուրդ մըն է հիմնական օրէնքի և ներքին կանոնադիրներու, որով անիկա ենթարկուած է, քառակուսի անիւի մը վիճակին և պատճառ եղած է ազգային գործերուն պէտք եղածին չափ նախանձելի վիճակ մը չունենալուն։ Օրինակի համար եթէ առանց մանրամասնութեան մտնելու միայն լնդհ. ժողովի անդամոց թիւը որոշուած ըլլար և ոչ թէ անոնց 80ին կ. Պոլիսէն և 40 գաւառէն ընտրուիլը նշանակուած, այն ատեն կարելի պիտի ըլլար այսօր տրամաբանական բաշխում կատարել։ Մանաւանդ որ 69րդ յօդուածով արդէն լնդհ. ժողովին կը տրուէր քաշխման ցուցակ կազմելու իրաւասութիւնը և բնակչաց թուոյն համեմատութեամբ թէ՛ կ. Պոլսոյ թաղերուն և թէ՛ գաւառներուն երեսփոխանաց թիւը փոփոխելու իրաւունքը. ինչ հարկ կար թաղային և գաւառական երեսփոխանաց թիւերը ճշտել և չթողուլ որ անիկա ալ լնդհ. ժողովը ինքը որոշէ։

Նոյնպէս ընտրական մանրամասնութեանց և ձեւակերպութեանց տրուած լայն տեղը, ժողովներու և խորհուրդներու համար կիսկատար օրէնքները, շեասած են Սահմանադրութեան, որ կաշկանդիչ դեր մը կատարած է և շատ անգամ պատճառ եղած որ օրէնքի տառին կառչելով, յանուն օրինապահութեան ժողովներ և խորհուրդներ սկզբունքի խնդիրներ յարուցանելով մաքառին և ազգային գործերը շեասեն։ Անիկա կը պարունակէ շատ մը տրամադրութիւններ որոնք լոկ տեսական են և գործադրելի չեն։ Ունի նաև մութ ու հակասական տրամադրութիւններ և դասակարգութեան կարօտ տեղեր։ Ազգային գործոց տեսչութեան համար լնդհ. ժողովը, Վարչական ժողովները և խորհուրդները, երեք հարիւրի

մօտ ձրի աշխատութեան յանձնառու անձերու պէտք ունին։ Նոյնպէս Ընդհ. Ժողովի պատասխանատուութիւնն անստոյգ, հեղինակութիւնը անորոշ, իսկական պաշտօնը տարտամ և պարտաւորութիւնները քմածին և յարաբերութիւնները անճշգրիտ են։ Կրօնական Ժողովի դիրքը պէտք եղածէն աւելի անկախ ու անպատասխանատու է, իսկ Քաղաքական Ժողովը պարզապէս խորհրդական մարմին մըն է առանց գործադիր իշխանութեան մէջ բաժին ունենալու, սակայն անոր հետ պատասխանատու է։ Իսկ Թաղ. խորհուրդներու գրեթէ անկախ դիրքը, և գաւառական վարչութեանց կազմութեան եղանակը՝ այնպիսի բարդութիւններ են, որոնք շարունակ դժուարացուցած են Սահմանադրութեան մեքենական կեանքը, և շարունակ վէճերու և կռիւներու տեղի տուած։

Ահա այս ընդհանուր թերութիւնները չեն կրցած դարմանուիլ վասնզի օրէնքը չէր խմբագրուած այնպէս ինչպէս որ պէտք էր հիմնական, որոշ և հաստատուն սկզբունքներու վրայ հիմնուած օրէնք մը խմբագրուած ըլլար, մինչ ինչպէս ըսինք, Հայոց Սահմանադրութեան մէջ օրէնքին հիմնական սկզբունքները ճշմ. քողով միայն յայտնուած էին։

ՍՍՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ԿԻՐԱՌՈՒԹԻՒՆԸ

Սահմանադրութիւնը՝ ինչ որ ըլլան իր առանձնա-
յատկութիւնները, իրր գործադրութեան դրուած օրէնք
մը, կեանք ունեցած և ապրած է Հայ ժողովրդին մէջ,
կէս դարու շրջան մը, այսինքն ամբողջ սերունդ մը:

Սակայն Սահմանադրութիւնը իրապէս յիսուն տարի
գործադրուած օրէնքը չէ եղած Ազգին, այլ լոկ ան-
ուանական, դի յիանամեայ այդ շրջանին մէջ քանիցս
անգամ առկախուած են Սահմանադրութեան զանազան
մասերը: Մինք տեսնենք արդէն թէ 1860 Մայիս 24էն
մինչև 1861 Հոկտ. 17ը Սահմանադրութիւնը գործա-
դրուելէն յետոյ առկախուած էր, մինչև 1863 Մարտ 19,
ուր Սահմանադրութիւնը վաւերացուած կը վերադառ-
նար ազգին և գործադրութեան կը դրուէր վերստին:

Այս անգամ ալ Սահմանադրութիւնը տեւական
կեանք չէր ունենար. վարչութիւններ կարճ պաշտօնա-
վարութիւններէ յետոյ անհամաձայնութիւններով երկ-
պառակած կը կաղմալուծուէին և հրաժարականներ իրա-
րու կը յաջորդէին⁽¹⁾: Վերջապէս 1866 ին Կարնոյ Տ.
Յակոբ քահանայի մատնութեան պատճառով վէճ մը կը
ծագի վարչութեան երկու ճիւղերուն միջև, իրաւասու-
թեան համար: Պօղոս Պատրիարք 1866 Մարտ 4 ին
Ընդհ. ժողովին ներկայացնելով իր հրաժարականը, կը
հակի Կրօն. ժողովին կողմը⁽²⁾: Երեսփոխանները երբ

(1) Տես Ժամանակ Դ. տարի 1866 թիւ 84, էջ 41-44, մանրամասն-
նութիւններ և լուսարանութիւններ:

(2) Նոյն, էջ 43:

ի պաշտպանութիւն ժողովրդական իրաւանց կը ջանային
Երեսփոխանական ժողով գումարելու հրաման առնել և
Դիւանին հրաւերովը նիստ գումարուիլ, 1866 Մարտ 20,
Մազկազարդի կիրակի օրը Բ. Դուռ կը հրաւիրուին.

Արտատէս	Եպ.
Ներսէս	» Վարժապետեան
Յովհաննէս	» Կապուտիկեան
Յովհաննէս	Վրդ. Զարեքճեան
Գէորգ	Պէյ Երամեան
Յովհաննէս	» Տառեան
Սերգիշէն	Էֆ.
Ստեփան	Պէյ Արուսեան
Գրիգոր	Էֆ. Աղաթան
Տաք. Ն.	» Ռուսինեան
Տաք. Բաբունակ	Պէյ Ֆերուհեան
Միրիճան	Ամիրա
Գէորգ	» Փափաղեան
Յովհաննէս	Էֆ. Սուրէնեան
Դատապար	» Կիւմիւշճի
Նազուկ	» Եղապետեան

Հրաւիրեալներէն միայն կը բացակայէին Կարապետ
ամիրա Պալեան և Յակոբ էֆ. Մուպահիտճեան:

Արտաքին գործոց նախարար Ալի փաշան, Պօղոս
Պատրիարքի հրաժարականին պատճառները բաւական
չտեսնելով, ազգային գործոց ընթացքին վրայ տեղեկու-
թիւններ կը պահանջէ և ստացած պատասխաններուն վրայ
նկատելով որ Սահմանադրութեան հիմնական քանի մը
կէտերու մասին զանցառութիւններ եղած է, ինչպէս
երեսփոխանական ընտրութեանց մասնակցելու իրաւունքը
միայն 75 ղրշ. տուրք տուողներուն չէ վերապահուած,
71 էն պակաս թուով Ընդհ. ժողով գումարուած է, և ըն.
և ըն., յարմար կը դատէ որ Սահմանադրութիւնը վերա-
քննութեան ենթարկուի, Կրօնական և Քաղաքական գո-

ղովները դադրին, և անոնց տեղ Խառն ժողով մը հաս-
տատուի: Նոյնպէս Բ. Դուռն կը վերահաստատէ Պատ-
րիարքը իր սլաշտօնին մէջ, և կը թողու որ Ընդհ. Ժո-
ղովը մնայ մինչև վերաքննութեան աւարտիլը, համա-

Դրիգոր Աղաբուն

րառութեան և Վարչութիւն ընտրելու իրաւունքէն զուրկ,
միայն Կաթողիկոսական խնդրով զբաղելու համար, և
ամէն ատեն իր գումարումը Բ. Դրան հաղորդելու պայ-
մանով:

Բ. Դուռը իր կողմէ Սահմանադրութիւնը վերա-
քննելու համար կ'անուանէ յանձնաժողով մը որուն ան-
դամ կը կարգէ հետեւեալները .

1. Արիտաակէս	Եպ.	
2. Ներսէս	»	Վարժապետեան
3. Յովհաննէս	»	Կապուտիկեան
4. Գէորգ	Պէյ	Երամեան
5. Յովհաննէս	»	Տատեան
6. Յակոբ	Էֆէնտի	Մուպաշեանեան
7. Սերգիշէն	»	
8. Գրիգոր	»	Աղաթան
9. Ստեփան	Պէյ	Աբալանեան
10. Բարուեակ	»	Ֆէրուխան
11. Յովհաննէս	Էֆէնտի	Սուրէնեան

Այս կարգադրութիւնը Պօղոս Պատրիարքին կը հա-
ղորդուի Մարտ 23ին Եպարքոսական Պուշրուքումով մը ,
որ կը կրէր նոյն օրուան թուականը (20 Մարտ 1866) :

Ահա այդ պաշտօնագրին թարգմանութեւնը .

Բարձրաշնորհ Տէ՛ր

Աւելորդ է ըսել թէ գերագոյն բարերարին՝ Ն. Կայսեր Վահա-
փառութեան տնդուլ շնորհաց և բարձր գաղափարներուն նպատա-
կակէտն է Օսմ. կառավարութեան հաւատարիմ հպատակ եղող
բոլոր ազգերուն և ցեղերուն բացարձակ հանգիստը, սակայն Բ. Դրան
ստացած լուրերուն նայելով, այս պահուստ մեր Պատրիարքարանը
դժուարութիւններու հանդիպեր է այլ և այլ գործերու մէջ : Այս-
պիսի զիճակի մը շարունակութեան երբէք չի կրնար հանդուրժել,
ուստի այս Կիրակի օրուան համար, մեր տունը հրաւիրեալ երեւելի
կրօնականներու և աշխարհականներու հետ իրաց զիճակ քննելով, և
տեսնելով որ մէկ քանի տարի առաջ ըստ կայսերական իրաւտէի որոշ-
եալ կանոնագրին ինչ ինչ արտամագրութիւնները անպատեհութիւն-
ներ առաջ կը բերեն գործադրութեան մէջ, և արդի զիճակը առաջ
եկած է ցարդ զայն կատարելապէս գործադրելու անկարելիութենէն,

ընդհանուր պէտք տեսնուեցաւ զայն բարեփոխելու, և ներկայք միա-
նայնութեամբ յայտարարած ըլլալով թէ Ազգային Ընդհ. ժողովն
ալ այն կարծիքը կը տածէ, խօսքը դարձաւ այն խնդրոյն թէ ինչ
կերպով պիտի կատարուի բարեփոխումը: Թէև կանոնադրին մէջ կան
տրամադրութիւններ այս մասին բայց ինչպէս ըսուեցաւ զանազն ալ
գործադրել կարելի է: և հաստատուած ըլլալով որ նոյն տրամադ-
րութեանց համաձայն շարժել կարելի է կամայ ահամայ ուրիշ
ճամբու մը հետեւիլ, այսինքն անհեռաժամ եղած բարեփոխութեան
վրայ խորհրդակցեցաւ և ծրագիր պատրաստելու և զայն մատուցա-
նելու համար, հարկ անհրաժեշտ տեսնուեցաւ, յանձնախումբ մը
կազմել տէրութեան և ազգին վստահելի և պատուաւոր աններէ,
անմիջապէս քննել այժմու կրօնական և Բարեփոխական ժողովները
որոնց կազմութիւնը համաձայն է կանոնադրին, և մինչև բարեփո-
ման գործին ի կատար ածուիլը, այդ ժողովներուն տեղ, կազմել խառն
առժամանայ ժողով մը, ինչպէս պէտք ցոյց տուեցաւ ամենուն կողմէ:
Ըստ այս խորհրդակցութեանց անդ կը յղեմք. բարեփոխման յանձ-
նաժողովին, և առժամանայ ժողովին համար միաձայնութեամբ ըն-
րուած և որոշուած աններու ցանկը, և անք բարձրապատուութեան
ջանքերէն կը սպասենք, նոյնին գործադրութիւնը: Ազգային Ընդհ.
ժողովը չէ քննուած և կրնայ ըստ կանոնադրի նիստի հրաւիրուիլ.
կը խնդրենք ասոնք ծանուցանել առ որ անկ է:

1282 Զիլգաստէ 15

ԱԼԻ

1866 Մարտ 20

Այս տողերը ցոյց կուտան թէ տեղի ունեցածը պարզ
պետական հարուած մըն էր, զոր առաջ բերելուն համար
Սերվիլէնի պէս Սահմանադրութեան սիրահար անձ մը,
որ մը (1871 Փետր. 26, ԺԹ. նիստ, 1870 ամի, Ազգ.
ժողովոյ Ատենադրութիւնք, էջ 269-285) մազ մնաց որ
դատապարտութեան քուէի արժանանար, եթէ ժողովին
ատենապետը՝ Օտեան, հիանալի ատենադրանութեամբ մը
(էջ 281-2) պաշտպան չկանգնէր Սերվիլէնի, և անյիշա-
լարութեան չհրաւիրէր ժողովականները:

Պետական հարուածին հետեւանքը եղաւ դատարումը
վարչական ժողովներու: Խառն ժողովին Ատենապետը

եղաւ նախ Գրիգոր էֆ. Մարկոսեան, որուն 1867 Սեպ.էն յետոյ յաջորդեց Տոքդ. Սերվիլէն էֆէնտին, որուն քանի մը առաջարկները Ընդհ. ժողովին մէջ լուրջ ընդդիմութեան հանդիպեցան :

Հուսկ ուրեմն, 1868 Մարտ 8ին, Ընդհ. ժողովին հաղորդուեցաւ այն պաշտօնագիրը որ Բ. Դրան կարգած յանձնաժողովոյն խմբագրած Սահմանադրութեան նոր ծրագիրը Ընդհ. ժողովին կողմէ ընտրուած եօթը անձերէ բաղկացեալ ուրիշ յանձնաժողովի մը քննութեան ենթարկուիլը կը պահանջէր և դիտողութիւն կ'ընէր իրան ժողովին դէմ յարգանաց պակասութեան ցոյցերուն համար :

Ահա թարգմանութիւնը այդ հրամանագրին որ Ընդհ. ժողովին մէջ կարդացուեցաւ .

Հայոց Պատրիարքութեան,

Բարձրաշնորհ Տէր,

Ինչպէս որ Ձեր Սրբաթնութեան ծանօթ է, Ձեր Պատրիարքարանի Կանոնագրին համաձայն վերաքննութեան կարգաւ կէտերը քննելու և այդ մասին տեղեկագիր մը կազմելու և մատուցանելու համար Ձեր Պատրիարքարանին մէջ յատուկ Յանձնաժողով մը կազմուած էր : Ասյն Յանձնաժողովին կազմած և մատուցած Կանոնագրին օրինակը, Ձեր Բարձրութեան նախագահութեան տակ դաւանուած Ընդհ. Ժողովին կողմէ ընտրուած և եօթը անձերէ բաղկացեալ Յանձնաժողովի մը մէջ եւս քննուելու համար ներգիւյս Ձեզի կը յղուի. այս կերպով հարկաւոր վերաքննութիւն կատարուի և Բ. Դրան կողմէ եւս հարկ եղած խորհրդածութիւնը կատարուելու համար ապա տեղեկագիրը վերագարձուի : Դարձեալ մինչև ապա վերաքննութիւնը կատարելով նոր Սահմանադրութեան դրժագրութիւնը Ազգային դարձերը յանձնաձեւելու համար քանի մը երեւելիներ, Ձեզ հետ խորհրդակցութեամբ ընտրուած և ժողովի անդամակցութեան որոշուած էին Ջահազան զրդյնեքու համաձայն ապա ժողովին դէմ կարգ մը ըրի ըստաներով հանրային դարձերը խառնակուած է, և Ձեր Բարձրութեան հովանաւորութեան տակ եղող մարմինի մը մասին յարգանաց պակասութեան նշաններ տեսնուած է, որուն Կայսեր. Կառավարութիւնը նկատելով թէ հանդուրժել կարելի է, Ընդհ. Ժողով

հրաւիրելով այս վիճակին Բ. Դրան պատճառած ցուր պարզել և յայտնել, և մինչև նոր Սահմանադրութեան գործադրութեամբ կարգուիլը ժողովին կաղմութիւնը, աւժամեայ ժողովին Ձեր Բարձրութեան հետ միասին գործոց կարգադրութեան ջանագիր լինելը անսոց որ հարկ է յանձնարարելու մասին մտերմական գիրս գրուեցաւ:

1284 Զիլգատէ 21

ՅՈՒԱՏ

1868 Մարտ 7

Այս պաշտօնագրին վրայ յենած Սերվիլէն էֆէնտի պահանջեց վստահութեան քուէ, որ կարապետ Փանոսեան հիանալի ճարտարութեամբ մը կը մերժէ տալ (Տես Ատենագրութիւն Ընդհ. ժողովոյ բացում, 1860-1870 ամաց, էջ 362-367), անուղղակի կերպով հասկցնելով թէ «գացէք անկէ պահանջեցէք վստահութիւն որ ձեզի կարգեց», ժողովը տրամադիր չէր այդ քուէն տալու, սակայն Պօղոս Պատրիարք ապահովութիւն տալով թէ Ընդհ. ժողովը իր իրաւասութեան մէջ է և կը պահէ իր Սահմանադրական իրաւունքները, կը տրուի այդ վստահութեան քուէն, սակայն ասով հանդերձ Սերվիլէն և Պօղոս Պատրիարք կը հարկադրուին քանի մը ամիսէն թողուլ իրենց պաշտօնը: Օտեան կը յաջորդէ իբր Ատենապետ Խառն ժողովի և Պատ. Տեղապահ կը նշանակուի Արիստակէս եպ. որ 1869 Յուլիսին հրաժարելով, Օտեան կը յաջորդի, ըստ դադարեալ Սահմանադրութեան Պատրիարքական ընտրութիւն կատարելու հրաման ձեռք բերել (1869 Յուլիս 20) և այդ նպատակով ժողով գումարել (1869 Յուլիս 31): Խրիմեանի ընտրութենէն յետոյ, 1869 Դեկտ. 9ին, Դրիգոր Օտեան, Ընդհ. ժողովին մէջ կը յայտարարէր Բ. Դրան կողմէ Սահմանադրութեան դադարեալ տրամադրութեանց վերստին գործադրութեան դրդելու հրամանին շնորհուած, և Ընդհ. ժողովը իր իրաւունքին մէջ վերահաստատուած ըլլալը:

1870 էն մինչև 1891 Սեպտ. 4 (Նիստ Զ. 1891 ամի)

Սահմանադրութիւնը անխաբան գործադրուեցաւ, միայն ազգովին ներմուծուած ինչ ինչ սրբադրութիւններով կամ առժամայ կարգադրութիւններով, որոնց համար պետութիւնը որ և է միջամտութիւն չըրաւ:

1891 Սեպտ. 4 էն յետոյ առանց բացորոշապէս ջրն-ջած ըլլալու Ազգ. Սահմանադրութիւնը, Համիտ չթոյ-լադրեց Ընդհ. Ժողովին գումարումը, միայն երկու Պատրիարքական ընտրութեանց ատեն բացառութիւն ընելով (1894 ին և 1896 ին), Հետեւաբար 1891 էն մինչև 1908 Յուլիս 10ը, Օսմանեան Սահմանադրութեան հռչա-կումը, թէև Վարչութեանց կազմութիւնը ազգային էր, սակայն զանոնք վարող ոգին Սահմանադրական չէր, զի վերին հեղինակաւոր մարմինը, ազգային ներկայացու-ցիչներու ժողովը, կարող չէր Սահմանադրութեամբ իրեն վիճակած դերը կատարել: Նոյն իսկ եղաւ ատեն որ Հա-միտ ազգային ընտրութիւնն ալ զլացաւ և բռնաբարելով Սահմանադրութիւնը ինքն անուանեց Խառն Ժողով մը (1896) որուն պաշտօնավարութիւնը բարեբաղդաբար կարճ եղաւ:

Այս ըստածներէն կը հետեւի թէ Սահմանադրու-թիւնը իբր օրէնք ունեցած է զանազան շրջաններ, որոնք սապէս կրնանք դասակարգել:

Ա. 1860 Մայիս 24 — 1861 Հոկ.	47	1860ի Սահմանադրութեան շրջն.
Բ. 1861 Հոկտ. 17 — 1863 Մրտ.	49	{ Դադարու. թի Սահմանադրութեան Ա. Պետական հարուած. Զնջու. թի Ընդհ. և Ազգ. Վարչ. ժողովոց
Դ. 1863 Մարտ 19 — 1866 Մրտ.	20	
Դ. 1866 Մարտ 20 — 1869 Դկտ.	9	{ Առկախու. թի Սահմանադրութեան Բ. Պետական հարուած. Զնջու. թի Վարչական ժողովոց
Ե. 1869 Դկտ. 9 — 1891 Սեպ.	4	
Զ. 1891 Սեպ. 1 — 1896 Յլիս. 24	24	Ընդհ. ժողովոյ խափանման շրջան

Է. 1896 Յւիս. 24—1896 Հկտ. 31 Գ. Պետական հարսւած
Ը. 1896 Հկտ. 31—1908 Յւիս. 10 Ընդհ. Ժողովոյ խափանման շրջան
Թ. 1908 Յւիս. 10—1910 Մյս. 24 Գ. Սահմանադրական շրջան

Հետեւեալքար մերձաւոր հաշուով մը յիսնամեայ մասնակցամիջոցի մը մէջ մեր Սահմանադրութիւնը, Ա. լրիւ և առանց որ և է խօշընդոտի գործադրուած է մօտաւորապէս 27 տարի, Բ. մասամբ՝ այսինքն արտաքին երեւոյթներու մէջ իր գոյութիւնը պահելով հանդերձ միայն Ընդհ. Ժողովի տրամադրութիւնները առկախուելու սլայմանով գործադրուած է մերձաւորապէս 16 տարի և Գ. բոլորովին խափանուած է 7 տարի:

Ժ.

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎ

Ժողովրդապետական օրէնսդրութեան մը մէջ, վերին հեղինակութիւնը, ներկայացուցչական ժողովներու կը պատկանի: Սահմանադրական բոլոր երկիրներու մէջ Երեսփոխանական ժողովները ունին երկու անբաժանարելի իրաւունք, Ա. Օրէնսդիր և Բ. Համարառու ըլլալու իշխանութիւն, որուն մեր Սահմանադրութեան մէջ կցուած է նաև Գ. իրաւունք մը, որ է Գործադիր իշխանութիւնը (Պատրիարքը) և անոր խորհրդականները (վարչութիւնը) ընտրելու իրաւասութիւնը, ինչպէս նաև օրէնքով որոշուած քանի մը ընտրութիւնները:

1860 էն մինչև մեր օրերը Ընդհ. Ժողովի գործունէութեան պատկերը հետեւեալն է.

Բացման ճիւղ		Փակման ճիւղ		Աւանդատ	Աւանդադիր	Թիւ ճիւղե- րու
1	1860 Օգոստ. 25	1863 Մարտ 28	Սերվիլէն	Մ. Աղաբուն		11
2	1863 Սեպտ. 20	1864 Յունիս 26	»	Գր. Օսեան		5
3	1864 Յունիս 17	1865 Հոկտ. 22	Մահակ Ապրո	»		18
4	1865 Դեկտ. 17	1870 Յունվ. 23	Բարունակ պէյ	Գ. Մարկոսեան		16
5	1870 Օգոստ. 21	1874 Ապրիլ 26	Գր. Օսեան (1)	Տգ. Նուսուժ. (2)		71
6	1874 Մայիս 8	1875 Մարտ 21	Յար. Տասեան	Ս. Փափազեան		16
7	1875 » 2	1876 » 26	Ս. փե. Արսլան.	Հ. Ալանանեան		28
8	1876 » 7	1877 » 11	» » »	Գար. Մելիքեան		20
9	1877 » 6	1877 Դեկտ. 20	» » »	Հ. Ալանանեան		17
10	1878 Յունիս 2	1879 Մարտ 16	» » »	» » »		21
11	1879 Մայիս 11	1880 Ապրիլ 4	» » »	Մկր. Մելիքեան		20
12	1880 Յունիս 11	1881 » 2	Յ. Մերիքեան (3)	» » »		21
13	1881 Մայիս 7	1882 Մայիս 20	» » »	Մհ. Չոպանեան		11
14	1882 » 30	1883 Ապրիլ 8	» » »	» » » (4)		21
15	1883 » 27	1884 » 20	Տոմ. Յ. Թիրեւս.	Մ. Չերազ		26
16	1884 » 11	1885 » 17	Տ. Նուսուժեան	Յվհ. Արեւիկունի		20
17	1885 » 24	1886 Յունիս 13	» » »	Յակոբ Գուրգէն		19
18	1886 Յունիս 13	1887 Ապրիլ 24	Յ. Մերիքեան	Կ. Սվանեան		9
19	1887 Մայիս 29	1888 » 8	» » »	Մկր. Մելիքեան		10
20	1888 » 20	1889 Մայիս 5	Յ. Թիրեւսեան	» » »		13
21	1889 » 26	1890 » 4	» » »	» » »		15
22	1890 Յունիս 8	1891 » 1	» » »	» » »		7
23	1891 » 14	1891 Սեպտ. 4	Յովհ. Նուրեան	Յվհ. Թորոսեան		6
24	1894 Դեկտ. 7	1894 Դեկտ. 26	Գր. Նորասունկ.	Յ. Ն. Մոսսիլեան.		8
25	1896 Հոկտ. 31	1896 Նոյեմ. 20	Ս. փե. Արսլան.	Յակոբ Գուրգէն		8
26	1906 Յունիս 25		Տ. Բարաղաման.	Մկր. Մելիքեան		1
27	1908 Հոկտ. 2	1909 Հոկտ. 9	Մ. Չերազ	Հր. Ասատուր		31
28	1909 » 15		Տ. պէյ Անէմեան	Վհ. Թէքեան		
					Համագումար	449

(*) Մեռած է 1868 ին և Ներսէս պէյ Տատեան իբր Փոխ-Ատենապետ վարած է գործերը:

(1) Երկու անգամ վերընտրուած այդ երկարատև նստաշրջանին տեւողութեանը, իսկ երրորդին հրաժարած է և Յարութիւն Տատեան ընտրուած է 1873 ին:

(2) Երեք անգամ վերընտրուած է:

(3) Տորգ. Սերվիլէն է ֆէնտի հրաժարելէն յետոյ 12րդ նիստին մէջ ընտրուած է:

(4) Վերջին ամիսները Աւետիս Սուրէնեան:

Ինչպէս այս ցուցակէն կ'երեւայ, յիսնամեայ Սահմանադրական շրջանի մէջ, Ընդհ. Ժողովը իւրաքանչիւր նստաշրջանի, մինչին հաշուով գումարած է մերձաւորապէս 16 նիստ: Իսկ գործունէութեան տեսակէտով Ազգ. Ժողովոյ Ատենադրութիւնները, ամէնն ալ տպագրեալ, ցոյց կուտան թէ անիկա 1860 էն 1870 մանկական երկշտութեան քայլեր կ'առնէ, 1870 էն 1880 տասնամեայ շրջանը խորհրդարանական գերագորգութեան, հարցումի և հարցապնդման, Վսօսք կ'ուղեմնի և Վկը բողոքեմնի շրջան մըն է, ուր իրապէս արժանաւոր դէմքեր, խորհրդարանական վարժ ուժեր երեւան կուգան և հիմերը կը դնեն նշանաւոր սկզբունքներու, որոնք մինչև հիմա ալ ուղղեցոյց կրնան ըլլալ մեր Ընդհ. Ժողովներուն: 1880 էն 1891 հասունութեան շրջան մըն է, ուր կ'երեւայ աւելի շրջահայեաց ու խոհական գործունէութիւն մը, ամփոփուած աւելի գիտակից պատեանի մը մէջ, 1876—79 ի յոյսերուն յաջորդող յուսախաբութիւնները զգալ կուտային այն մեծ վտանգը որուն հետ կրակի հետ խաղալու մանկական անգիտակցութեամբ մը խաղացեր էին, նախընթաց տասնամեակին մէջ մեր եռանդոտ երեսփոխանները, նիստերուն մէկ մեծ մասը զոհելով Վերաքննութեան խնդրոյն, երբեմն օրէնսդիր ըլլալու սին փառասիրութեամբ և երբեմն բարի՝ այլ սակայն միամիտ դիտաւորութեամբ: 1891 էն մինչև 1898՝ Ընդհ. Ժողովի մեռելութեան շրջանն է: Իր շրջանը լրացած, կիսով չափ պակասեալ ժողով մը, բռնակալութեան ճիրսաններու մէջ պրկուած, միմիայն Պատրիարքական ընտրութիւնները կատարելու համար գումարուած է: Ասոնք անջիղ և անհոգի, սոսկ ձեւակերպական ժողովներ են, որոնք Ընտրողական Ժողով անունով կոչել աւելի պատշաճ պիտի ըլլար — բացատրութիւն մը որ արդէն նուիրագործուած էր Համիտեան բռնակալու-

թեան միջոցին — քան թէ Աղգային կամ Ընդհ. Ժողով անունով :

1908 էն յետոյ կը վերականգնանանար Սամանադրութեան հետ նաև Ընդհ. Ժողովը, սակայն ազգին մէջ խորհրդարանական կեանքի դիտակ մարդոց տասեութը տարիներու մէջ հետզհետէ պակսելուն հետեւանօք, կը նշմարուի հոն պակասը փորձառու վարուողութեան մը, թերութիւն որ միայն ժամանակով կրնար դարմանուիլ :

Ահա ընդհանուր առմամբ Ընդհ. Ժողովին գործունէութեան պատկերը :

Իսկ մանրամասնութեանց մէջ կան յատուկ շահեկանութիւն ունեցող դրուադներ, որոնց մանրամասնութիւններուն առանց մանկու կ'արժէ որ դիտենք թէ Ընդհ. Ժողովը իրեն օրինական իրաւունքները ինչպէ՞ս և ի՞նչ առիթներու մէջ գործադրած է :

Ըստ Սամանադրութեան Ընդհ. Ժողովի իրաւունքն է .

1. Ելեւմտացոյցի վաւերացումը որ Ազգ. Ժողովները կանոնաւոր կերպով չեն կատարած և շատ տարիներ առանց ելեւմտացոյց ներկայանալու նստաշրջաններ փակուած են :

2. Վարչական մարմնոց ընտրութիւնը կատարել, որ իր գոյութեան շրջանին որչափ ատեն որ Բ. Դրան կողմանէ արգելքի չէ հանդիպած, գործադրած է (Տես Վարչ. Ժողովներու բաժին) :

3. Համարադրեան իրաւունք որ դարձեալ խիստ թերի կերպով գործադրած է : Բաղմաթիւ վարչական ժողովներ առանց այդ տարրական պարտականութիւնը կատարելու թողուցած են իրենց պաշտօնը և ոչ ոք կրցած է գիտնալ թէ լա՛ւ թէ գէշ գործած են :

4. Կաթողիկոսի ընտրութեան մասնակցութեան իրաւունք որ յիսուն տարուան շրջանին մէջ հինգ անգամ

գործադրելու առիթ ներկայացաւ և սակայն Ընդհ. ժողովը միայն չորս անգամ կրցաւ իր իրաւունքը գործադրել:

1866ին Գէորգ Դ.ի ընտրութեան ատեն յաջողեցաւ իր քուէարկած ցանկը ընդունիլ տալ Էջմիածնայ մէջ գումարեալ պատգամաւորաց ժողովին, 1884ին Ներսէս Վարժապետեանի ընտրութեան գրեթէ նոյն ձեւով մասնակցեցաւ, 1885ին յատուկ պատգամաւորի ձեռամբ բանակցեցաւ և ի վերջոյ Մակարի բացառաբար ընդունելութեան համար վերջին խօսքը արտասանեց: Խրիմեանի ընտրութիւնը (1892) կատարուեցաւ իր խափանուած մէկ պահուն, առանց իր մասնակցութեան և գլխակցութեան: 1908ի ընտրութիւնը կատարուեցաւ դարձեալ նախորդին ձեւով պատգամաւորներու առաջամար, սակայն այս անգամ Ազգ. ժողովը ինքն որոշեց մասնակցիլ այդ կերպով և ինքն ընտրեց նոյնիսկ Կ. Պոլսոյ պատգամաւորը:

Իսկ Կիլիկիոյ և Աղթամարայ Կաթողիկոսներուն ընտրութեանց բնաւ ուղղակի չէ մասնակցած Ազգ. ժողովը: 1871ին միայն անոնց համար սահմանուած է սկզբունք մը. շրջապատը զաւառին եւ վաւերացուր կենդանի: Այս սկզբունքին վրայ Ազգ. ժողովը միայն 1871ին վաւերացուցած է Կիլիկիոյ Մկրտիչ Քէֆաղեան կաթողիկոսի ընտրութիւնը, զի Սահակ կաթողիկոսի ընտրութեան (1904) միջոցին Ազգ. ժողովը խափանեալ կը մնար:

5. Կ. Պոլսոյ եւ Երուսաղէմայ Պատրիարքաց շրջապատին իրաւունք, որ յիսնամեայ շրջանին մէջ շատ անգամներ առիթ ունեցաւ կիրարկելու, և որ նոյնիսկ իր խափանուած պահերուն ի գործ դնելէ չզրկուեցաւ:

Այսպէս, Ազգ. ժողովը — ինչպէս պիտի տեսնենք — Կ. Պոլսոյ Պատրիարքութեան համար կատարած է

ասար ընտրութիւններ ինը անձերու վրայ (Մատթէոս Արք. Իզմիրեան կրկին ընտրուած ըլլալով) :

Իսկ Երուսաղէմայ Պատրիարքութեան ընտրութեան մասնակցելու միայն երկու անգամ առիթ ունեցած է, մին 1864ին և միւսը 1885ին, և մէկ անգամ ալ կատարած է (1909 Յուլիս 17) Պատրիարքական Տեղապահի ընտրութիւն նոյն աթոռին համար :

6. Ազգային Սահմանադրութեան վերաքննութեան իրաւունք որ իրապէս կատարելու կամ փորձելու համար այնքան շուշ և այնքան ժամանակ սպառած է մեր Ազգ. ժողովի մէջ, որքան չէ զոհուած բոլոր ներկայացեալ ուրիշ խնդիրներու համար, եւ դժբաղդութիւնն այն է որ այդ խօսքերը ապարդիւն, անօգուտ և նոյնիսկ վնասակար եղած են ազգին համար, որ բնաւ չէ կրցած իրեն յանձնուած «քառակուսի անիւը» բոլորակի վերածել :

Ազգային ժողովը այս օրէնքով պարտադրեալ գործերէն դատ. իբր վերին հեղինակութիւն, և բարձրագոյն իրաւարար, ունէր նաև տարբեր զբաղումներ : Մասնաւորապէս վարչական ժողովներու իրաւասութենէն վեր խնդիրներն էին որ իրաւունք ունէին իր սեղանը ելլալու, նոյնիսկ այդ խորհուրդներուն խնդրանք : Սակայն դժբաղդարար այս տեսակ խնդիրները հոն չատ հաղուադէպ կերպով եկած են : Պատահական խնդրոց մէջ 1874էն 84 Ներսէսի պատրիարքութեան շրջանին, պատրիարքական հրաժարականի խնդիրներն էին ամէնէն շատ զբաղեցնողները, ինչպէս նաև անդէպ, անպատեհ, և շատ անգամ անարժէք խնդիրներու վերաբերեալ հարցումները և հարցապնդումները, որոնք բաղմաթիւ դիւանական բանակցութեանց և տեղեկագրութեանց նիւթ հայթայթած են, և ժամանակի կորուստ պատճառելէ զատ ուրիշ օգուտ չեն ունեցած :

Իսկ ազգային գոյութեան հարցին տեսակէտով վերին աստիճան շահագրգռական նորութիւններ են հարըստահարութեանց կրկնակ տեղեկագիրները, որոնք յանուն այդ ներկայացուցիչ ժողովին արուած են Բ. Դրան և այն մտածութիւնները և խորհրդակցութիւնները որոնք ունեցած է Ազգային ժողովը 1876-1879ին Հայկական խնդրոյն, 1866ին և 1884-1886ին Պալատիկայի և Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութեան վիճակին, 1866-71ին՝ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան և 1889-1891ին՝ առանձնաշնորհմանց պահպանութեան խնդիրներուն վրայ⁽¹⁾ :

ԺԱ.

ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆԻ ՊԱՏՐԻԱՐԲՆԵՐԸ

Սահմանադրական շրջանի մէջ Պատրիարքական փափուկ պաշտօնը այլեւս չէ ունեցած այն հանգամանքը որ ունէր Սահմանադրութեան հռչակումէն առաջ :

Հին շրջանի մէջ Պատրիարքին բաւ էր իրեն հետ ունենալ քանի մը Ամիրա և արդէն ապահոված կ'ըլլար պաշտօնին տեւականութիւնը : Նոր շրջանին մէջ պարտաւորուած էր Պատրիարքը գործել համերաշխութեամբ ժողովներու և խորհուրդներու, և գործադրել անոնց որոշումներ՝ եթէ նոյնիսկ համամիտ չըլլար անոնց : Այս նոր դրութեան վարժութիւնը շատ սուղի նստաւ :

(1) Ազգային ժողովոյ դործունէութեան մանրամասն համարատուութիւնը կրնան համարուիլ ժողովին ատենագրութիւնները որոնք ամբողջութեամբ տպագրուած են :

աղգին համար, վառն լի իրարու յաջորդող երկու Սահմանադրական Պատրիարքներ (Սարգիս և Պօղոս), չկրնալով պահել այն չեղոքութիւնը որ Պատրիարքէ մը կը պահանջուէր, առաջ բերին երկու պետական հարուածները (1861ի և 1866ի) որոնց իրենք ալ զոհուեցան: Երրորդը, Խրիմեան, եթէ պետական հարուած մը առաջ չլերաւ, դէթ պետական հրամանով պաշտօնէ ինկաւ, որովհետեւ ներքին տագնապ մը առաջ բերած էր իր լայն հայեցողութեամբը Սահմանադրութեան վրայ, որուն չկրցան հաշտուիլ տառին սարուկները: Իր յաջորդները աւելի կամ նուազ յաջողութեամբ կրցան ներքին իրաւասութեան խնդիրներ առանց յարուցանելու քիչ ու շատ Սահմանադրական ընթացքով մը վարել իրենց պաշտօնը, որչափ որ սակայն Սահմանադրութիւնը կեանք ունեցաւ, այսինքն մինչև 1891 Սեպ. 4, ուր կը դադրէր Աղգ. Ժողովը, և հետեւաբար Սահմանադրական դրութեան շղթայումը և յարակցութիւնը: Հետեւաբար 15 տարիներու փորձառութիւնը և երեք Պատրիարքներու տապալումը հարկ եղած էր, Սահմանադրական սկզբանց վարժութիւնը ձեռք բերելու և անոնց համեմատ վարելու համար Պատրիարքարանի գործերը:

Ահա իրարու յաջորդող Պատրիարքներուն ցուցակը և անոնց գործունէութեան պատկերը:

1. ՍԱՐԳԻՍ ՊԱՏՐԻԱՐԺ ԱԴՐԻԱՆՈՒՊՈԼՍԵՑԻ. —

Ինչպէս ըսինք Սարգիս Պատրիարք ընտրուած է նախքան Սահմանադրութիւն, 1860 Մայիս 2ին, սակայն իր պաշտօնի մտնելէն (14 Մայիս) տասը օր յետոյ Սահմանադրութիւնը հռչակուած ըլլալով, իր պաշտօնավարութիւնը Սահմանադրական շրջանին կը պատկանի: Նոյնպէս դիտելի է որ իր ընտրութիւնը Սահմանադրութեան տրամադրութեանց համաձայն չէ եղած, սակայն ինքն

առաջին Պատրիարքն է որ քուէարկութեամբ ընտրուած է: Ինքն է որ առաջին Ընդհ. ժողովին նախագահած է 1860 Օգոստոս 25ին և առաջին Բաղաքական և Կրօնական ժողովներու հետ գործակցած է:

Էտիրնէ Դաբուի գերեզմանատան խնդրոյն համար իր ցոյց տուած քաջութիւնը և կորովը զինքը վերին աստիճանի համակրելի ընծայած էին, սակայն Երուսաղէմի ճեղքաւոր ղեկավարներու խնդրոյն մէջ իր բռնած անուղիղ և կողմնակցական ընթացքը զայրացուց ժողովուրդը: Մանաւանդ ժողովուրդին կամքին հակառակ կ'ախոյրէր իր անհաշիւ կոնդակին ընթերցումը Բ. Դրան հրամանագրով կատարելու փորձը, իր ժողովրդականութեան վնասեց: 1861 Հոկտեմբեր 15ին Եէնի-Դաբուի եկեղեցիին մէջ թէ՛ կոնդակը կարդալ չթողուցին և թէ՛ Պատրիարքին անուան յիշատակութիւնը դադարեցնելու փորձ ըրին: 1861 Հոկ. 17ին Սարգիս Պատրիարք ինկաւ Պատրիարքութենէ և Սահմանադրութիւնն ալ խափանուեցաւ:

ՕՏԵՓԱՆՆՈՍ ՈՐԲԵՊԵՍԿ ՄԱՂԱՌԵԱՆ, ՏԵՂԱՊԵՆ. Կնիկոմիդիոյ առաջնորդ և Արմաշու վանահայր, Բ. Դրան կողմէ նախագահ կը կարգուի թէ Սահմանադրութեան վերաբննիչ Յանձնաժողովին և թէ՛ Խառն Ժողովին որ պիտի վարէր Ազգային գործերը: 1861 Հոկտեմբեր 18ին Կ. Պոլիս հասաւ և Խառն Ժողովին կողմէն կոչուեցաւ Տեղապան մինչ Եպարքոսական հրամանագրին մէջ իրեն վստահուած նախագահութիւնը աւելի Ատենապետական համագամանք ունէր: Իր օրովը առաջ տարուեցան Սահմանադրութեան վերաբննիչութեան աշխատութիւնները, որոնց յապաղումին հետեւանող պատահեցաւ 1862 Օգոստոս 4ի գէպքը և Պատրիարքարանի ութ օրեայ փակումը, որմէ յետոյ թէպէտև հրաժարեցաւ սակայն չընդունուեցաւ: 1863 Մարտ 17ին Սահմանադրութիւնը հաստատուեցաւ և Ստեփաննոս Արքեպ. Մաղաբեան Ազգ. Ժողովէն ընտրեալ Գործադիր Յանձնաժողովին հետ գործակցութեամբ կատարելով Երեսփ. ընտրութիւնները, նախագահեց Պատրիարքական ընտրութեան (1863 Հոկտ. 15) և ապա պաշտօնէ քաջուեցաւ Ճիշդ երկու տարուան պաշտօնավարութենէ մը յետոյ: Զէյթունի խնդիրն ալ իր օրովը յաւաքուած է:

2. ՊՕՂՈՍ ՊԱՏՐԻԱՐԻԲ ԹԱՔԹԱՔԵԱՆ. - Զմեռ-
նիոյ առաջնորդը 1863 Հոկտ. 15ին Ազգ. Ընդհ. Ժո-
ղովով Պատրիարք ընտրուեցաւ Կ. Պոլսոյ, 90 երեսփո-
խաններուն 58ին քուէովը: Պօղոս պատրիարք քննա-

Պօղոս Պատրիարք Թաքաթեան
(1868 — 1869)

դատելի պաշտօնավարութիւն մը ունեցաւ, իր թող ընա-
ւորութեան պատճառով: Զկրցաւ միութեան գիծ մը ըլ-
լալ ժողովներու մէջ և զանոնք իր շուրջը բոլորել:
Հրաժարականներ իրարու յաջորդեցին: Մասնաւորապէս
Գաղաքական Ժողովի պաշտօնավարութիւնը դժուարա-

ցաւ. Ստեփան փաշայի վարչութիւնը կազմաւորուեցաւ և նոր մը ընտրուեցաւ Բարունակ պէյի ատենապետութեամբ, որ դարձեալ մէկ տարի կրցաւ պաշտօն վարել: 1865 Մայիսին կազմուեցաւ Սերվիլէն էֆէնտի ատենապետութեան տակ նոր Բաղաքական Ժողով մը: Սերվիլէն էֆէնտի ի սկզբան դժկամակեցաւ և թախանձանքներու վրայ ընդունեց պաշտօնը: Նոր պաշտօնի ձեռնարկած էր երբ ծագեցաւ Աղդային տուրքի խնդիրը, և Աղդ. Ժողովը կանխահաս միջամտութեամբ լուծեց զայն հակառակ Բաղ. Ժողովին մեծամասնութեան կարծիքին որ վերաւորուած զգալով ինքզինքը հրամարեցաւ: Սերվիլէն մեծամասնութեան մէջն էր. փոքրամասնութեան պարագլուխն էր Յովակիմ Նէվրուզեան որ դասը վառտկած ըլլալով իր ընթացքը շարունակել կը ջանար. սակայն վերջապէս ինքն ալ քաշուեցաւ և նոր ընտրութեան ձեռնարկուեցաւ:

Այս միջոցին է որ ահա կը ծագի «համամտութեան ցուցակի» խնդիրը Ստեփան պէյ Ատանեանի առաջարկութեամբ, մինչ Աղաթոն Գրիգոր կ'առաջարկէր Սահմանադրութիւնը վերաքննել և վճարեալ պաշտօնէութեան միջոցով վարել Աղդային գործերը: Ընդհ. Ժողովը Ատանեանի առաջարկութիւնը ընդունեց, սակայն անոր չնտուեցաւ: Ընդհ. Ժողովը համաձայն տարրերէ կազմուած ընտրելեաց ցուցակին վրայ զիտողութիւններ ընելով զայն մէկ կողմ թողուց և իւրաքանչիւր երեսփոխանի ձգեց ինքնին համերաշխ տարրերէն բաղկացեալ Բաղ. Ժողովի մը կազմութեան աշխատիլ: Աղդային գործոց աննախանձելի և դէպի քայքայում դիմող այս վիճակին գիտակից խումբ մը, մտադիր էր վարչապետութիւնը Սերվիլէնի յանձնել, և թողուլ որ իր 19 ընկերները ինքն որոշէ: Սակայն այս անգամ ալ երեսփոխանութիւնը չի կրցաւ իր գիտակցութիւնը պահել և Սերվիլէնի հակա-

ռակորդ Յով. Նէվրուզեան ուրիշ խումբի մը հետ ընտ-
րուեցաւ: Թէեւ Սերվիլէն ալ քուէ շահեցաւ, սակայն
հրաժարեցաւ: Նոր վարչութեան ատենապետ եղաւ
Մկրտիչ պէյ Րէիզեան: Սերվիլէնի անձնական արժանա-
պատուութիւնը վիրաւորուեցաւ և ինքն ալ վերաքննու-
թեան կուսակիցներուն յարեցաւ, սակայն Լ'նդհ. Ժողովը
անոր ընդդիմացաւ, օրինական 5 տարի լրացած չըլլա-
լուն համար: Սակայն շուտ առիթ ներկայացաւ վրէժ
լուծելու, Կարնոյ մատնիչ Տ. Յակոբ քահանային պատ-
ճառով իրաւասութեան վէճ ծագելով վարչութեան կրկին
ժողովներուն միջեւ: Պօղոս պատրիարք, փոխանակ սահ-
մանադրական պաշտօնը կոտարելու, Կրօնական Ժողովին
կողմը հակեցաւ և ի վերջոյ Մարտ 4ին հրաժարական մը
տալով տեղի տուաւ Բ. Դրան միջամտութեան: Սերվի-
լէնի Թելադրութեամբ ազգին երեւելիները Բ. Դուռ
կոչուեցան (1866 Մարտ 20ին), Հոն հրաժարականին
պատճառը Կրօնական և Քաղաքական ժողովներու ան-
համաձայնութիւնը ըլլալը հասկցուելով, Բ. Դուռը դադ-
րեցուց Սահմանադրութիւնը, ինչպէս բացատրած ենք:
Պօղոս պատրիարք այս պայմաններուն մէջ իր պաշտօնը
շարունակելու յանձնառու եղած ըլլալով, գգգոնութիւնը
շտցաւ: Մասնաւորապէս իր Թոյլ վերաբերումը՝ Սալը-
քանի խնդրոյն մէջ և Սարգիս Արքեպ. Ջալալեանի կա-
թողիկոսական փոխանորդ կարգուելուն դէմ աշխատիլը,
նոյն իսկ Բ. Դրան միջոցաւ, բոլորովին զայրացուցին
ժողովուրդը: 1869 Մնունդի օրը եկեղեցիներու մէջ իր
անուան յիշատակութիւնը կը դադրի: Բ. Դուռ կը ջա-
նայ զինքը պաշտօնի վրայ պահել սակայն կարելի չըլլար:
1869 Յունուար 17ին կ'ընդունուի իր հրաժարականը:

ԱՐԽՍՏԱԿԷՍ ԵՊԻՍԿՈՍՈՍ ԸՍՓԱՏԷԼԵԱՆ ՏԵՂԱՊԱԷ. — 1869

Յունուար 23ի Տեղապահ կ'ընտրուի Ագրիանուպոլսոյ առաջնորդ
Արքեպսկէս Եպիսկոպոս Ռաֆայէլեան: Իր գլխաւոր ծառայութիւնը

եղաւ 1869 Յուլիս 13ին Սուլթանին Գահակալութեան տարեգարքի
օրը Հասունի քեչրիճաքի կարգին մէջ փոփոխութիւն մտցնելու հա-
մար ըրած փորձին գէժ հակառակիլը և բողոքելը: Յուլիս 3ին Տե-
ղապահութեան հրաժարեցաւ:

3. ԻԳՆԱՏԻՈՍ ՊԱՏՐԻԱՐԺ ԲԱՔՄԱՃԵԱՆ. — 1869
Յուլիս 31ին 64 քուէարկուներուն 40ին քուէովը Վա-

Իգնատիոս Պատրիարք Բաքմաճեան
(1869)

նայ առաջնորդ Իգնատիոս Եպ. Պատրիարք կ'ընտրուի,
սակայն իր վաւերացումէն քանի մը օր յետոյ յանկար-
ծական մահուամբ կը վախճանի (1869 Օգոստոս 12):

4. ՄԿՐՏԻՉ ՊԱՏՐԻԱՐԺ ԽՐԻՄԵԱՆ. — 1869 Սեպտեմբեր 4ին 53 երեսփոխաններէն 42ին քուէովը պատրիարք կ'ընտրուի: Մինչև իր գալուստը՝ 1869 Դեկտեմբ.

ՄԿՐՏԻՉ ՊԱՏՐԻԱՐԺ ԽՐԻՄԵԱՆ

(1869 — 1873)

(Յետոյ Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց)

բեր, Պատրիարքարանի ընթացիկ գործերը կը տնօրինէ փոխանորդ Կարապետ վրդ: Խրիմեան տակաւին պաշտօնի չձեռնարկած Օտեան կը յաջողի Սահմանադրութեան գոր-

ծաղրութեան հրամանը առնել, որով 1869 Դեկտ. 4ին խառն ժողովը կը դադրի պաշտօնէ: Խորիմեան 1869 Դեկտ. 9ին իր Սահմանադրական ուխտը կատարելով պաշտօնի կը մտնէ, և 1870 Դեկտ. 20ին Ընդհ. Ժողով գումարուելով վարչական ժողովները կ'ընտրուին: 1866էն 1870 Խառն ժողովին պաշտօնավարութեան շրջանին, Ազգային տուրք հաւաքել կարելի չըլլալով, Կեդրոնական անտուկը 4000 ոսկիի չափ պարտքի տակ մնացած էր: Խորիմեան յաջողեցաւ հանդանակութեամբ այդ պարտքին կէսը ջրնջել: Իր որով Հայաստանի գաւառացի հարստահարութեան խնդիրը առաջին անգամ Ազգ. ժողովոյ մէջ խնդրոյ առարկայ եղաւ և տեղեկագիր մը Բ. Դրան տրուեցաւ, առանց սակայն արդիւնք մը յառաջ բերելու: Խորիմեան նոյնպէս ուժգին կերպով պաշտպանեց Բերայի գերեզմանատունը: Իր Թեւադրութեամբը հաղարաւոր անհատներ և բազմաթիւ եկեղեցականներ Սուլթան Ապտ-իւլ-Ազիզ կայսեր մօտոյցին աղերսագիր մը: Ապտ-իւլ-Ազիզ ազգին թողուց այդ գերեզմանը: Խորիմեան չկրցաւ համբարաշխարհ գործակցիլ Սինեքերիմ Մանուկեանի վարչութեան հետ, գանդատելով Սահմանադրական արդի դրութեան դէմ, որով տեղական և անհատական գործերը կը նախադատուէին գաւառական և հանրական գործերէն, անպատեհութիւն մը զոր դարմանելու համար Խորիմեան կ'առաջարկէր Տեղական վարչութիւն մը կազմել, ինչ որ Սահմանադրութեան տառին հակառակ էր, ուստի մերժուեցաւ և Խորիմեան իբր հակառահմանադրական մեղադրանաց տակ ինկաւ: Խորիմեան աննման և գլուխ գործոց հրաժարական մը կը ներկայացնէ Ազգային ժողովին (1873 Օգոստոս 3ին) որ կը մերժէ զայն: Խորիմեանի հակառակորդները ապօրէն կերպով կը տապալեն զինքը ժողովըրդական ցոյցերով և Բ. Դրան միջամտութեամբ (1873 Հոկտ. 9):

ՆԻԿՈՂՈՍ ԱՐՔԵՊ. ԱՂԱՍՏԵԱՆ ՏՅՂԱԳԱՆ. — Խառն ժողովը Տեղապահ կ'ընտրէ 1873 Նոյ. 27ին երբեքն Նիկոզիայ և Ակնայ առաջնորդ Նիկոզոս եպ.ը, որ Պատրիարքական ընտրութեան տակաւին չձեռնարկուած 1874 Փետր. 1ին կործառե հիւանդութենէ յետոյ կը վախճանի:

ՆԵՐՍԷՍ ԱՐՔԵՊ. ՎԱՐԺԱՊԵՏԵԱՆ ՏՅՂԱԳԱՆ. — 1874 Փետր. 16ին իբր Տեղապահ կը յաջորդէ Նիկոզոս եպ.ի, և կը նախագահէ Պատրիարքական ընտրութեան, որուն եզրակացութիւնը կ'ըլլայ իր Պատրիարքութիւնը:

5. ՆԵՐՍԷՍ ՊԱՏՐԻԱՐԺ ՎԱՐԺԱՊԵՏԵԱՆ. — 1874 Ապրիլ 24ին 64 քուէարկուներուն 60ին քուէովը կը կոչուի այս պաշտօնին: Իր առաջին գործը կ'ըլլայ բառնալ Պատրիարքարանի պարտքը Աբրահամ փաշա Երամեանէ 1500 և Սարգիս պէյ Պալեանէ 1000 ոսկի իբր նուէր ոտանալով: Նոյնպէս Ազգային խորհրդարանական կեանքը կանոնաւորելու համար ինքը նախաձեռնարկ եղաւ և Ռուսինեանը յորդորեց Ներքին կանոնադիր մը պատրաստելու: Ներսէս պատրիարք իր նախորդին ընդգրկած ուղղութիւնը շարունակեց և հարստահարութեանց համար շարունակ բողոքեց, և քանիցս անգամ հրաժարականներ տուաւ, որոնք միշտ մերժուեցան: 1875ին Պոսնա-Հերսէքի ազատամբութիւնը կը ծագի, և նորէն Արեւելեան խնդիրը միտքերը կը զբաղեցնէ: Ներսէս պատրիարք Սերպիոյ պատերազմին ժամանակ Օսմ. զինուց յաջողութեան համար կոնդակ կը հրատարակէ, ապաւինելով պետութեան բարեացակամութեան և բարեկարգութեանց վրայ յոյս ունենալով: Երեսփ. Ժողովը հաստահարութեանց Բ. Տեղեկագրով մը ազգին ցաւը կը ներկայացնէ Բ. Դրան:

Ներսէս պատրիարք Խառն ժողովին հետ համաձայնութեամբ եօթը կէտերէ բաղկացեալ առաջարկութիւն մը մատոյց Բ. Դրան, որ մերժեց և սկսաւ կասկածանօք վարուիլ Հայոց հետ: Երբ Կ. Պոլսոյ դեսպանախորհուրդը

գումարուեցաւ, Ներսէս Վարժապետեան աշխատեցաւ որ
Հայոց խնդիրն ալ անոր օրակարգին մէջ մտնէ: Սուլթանը
չընդունելով դեսպանախորհուրդին որոշումները 1877 Ապր.
15ին Ռուսիա պատերազմ յայտարարեց: Համիտ՝ Յունաց

Ներսէս Պարիարք Վարժապետեան
(1874 — 1884)

և Հայոց պարիարքներուն Օսմանիյէի Ա. պատուանշան
տուաւ, միանգամայն խոտտանալով պատերազմէն յետոյ
Հայոց վիճակը բարւոքել ի վարձատրութիւն Հայոց ծա-
ռայութիւններուն: Սակայն Հայերը ընդհակառակը պա-
տերազմին բոլոր աղէտը կրեցին առանց արդիւնք մը

տեսնելու։ Այս-Սղեֆանոյի դաշնադրութեան մէջ Ներսէս
 պատրիարքի ջանքերովը դրուեցաւ 16րդ յօդուածը։ 1877
 Նոյեմբերին երբ պատերազմը խիստ սաստկացած էր, Բ.
 Դուռը Բրիտանականներէն զինուոր առնելու որոշում տուաւ։
 Ազգային Ժողովը՝ այս խնդիրը Համագումար Ժողովին
 յղեց, որ ինչ ինչ առաջարկութիւններ ըրաւ, դորս Վար-
 ժապետեան Բ. Դրան ներկայացուց 1878 Մարտին, միև-
 նոյն ատեն Բ. Դրան մատուցանելով ծրագիր մը Հայաս-
 տանի մէջ ինքնօրէն վարչութեան մը կազմակերպութեան
 համար, որ Ներսէս պատրիարք, Ազգային երեւելեաց
 հետ խորհրդակցութեամբ կազմած էր, Բ. Դուռը պա-
 տասխան տակաւին չտուած Պերլինի Վեհաժողովը կը
 գումարուի (1878) և Ներսէս պատրիարք Համալի խորա-
 մանկութեան զոհ կ'երթայ հաւատալով անոր անկեղ-
 ծութեանը, և հոն կը ներկայացնէ ազգին ցաւերը՝ պատ-
 դամաւորութեան մը ձեռքով։ Արդիւնքը եղաւ ազգային
 ձախողութեանց սկզբնապատճառ 61րդ յօդուածը, որուն
 մեռեալ տառ մը ըլլալը շուտով դգաց և 1878 Յունիս
 4ին կնքեալ Կիպրոսի դաշնագրէն օգտուելու փորձ մը
 ըրաւ, Տ. Մկրեանը Լոնտոն զրկելով։ Սակայն սոսոնք
 չզօրեցին կացութիւնը փոխելու և հարստահարութիւնք
 շարունակուեցան։ Երբ Զէյթունի մէջ ալ խնդիր ծագե-
 ցաւ, Վարժապետեան պատճառաբանեալ հրաժարական
 մատոյց Բ. Դրան որ չընդունեց և եւս դարձուց, բայց
 Պատրիարքը պնդեց։ Մեծ Եպարքոս Խայրէտտին փաշան
 երկիցս հրաւիրեց զայն, և խոստումներ ըրաւ, իսկ Վար-
 ժապետեան յայտարարեց թէ՝ «Մինչև որ բարենորոգ-
 մունք իրապէս չգործադրուին Հայաստանի մէջ, ինք
 կարող չէ այլ եւս պաշտօն վարել»։ Ազգային Ժողովն
 ալ մերժեց Վարժապետեանի հրաժարականը, որուն
 ընդունուիլը կը թախանձէր Պատրիարքը՝ օգտակար հա-
 մարելով իր հրաժարեալ մնալը։ Ազգային Ժողովը՝ առանց

ընդունելու իր հրաժարականը ուժ տալու համար Ներսէս Պատրիարքի դիմումներուն, որոշեց որ յաշս Բ. Դրան հրաժարեալ մնայ և Ազգային ընթացիկ գործերը վարելու համար կարգուի փոխանորդ մը, որ եղաւ Տ. Մատթէոս եպ. Իզմիրլեանը: Ներսէս Պատրիարք պիտի վարէր Հայկական խնդրոյն վերաբերեալ բանակցութիւնները և Բ. Դրան հետ յարաբերութիւնները, աջակցութեամբ Ազգ. Ժողովէն կարգեալ խորհրդարանական Յանձնախումբի մը, որուն անդամ ընտրուեցան.

Մատթէոս	Եպ.	Իզմիրլեան
Ներսէս	Վրդ.	Առլանեան
Աւագել		Ալթուն-Տիրրիւ
Լոզաֆէթ		Պալեոզեան
Յարութիւն		Մէրէմզուլի
Սինեքերիմ		Մանսկեան
Ստեփան		Փափազեան

Տաքը ամսուան ապարդիւն ջանքերէ յետոյ Ներսէս Պատրիարք աթոռ դարձաւ, պետութեան կողմէ գաւառները քանի մը քննիչներու առաքումը բարւոքման նշան մը համարելով:

Նոյնպէս Ներսէս Պատրիարքի նախաձեռնութեամբը կազմուեցաւ Սովեչոց ինամատար Յանձնատեղով մը, որուն անդամ էին.

Արիկ	Ունճեան
Աբէլ	Կիւլպէնկեան
Գարրիէլ	Նարատունկեան
Գառնիկ	Յովակիմեան
Դրիգոր	Նիկողիմոսեան
Պողոս	Շաշեան
Սերովբէ	Կիւլպէնկեան
Սահակ	Ղազարոսեան

խիստ պատասխանը և Պատրիարքական առան փառային
ձեռքերուն մէջ ձգել մեկնելը նշանաւոր է: 1885 Դեկտ.
6ին Երուսաղէմի պատրիարք կ'ընտրուի երկու տիտղոս-

Յարութիւն Պատրիարք Սեփական
(1885 — 1888)

ները չմիացնելու պայմանով և մինչև 1888 Յունիս
կ. Պոլսոյ պատրիարքութեան պաշտօնը շարունակելէ յետոյ
կը թողու և կը ստանձնէ Երուսաղէմի պատրիարքութիւնը:

ՍԻՄԷՈՆ ԱՐԺԵՎ. ՍԷՃԷՐՅԱՆ ՏԵՂԱՊԱԼ. — Յարութիւն
Պատրիարքի հրաժարումէն անմիջապէս յետոյ Տեղապահ կը կարգուի,
և պաշտօնը կը վարէ մինչև Ալլքքեանի Պատրիարքութեան պաշտօնի

ձեռնարկելը: Իր պաշտօնավարութեան սկիզբը առաջին տնօրէն Բ. Դուռը կառնաճառ վերադարձումը մը, միջամտութիւններ կ'ընէ և ներքին կոնսնսգիւրին գործադրութիւնը կ'առկախէ: Իսկ Պատրիարքական ընտրութիւնը կը կատարուի Սահմանադրութեան շրջանին մէջ նմանը լատենտաժ պայքարով և ոգեւորութեամբ մը, համեմատական ընտրութեան մը բեկանակէն յետոյ, պատահական արգիւնքի մը առջև դնելով ազգը:

7. ԽՈՐԷՆ ՊԱՏՐԻԱՐԻ ԱՇԸՔԵԱՆ. — 1888 Սեպտ. 29ին 76 քուէարկուներուն 66ին քուէովը Պատրիարք կ'ընտրուի: Իր վաւերացումէն յետոյ, 1888 Հոկտ. 17ին, Կ. Պոլիս կը համարի Արմաշէն և Հոկտ. 19ին Սահմանադրական ուխտը ընկելով պաշտօնի կը մտնէ: Դարձեալ բարենորոգմանց խնդիրը ծագում կ'առնէ: Կառավարութիւնը խտտութեանց կը դիմէ: 1890 Յուլիս 9ին Կարնոյ Հայոց եկեղեցին կը խուզարկուի և այդ առթիւ արիւն կը թափուի: Խորէն պատրիարք կը բողոքէ և իր պաշտօնը շարունակել անկարելի կը համարէ այս պայմաններումէջ: Տակաւին բանակցութեան մէջ էր երբ 1890 Յուլիս 15ին Դուռ-գաբուի ցոյցը սեղի կ'ունենայ և Խորէն պատրիարք հրաժարելով կը քաշուի պաշտօնէ: Համադուար ժողով կը դումարուի Պատրիարքին պահանջումներուն ուժ սալու համար և կը պատրաստէ ընդարձակ տեղեկագիր մը որ կը մատուցուի Բ. Դրան: Համիտ սակայն ողսքելով Խորէն պատրիարք Ալըքեանը իր հրաժարականը ետ առնել կուտայ: Ազգ. Ժողովը յայտնապէս չի հաւանիր իր այս արարքին, որով Ալըքեան կը կրկնէ իր հրաժարականը 1890 Օգոստ. 31ին: Ազգ. Ժողովը 1890 Սեպտ. 7ին 4ի դէմ 37 քուէով կ'ընդունի այս հրաժարականը, սակայն Սուլթանին հրամանին համակերպելով Ալըքեան պատրիարք իր հրաժարականը ետ կ'առնէ, 1890 Հոկտ. 14ին, և իր պաշտօնը կը շարունակէ: Ազգ. Ժողովի նիստերը կը ցանցառին և կը դժուարանան

և 1891 Սեպտ. 4-էն յետոյ բոլորովին չի թոյլատրուիր, և Ազգ. Սահմանադրութեան գործադրութիւնը կ'առկախուի, Քաղաքական և Կրօնական ժողովները կը շարունակեն իրենց պաշտօնը և Աշըքեան գրեթէ ձեռնթափ Մաքրի-քէօյ կը մնայ երբեմն երբեմն միայն Պատրիարքարանին

Խորէն Պատրիարք Ազըքեան
(1888 — 1894)

մէջ երեւալով, 1893ին Փոքր Հայքի (Կեսարիոյ և չրջա-կայից) Հայ յեղափոխական կազմակերպութիւնը ամբող-ջութեամբ կառավարութեան կը մատնուի և Էնկիւրիի մէջ կը կատարուի շունթալից դատավարութիւն մը, Կա-

աւարութիւնը առէն խտութիւն կը գործադրէ Հայերը հալածելու համար։ Այնքան յուսահատ վերջապէս կը յաջողի իր հրաժարականը ընդունել տալ 1894 Յունիս 14ին, զի Սասնոյ կոտորածին հետեւանօք Եւրոպայի մէջ հանրային կարծիքը գրգռուած ըլլալով Համիտ պահ մը ուղեց անհաշիւ Հայերը որոնք յայտնապէս դժգոհ էին Այնքեանի պաշտօնաւարութենէն։

ԱՄԱՅԵԱՆ ԱՐՅԵՊ. ԴԻՄԱՐՍԵԱՆ ՏԵՂԱՊԱՒ.—Այնքեանի հրաժարականը ընդունուելէն յետոյ, խառն ժողովը երկու ասան կը վարանի և չի կրնար որոշել թէ ի՞նչ ընթացք պիտի բռնէ, քանի որ Սասնամանագրութիւնը գողցած էր, և չէր գիտցուիր թէ Ընդհ. ժողով կարելի պիտի ըլլար գումարել Պատրիարքական ընտրութեան համար։ Հուսկ ուրեմն 1894 Օգոստոս 3ին Տեղապահ կ'ընտրէ Հմայեանի եպ. Դիմաքսեանը, որ կը յաջորի Բ. Դուռնէն արտօնութիւն տանել ըստ օրինի կատարելու Պատրիարքական ընտրութիւնը։

8. ՄԱՏԹԷՈՍ ՊԱՏՐԻԱՐԺ ԻԶՄԻՐԼԵԱՆ. — 1894 Դեկտ. 7ին 76 քուէարկուներուն 67ին քուէովը Թուրքիոյ Հայոց պատրիարք կ'ընտրուի և Դեկտ. 26ին պաշտօնի կը մտնէ օրինական երդումը կատարելէ յետոյ, իրեն կը գործակցի նոր վարչութիւն մը։ Դարձեալ Ընդհ. ժողով գումարել կարելի չըլլար, սակայն Իզմիրլեան վարչութեան հետ համախորհուրդ Սաբնոյ ջարդէն յետոյ աղգային ցաւերուն դարմանը պահանջեց և բողոքի աղաղակ բարձրացուց ոչ միայն Օսմանեան պետութեան դէմ, որ 61րդ յօդուածը անտեսած էր, այլ նաեւ Եւրոպայի դէմ, որ անոր գործադրութեանը հակելու յանձնառութեան հակառակ, բան մը չէր ըրած։ Իզմիրլեանի ջանադրութիւններով Մեծ պետութեանց դեսպանները, 1895 Մայիս 11ին, Բ. Դրան ընդունել կուտան բարենորոգմանց ծրագիր մը։ Սակայն վերջապէս Համիտ կը յաջողի պառակտել պետութեանց համաձայնութիւնը և Զէյթունի ըմբոստութիւնը և Կ. Պոլսոյ ցոյցը (1896 Սեպտ.

18) պատրուակ բռնելով, հայաքնակ գաւառներու մէջ
ջարդեր կը կազմակերպէ, միւս կողմէ՝ ճնշման ներքեւ
Մատթէոս պատրիարքէն գոհունակութեան թուղթ մը
ստանալու աշխատելով, ինչ որ Իզմիրլեան անվեհերու-

Մատթէոս Պատրիարք Իզմիրլեան
(1894 — 1896)

(Այժմ Կաթողիկոս Ամեմայն Հայոց)

Թեամբ մերժեց ստորագրել, ինչպէս նաև Համիտի պա-
հանջմամբ, իր հրաժարականը տալ։ Սակայն ի վերջոյ
Մատթէոս պատրիարք յուսահատ՝ ճիւղադին դէմ մաքա-
ռելէ, 1896 Յուլիս 23ին կը հրաժարի։

ՌՐԹՈՒՂԻՄԷՈՍ ԱՐԲԱԳ. ՁԱՄԻՁԵԱՆ ՅԵՂԱԳԱՀ. — Իզմիրեանի հրաժարման հետեւեալ օրը, Ռ. Դուռը Սահմանադրութիւնը ըստ-բարեւոյ իր կողմէն խառն ժողով մը կը կազմէր, որ 1896 Յուլիոս 27ին Պաւլապի նախորդ տառաջնորդ Ռաբիթալիմէս Արքեպիս — որ ժանտիէր իբր Թըքամալ — Տեղապահ կ'ընտրէր: 1896 Օգոստոս 14ին կը կատարուի Պանքայի ցոյցը և ի. Պալապ երկրորդ կոտորածը, որուն մասնաւորապէս զոհ կ'երթայ Ստադիա Տեղապահը: Ինչպէս նաեւ կը քանդէ, կը քայքայէ Պատրիարքարանի կազմակերպութիւնը, և Նուրեանի հետ համախարհաւոր կ'ազէ նաեւ ըստրոգիկն ընդէլ Սահմանադրութիւնը և նոր սեղմեալ օրինադիրք մը խմբագրել և վաւերացնել տալ: Տասեան Յարութիւն փաշա միջամտելով, յաջողեցաւ համոզել չամիարը կատարել ըստ օրինի Պատրիարքական ընտրութիւնը և ապա սրէնքին նախատեսած ձեւով կատարել Սահմանադրութեան վերաբնութիւնը. մինչ Ռաբիթալիմէս Թաղ. խորհուրդներու Առնեապոլիսներէն բազկացեալ ժողովի մը Պատրիարքական ընտրութիւնը կատարել տալու և ինքզինքը Պատրիարք հռչակելու կ'աշխատէր: Սակայն չամիար որ տրտաքին ձեւերը յորգելով կ'ազէր իր մոտադրութիւնները իրագործել, Յարութիւն փաշայի ծրագիրը նպատակայարմար գտաւ, և ի զոյլատրեց որ խափանեալ Ազգ. ժողովը գումարուի և կատարէ վարչութեան և Պատրիարքի ընտրութիւնը:

9. ՄԱՂԱՔԻԱ ՊԱՏՐԻԱՐԺ ՕՐՄԱՆԵԱՆ. — 1896 Նոյ. 6ին 62 երեսիոխաններէն 47ին քուէտլը Կ. Պոլսոյ Պատրիարք կ'ընտրուի, և Նոյ. 20ին երդումը կատարելով պաշտօնի կը մտնէ: Նոր Պատրիարքը միջին ճամբաներու կը հետեւի, մէկ կողմէն կառավարութեան վստահութիւնը շահիլ փորձելով, միւս կողմէն ջանալով կարելի եղածին չափ դարմանելու ազգին նիւթական շնամաները:

Օրմանեան. պատրիարք պաշտօնի մտնելէն յետոյ դարձեալ կարելի չեղաւ Սահմանադրութեան կատարեալ գործադրութիւնը, և գրեթէ օրէ օր աւելի սաստկացաւ Սահմանադրական սովորութիւններու դէմ հալածանքը: Օրմանեան ստիպուեցաւ գործել տասերկու տարուան չորջանին՝ առաջին տասը տարիներուն մէջ միակ վարչութեան

մը հետ, որուն անդամները հետզհետէ պակսելով բոլորովին կորսնցուցին իրենց մեծամասնութիւնը: Օրմանեան

Մաղադիրա Պատրիարք Օրմանեան
(1896 — 1908)

պատրիարք յաջողեցաւ գաղտնապէս Լնդհ. Ժողով գու-

մարել և նոր վարչութեան մը ընտրութիւնը կատարել և վաւերացումը պահանջել։ Համիտ նախ ընդդիմացաւ սակայն յետոյ զիջաւ վաւերացնելու։ Հակառակ հալածանքին և Սահմանադրութիւնը վերաքննելու համար Համիտի հետապնդումներուն, Օրմանեան կրցաւ Սահմանադրութիւնը փրկել տասերկու տարի շարունակ Համիտը և իր նախարարները խաբխրելով և ժամանակ շահելով, և միւս կողմէն ներքին մատակարարական գործերու մէջ միշտ պահպանելով Սահմանադրական կարգերը գոնէ իրենց արտաքին երեւոյթովը։ Այնպէս որ բացի Ընդհ. Ժողովի պատկանեալ գործերէն միւս գործերը կը մատակարարուէին Սահմանադրութեան տրամադրութեանց համաձայն կազմուած ժողովներու ձեռքով։ Իր պաշտօնավարութեան շրջանին գրեթէ մասնաւորապէս իր անհատական հսկողութեան տակ և գլխաւոր աշխատութիւնը իր վրայ ըլլալու պայմանով կը մատակարարուէի նպաստից սնտուկը, որ կը կատարէ գրեթէ նախախնամական դեր, բազմաթիւ որբանոցներու և դպրոցներու մատակարարութիւնը ընելով, կարօտեալ և արկածեալ վայրերու նպաստ հասցնելով, և ուրիշ կարօտութիւնները լրացնելով։ Իր պաշտօնավարութիւն դեռ մօտաւոր շրջանի պատկանելով աւելի չենք ծանրանար։

1908 Յուլիս 16ին կը ստիպուէ թողուլ իր պաշտօնը, ազատութեան խանդավառութենէն օգտուելով զինքը տապալելու հետամուտ խմբակի մը սարքած մէկ ցոյցի հետեւանօք։

ՆԱԽԷ ԱՐՊԵՊ. ԴՈՒՐՅԱՆ ՏԵՂԱՊԷԷ. — Նշի՛ որք իոյ Խառն ժողովը Տեղապահ կ'ընտրէ Դուբեան Սըբազանը, Ընդհ. ժողովը կը վերակազմուէ և 1908 Հոկտ. 2ին առաջին անգամ նիստ կը գումարէ։

10. ՄԱՏԹԷՈՍ ՊԱՏՐԻԱՐԺ ԻԶՄԻՐԼԵԱՆ. — Հոկ. 22ին միաձայնութեամբ Պատրիարք կը վերընտրուի,

սակայն կարճ կըլլայ իր պաշտօնավարութիւնը վասն զի
1908 Նոյեմբեր 1ին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս կ'ընտ-
րուի և 1909 Յունուարին կը վաւերանայ որով կը թո-
ղու իր պաշտօնը (1907 փետրուար 10ին)

Եղիոէ Պատրիարք Դուրեան

ՅՈՎԷԱՆՆԷՍ ԱՐԾԵՍԱՐԻՆԻ ՏԵՂԱՊԱԷ. — Յունուարին
Տեղապահութեան կը կոչուի Պէ. Յունուարին կը թողու, տաղնապալից
շրջանի մը մէջ պաշտօնավարելով, զի Մարտ 3ին Ռեպաբլիկեան գեղարք,
(*) Գեղարք 17ին Ս. Կարապետ Կ. Էմբի:

Ազատարար բանակի մեւտքը ինչ Պոլիս. Համիտի գահընկեցութիւնը և Ատանոյի ոգրալի դէպքերը իր պաշտօնավարութեան շրջանին կը պատահին:

11. ԵՂԻՇԷ ՊԱՏՐԻԱՐԺ ԴՈՒՐԵԱՆ. — 1909 Մայիս 22 ին 91 քուէարկուներուն 54ին քուէովը Պատրիարք կ'ընտրուի և Յունիսին պաշտօնի կը ձեռնարկէ: Ատա, նայի գէպքին պատասխանատուններուն պատժուիլը յանուն Օսմանեան հայրենիքին պատուոյն պահանջելով հրաժարիլը, անսահման ժողովրդականութեան մը առարկայ կը դարձնէ զինքը: Մինչև հիմա հրաժարեալ կը մնայ:

ԺԲ.

ՍԶԳԱՅԻՆ ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ՎԱՐՋՈՒԹԻՒՆ

Պատրիարքէն յետոյ, ըստ Սահմանադրութեան, գլխաւոր դերը Քաղաքական և Կրօնական Ժողովներուն վստահուած է: Այս կրկին Ժողովները Պատրիարքին խորհրդականներն են, մին կրօնական գործոց համար, և միւսն ալ աշխարհական գործոց համար, իսկ խառն խնդրոց համար այս երկու ժողովներէն ընդկացեալ իրան ժողովը: Հետեւաբար Պատրիարքը իբր գործադիր իշխանութեան մարմնացումը ազատ չէ ինքնիշխան գործելու այլ պարտի խորհրդակցութեամբ գործել աղգային ներկայացուցիչ մարմինին կողմանէ կարգեալ այդ երկու ժողովներուն հետ: Ուրեմն Պատրիարքին համազօր է անոնց դերն ու նշանակութիւնը, ուստի կը ներկայացուենք նաև անոնց շարքը՝ ինչպէս Դերագոյն և Հոգեւոր Ժողովներու շարքը ներկայացուցինք:

1860 Մայիս 24ի Սահմանադրութեան հռչակման օրը՝ անմիջապէս գործադրութեան դնելու համար նորահաստատ Օրէնքը, վիճակաւ կը կազմեն առժամայէս, Ազգ. կեդրոնական վարչութեան Բաղաքական և Կրօնական ժողովները, որոնք կը պաշտօնավարեն մինչեւ 1860 Օգոստ. 25:

Բաղաքականին անդամ կը կարգուին ⁽¹⁾.

1. Սարիմ	Սարիմեան
2. Այթուկ-Տիւրքի	Էֆենտի
3. Պետրոս	Տէմիրճիպաշը
4. Եաղուպ	Էֆենտի Եաղուպեան
5. Յովհաննէս	Պէյ Տատեան
6. Գէորգ	Երամեան
7. Մինաս	Թոգայալեան
8. Մանուկ	Զոլազեան
9. Պօղոս	Օտեան
10. Մկրտիչ	Մամեան
11. Մկրտիչ	Աղաթոն (Ասենայեցի)
12. Մկրտիչ	Յրէնկեան

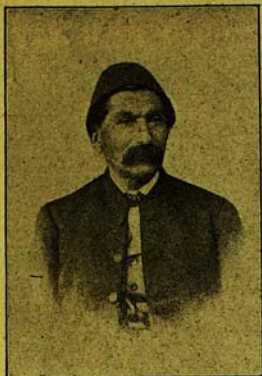
Իսկ Կրօնականին անդամ կը կարգուին.

1. Կարապետ	Եպ. Սեբաստիոյ
2. Սահակ	Վ. Եպ. Փոխ. Երուսաղէմի
3. Յովհաննէս	Սեթեան
4. Տ. Գալուստ	Ա. Եպ. Օրթագիւղի
5. Տ. Գէորգ	Քչ. Արծրունի
6. Տ. Գէորգ	Ք. Փափազեան
7. Տ. Գրիգոր	Ք. Աճեմեան

Երբ 1860 Օգոստոս 25ին առաջին անգամ կը գումարուի ըստ Սահմանադրութեան կազմուած առաջին

(1) Իր պաշտօնավարութեան համարատուութիւնը տես Ատենագրութիւն Ազգ. ժողովոյ, բացում 1860—70 տմբ. էջ 3—6:

Երեսփոխանական ժողովը, կ'ընտրուի անդրանիկ Սահմանադրական Վարչութիւնը՝ քուէարկութեամբ:

Մկրտիչ Աղաբաճ

Այս ընտրութեամբ Քաղաքական ժողովին անդամ կ'ընտրուին (1) .

1. Գրիգոր
2. Մկրտիչ

Մարկոսեան (Ասենապեօ)
Աղաթան (Ասենադպիր)(*)

(1) Իրենց համարատուութիւնը տպագրեալ (Տպ. Քիւրքեան, էջ 32) ներկայացուցած են իրենց հրաժարականին հետ Ազգ. ժողովին 4 Ապրիլ 1861/ն:

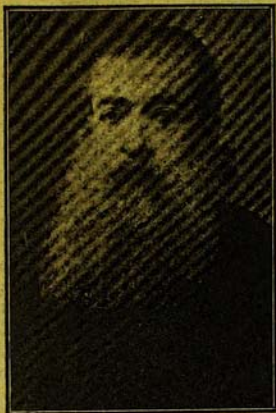
3. Գէորգ	Պէյ	Երամեան
4. Յակոբ		Նորատունկեան
5. Յովհաննէս		Այլտանեան
6. Սիմոնիկ		Նորատունկեան
7. Մանուէլ		Նէվրուղեան
8. Եսդուպ		Եսդուպեան
9. Սահակ		Ապրս (հրթ. 1861 Մայիս 15)
10. Յովհաննէս		Մուշահեմեան
11. Յովհաննէս		Մարտիրոսեան
12. Այվուշ. Տիւրքի		Այթունեան (*)
13. Յովհաննէս	Պէյ	Տատեան (*)
14. Վարդերէս		Մխարթեան (*)
15. Մինաս		Մինասեան (*) (Բ. Ասեմապիս)
16. Միքիմոն	Ամբրս	Փափաղեան (*)
17. Պողոս		Օսեան (*)
18. Յարութիւն		Սարախանեան (*) (Բ. Ասեմապիս)
19. Ասատա		Համբարձումեան (*)
20. Մկրտիչ		Ֆրէնկեան (*)

Տասը նշանակեալ(*) անդամները, ըստ 1860ի Սահմանադրութեան տրամադրութեան, 1861 Ապրիլ 4ին, Վիճակաւ դադրած են և Ընդհ. Ժողովը անոնց տեղ ընտրած է ներուեալները.

1. Յովհաննէս	Կէլկէլեան
2. Մանուկ	Այլտանեան
3. Ստեփան	Պէյ Այլտանեան
4. Սիմոն	Տատեան
5. Մարտիրոս	Միւհէնտիսեան
6. Մկրտիչ	Աղաթեան
7. Գէորգ	Խորատունճեան
8. Յովհաննէս	Եղիազարեան
9. Մինաս	Թօքատլեան
10. Մկրտիչ	Մամճեան
11. Պողոս	Պէյ Տատեան (1)

(1) Սահակ Ապրտի տեղը ընտրուած:

Այս օրինական առաջին Բաղաքական ժողովին գործակցած է դարձեալ 1860 Օգոստոս 25ին ընտրուած սակրօնական ժողովը, որուն կիսովին փոփոխութիւնը կատարուած է նոյնպէս 1861 Ապրիլ 4ին.

Յովհաննէս Աւագ Բն. Հիւմքեարզէյեանեան

1. Յակոբ	Արքեպ.	Նախկին Պատրիարք
2. Սահակ	Վրդ.	Փոխ. Երուսաղէմի (*)
3. Յովհաննէս	»	Սեթեան (*)
4. Մանուէլ	»	Ռերայի (*)
5. Յովհաննէս	»	Ղալաթիայ

6. Յովհաննէս	ՔՏ.	Փափազեան (*)
7. Յովհաննէս	»	Հիւնքեարդէյեանեան
8. Գէորգ	»	Արծրունի
9. Գրիգոր	»	Մայր-Եկեղեցւոյ (*)
10. Գրիգոր	»	Աճեմեան (*)
11. Գրիգոր	»	Պէշկթլաշի
12. Արիստակէս	»	Սամաթիոյ
13. Փիլիպպոս	»	»
11. Երեմիա	»	Խառփուղի (*)

Վերականգնութեան պահուն նշանակեալ (*) եօթը անդամներու տեղ ընտրուած նոր անդամներն են.

1. Ներսէս	Վրգ.	Վարժապետեան
2. Գէորգ	Եղ.	Նախկին Պատրիարք
3. Կարապետ	Վրգ.	
4. Սահակ	ՔՏ.	Օրթապիւղի
5. Գրիգոր	»	Սամաթիոյ
6. Յարութիւն	»	Պէոյիւքաւերէի
7. Յարութիւն	»	Ղալաթիոյ

Այս կրկնակ ժողովները կը պաշտօնավարեն մինչև 1861 Հոկտ. 17ը՝ Սարգիս պատրիարքի հրաժարման թուականը, ուր Նրսուսաղէմի խնդրոյն պատճառով ծագած խռովութիւններու և երկպառակութեանց հետեւանքով Բ. Դուռը կը դադրեցնէ ազգովին վաւերացեալ և գործադրութեան դրուած Սահմանադրութիւնը և Պատրիարքին հետ դադրեցնելով նաև ամէն Ազգային ժողովները, կը կարգէ առժամայն իրան ժողով մը, Հայոց Պատրիարքարանին գործերը վարելու համար (1861 Հոկտ. 19):

Այդ արտասովոր իրաւուն ժողովին անդամ կը կարգուին քեզիքէի սամիով հետեւեալները.

1. Սահակաճառ Արքեպ. Նիկեմիդիոյ Նախագահ
2. Յովհաննէս Վրգ. Կապուտիկեան

3. Յովհաննէս	Քհ. Հիւնքեարպէյէնտեան
4. Յովհաննէս	Փափաղեան (հրժ.)
5. Գրիգոր	Բիւյսիւղեան
6. Սահակ	Փէշարմաշեան (Ասեմապետ)
7. Աստուտ	Համբարձումեան
8. Մկրտիչ	Յրէնկեան

Սահփաննոս Արեւս. Մաղաբան
(ՏԵՂԱՊԱՆ)

Խառն ժողովի այս անդամներուն վրայ 1862 Փետրուարի մէջ կ'աւելցուին նաև հետեւեալ անձերը.

1. Գարբիէլ	Քհ. Մայր. Եկեղեցւոյ
2. Երեմիա	» Խառնիւղի
3. Յարութիւն	» Ղալաթիոյ
4. Բարուձակ	Պէյ Ֆէրուհիան (Ասեմայես)
5. Պօղոս	Աշխանեան
6. Յակոբ	Պրուսուզեան
7. Կարապետ	Պատմաճեան
8. Յովհաննէս	Իրէք ճիպաշեան
9. Յարութիւն	Երկանեան
10. Մանասէ	Արշալանեան
11. Վարդան	Սարաֆեան

1863 Մարտ 17ին նոր Սահմանադրութիւնը պետական լաւերացմամբ կը վերադարձուի ազգին, և 1863 Մարտ 26ին ընտրուած Գործադիր Յանձնաժողովը կը կատարէ ըստ Սահմանադրութեան, բոլոր Թաղական խորհուրդներու և Կրեպիտանական ընտրութիւնները 1863 Սեպտ. 20ին առաջին անգամ Ընդհ. Ժողովը գումարուելով օրինական կերպով իր ձեռքերուն մէջ կ'առնէ ազգային իշխանութիւնը, և կը կատարէ Թաղաքական և Կրօնական ժողովներու ընտրութիւնը:

Առաջինին անգամ կ'ընտրուին՝

1. Սեփան	Պէյ Արշալանեան (Ասեմայես) (*)
2. Ներսէս	» Տատեան Բ. » (*)
3. Անդրանիկ	» Կրճիկեան (Ասեմայիւր)
4. Գէորգ	» Երամեան
5. Յովհաննէս	» Տատեան (*)
6. Մինաս	Մինասեան
7. Վարդաբէս	Միսաքեան
8. Յակոբիկ	Նարատուճիկեան
9. Պօղոս	Աշխանեան (*)
10. Յակոբ	Պէյլէրեան (*)
11. Յակոբ	Պրուսուզեան
12. Յարութիւն	Սարաֆեանեան
13. Ուսէպիկ	Պէհզաս

14.	Խաչիկ	Ալեքանդրեան
15.	Յակոբ	Յրէնկեան
16.	Յովհաննէս	Սաւրէնեան (*)
17.	Աւետիս	Քալօլեան
18.	Մարտիրոս	Միւհէնտիսեան
19.	Դէսրդ	Ամբրս փափաղեան (*)
20.	Դրիգոր	Աղաթան

Իսկ երկրորդին կ'անդամակցին .

1.	Ներսէս	Եղ.	Վարժապետեան (Ասեմապետ)
2.	Յովհաննէս	»	Կապուտիկեան
3.	Կարապետ	Վրդ.	Սերսբեան Պատ. փոխ.
4.	Մեքրտչ	»	Սուքիստեան
5.	Արարատ	»	Սամաթիոյ
6.	Գէորգ	ԲՏ.	Արծրունի
7.	Յովհաննէս	»	Հիւնքեարպէյեանեան
8.	Արիտաակէս	»	Մամբրէեան (Ասեմադպիր)
9.	Յովհաննէս	»	Փափաղեան (Փոխ. Ասեմապետ)
10.	Յարութիւն	»	Ղալաթիոյ
11.	Դարբիւլ	»	Բերայի
12.	Սահակ	»	Օրթոգրիւղի (Փոխ. Ասեմադպիր)
13.	Յարութիւն	»	Պէօյիւքաէրէի
14.	Փիլիպպոս	»	Սամաթիոյ

Վարչութեան այս երկու ժողովները չեն կրնար միասին բոլորել իրենց Սահմանադրական երկամեան , վասնդի Քաղաքական ժողովին անդամներէն ոմանք անձնական պատճառներով կը բացակային , և այլք՝ անհամաձայնութեան պատճառով հետզհետէ կը հրաժարին : Պակասեալներուն տեղ նորեր ընտրելու համար վիճաբանութիւն մը կը ծագի , որուն հետեւանքովը վիրաւորուած , բոլոր անդամներն մէկանց կը հրաժարին և Ընդհանուր ժողովը Քաղաքական ժողովը կը վերակազմէ նոյնութեամբ վերընտրելով զայն բացի նշանակեալ (*) եօթը անդամներէն որոնց տեղ կ'ընտրուին .

1. Գարբիէլ	ՔԶ. Մայր. Եկեղեցւոյ
2. Երեմիա	» Խառնակի
3. Յարութիւն	» Ղալաթիոյ
4. Բարուհակ	ՊԷյ Զէշուհիտան (Ասեմայիս)
5. Պօղոս	Աշտնեան
6. Յակոբ	Պրուսուգեան
7. Կարայեռ	Պատմաճեան
8. Յովհաննէս	Գիւրքեփոյունեան
9. Յարութիւն	Երկանեան
10. Մանասէ	Արշալանեան
11. Վարդան	Սարաֆեան

1863 Մարտ 17ին նոր Սահմանադրութիւնը պետական վաւերացմամբ կը վերադարձուի ազգին, և 1863 Մարտ 26ին ընտրուած Գործադիր Յանձնաժողովը՝ կը կատարէ ըստ Սահմանադրութեան, բոլոր Թաղական խորհուրդներու և Կրեպիտիանական ընտրութիւնները։ 1863 Սեպտ. 20ին առաջին անգամ Ընդհ. ժողովը գումարուելով օրինական կերպով իր ձեռքբերուն մէջ կ'առնէ ազգային իշխանութիւնը, և կը կատարէ Քաղաքական և Կրօնական ժողովներու ընտրութիւնը։

Առաջինին անգամ կ'ընտրուին՝

1. Ստեփան	ՊԷյ Արշալանեան (Ասեմայիս) (*)
2. Ներսէս	» Տատեան Բ. » (*)
3. Անգրանիկ	» Կրճիկեան (Ասեմայիս)
4. Գէորգ	» Երամեան
5. Յովհաննէս	» Տատեան (*)
6. Մինաս	Մինասեան
7. Վարդերէս	Միսաքեան
8. Յակոբիկ	Նարատուկեան
9. Պօղոս	Աշտնեան (*)
10. Յակոբ	ՊԷյ Էրեան (*)
11. Յակոբ	Պրուսուգեան
12. Յարութիւն	Սարաֆեանեան
13. Ումէտիկ	Պէշգլատ

Այս կրօնական ժողովին հետ պաշտօնավարած է երկու Քաղաքական ժողով, մին 1865 Մայիս — 1865 Սեպտեմբեր և միւսը 1865 Հոկտ. — 1866 Փետրուար աղքատին գործերը վարելով երկուսն քի շրջանի մը մէջ, որ ծնաւ երկրորդ պետական հարուածը:

1865 Մայիսին կազմուած Քաղաքական ժողովին կ'անդամակցին.

1. Տօքոփ.	Ամբրոս	Սերվիլէն (Ասեմապետ)
2. Սարգիս		Աղաբէկեան (Բ. Ասեմապետ)
3. Յակոբ		Գաղաղեան (Ասեմապետ)
4. Յովհաննէս		Պաշտեան (Բ. Ասեմապետ)
5. Միքիմեան	Ամբրոս	Փափաղեան
6. Յովակիմ		Նէվրուզեան
7. Գէորգ		Զարգարեան
8. Տօք. Միքայէլ		Ռաֆայէլեան
9. Սիմոն		Մաքսուտեան
10. Թորոս	Պէյ	Գիսակ
11. Յովհաննէս		Ասլանեան
12. Յակոբ		Սիւրուեան
13. Ա.		Ալմուսն Տիւրիւ
14. Յարութիւն		Գալստամեան
15. Նշան		Նարեկեան
16. Յարութիւն		Սարաֆեան
17. Յովհաննէս		Թաղարեան
18. Սիմոն	Պէյ	Տատեան
19. Աւետիս		Պարտիզպանեան
20. Սինէքերիմ		Մանուկեան

Այս ժողովին կազմալուծուելէն յետոյ, 1865 Նոյեմբերի սկիզբը պաշտօնի կը ձեռնարկէ նոր Քաղաքական ժողով մը, զոր մինչև Դեկտեմբեր հազիւ կարելի կ'ըլլայ վերջնական կերպով լրացնել:

Այս ժողովին կ'անդամակցին՝

1. Մկրտիչ	Պէյ	Բէյիզեան (Ասեմապետ)
2. Միքայէլ		Մամ'նեան (Ասեմապետ)
3. Աւագէլ	Պէյ	Տասեան
4. Աբրահամ		Հարենց
5. Սիմն		Նարատունիեան
6. Մկրտիչ		Քիւրճիխանլեան
7. Յովակիմ		Նեմլուզեան
8. Թորոս	Պէյ	Գիւտի
9. Յովհաննէս		Թագաւորեան
10. Յակոբ		Չարաղլեան
11. Աւետիս		Պարտիզպանեան
12. Ասապոս		Իկիտպաշեան
18. Տէր. Գ.		Մօզեան
14. Յովհաննէս		Տափուտեան
15. Դրիգոր		Դարակէօզեան
16. Սիւս		Սահակեան
17. Տէր. Գ.		Արքիշէն (Հրաժարեալ)
18. Յակոբ		Դազազեան
19. Յովհաննէս		Պոյաճեան
20. Ա.		Այթու. Տիւրքիւ.

Կարնոյ Յակոբ քչ.ի խնդրոյն հետեւանօք իրաւասու-
թեան վէճը կը ծագի և այս Բաղ. ժողովը 1866 Փետր.
11ին իր վերջին նիստը դումարելէն յետոյ, պաշտօնը կը
թողու:

1866 Մարտ 20ին Մաղկազարդի օրը Հայ երեւելի-
ներու խնդրանքին վրայ նոյն իսկ, գործադրութենէ կը
դադրի դարձեալ Ազգ. Սահմանադրութիւնը և Պողոս
պատրիարքի նախագահութեան տակ, Բ. Դուռը կը կար-
գէ Խառն ժողով մը, Պատրիարքարանի գործերը վարե-
լու համար:

Այս Խառն ժողովին անդամ կը կարգուին,

1. Անդրէաս	Եղ.	
2. Խորէն	Վրգ.	Գայֆաթեան
3. Սահակ	Քհն.	Տ. Սարգիսեան (Ասեմապետ)

4. Գրիգոր	Մարգարեան (Ասեմապետ)
5. Սիմն	Պէյ Մարտապետան
6. Ներսէս	Տառեան
7. Ստեփան	Արղլամանեան
8. Ալիքսան	Սաքայեան
9. Յակոբ	Յրէնկեան
10. Մանուկ	Մանուկեան

1867 Մայիս 9-ին իսկ ժողովը որոշեց որ Գրիգոր Մարգարեանը և Սիմն Մարտապետանը իրենց պաշտօններէն հեռանան և Գրիգոր Մարգարեանը իրենց փոխարինելու համար իրենց ընտրեցին Սիմն Մարտապետանը (մայիս 34)

Այս խառն ժողովը 1867 Սեպտ. 14ին կը վերանորոգուի դարձեալ Բ. Դրան հրամանովը, իբր անդամ աւելնալով հետեւեալները.

1. Սերգիւնէն	Էֆէնտի (Ասեմապետ)
2. Բարաշակ	Պէյ (Ասեմապետ եւ Փոխ. Ասեմապետ)
3. Յովհաննէս	Վահանեան (1)
4. Մինաս	Մինասեան
5. Յակոբ	Նորատունկեան

Վերակազմեալ խառն ժողովը Ազգ. Գործերը կը վարէ մինչև 1869 Յունուար, սակայն Սահմանադրութեան անկախումը և Պողոս Պատրիարքի անհոգ վերաբերումը, հետզհետէ ալ աւելի անհամբեր կը դարձնէ ժողովուրդը, որ մասնաւորապէս դժգոհ էր խառն ժողովի անդամներէն, որոնցմէ ոմանք կը կարծուէին բուն իսկ Սահմանադրութեան դէմ պետական երկրորդ հարուածին պատճառը: Հետեւաբար Բ. Դուռը, կը փութայ ուշադրութեան առնել Հայոց Պատրիարքարանին գործերը և 1869 Յունուար 1ին եպարքոսական պուրտուրուով կը կարգէ նոր խառն ժողով մը որուն անդամ կը կարգուին այս անգամ հետեւեալները.

(1) Աւելի ծանօթ Վահան Էֆէնտի անուամբ: Երկարատեան Դատական նախարարութեան խորհրդական:

Դրիգոր Օսեան

1. Արիտասկէս	Նոյ. Սկիւտարի
2. Յովհաննէս	» Սեթեան
3. Ներսէս	» Աւարժապետեան (*)
4. Յովհաննէս	» Կապուտիկեան
5. Խաբէն	» Նար Պէյ
6. Գրիգոր	Օտեան (Ասեմապետ)
7. Գեորգ	Փափաղեան
8. Մկրտիչ	Բիւրջ Շիրտնչեան
9. Պաղոս	Աշնանեան
10. Աւարբէլ Սրտակ	Տառեան

11. Յափաք	Նորաստանկեան
12. Մանուկ	Մանուկեան
13. Տղադոր	Սերգիլէն (*)
14. Յովհաննէս	Սուրենեան (*)
15. Սիմէն	Մարտառեան (*)
16. Եղիշտ	Եղիշտեան (*)
17. Տղ. Յ.	Քեթիկեան (*)

Սակայն տագնապը չի վերջանար ասով և ազգին մէջ շփոթութիւնը կը մեծնայ: Պողոս Պատրիարքի անուան յիշատակութեան դէմ Ծնունդի տօնի օրը իսկ ժողովուրդը կը բողոքէ եկեղեցիներուն մէջ զչալիտի յիշուիս կոչելով: Պողոս Պատրիարք կ'իյնայ Յունուար 17ին և Արիստակէս Եպ. Խառն ժողովոյ որոշմամբ կը կարգուի Տեղապահ, և վերը նշանակեալ (*) անդամները կը հրաժարին և պաշտօն չեն ստանձներ. (Ատենագր. Խառն ժողովի 1869 Յունուար 27):

1869 Յունիս 5ին Խառն ժողովը, պակասեալ անդամներուն տեղ, հետեւեալները կը ներկայացնէ Բ. Դրանի վաւերացում.

1. Աւետիս	Պարտիզպանեան
2. Յարութիւն	Գափամաճեան
3. Սերգիլէ	Կիւլպէնկեան
4. Միքայէլ	Յակոբեան
5. Կարապետ	Գարակէօզեան

Այս ձեւով վերակազմեալ Խառն ժողովը, Օտեան Դրիգորէ ֆէնտի ատենապետութեամբ, կը պաշտօնավարէ մինչև 1869 Դեկտ. 4, Խրիմեանի պատրիարքութեան սկիզբը, յաջողելով նաև ազգին վերադարձնել Սահմանադրութիւնը, վերաքննելու պայմանով:

Բ. Դրան հրամանին վրայ 1869 Դեկտ. 9ին Ընդհ. ժողովը կը ձեռնարկէ վարչական կրկնակ ժողովներու

ընտրութեան, և կ'որոշէ մինչեւ վերաքննութեան խընդ-
րոյն վերջը, վեցական անդամներով կազմել երկու ժո-
ղովներն ալ:

1869 Դեկտ. 20ի և 27ի կրկնակ քուէարկութիւն-
ներով Կրօնական Ժողովի անդամ կ'ընտրուին.

1. Ներսէս	Եպ. Վարժապետեան
2. Սիմէն	Սէֆէրեան
3. Յովհաննէս Վրդ.	Սեթեան
4. Կարապետ	Պատ. Փոխ.
5. Աբիսաակէս ԲՏ.	Մամբրէեան
6. Գէորգ	Արծրունի

Այս ժողովը 1870 Փետր. 20ին հաղիւ պաշտօնի կը
ձեռնարկէ և շատ անկանոն պաշտօնավարութիւն մը
կ'ունենայ և 1871 Օգոստոսին կը կազմալուծուի:

Իսկ Քաղաքական Ժողովի համար ընտրուած անձերը
(դարձեալ 1870 Դեկտ. 20 և 27) ամբողջութեամբ կը
հրաժարին, բացի մէկ անձէ (Յ. Յրէնկեան) և Ազգ.
Ժողովը յուսահատ կ'որոշէ որ Յակոբ Յրէնկեան, Խրիմ-
եանի հետ համախորհուրդ, ներկայացնէ հինգ ուրիշ ան-
ձեր որոնք կը կազմեն Քաղաքական Ժողովը:

Ընդհ. ժողովի և Բ. Դրան վաւերացմամբ, 1870
Փետր. 27ին գործի կը սկսի այս Քաղաքական Ժողովը (1)
որուն անդամ էին.

1. Սահակ	Ապրօ (Ասենապետ)
2. Տիգրան	Եսէսուֆեան (Ասենապետ)
3. Տաթ.	Ռաֆայէլեան (Հրժ.)

(1) Իր համարատուութիւնը ներկայացուած է Ազգ. Ժողովին (Տպ.
Յ. Միւհէնտիսեան, էջ 50), 1870 Մարտ — 1871 Ապրիլ միամեայ շըր-
ջանի համար:

4. Յակոբ	Նորասուլէկեան
5. Յակոբ	Ֆրէնկեան
6. Գէորգ	Մկրտիչեան

Սահակ Ապրօ

1871 Սեպ. 17ին այս ժողովին հրաժարականը կը մերժուի, և կը յանձնարարուի պաշտօնը շարունակելու, Կ'ընդունին պայմանով որ իրենց աջակից տրուին հետեւեալ չորս անդամները,

1. Յակոբ	Կաստանդեան
2. Միքայէլ	Մամճեան
3. Գէորգ	Սթիմարաճեան
4. Մանուկ	Ասլանեան

Այս ձեւով կը շարունակեն մինչև 1872 Ապրիլ 30, ուր վերջնապէս կը հրաժարին, և պաշտօնէ կը քաշուին:

Ընդհ. ժողովը երկար վիճաբանութիւններէ յետոյ (1871 Սեպ. — 1872 Մարտ) նախ կ'որոշէ կազմել Կրօնական ժողովը, ըստ Սահմանադրութեան, 14 անդամներէ բաղկացեալ:

1872 Մարտ 17ին քուէարկութեամբ անդամ կ'ընտրուին Կրօն. ժողովի.

1. Թադէոս	Եղ. Պալատու (Ասեմապետ)
2. Դրիգոր	Գարակէտմբիւկի
3. Նիկողոս	Աղառեան
4. Մամբէոս	Վրգ. Իզմիրլեան (Ասեմադպիր)
5. Խորէն	Միթիթարեան Փոխ. Երուսաղէմի
6. Գարեգին	Թաթարեան
7. Հմայեակ	Դիմաքսեան
8. Գէորգ	ԲՅ. Արծրունի
9. Յարութիւն	Սեքրեան
10. Սահակ	Տ. Սարգիսեան
11. Խորէն	Փէհլիվանեան
12. Խալատուր	Տ. Գաբրիէլեան
13. Յովհաննէս	Մկրեան
14. Յարութիւն	Պալատու

Այս Կրօնական ժողովը կը պաշտօնավարէ մինչև 1874 Յունիս 28:

Իսկ իրեն գործակցող Քաղաքական ժողովը նախորդին հրաժարելէն երկու ամիս յետոյ կազմուած է, այս անգամ ժ'չ ըստ Սահմանադրութեան 20 և ժ'չ իր նախորդին պէս 6 կամ 10 անդամներով, այլ 14 անդամով:

Ընտրութեան ձեռնարկուած է. 1872 Յունիս 30ին
և աւարտած Յուլիս 14ին :

Առաջին անգամ անդամ ընտրուած են .

Սիմեոնիմ Մամուկեան

1. Արևելքիմ	Մանուկեան (3) (Ասեմայեթ)
2. Սահման	Փափազեան (3) (Ասեմայեթ)
3. Կարապետ	Գարաիւզեան
4. Բարսեղ	Հալաճեան (3)
5. Յովհաննէս	Պալաճեան (2)
6. Ալիբա	Խորառունճեան (3)

7. Յովհաննէս	Կրճիկեան (3)
8. Ռաբիժալ	Քիւրքճիպաշեան
9. Գրիգոր	Գարակէտեան
10. Քրիստոստուր	Ղազարսեան (3)
11. Սահակ	Աղբ (1)
12. Յարութիւն	Մերեմգուլի (1)
13. Միքայէլ	Յակոբեան (1)
14. Սարգիս	Աղարէկեան (1)

Սակայն այս ժողովը թէ՛ կարճ և թէ՛ անհաստատ կեանք մը ունեցած է տարօրինակ կերպով կազմալուծուելով :

Նախ 1872 Օգոստոս 25ին կը հրաժարին (1) նշանակեալ չորս անդամներ որոնց տեղը 1872 Նոյեմ. 24ին կ'ընտրուին հետեւեալները .

1. Ղազարոս	Հովսեփեան (2)
2. Մկրտիչ	Աղաթեան (2)
3. Յովհաննէս	Ճիւղճեան (3)
4. Տիգրան	Կիւմիւշկերտեան (2)

Սակայն հազիւ տարի մը յետոյ կազմալուծուամբ կրկին կը սկսի(*) Խրիմեանի և վարչութեան միջև անհամաձայնութիւնն ծագելով : Նախ 1873 Յունիս 6ին կը

(*) Այս Քաղաքական Ժողովը իր տեսակին մէջ անբաղդատելի համարատուածին մը ներկայացուցած է (տպագրեալ 1874, Տպ. Միւնիխեան) որ կը լուրջանայ չորս մասերէ .

Ա. կը ներկայացնէ Քաղ. Ժողովի համարատուածինը (էջ 46).

Բ. Խառն Ժողովոյ համարատուածինը, էջ 46—95.

Գ. Գեղրոնական վարչութեան պատրաստած կանոնադրները և հրահանգներ կը ներկայացնէ իբր յաւելուած, էջ 1—38:

Դ. Գաւառական վիճակագրութիւն մը զոր ինքը կազմած է. յաւելուածին էջ 38—74:

Նոյնպէս տպեալ ներկայացուցած է իր հրաժարականին պատճառները յատուկ տետրակով մը (Տպ. Խօծասարեան, էջ 36):

հրաժարին (2) նշանակեալ չորս անձերը, յետոյ 1873 Օգոստոս 3ին՝ (3) նշանակեալ եօթը հոգիները ամբաստանելով Պատրիարքը որ ինքն ալ իր կարգին հրաժարած էր։ Երկուքն ալ ազգէն կը մերժուին։ Սակայն

Սիմոն Պէյ Մատոսեան

Բ. Դուռը թէ՛ Բաղ. Ժողովը և թէ՛ Պատրիարքը պաշտօնէ դադարած համարելով, 1873 Նոյեմ. 16ին Ընդհա-

նուր ժողովը կը գումարուի նոր Քաղաքական ժողով մը ընտրելու համար:

1873 Նոյեմ. 16ին և 23ին Քաղ. ժողովի անդամ կ'ընտրուին⁽¹⁾.

1. Սիմն	Պէյ Մաքսուտ (Ասեմապետ)
2. Միքայէլ	Մամիկանեան (Ասեմապետ)
3. Յարութիւն	Գափամաճեան
4. Սարգիս	Արապեան
5. Սիմն	Նորասուկեան
6. Առաքա	Իկիւպաշեան
7. Սահփան	Խնդիրեան
8. Սիմն	Միքայէլեան
9. Սահփան	Պէյ Արաշեան (1)
10. Առաքէլ	՝ Տատեան (1)
11. Յահփան	Արզումանեան
12. Մանուկ	Մանուկեան (1)
13. Յակոբ	Պէյ Խանտանեան (1)
14. Պողոս	Ժամկաշեան (1)

1874 Նոյեմ. 8ին իրենց հրաժարականները կը ներկայացնեն վեց անձեր [(1) Նշանակեալ] որոնց տեղ Ընդհանուր ժողովը կ'ընտրէ 1874 Նոյեմ. 22ին.

1. Յակոբ	Կասաճեան
2. Նորայեան	Փափաշեան
3. Խաչիկ	Ալեանապեան
4. Սարգիս	Արաճաճեան
5. Միքայէլ	Էսաեան
6. Արաճաճ	Հաբենց

(1) Այս Քաղաքական ժողովը ներկայացուցած է Գրան. ժողովոյ հետ գործակցարար կառարարած 1873—74 տարիներուն գործառնութեանց համարատուութիւնը (Տպ. Ս. Միքայէլեան, էջ 24) և իր երկամեայ (1874—1876) մասնաւոր գործառնութեանց համարատուութիւնը տառնէին (Տպ. Միքայէլեան, էջ 50):

Այս ձեւով իր պաշտօնը կը շարունակէ մինչև 1876 Մայիս, որով իր նախորդին երկամեան լրացնելէ յետոյ կը բոլորէ նաև օրինական երկամեայ մը :

Հետեւաբար իր պաշտօնավարութեան սկիզբը վեց ամիս (1873 Դեկտեմբեր — 1874 Յուլիս) 1872ին ընտրուած Կրօնական Ժողովին գործակցելէ յետոյ, 1874 Յուլիս 5ին կ'ընտրուի ուրիշ Կրօնական Ժողով մը որ պաշտօն կը վարէ մինչև 1876 Յունիս :

ԽՈՐԷՆ ԱՐՄԵՂԻՍԻՈԱՅՈՍ ՆՈՒՐ ՊԷՅ

Այդ Կրօնական Ժողովին անդամ էին .

1.	Խորէն	Եպ.	Նար Պէյ (Ասեմապետ)
2.	Կարապետ	Վրդ.	Սերորեան (Բ. Ասեմապետ)
3.	Խորէն	»	Կերոյեան (Ա. Ասեմապետ)
4.	Ներսէս	»	Արշալանեան (Բ. Ասեմապետ)
5.	Յովհաննէս	»	Փափաղեան
6.	Գէորգ	»	Դերձակեան
7.	Ամբաստան	»	Իսկէնտէրեան
8.	Ջալալեան	»	Ջիւղաթիւնեան
9.	Գրիգոր	ԲՅ.	Ալէմեան
10.	Արիստակէս	»	Մամբրէեան
11.	Սուքիս	»	Մար-Եկեղեցւոյ
12.	Վրթանէս	»	Օրթաթէոյի
13.	Երեմիա	»	Խաղիւղի
14.	Գրիգոր	»	Արամեան

Այս երկու ժողովները իրենց Սահմանադրական երկամեան բոլորելէ յետոյ Ընդհ. ժողովոյ կողմանէ 1876 Յունիս 18ին Կրօն. ժողովի անդամ կը կարգուին⁽¹⁾.

1.	Խորէն	Եպ.	Մխիթարեան (Ասեմապետ).
2.	Գէորգ	ԱքՏ.	Արծրաւնի (Բ. Ասեմապետ)
3.	Յակոբ Ալան	Վրդ.	Փափաղեան (Ասեմապետ)
4.	Խաչատուր	ԱքՏ.	Տ. Գարրիէլեան (Բ. Ասեմապետ)
5.	Գաբրիէլ	»	Ջիլէթեան
6.	Յովհաննէս	»	Մկրեան
7.	Արիստակէս	»	Քաթաղեան
8.	Պետրոս	»	Փափաղեան
9.	Աթանաս	»	Սկիւտար Ս. Խաչի
10.	Մեսրոպ	»	Երէցեան
11.	Միքայէլ	»	Պաշտու
12.	Ջալալեան	»	Բերայի
13.	Իգնատիոս	ԲՅ.	Մանսիւրեան
14.	Գրիգոր	»	Սեթեան

(1) Իր համարատուութիւնը տպագրեալ մատուցած է (Տպ. Տնտեսեան, էջ 9)։

Խորէն Եպիսկոպոս Մխիթարեան

Իսկ Քաղաքական Ժողովի ընտրութիւնը 1876 Յու-
նիս 4ին կը կատարուի և անդամ կ'ընտրուին հետեւ-
եալները. (Իսկ ժողովի յայտարարութեամբ. 1876 թ. 3811)

1. Սահակ	Ապրո (Ասեմապետ)
2. Կարապետ	Շահապազ (Բ. Ասեմապետ)
3. Սեպուհ	Մաքսուտեան (Գ. Ասեմապետ)
4. Յովհաննէս	Պոյաճեան (Ասեմապետ) (Բ.)
5. Յակոբ	Նարատունիեան
6. Սերովբէ	Կիւլպէնկեան
7. Յովհաննէս	Էսաեան

8.	Յովհաննէս	Աղնաւորեան
9.	Ալիքսան	Սաքայեան
10.	Անգրանիկ	Պէյ, Կրէկեան
11.	Գրիգոր	Մարկոսեան
12.	Յովհաննէս	Նուրեան (Վ. Կրտսեր)
13.	Յակոբ	Գաղաղեան
14.	Յակոբ	Յրէնկեան

Մէկ տարի պաշտօնավարութենէ յետոյ Քաղաքական ժողովը կը հրաժարի և 1877 Յունիս 3ին իր հրաժարականը կ'ընդունուի 20ի դէմ 38 քուէով :

1877 Յուլիս 1ին կը կատարուի յաջորդ Քաղաքական ժողովին ընտրութիւնը, որուն 14 անդամներէն 11 հատը կը հրաժարին և իրենց հրաժարականը Յուլիս 22ին ընդունուելով նոր ընտրութիւնը կը կատարուի հետեւեալ կերպով .

1.	Աւետիս	Քոյուեան (Ասեմապետ)
2.	Մատթէոս	Ալիքսանեան (Ասեմապետ)
3.	Ռուբէն	Գրիգորեան
4.	Յարութիւն	Թիւրապեան
5.	Գէորգ	Փանոսեան
6.	Ննսփ	Տէմիրճիպաշեան
7.	Գէորգ	Գրիգորեան
8.	Արէլ	Կիւլպէնկեան
9.	Յարութիւն	Սամանճեան (1)
10.	Համբարձում	Մաղուլեան (1)
11.	Կարապետ	Յովսէփեան (1)
12.	Գրիգոր	Գարակէօղեան (2)
13.	Յարութիւն	Մեղեմիակ (2)
14.	Տաք. Տիգրան	Փէշտիմալճեան (2)

Ասոնցմէ 3 անձ [(1) նշանով] 1877 Սեպ. 2ին և երեք անձ [(2) նշանով] Սեպ. 16ին կը հրաժարին և ասոնց տեղը 1877 Սեպ. 23ին Ազգ. ժողովը կ'ընտրէ հետեւեալները .

Յնովք Ցէմիրճիպատեան

1. Մարտիրոս	Միւհէնախեան
2. Ստեփան	Պէյլիկճեան
3. Յակոբ	Զօղանեան
4. Յարութիւն	Ֆընաբէկեան
5. Էլիաս	Զայեան
6. Նիկողոս	Աշնանեան

Նոր Քաղաքական Ժողովը Սահմանադրական մէկ տարի պաշտօն կը վարէ և իբր նախորդ Քաղաքական Ժողովին շրջանը լրացնող իր պաշտօնը կը թողու 1878

Յուլիսին, երբ արդէն լրացած էր Կրօնական Ժողովի ալ պայմանաժամը:

Նախ, 1878 Յուլիս 7, 21 և Օգոստոս 4, երբեակ քուէարկութիւններէ յետոյ կը կազմուի Կրօն. Ժողովը, սա պէս.

1.	Մկրտիչ	Արքեպ.	Խրիմեան	Աղբաղի
2.	Խորէն	»	Նար	Պէյ
3.	Մատթէոս	Եպ.	Իզմիրլեան	Ք. Աղբաղի
4.	Կարապետ	»	Սերոբեան	
5.	Պօղոս	Վրդ.	Խօշտամեան	
6.	Գարեգին	»	Թաթարեան	
7.	Ներսէս	»	Արսլանեան	
8.	Հմայեակ	»	Դիմաքսեան	
9.	Եղնիկ	»	Ապահունի	
10.	Իգնատիոս	»	Նիշէճեան	
11.	Ամբրոսիոս	»	Ռուբինեան	
12.	Սահակ	ԱԲՏ.	Տ. Սարգիսեան	
18.	Արիստակէս	»	Մամբրէեան	
14.	Խորէն	»	Բէհլիվանեան	

Յետոյ 1878 Օգոստոս 4ին կը կատարուի Քաղաքական Ժողովի ընտրութիւնը և անդամ կը կարգուին, 14 անձեր, որոնցմէ 5 անձ պաշտօն չեն ստանձներ ընաւ, որով 1878 Հոկտեմբեր 6ին [(1) Նշան ունեցողներով] կը լրացուի Քաղաքական Ժողովը սա կերպով.

1.	Սահակ	Ղազարոսեան
2.	Բարսեղ	Հայաճեան
3.	Գէորգ	Դըլլեճեան
4.	Կարապետ	Նազարեան (2)
5.	Մատթէոս	Ալիքսանեան (2) (Աղբաղի)
6.	Գէորգ	Սթիմարաճեան (Աղբաղի)
7.	Յակոբ	Չօպանեան
8.	Աննքերիմ	Մանուկեան (2)
9.	Ստեփան	Պէլիկեան
10.	Մարտիրոս	Միւհէնտիսեան (1)

11. Յարութիւն Սահակեան (1) (2)
12. Աւագէլ Աթուհի Տէրբի (1)
13. Լազարէթ Պաշտօնեան (1)
14. Տէրբի Բարազամեան (1) (2)

Ասոնցմէ 5 անձ [(2) նշանակեալները] կը հրաժարին 1879 Յունուար 19ին և Փետրուար 9ին իրենց յաջորդ կը կարգուին հետեւեալները .

1. Խաչատուր Խան	Տ. Ներսէսեան
2. Լազարոս	Հովհանն
3. Յակոբ	Ծերունեան
4. Գարբիէլ	Եսայեան
5. Աբէլ	Լիւլլէնկեան

Այս ձևով վերականգնեալ ժողովը կը պաշտօնավարէ մինչև 1880 Սեպտեմբերի վերջը, ուր Աղգ. Երեսփոխանական ժողովէն 1880 Յուլիս 25, Օգոստոս 8 և 15 և Սեպտեմբեր 5 նիստերուն մէջ ընդունուած նոր օրէնքի մը համաձայն, որ կը կրէր «Օրհնի վարչական Կազմակերպութեան» անունը, կը ջնջուին Կրօնական և Քաղաքական ժողովները, և փոխան անոնց կ'որոշուի իրաւունք տալ Պատրիարքին անուանել վեց տարբեր ճիւղերու համար առանձին առանձին խորհրդականները և անոնց ընտրութիւնը ծանուցանել Աղգային ժողովին :

Այս որոշման համաձայն 1880 Հոկտ. 31ին Ներսէս Պատրիարք իր անուանած խորհրդականները կը ներկայացնէ Աղգային ժողովին և վաւերացնել կուտայ : Այդ վարչական խորհուրդը կը բաղկանար հետեւեալներէն .

1. Կրօնական Գործոց Խորհրդականն էր՝ Մաթթ. Եղ. Լիւլլէան		
2. Յարաբերականն »	»	» Միքայէլ Մամնեան
3. Ներքին »	»	» Տէրբի Եսայեան
4. Դատական »	»	» Սերոբէ Աղաւոր
5. Կրթական »	»	» Միքայէլ Մամնեան
6. Տնտեսական »	»	» Գարեգին Մելիքեան

Վարչական Խորհուրդը իր պաշտօնավարութեան շրջանը 1882 Մայիս 20ին լրացած համարելով կը հրաժարի, սակայն Ազգային Ժողովի որոշմամբ կը շարունակէ իր պաշտօնը մինչև 1882 Սեպտեմբեր 2, ուր վերջնապէս կը հրաժարի պաշտօնէ և Պատրիարքական հրաժարականի պատճառով Ազգային Ժողովը՝ Բ. Դրան վաւերացնել տալու դժուարութիւն չքաշելու համար, կ'որոշէ 1882 Հոկտեմբեր 7ին, ըստ հին սովորութեան 14ական անդամներով կազմել Վարչական Ժողովները:

Այսպէս, 1882 Հոկտեմբեր 21 և 28 նիստերուն մէջ կը կազմուի Քաղաքական Ժողովը.

1. Սիմն	Պէյ	Մաքսուտ (Ա. Ասեմապետ)
2. Բարսեղ		Հալաճեան (Բ. Ասեմապետ)
3. Յովհաննէս		Թորոսեան (Ա. Ասեմապետ)
4. Տօք. Նշան		Այվազեան (Բ. Ասեմապետ)
5. Յովհաննէս		Աղնաւորեան
6. Միքայէլ		Մամիկոնեան
7. Գէորգ		Սթիմարաճեան
8. Պապի		Պապոսեան
9. Գրիգոր		Խըւրեան
10. Կարապետ		Հաղարեան
11. Կարապետ		Բիւրջ ճիւղանլեան
12. Գէորգ		Գըլլեճեան
13. Թովմաս		Խօրառանճեան
14. Տօք. Տիգրան		Փէշտիմալճեան

Կրօնական Ժողովին ալ ընտրութիւնը կը կատարուի 1882 Նոյմ. 4ին, և հետեւեալները անդամ կը կարգուին.

1. Գրիգոր	Եղ.	Մինթանճեան (Ա. Ասեմապետ)
2. Յովհաննէս	Աքհ.	Հիւճեկարաղէյեան (Բ. Ասպետ)
3. Յակոբ	Վրդ.	Աշոտ Փափազեան (Ա. Ասեմապետ)
4. Յովնէֆ	»	Այվազեան (Բ. Ասեմապետ)
5. Յովհաննէս	»	Փափազեան
6. Խաչատուր	Քհն.	Տ. Դարբիշեան

7.	Արիտասկէս	Քհն.	Գալֆայեան
8.	Միքայէլ	»	Վարժապետեան
9.	Մարտիր	»	Ռաֆայէլեան (Բարակոմբի)
10.	Գրիգոր	»	Արամեան
11.	Մինաս	»	Պեղաղեան
12.	Յովնանէս	»	Շահապեղեան
13.	Թադէոս	»	Սիմոնեան
14.	Արիտասկէս	»	Զեղմէնեան

Գրիգոր Եպիսկոպոս Մինքապետեան

Այս կրօնական ժողովը, անդամներէն ոմանց բացա-
կայութեանը և այլոց հրաժարմանը պատճառով, կը կազ-

մալուծուի 1884 Յունուարին, առանց իր կանոնաւոր երկամեան բոլորելու:

Իրեն կը յաջորդէ Ազգային Ժողովի քուէովը (1884 Փետրուար 24 և Մարտ 2) հետեւեալ ժողովը⁽¹⁾.

1. Խորէն	Արքեպ. Նար Պէյ (Ա. Ասեմապետ)
2. Մաթէոս	Եպ. Իգմիրլեան
3. Սիմէոն	Սէֆէրեան (Բ. Ասեմապետ)
4. Վահան	Վարդ. Տ. Մինասեան (Ա. Ասեմապետ)
5. Տաճատ	Սեֆեան (Բ. Ասեմապետ)
6. Յովհաննէս	Արշարունի
7. Գարեգին	Թաթարեան
8. Յակոբ	Աշոտ Փափագլեան
9. Սահակ	Ա.Ք. Տ. Սարգիսեան
10. Սուքիաս	Ստեփաննասեան
11. Յովհաննէս	Մկրեան
12. Կարապետ	Սեթեան
13. Դրիգոր	Աճէմեան
14. Խորէն	Փէհլիվանեան

Իսկ Քաղաքական Ժողովը իր պաշտօնը կը շարունակէ Սահմանադրական երկամեան լրացնելէն յետոյ, դրեթէ մերձաւորապէս մէկ տարի, վասնզի 1884 Յունուար 20ին կը մերժուի իր հրաժարականը, և իր օրինաւոր երկամեան լրացուցած օրերուն (1884 Հոկտ.) Ներսէս Պատրիարքի մահը վրայ կը հասնի և մինչև նոր Պատրիարքին պաշտօնի ձեռնարկելը (1885 Ապրիլ 17) և անկէ ալ յետոյ մինչև Ազգ. Ժողովոյ նստաշրջանին բացումը և Քաղ. Ժողովի ընտրութեան ձեռնարկելը, կը պահէ իր պաշտօնը:

Վերջապէս, 1885 Յունիս 21ին, կը կատարուի ընտ-

(1) Իր համարատուութիւնը տպագրեալ առանձին (Տպ. Մ. Կ. Սարգեան, էջ 12):

բութինը և 1885 Յուլիս 15ին պաշտօնի կը ձեռնարկէ նոր Քաղաքական Ժողովը⁽¹⁾ .

Յովհաննէս Նուրբան

1. Յովհաննէս	Նուրբան (Ասեմապետ)
2. Դարբիէլ	Նորատունկեան (Բ. Ասեմապետ)
3. Համազասպ	Պալլարեան (Ա. Ասեմապետ)
4. Յովհաննէս	Պոյաճեան (Բ. Ասեմապետ)
5. Ալեքսան	Սաքայեան
6. Խաչիկ	Կամարտեան

(1) Ազգային Ժողովոյ ատենադրութեանց յարակից ներկայացուցած է ատուար և կատարեալ համարատուութիւն մը, որուն նմանը այլ ևս չի տեսնուեցաւ, Կը ներկայացնէր 120 էջ ընդարձակ աշխատութիւն մը:

7. Միհրան	Սեթեան
8. Յակոբ	Ֆրէնկեան
9. Աննէքերիմ	Մանուկեան
10. Տիգրան	Բարազումեան
11. Տիգրան	Կիւսիւշկերտան
12. Սերովբէ	Կիւլպէնկեան (մեւած)
13. Կոստանդ	Կոստանդեան
14. Արիկ	Ունճեան (հրաժարեալ)

Այս ժողովը կը բոլորէ իր երկամեայ շրջանը, պաշտօն վարելով մինչև 1887 Յուլիս 16, ուր լիակատար համարատուութեամբ մը կը թողու իր պաշտօնը:

Իր պաշտօնավարութեան շրջանին մէջ էր տակաւին, երբ Կրօնական ժողովը իր երկամեայ շրջանը լրացած համարելով, 1886 Մայիս 1ին կը հրաժարի և 1886 Յուլիս 27ին իրեն կը յաջորդէ սա ժողովը.

1. Մկրտիչ Արքեպ.	Խրիմեան (Ա. Ասենապետ)
2. Հմայեակ Եպ.	Դիմաքեան (Բ. Ասենապետ)
3. Գէորգ Վրդ.	Խաթիւնեան (Ա. Ասենապետ)
4. Իգնատիոս »	Շիշէնեան (Բ. Ասենապետ)
5. Գէորգ »	Ռուսեան (լրացակայ)
6. Ներսէս »	Արշալանեան (Տրապիզոն մեկնած)
7. Մաղաքիա »	Տէրունեան
8. Յովնէֆ »	Սաբաճեան
9. Յովհաննէս ԱՔհ.	Հիւնքեարպէյէնտեան
10. Խաչատուր »	Տ. Գարրիէլեան
11. Արիտատէս »	Մամբրէեան
12. Յովհաննէս »	Շահպաղեան
13. Միքայէլ »	Վարժապետեան
14. Գրիգոր »	Արամեան (վիճ.)

որ դարձեալ կը բոլորէ իր երկամեայ շրջանը, պաշտօնավարելով մինչև 1888 Մայիս 20⁽¹⁾:

(1) Իր համարատուութիւնը. տես Ազգ. Ժողովոյ Ատենագրութիւնը, բացում 1888 ամի, էջ 17—32:

Իսկ Քաղաքական Ժողովը 1887 Յուլիսին իր հրա-
ժարականը մատուցանելէ յետոյ, 1887 Սեպտեմբեր 17ին
կ'ընտրուի նոր Քաղաքական Ժողով մը որուն կ'անդա-
մակցին .

1. Սիմէն	Պէյ	Մաքսուտեան (Ա. Ասեմայեց)
2. Լյիսոս	»	Զայեան (Բ. Ասեմայեց)
3. Կարապետ		Սըփաճեան (Ա. Ասեմայեց)
4. Յովհաննէս		Թաթեան (Բ. Ասեմայեց)
5. Սահակ		Ապրօ
6. Գաբրիէլ		Գաբրիէլեան
7. Խաչիկ		Հաճեան
8. Կարապետ		Գափամաճեան
9. Մանուկ		Աբալանեան
10. Յովհաննէս		Աղեւաբեան
11. Պատրիկ		Կիւլպէնկեան
12. Սարգիս		Աբրահամեան
13. Գրիգոր		Մարկոսեան (Վիճ.)
14. Կարապետ		Հաղարեան

Նոյն ժամանակ եւս 1888 Յուլիսին 1888 Յուլիսին 1888 Յուլիսին
Եւ որովհետեւ վարչական ժողովներու միաժամանակ
ընտրութեան կարգը խանգարուած էր, նոր ընտրու-
թեամբ 1888 Յունիս 3ին Կրօնական Ժողովի անդամ
կ'ընտրուին .

1. Խորէն	Արքեպ.	Նարպէյ (Ա. Ասեմայեց)
2. Սիմէն	Եպ.	Սէֆէրեան (Բ. Ասեմայեց)
3. Յովհաննէս	Վրդ.	Աբշարուշի (Ա. Ասեմայեց)
4. Տաճատ	»	Ոսկանեան (Բ. Ասեմայեց)
5. Գարեգին	Եպ.	Սրուանձառեանց
6. Յակոբ	Վրդ.	Աշոտ Փափաղեան
7. Յովսէփ	»	Այվաղեան
8. Վահան	»	Տ. Մինասեան
9. Վահան	»	Յակոբեան
10. Գրիգոր	Ա.Ք.Տ.	Աճէմեան
11. Սուքիաս	»	Ստեփաննոսեան
12. Սահակ	»	Տ. Սարգիսեան
13. Կարապետ	»	Սեթեան
14. Յովհաննէս	»	Մկրեան

Այս կրօնական ժողովը իր Սահմանադրական երկամեան լրացնելով 1890 Յուլիս 27ին կը հրաժարի, և կը յանձնարարուի իր պաշտօնը շարունակել:

Գում-Գաբուի Պատրիարքարանի ղէպքը, Խորէն Պատրիարքի հրաժարականին խնդիրը, և այլ ղէպքեր, կը ստիպեն զինքը 1890 Սեպտեմբրի սկիզբը կրկին ներկայացնելու իր հրաժարականը որ դարձեալ կը մերժուի: Վերջապէս 1891 Յունիսին կը դադրի պաշտօնէ երեք տարուան պաշտօնավարութենէ մը յետոյ⁽¹⁾, երբ Սիմօն պէյ Մաքսուտի Ատենապետութեամբ 1887 Սեպտեմբրին ընտրուած Քաղաքական ժողովը մէկ ու կէս տարուան պաշտօնավարութենէ մը յետոյ, 1889 Յունիսին հրաժարած և իրեն յաջորդող Քաղաքական ժողովն ալ իր երկամեան բոլորած էր:

1889-91 պաշտօնավարող Քաղաքական ժողովը որ ընտրուած էր 1889 Յունիս 2ին և 23ին և Օգոստոսին պաշտօնի ձեռնարկած էր, կը բաղկանար հետեւեալներէն.

1. Սահակ	Ղազարտեան (Ա. Ասեմապետ)
2. Անտոն	Հաճեան (Բ. Ասեմապետ)
3. Մկրտիչ	Մանուկեան (Ա. Ասեմապետ)
4. Յովհաննէս	Կրճիկեան (Բ. Ասեմապետ)
5. Արիկ	Ունեան
6. Մելքոն	Հալաճեան
7. Միհրան	Յովակիմեան
8. Միքայէլ	Մամեան
9. Յովհաննէս	Էսաեան
10. Սարգիս	Կիւլպէնկեան
11. Սինեքերիմ	Մանուկեան

(1) Իր երեք տարուան համարատուութիւնը կը ներկայացնէ 1891 ամի Ազգ. ժողովոյ բացման Բ. նիստին. Տես Ատենապետութիւն Ազգ. ժողովոյ:

12. Գաբրիել	Նորատուռեան (հրժ.)
13. Յովհաննէս	Պաշտեան (բցկ.)
14. Ներսէս	Ներսէսեան (մեռած)

Սահակ Ղազարսեան

Այս ժողովն ալ Պատրիարքարանի դէպքին և Խորէն Պատրիարքի հրաժարականին պատճառով, Կրօնական Ժողովին հետ հրաժարած է (1890 Սեպ. 7ին), սակայն նոյնպէս մերժուած է, և շարունակած է իր պաշտօնը մինչև 1891 Յունիս 27⁽¹⁾, որ ատեն թէ՛ Կրօնական և թէ՛ Քաղաքական ժողովներու ընտրութեանը կը ձեռնարկուի

(1) Իր համարատուութիւնը ներկայացուցած է Ազգ. Ժողովին. Տես Ատենագրութիւնը Ազգ. Ժողովոյ 1891 ամի, Բ. նիստ

միանգամայն և Սահմանադրական շրջանը կանոնաւորելու փորձ կ'ըլլայ :

Արդ, 1891 Յուլիս 26ին կ'ընտրուի և 1891 Օգոստ. 13ին կը վաւերանայ Բաղաժական Ժողովը՝ որուն կ'անդամակցին .

1. Սիման	Պէյ	Մարգուս (Ա. Ասեմապետ)
2. Տիգրան		Եւսուֆեան (Ռ. Ասեմապետ)
3. Բազմանէտ		Թորոտեան (Ա. Ասեմապետ)
4. Ռէթէտ		Պէրպէրեան Բ. Ասեմապետ
5. Գրիգոր		Խարեան
6. Էլիսա		Զայեան
7. Համազասպ		Պալլարեան
8. Միհրան		Սեթեան
9. Մկրտիչ		Առասեան
10. Բազմանէտ		Աղնաւորեան
11. Տիգրան		Բարաղաժեան
12. Տիգրան		Կիւմիշկերտեան (1893ին հրժրծ.)
13. Ստեփան	Փաշա	Արդունեան (պաշտօն չէ ընդունած)
14. Գարրիէլ		Նորատունկեան (« « »)

Իսկ Կրօնական Ժողովը կ'ընտրուի 1891 Յուլիս 12ին և դարձեալ կը վաւերանայ Օգոստոս 13ին .

1. Գրիգորիս	Արքեպ	Բազմանէտեան (Ասեմապետ)
2. Գարեգին	Միլլի	Թաթարեան
3. Մովսէս	»	Կեօմրիքեան
4. Գարրիէլ	»	Ճէվահրեան
5. Գեորգ	»	Խաթիւնեան
6. Բազմանէտ	Աքս.	Հիւնքեարպէյեանեան
7. Արիստակէտ	Քհ.	Ճիզմէնեան
8. Խաչատուր	»	Տ. Գարրիէլեան
9. Միքայէլ	Աքս.	Վարժապետեան
10. Բազմանէտ	Քհ.	Շահապետեան
11. Գարրիէլ	Աքս.	Խանճեան
12. Վահան	Քհ.	Գրիգորեան
13. Մարտիոս	Եպ.	Իզմիրլեան
14. Գրիգորիս	»	Ալեքսանդրեան

Վերջին երկուքը պաշտօն չեն կրցած վարել, վասնզի
Բ. Դուռը, առաջին անգամ ըլլալով, մերժած է Ազգ.
Ժողովին կողմէ ներկայացեալ Վարչութեան անդամնե-
րէն ոմանց վաւերացումը: Ասիկա հետեւանքն էր Համախի
Հայ ազգին համար կասկածանքով վերաբերուելուն,
որուն մէկ ուրիշ արդիւնքն ալ եղաւ Վարչութեան վա-
ւերացումէն հազիւ 15 օր յետոյ, 1891 Սեպտեմբեր 4ին
փակումը Ազգային Ժողովին, որուն գումարումը թոյլ
չտուաւ այլեւս Համախ, Պատրիարքական ընտրութեանց
առիթներէն զատ:

Հետեւաբար առանց Երեսփոխանական Ժողովին
հակակշռին, այս վարչութիւնը իր կրկին ժողովներովը,
պաշտօնավարեց մինչև Խորէն Պատրիարքի հրաժարակա-
նին ընդունելութիւնը (1894 Յուլիս), որմէ յետոյ կատա-
րեց Տեղապահական ընտրութիւնը յանձին Հմայեակ եպ.
Դիմաքսեանի, որուն գործակցեցաւ մինչև Դեկտեմբեր
ուր պահ մը ազգը դադարեալ Սահմանադրութիւնը վե-
րակենդանացած տեսնելու պատրանքը ունեցաւ, երբ
Պատրիարքական ընտրութեան համար արտօնութիւնը
տրուեցաւ Ընդհ. Ժողովի գումարման և երեք նիստի
մէջ թէ՛ կատարուեցաւ Մատթէոս Արքեպ. Իզմիրլեանի
Պատրիարքական ընտրութիւնը (1894 Դեկ. 7) և թէ՛
Վարչական կրկին ժողովներու վերանորոգութիւնը (1894
Դեկ. 16 և 26):

Գաղաքական Ժողովի անդամ կը կարգուին.

1. Սահակ	Ղազարսեան (Ա. Ասեմապետ)
2. Միհրան	Յովակիմեան (Բ. Ասեմապետ)
3. Մկրտիչ	Մանուկեան (Ա. Ասեմապետ)
4. Աւետիս	Թնկրեան (Բ. Ասեմապետ)
5. Արսէն	Արսէնեան
6. Գառնիկ	Համարձումեան
7. Գրիգոր	Մարտեան

8.	Կարապետ	Էջնահան
9	Միսայր	Գալթանճեան
10.	Յովհաննէս	Կրճիկեան
11.	Յովհաննէս	Պոյաճեան
12.	Սմբատ	Քեաթիպեան
13.	Տէր. Սիմն	Սեղբոսեան
14.	Պատրիկ	Կիւլլէնկեան (Հրժ.)

Գրիգորիա Արեւաիսկոյոս Ալեաթնեան
(Ընտելալ Կաթողիկոս Կիլիկիոյ)

Իսկ Կրօնականին անդամ կ'ընտրուին .

1.	Գրիգորիոս	Աղբեղ.	Ալեաթճեան (Ա. Ասեմապեո)
2.	Հմայեակ	Եղ.	Գիմաթեան (Բ. Ասեմապեո)

3. Յովհաննէս	Ծղրդ.	Աբշարունի (Ա. Ասեմադպիր)
4. Խորէն	Ա.Ք.Յ.	Փէշիվաճեռն (Բ. Ասեմադպիր)
5. Ախէսն	Եպ.	Սէֆէրեան
6. Յակոբ	Ծղրդ.	Աշոտ Փափազեան
7. Դէորդ	»	Երէցեան
8. Վահան	»	Յակոբեան
9. Սահակ	Ա.Ք.Յ.	Տ. Սարգիսեան
10. Յովհաննէս	»	Մկրեան
11. Միքայէլ	Ք.Յ.	Աշճեան
12. Վրթանէս	»	Պալեան
13. Խաչատուր	»	Դերձակեան
14. Արիստակէս	»	Մամբրէեան (Վիճ.)

Վարչական այս կրկին ժողովները պաշտօնավարեցին մինչև 1896 Յուլիս 24, Մատթէոս Պատրիարք Իզմիր-լեանի պաշտօնավարութեան վախճանը, ուր Երկաթեայ Պատրիարքը ակամայ կը ստիպուէր հրաժարելու, բռնապետութեան առջև տեղի տալով, Համիտ, Պատրիարքին հրաժարեցուցմամբ չէր բաւականանար, այլ նաև հարուած մը կուտար Աղգային Սահմանադրութեան, առանց որ և է լուրջ պատճառաբանութեան, իրենց օրինական շրջանը լրացուցած ըլլալու պատրուակով — այն որ հակասութեամբ յետոյ հինգ շրջան իրարու վրայ պաշտօնի վրայ կը պահէր ուրիշները — կը դադրեցնէր նաև Վարչութիւնը, աղգային օրինաւոր մասակարարութիւնը, և կայսերական Իրաճեով և Եղարքոսական Պոյրուրուով կը կարգէր Խառն ժողով մը, Տեղապահ մը ընտրելու և աղգային գործերը վարելու համար:

Այս ժողովին, Բռնաւորին կամքովը, անդամ կը կարգուէին՝

1. Բարթուղիմէոս Աբքեպ. Չամչեան (Տեղապահ)
2. Մեորովպ » Սուքիասեան
3. Մելիքեդէկ » Մուքատեան

Վահրամ Արքեպիսկոպոս Մանկունի

4. Վահրամ	Եպ. Մանկունի
5. Գաբրիէլ	Մգրգ. Ճէզմահրճեան
6. Գէորգ	» Երեցեան
7. Յովնանէս	Աթ. Մկրեան
8. Գաբրիէլ	» Խանճեան
9. Աբրահամ	Փաշա Երամեան
10. Յովնանէս	Նուրեան
11. Սեպուհ	Պէյ Մաքսուտ
12. Էլիաս	Չալեան
13. Գրիգոր	Գաբազէզզեան
14. Կարապետ	Գազիմաճեան
15. Պատրիկ	Կիւլպէնկեան
16. Տիգրան	Մանուկեան

Այս ժողովը ընտրեց իր մէջէն Բարթուղիմէոս Արքեպիսկ. Չամիչեանը Տեղապահ, և 1896 Օգոստոս 14ի աղէտայի ջարդէն յետոյ, Չամիչեանի պաշտօնավարութիւնը եղաւ ասիկայար և հակադգային վարչութեան մը տիպարը: Այդ շրջանին Բարթուղիմէոս Եպիսկ. և Նուրեան, ձեռք ձեռքի տուած ամէն ինչ ըրին հաճելի ըլլալու համար պատմական ժամանակներու մէջ ապրող ոճրագործներու անհաւասարելի վարպետին՝ Ապտ-իւլ-Համիտի, հակառակ Երամեան Աբրահամ փաշայի և Մուրատեան Արքեպիսկոպոսի խորհրդաւոր ձեռնպահութեան, և Վահրամ Եպիսկ. Մանկունիի և Երէցեան Վարդապետի յայտնի մաքառումին, և մնացեալ աշխարհական անդամներու սքողեալ պայքարին: Վերջապէս Տատեան Թարութիւն փաշա, նախաձեռնութիւն կը ստանձնէ, ազգին վերադարձնելու իրմէ կորդուած իրաւունքը, ընտրութեամբ Պատրիարքին և Աղգային Սահմանադրական Վարչութեան: Եւ իրաւ ալ կը յաջողի 1896 Հոկտ. 31ին Աղգային ժողովով կատարել տալ Քաղաքական և Կրօնական ժողովներու ընտրութիւնը:

Քաղաքական ժողովին անդամ կ'ընտրուին.

1. Թարութիւն	Փաշա	Տատեան (Ա. Ասեմապետ)
2. Ստեփան		Արսլանեան (Բ. Ասեմապետ)
3. Էլիաս		Զայեան (Ա. Ասեմապետ)
4. Միհրան		Սեթեան (Բ. Ասեմապետ)
5. Տիգրան		Եսառեֆեան
6. Գաբրիէլ		Նորատունկեան
7. Գրիգոր		Խաբրեան
8. Զարեհ		Տիւլէր
9. Տիգրան		Տէր Ներսէսեան
10. Սեպուհ		Տէմիրճիպաշեան
11. Մկրտիչ		Առասեան
12. Գրիգոր		Գաբակեօղեան

18. Սինեքերիմ
14. Կարապետ

Մանուկեան (Տրմ.)
Գարամուճեան (Տրմ.)

Յարութիւն Փաօա Յասեան

Կրօնական Ժողովին անդամ կ'ընտրուին՝

1. Մողաբիս	Եղ. Օրմանեան
2. Գրիգորիս	Արքեպ. Յովհաննէսեան (Ա. Ասեմապետ)
3. Վահրամ	» Մանկունի (Բ. Ասեմապետ)
4. Եղիշէ	Մզր. Դուրեան (Եղ.) (Ա. Ասեմապետ)
5. Կարապետ	Աբգ. Սեթեան (Բ. Ասեմապետ)
6. Մելքիսեդեկ	Արքեպ. Մուրադեան

7. Յովնէփ	Մգրգ.	Այվազեան (Եդ.)
8. Գարեգին	»	Թաթարեան
9. Գարրիէլ	»	Ճէվաշիրճեան (Եդ.)
10. Գէորգ	»	Իւթիւճեան (Եդ.)
11. Յովհաննէս	Աքհ.	Շահպազեան
12. Կարապետ	»	Ստնտալճեան
13. Գարրիէլ	»	Խանճեան
14. Խաչատուր	»	Տ. Գարրիէլեան

Ժողովներու ընտրութենէն շարաթ մը յետոյ (1896 Նոյեմբեր 6ին) Կ. Պոլսոյ Պատրիարք կ'ընտրուէր Մաղաքիա Արքեպիսկ. Օրմանեան և գործակցութեամբ ևրկու ժողովներուն Պատրիարքարանի գործերը կը վարէր։ Օրինաւոր երկամեային լրանալէն յետոյ որչափ որ նոր ընտրութեան հրահանգ խնդրուեցաւ, սակայն փոխանակ այդ հրամանը տալու Համիտ շարունակել հրամայեց իրենց պաշտօնը։ Հինգ անգամ կրկնուեցաւ այս կատակերգութիւնը և երկու ժողովները տաւր տարի ամբողջ պաշտօն վարեցին, մահուամբ և բացակայութեամբ հետզհետէ կորանցնելով իրենց մեծամասնութիւնը, այնպէս որ այլևս կարելի չեղաւ պաշտօն շարունակել։

Մաղաքիա Պատրիարք Օրմանեան, ճարահատ, 1906 Յուլիս 25ի իր անուան տարեդարձի առիթով իբր թէ շնորհաւորութեան ընդունելութեան պատրուակին տակ, գաղտնապէս նիստի հրաւիրեց Ազգ. Ժողովի մնացեալ անդամները, և կատարել տուաւ կրկին ժողովներու ընտրութիւնը։

Քաղաքական Ժողովը կազմուեցաւ սապէս.

1. Գարրիէլ	Նորատուէկեան (Ա. Ասեմապետ)
2. Տիրան	Աշնան (Ք. Ասեմապետ)
3. Մկրտիչ	Աստեան (Ա. Ասեմապետ)
4. Աբշակ	Գաբակեօզեան (Ք. Ասեմապետ)
5. Հմայեակ	Սէֆէրեան

6. Սեպուհ	Պէյ Մարտուն
7. Գեորգ	Արսլանեան
8. Վահան	Սուրենեան

Գաբրիէլ Է. Նորասունկեան

9. Տիգրան	Պէյ Աճէմեան
10. Մխչրան	Սեթեան
11. Տիգրան	Մանուկեան
12. Տիգրան	Թագաթեան
13. Յարութիւն	Ասլանեան
14. Նազար	Երամեան (Մեռած)

Կրօնական Ժողովն ալ ստացէս.

1.	Գրիգորիս	Արքեպ.	Յովհաննէսեան (Ա. Ասեմապետ)
2.	Վահրամ	»	Մանկուշի (Բ. Ասեմապետ)
3.	Դեանդ	Վրգ.	Դուրեան (Ա. Ասեմապետ)
4.	Հմայեակ	ԲՏ.	Էջմէրճեան (Բ. Ասեմապետ)
5.	Մարտոյ	Արքեպ.	Սուքիտեան (Վիճ.)
6.	Գաբրիէլ	Եպ.	Ճէվաճիրճեան
7.	Մովսէս	»	Կեօմրիւքճեան
8.	Գրիգորիս	Վրգ.	Պալաքեան
9.	Յովհաննէս	ԱրՏ.	Մկրեան
10.	Կարապետ	»	Սեթեան
11.	Սահակ	»	Տ. Սարգսեան
12.	Կարապետ	»	Սանտալճեան
13.	Միքայէլ	ԲՏ.	Աշճեան
14.	Գրիգոր	»	Ճէպէճեան

Այս ընտրութիւնը կատարուելէն երկու ամիս յետոյ, հուսկ ուրեմն կը վաւերանայ և 1906 Սեպտ. 20ին կը գումարեն իրենց առաջին նիստը:

Իրենց պաշտօնավարութեան երկամեան լրացած չէր, երբ 1908 Յուլիս 11ին Օսմ. Սահմանադրութիւնը կը հռչակուի, և այլ ևս Աղգ. Ժողովի գումարման որ և է արգելք չըլլալով, կ'որոշուի կատարել երեսփոխանական ընտրութիւնները:

Օրմանեան Պատրիարք Յուլիս 17ին կ'իյնայ Պատրիարքութենէ և Եղիշէ Եպիսկ. Դուրեան կը կոչուի Տեղապահութեան, մինչ Վարչութիւնը՝ իր պաշտօնը կը շարունակէ, իր հսկողութեան տակ կատարել տալով ընտրութիւնները:

Վերջապէս, 1908 Հոկտ. 3ին, կը բացուի Աղգ. Ժողովոյ առաջին նիստը, տասնևեօթը տարիներու բռնադատեալ դադարումէ մը յետոյ:

Վարչութիւնը կը դադրի պաշտօնէ և Աղգային Ժողովը իր 10 և 17 Հոկտեմբեր 1908 նիստերուն մէջ կը կատարէ Վարչական Ժողովներու ընտրութիւնը:

Կրօնական Ժողովի անդամ կ'ընտրուին՝

1.	Հմայեակ	Արքեպ.	Դիմաքեան (Ա. Ասեմապետ)
2.	Մկրտիչ	»	Վահապետեան (Բ. Ասեմապետ) (1)
3.	Գնէլ	Ծմբ.	Գալէմբեաքեան (Ա. Ասեմապետ)
4.	Տաճառ	ԲՏ.	Փաշայեան (Բ. Ասեմապետ)
5.	Գեորգ	Ծմբ.	Արտանեան (1)
6.	Յակոբ	»	Շահապաշեան (2)
7.	Վահան	ԲՏ.	Խոյեան
8.	Արիստակէս	»	Զիզմէնեան
9.	Արիստակէս	»	Հիսարեան
10.	Յուսիկ	»	Գալուսի
11.	Տրդատ	»	Պայաճեան
12.	Խորէն	»	Յարութիւնեան
13.	Աբէլ	»	Երէցեան
14.	Սուքիաս	»	Պալքաճեան

(1) Պաշտօնով բացակայելով և (2) մահուամբ պակսելով նոր ընտրութեամբ կը լրացուի Կրօնական Ժողովը և Մայիսին հետեւեալներն ալ անդամ կ'ընտրուին .

1.	Մաղաքիա	Եպ.	Տէրունեան
2.	Արսէն	Ծմբ.	Վահանի
3.	Գաբրիէլ	»	Խաչատուրեան

Իսկ Քաղաքական Ժողովին անդամ ընտրուեցան .

1.	Ստեփան	Գաբրեան (Ա. Ասեմապետ)
2.	Մկրտիչ	Մանուկեան (Բ. Ասեմապետ) (1)
3.	Յովսէփ	Եղիշեան (Ա. Ասեմապետ)
4.	Միհրան	Շիրինեան (Բ. Ասեմապետ)
5.	Սմբատ	Բեաթիպեան
6.	Յակոբ	Պայաճեան (1)
7.	Տաք. Սիմոն	Սեդրաքեան
8.	Յակոբ	Գաբեան
9.	Յարութիւն	Շահրիկեան
10.	Համբարձում	Պայաճեան
11.	Յարութիւն	Յովհաննէսեան
12.	Գեորգ	Թարգոմեան

18. Գրիգոր Զահրապ
14. Տաթ. Կարապետ Կաղապետ

Երկու անձեր (1 նշանակելով) հրաժարած ըլլալով իրենց յաջորդ կարգուեցան.

1. Կարապետ Քերէստէճեան
2. Ռուբէն Փափաղեան

1909 Օգոստոսին, Պատրիարքական հրաժարականի խնդիր ծագում առնելով և Քաղաքական Ժողովը, Դուրեան Սրբազանի արդարացի պահանջմանց փոխանակ ուժ տալու, աղգային բաղձանաց հակառակ վարմունք մը ունեցած ըլլալուն համար, ընդդէմ Քաղ. Ժողովի հոսանք մը առաջ եկաւ:

Կրօն. Ժողովին, Պատրիարքին ընթացքին համամիտ ըլլալը գնահատուելով, Աղգ. Ժողովէն իր հրաժարականը մերժուեցաւ, իսկ Քաղ. Ժողովին հրաժարականը ընդունուեցաւ ստուար մեծամասնութեամբ: (1909 Նոյս. 16/3)

Հետեւաբար 1909 Հոկտեմբերին ընտրուեցաւ արդի Քաղ. Ժողովը, որուն անդամ ընտրուեցան. 123

1. Մանուկ	Աղաբեան (Ա. Ասեմապետ)
2. Սարգիս	Սուին (Ա. Ասեմապետ)
3. Մինաս	Զեբազ (Հրժ.)
4. Բիւզանդ	Քէչեան (Հրժ.)
5. Տաթ. Նաղարէթ	Տաղուարեան
6. Յակոբ	Էստեան (Հրժ.)
7. Յակոբ	Պաշտեան
8. Յակոբ	Պահրի
9. Հմուկեան	Խոսրովեան
10. Հայկ	Խոնարարեան (Բ. Ասեմապետ)
11. Տաթ. Արման	Սեղբոսեան (Բ. Ասեմապետ)
12. Ալեքսան	Թփալեան
13. Տաթ. Վահրամ	Թարգումեան
14. Արամ	Հալաճեան

ԺԳ.

ՏԵՍՈՒՉ ԽՈՐՀՈՒՐԴՆԵՐ ԵՒ ՀՈԳԱԲԱՐՁՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Իբր Բաղաքական Ժողովին օժանդակ, Սահմանադրութեան համաձայն, կան նաև Տեսուչ Խորհուրդներ և Հոգաբարձութիւններ, որոնց վրայ միայն ամփոփ տեղեկութիւններ տալով կը բաւականանք:

1. ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴ. — Իր կազմութիւնը նախասահմանադրական է, 1828ի տեսանք թէ կար ուսուցիչները քննելու յատուկ ժողով մը, 1853 Հոկ. 22ին կը կազմուի առաջին Ուսումնական Խորհուրդը, արդի ըմբռնուածին համաձայն: Սահմանադրութեան մէջ այդ Խորհուրդը դրուեցաւ և կանոնաւորապէս իր գործութիւնը պահեց ամէն շրջաններու մէջ ալ: 1882ին միայն վարչական ձեւափոխութեան հետեւանօք կրթական Խորհրդականը վարեց Ուսումն. Խորհուրդին պաշտօնը⁽¹⁾:

2. ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴ. — Իր ծագումը նոյնպէս հին է քան Սահմանադրութիւնը: Զեմարանին վէճերուն աւթիւ ինչպէս տեսնուեցաւ (տես էջ 188-204) արքունի տուրք հաւաքելու, Պատրիարքարանը և այլ հաստատութիւնները մատակարարելու համար քանի մը մարմիններ կազմուած են: Հետեւաբար 1840էն

(1) Ուսումնական Խորհուրդի հաստատումեան յիմնամեակին առթիւ (1853-1903) այս տողերը գրողը ներկայացուցած է Բիւզանդիոնի մէջ (Թ. 2160էն սկսեալ մինչև Թ. 2261) տասն և չորս յօդուածներու մէջ Ուսումնական Խորհուրդներու անդամոց շարքը և գործունէութիւնը:

սկսեալ Տնտեսական Խորհուրդի գաղափարը գոյութիւն ունէր։ 1856ին իբր Օթանդակ Խորհուրդ, Գերագոյն Ժողովը այս տեսակ մարմին մը կը կարգէ, անոր յանձնելով նաև Պատրիարքարանի Ելեւմտից և Հիւանդանոցի հոգը։ 1860ի Սահմանադրութեան մէջ ալ այս ձեւը պահուած էր, և Վանօրէից Խորհուրդը ու Հիւանդ. Հոգաբարձութիւնը Տնտեսական Խորհուրդին ստորադասուած էին։ 1863ի Սահմանադրութիւնը կը ջնջէր այս դրութիւնը և Տնտեսական Խորհուրդին բացառիկ դիրքը։ Սակայն գործնականին մէջ տեսնուեցաւ թէ կար դժուարութիւններ և կարելի չէր գրեթէ Ելեւմտից Հոգաբարձութիւնը և Տնտեսական Խորհուրդը համերաշխ պահել, առանց իրաւասութեան խնդիրներով բաշխում առաջ բերելու, հետեւաբար 1883էն մինչև 1908 գրեթէ Տնտեսական Խորհուրդները վարեցին Ելեւմտից Հոգաբարձութեան պաշտօնը։

1880-82ին պահ մը Տեսչութեան վերածուած է։

3. ԴԱՏԱՍՏԱՆԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴ. — 1840ի կը կազմակերպուի առաջին անգամ (տես էջ 187) իբր հետեւանք 1839ի Թանգիմաթին։ Իր ձեռնահաստութիւնը՝ ամուսնական դատերու համար ընդունուած է նաև պետութենէն, հետեւաբար իր գոյութիւնը անխափան պահուած է նոյն իսկ Սահմանադրութեան ընդորովին խափանուած չըջաններուն։ 1880ի Վարչական վերակազմութեան ծրագրին համաձայն Դատաստանական գործոց տեսչութիւնը կը յանձնուէր Դատական Խորհրդականի մը որուն իբր դատական ատեան կ'օժանդակէին երեք դատարաններ, 1. Ամուսնական Սենեակ, 2. Անհատական Սենեակ, 3. Վարչական Սենեակ վեցական անդամներով։ Ասոնց որոշումները վերաքննելի էին Քաղաքական ատեանի մը առջև եթէ աշխարհիկ գործոց կը պատկանէին, և Կրօ-

նակյան անհանդիմ առջև եթէ ամուսնական կամ կրօնական էին։ Այդ տեսանքներն ալ հինգական անձէ կը բաղկանային։

4. ՎԱՆՕՐԷԻՑ ԽՈՐՀՈՒՐԴ. — 1860ին ստեղծուեցաւ այս մարմինը որ 1857ի ծրագրին մէջ չէր նախատեսուած։ 1863ին իր կարեւորութիւնը աւելի շեշտուեցաւ ուղղակի Քաղ. Ժողովին կապուելով, մինչ առաջ Տնտեսականէն կ'ընտրուէր։ Գործնականին մէջ որ և է արդիւնք չէ ունեցած այս խորհուրդը, որ ամէն տեսն ալ կանոնաւոր չէ կրցած կազմուիլ, մանաւանդ Սահմանադրութեան առկախեալ պահերուն։ 1886ին իրեն վերաբերեալ գործերը Տնտեսական Խորհուրդին յանձնուեցան և անկէ յետոյ այլևս չկազմուեցաւ այդ անունով մարմին մը։ Վերջին տարին ընտրուեցաւ այս տեսակ մարմին մը, որուն գումարուիլը իսկ կասկածելի է։

5. ԵԼԵԻՄՏԻՑ ՀՈԳԱՐԱՐՁՈՒԹԻՒՆ. — Անորոշ և տարտամ իրաւասութեամբ մարմին մը որմէ գործնական օգուտ մը չէ տեսնուած։ Ինչպէս վերը ըսինք յիսուն տարուան շրջանին մէջ, մեծ մասամբ իր դերն Տնտեսական Խորհուրդները կատարած են, միայն Ելեւմտից Տեսուչ անուամբ պաշտօնեայ մը ունենալով, փոխան Ելեւմտից Հոգաբարձութեան։

6. ԿՏԱԿԱՑ ՀՈԳԱՐԱՐՁՈՒԹԻՒՆ. — Ասիկա ալ նոր մարմին մըն է։ 1860ի Սահմանադրութիւնն չունէր այս տեսակ մարմին մը, միայն 46րդ. յօդուածով կտակներու վրայ հսկելու հոգը կը ծանրացնէր Տնտեսական Խորհուրդին վրայ։ 1863ին Սահմանադրութեան մէջ անշատ մարմին մը կազմել կը տրամադրուի։ 1863 էն մինչև 1880 կազմուած են անգործ մարմիններ։ 1880-82

Տնտեսական խորհրդականին յանձնուած է կտակաց հոգը և 1883էն մինչև 1889 Տնտեսական Խորհուրդին : 1889էն մինչև 1894 երկու կտակաց հոգաբարձութիւններ կազմուեցան, որոնց ուրիշ մարմին մը չյաջորդեց : Գլխաւոր կտակներու համար առանձին յանձնաժողովներ միայն անուանուեցան :

7. ՀԻՒԱՆԴԱՆՈՑԻ ՀՈԳԱԲԱՐՁՈՒԹԻՒՆ. — Նախ քան զՍահմանադրութիւն պէտքը զգալի եղած մարմին մը, որ Սահմանադրական շրջանի մէջ ալ դրական և իրական ու շօշափելի արդիւնք ցոյց տուած է, Հիւանդանոցի պէս հաստատութեան մը ամենադժուար մատակարարութեան հոգը ստանձնելով, առանց հաստատուն հասոյթներու : Այդ ճիւղին մէջ ազգին ծառայողներուն գործերը և անունները արդէն իրենց արժանաւոր յիշատակութեանը արժանացած ըլլալով իմ կողմէս աւելորդ կը դատեմ կրկին ծանրանալ այս մասին ⁽¹⁾ :

8. ԹԱՂԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴԻ. — Սահմանադրութեան տրամադրութեան համաձայն իւրաքանչիւր եկեղեցիի ծովները իրենք կը մատակարարէին իրենցմէ կարգուած փոխանորդներու միջոցաւ թաղին եկեղեցին և դպրոցը, միանգամայն համարատու մնալով վարչութեան, որուն օժանդակ կ'ըլլան եկեղեցիներու մատակարարութեան ճիւղին մէջ : Սահմանադրութիւնը իր այս կարգադրութեամբ նոր դրութիւն մը չէ որ կը ստեղծէր այլ արդէն գտնուած մը կը բարեփոխէր :

(1) Տես Պատմութիւն Ս. Փրկչի Հիւանդանոցի Հայոց, Բիւզանդ էֆ. Քէչեռնի ընդարձակ գործը (287 էջ) և Ընդարձակ Օրացոյց 1900 տարւոյ, էջ 112-140, Հրոմտ Ասատուրի և Եւեի գուշէի Ազգ. Հիւանդանոցին անցեալը եւ արդի վիճակը, աշխատութիւնը :

Սահմանադրութենէն առաջ Պատրիարքը իբր ընդհանուր միաբնակչի եկեղեցական կալուածներու և գոյքերու, իր կողմանէ իւրաքանչիւր եկեղեցւոյ համար առանձին առանձին միաբնակչիներ կը կարգէր, որոնք կը մատակարարէին եկեղեցիներու կալուածները, Նաեւ կային Եկեղեցականներ, որոնք 4էն 12 հոգի կրնային ըլլալ: Կարեւոր եկեղեցիները ունէին նաեւ գալոցին համար՝ 3, աղքատաց համար՝ 3, և Հիւանդանոցի համար՝ 1 հոգաբարձուներ: Երեք տարին անգամ մը եկեղեցականները ժողով կը կազմէին, որուն ներկայ կ'ըլլային միաբնակչի փոխանորդը՝ որ սովորաբար միաբնակչին իր պատասխանատուութեան տակ կը կարգէր, նախորդ շրջանի եկեղեցականները, հոգաբարձուները, քարոզիչը, աւագերեցը և աթոռակալը: Այդ ժողովին մէջ կը պատրաստուէր յաջորդ շրջանի եկեղեցականութեան համար ընտրելիաց ցուցակ մը: Ընտրելիները կ'ըլլային սովորաբար արժանաւոր հոգաբարձուներ, և դուրսէն առնուած անձեր, վասնզի եկեղեցականները մինչև յաջորդ շրջան վերընտրելի չէին: Այդ ցանկը կրկնապատիկ կ'ըլլար և միաբնակչիին կը մատուցուէր: Անիկա կը նշանակէր նոր եկեղեցականները, և կոնդակով հաստատել կուտար Պատրիարքին: Սահմանադրութիւնը վերջ դնելով միաբնակչութեան, հարկ էր նոր դրութիւն մը մտածել, ուստի ընդհանուր ընտրութեան դրութիւնը մտածեցին, ասով թերեւս շահագրգռութիւն մը առաջ բերելու համար ազգայնոց մէջ: Սակայն արդիւնքը ցոյց տուաւ թէ տակաւին մեր ժողովուրդը չէր հասած այն բարձրութեան որ ընդհանուր քուէարկութիւնը կարենար պահել իր նշանակութիւնը: Հետեւաբար Թաղ. Խորհուրդներու կազմութիւնը մեր Սահմանադրութեան ամէնէն կաղ մասն եղած է և ամէնէն ալ մեծ վէճերուն պատճառը, զի քուէարկուն չէ կրցած գիտակցաբար գործադրել իր սահ-

մանադրական իրաւունքը : Յիսնամեայ շրջանին մէջ , կարեւոր եկեղեցիներ կամ խնամակալութիւններով կամ առժամեայ թաղականներով մատակարարուած են : Հրամարումներ և կազմալուծումներ սովորական դէպքեր եղած են , և հետեւաբար շատ անգամ ամլութեան դատապարտուած են թաղ . խորհուրդներու ջանքերը և աշխատութիւնները :

ԺԴ.

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԿԱՆՈՆՔ ԺՈՂՈՎՈՑ ԵՒ ԽՈՐՀՐԴՈՑ

Այս գլուխին տակ , Սահմանադրութիւնը Ընդհանուր կերպով մը , ներքին կանոնադիրներու հիմնական քանի մը սկզբունքները կը դնէ : Սակայն ասոնց անբաւականութիւնը նկատի առնուելով , Ազգ . Ժողովէն սկսեալ ամէն մարմիններ իրենց ներքին կանոնադիրները ունենալու փորձ ըրած են :

Նախ , Ընդհանուր Ժողովին մէջ այդ պէտքը զգալի եղած է նոյնիակ առաջին գումարումներուն մէջ , և Սահմանադրութեան հեղինակները խոստացած են զայն խմբադրել : Սակայն 1861-63 և 1866-69 կրկին պետական հարուածներուն հետեւանքով , կարելի չէ եղած քննել և վաւերացնել այդ կանոնադիրը , որ առաջին անգամ 1865 Ապրիլ 23ի Ազգ . Ժողովոյ ատենանդ ելաւ և միայն առաջին եօթը յօդուածները վաւերացաւ :

Սահմանադրութեան Բ . վերահաստատութենէն յետոյ , 1870ի «Առեւտրական Կանոնագրութիւն» անուն ծրագիր մը կը ներկայացուի : Յանձնաժողով մը հինը ու նորը

միացնելու համար կը կազմուի, և անոր ներկայացուցած կանոնագիրին միայն առաջին 12 յօդուածները կարելի կ'ըլլայ վաւերացնել 1870-74 քառամեայ շրջանին մէջ, Ներսէս Պատրիարք իր պաշտօնավարութեան սկիզբը նկատելով անհրաժեշտ կարեւորութիւնը այս տեսակ կանոնագրի մը, Ռուսինեանի կը յանձնէ զայն պատրաստելու գործը և պատրաստուած ծրագիրը երեսփոխաններուն կանխաւ բաժնել տալէ յետոյ, 1874 Հոկտ. 3ին Ազգ. Ժողովը ի նիստ կը հրաւիրէ՝ օրակարգի առաջին խնդիրը ընելով զայն: Իր պնդմանը վրայ առանց քննութեան կ'ընդունուի Ռուսինեանի Ներքին կանոնագիրը սա բանաձեւով. «Ամեն. Ս. Պատրիարք հօր ժողովին հաւանութեան և նքարկած Ներքին կանոնագրութեան ամբողջութիւնը ժողով կ'ընդունի, անմիջապէս գործադրութեան դրուելու և հետզհետէ սրբազրուելու պայմանով»: 1888ին Ներքին կանոնագրին շուրջը ծագած վէճի մը հետեւանօք Դատական Նախարարութենէն եկած պաշտօնագիր մը (23 Յուլիս 1888) կ'առկախէ անոր գործադրութիւնը զայն Սահմանադրութեան հակառակ համարելով, ինչպէս որ գիտցուցած էին: Այս պաշտօնագրին վրայ, Ազգ. Ժողովի 1888 Սեպտ. 9ի նիստին մէջ, կ'որոշուի զադրեցնել Ներքին կանոնագրի գործադրութիւնը մինչև Պատրիարքի ընտրութիւնը: 1889 Մարտ 3ին յանձնաժողովի մը կը յանձնուի նոր Ներքին կանոնագիր մը խմբագրելու հոգը: Այս յանձնաժողովը 58 յօդուածներէ բաղկացեալ ծրագիր մը կը բերէ, որ 1889 Յունիս 9էն սկսեալ վիճաբանութեան կ'ենթարկուի: Սակայն երկու տարի շարունակ վիճաբանութեան ենթարկուելէ յետոյ, առանց աւարտելու այդ գործը Ազգ. Ժողովը կը խափանուի, 1891 Սեպ 4ին: Գալով՝ միւս ժողովներու և խորհուրդներու ներքին կանոնագրին, այս մասին որոշ աշխատութիւններ տարուած է, սակայն իրական արդիւնք մը չէ տեսնուած:

1872-1873ի Քաղաքական Ժողովը առաջին անգամ կազմած է Քաղ. Ժողովին ներքին կանոնադիրը (տես Համարատուութիւն էջ 2-6) և կազմած է երեք ուրիշ հրահանգներ, մին Քաղ. խորհուրդներու (թէ՛ առանձին տպագրեալ և թէ՛ համարատուութեան մէջ Գ. մաս, էջ 13-19) Վանօրէից խորհուրդին (նոյնպէս առանձին և թէ՛ համարատուութեան հետ Գ. մաս, էջ 19-24) և կտակաց հոգաբարձութեան համար (տես համարատուութիւն Գ. մաս էջ 24-26) :

Դատաստանականին հրահանգը աւելի հին է, 1860ին կազմուած ըլլալով, և քանիցս անգամ բարեփոխուած : Այս հրահանգները և կանոնադիրները Սահմանադրութեան գործադրութեան տեսակէտով գրեթէ որեւէ նշանակութիւն չեն ունեցած, այլ ընդհակառակը՝ Ժողովներու ժամանակը գրաւած են, հետեւաբար աւելորդ է ծանրանալ անոնց վրայ : Սակայն նկատելի է որ անոնք անհրաժեշտ ալ են, վասնզի շատ անգամ նոյնիսկ անոնք Սահմանադրութեան մէջ նախատեսուած են և անոնց հիմերը գրուած, ինչպէս Վանօրէից խորհուրդի համար որոշապէս կ'երեւայ : Միայն թէ դժբաղդութիւնը այն է որ վերջնական հանգամանք առած չըլլալով այդ կանոնադիրները և հրահանգները, յաւիտենական օրակարգներ եղած են և միշտ իրարու յաջորդող խորհուրդներ, միշտ նոր մը կազմակերպելու և շինելու հետամուտ եղած են, ինչ որ մնասակար եղած է :

ԺԵ.

ԱԶԳԱՅԻՆ ԳԱՒԱՌԱԿԱՆ ՎԱՐՋՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Մեր Սահմանադրութիւնը ապակեդրոնացման դրութեամբ իւրաքանչիւր գաւառական առաջնորդութեան կեդրոնին մէջ կը տրամադրէ որ կազմուին Գաւառական Երեսփոխանական Ժողովներ, և Վարչութիւններ: Առաջնորդները՝ ունին գաւառին հանդէպ Պատրիարքին դիրքը, և Վարչութիւնները՝ կեդր. Վարչութեան իրաւասութիւնները, տեղական գործոց համար: Դարձեալ ամէն եկեղեցի ունի իր Թաղ. Խորհուրդը, և այլն: Գաւառը կեդրոնին ստորադասող միակ կապը՝ Գաւառական Ժողովներու, Առաջնորդներու և Գաւառական Վարչութեանց վաւերացումները կեդրոնին տրուած ըլլալն է: Կեդրոնը կը հաստատէ ընտրութեան օրինաւորութիւնը և ինքն է որ կը խնդրէ Առաջնորդներու պէրաթը: Ասկէ զատ ոչինչ կայ տարբեր: Սակայն Սահմանադրութիւնը որ կեդրոնին մէջ այնքան դժուարաւ տիրող օրէնքի կարգանցած էր գաւառներու մէջ աւելի դժուարութեամբ գործադրութեան տրուած է: Սահմանադրութիւնը գաւառներու համար ըտրորովին կանխահառ գաղափար մը ըլլալուն իր հաստատութեան թուականին, կեդրոնին համար, 1860էն մինչև 1875, շարունակական մտադրականութիւն մը եղած է գաւառներու մէջ Սահմանադրական Ժողովներու հաստատութիւնը: Այս նպատակով կեդրոնական վարչութեան կողմէ Սահմանադրութեան գործադիր անունով եկեղեցականներ խրկուած են շատ մը գաւառներ, և Քաղաքական Ժողովներու կողմէն դանազան հրահանգներ կազմուած են գաւառաց համար:

Այս աշխատութիւնները իրենց արդիւնքը ցոյց տուին և գաւառներէն մեծագոյն մասին մէջ 1875էն սկսեալ քիչ ու շատ կարելի եղ աւ Սահմանադրութիւնը կիրարկել, մինչ կարգ մը տեղերու մէջ բնաւ կարելի չեղաւ կազմել Սահմանադրութեան համաձայն ժողովներ:

Իւրաքանչիւր գաւառի մէջ Սահմանադրական կարգերու հաստատութիւնը և կեանքը, առանձին աշխատութիւններու նիւթ ըլլալով, բնական է թէ չէ կարելի ծանրանալ անոնց վրայ, սակայն որոշ գաղափար մը տալու համար կրնանք ըսել թէ Սահմանադրութեան տրամադրութիւնները ամէնէն աւելի կանոնաւոր կերպով գործադրուած են, Ադրիանուպոլիս, Իզմիր, Թօքատ, Կարին, Տրապիզոն, Սըվազ, Իսկ մինչև հիմա Սահմանադրութիւնը բնաւ չգործադրուած վայրերն են, Պուլկարիս, Ռումանիս, Պաղտատ, Վան, Սղերդ, Արղըն, Չընքուշ, Բասեն, Դերջան, Չարսանձագ, և Չըմըշկածագ, Մնացեալ վայրերուն մէջ գործադրուած է առանց յարատեւութեան, և աւելի ուշ, անկանոն ու ընդհատ կերպով:

Հոս դիտել տալ աւելորդ չհամարենք թէ վերջին անգամ, երբ 1891 Սեպ. 4էն սկսեալ կեդրոնի մէջ արգիլուեցաւ Ընդհանուր Ժողովի գումարումը, գաւառները դերձ մնացին այդ արգիլքէն ընդհանրապէս (քացառաբար, օրինակի համար, Վանայ մէջ արգելուած էր) և կարող էին կազմել Գաւառական Երեսփոխանական Ժողով և գումարուիլ: Հետեւաբար վերջին տասեութը տարիներուն մէջ չէ դադրած Սահմանադրութեան գործադրութիւն գաւառներու մէջ:

. * .

Ազգային կեդրոնական վարչութեան հանդէպ՝ Գաւառական վարչութեանց դիրքը ունին Երուսաղէմի Պատ-

րիարքութիւնը և Սսոյ ու Աղթամարայ կաթողիկոսութիւնները, որոնք հոգեւոր աստիճանով որքան որ ալ բարձր ըլլան Կ. Պոլսոյ Պատրիարքէն, չեն կրնար անջատուիլ այն ամբողջութենէն որ կը կոչուի թուրքիոյ Հայութիւն, որուն կեդրոնը Կ. Պոլիս է և անոր գլուխը Կ. Պոլսոյ Պատրիարքը: Հետեւաբար կրօնականին մէջ ամէն իրաւամբ այս բարձրագոյն աթոռները, Քաղաքականին մէջ կը գտնուին ստորագասուած այն իշխոսութեան որ ազգէն կը բղխի և զայն կը մարմնաւորէ:

Սակայն Սսոյ և Աղթամարայ կաթողիկոսութեանց և Երուսաղէմի Պատրիարքութեան կրօնական նուիրաստութեան մէջ գրաւած բացառիկ դիրքը և հայրաստական հանգամանքը նկատի առնելով, հարկ էր որ Սահմանադրութեան մէջ անոնց համար յատուկ տրամադրութիւններ սահմանուած ըլլային: Սահմանադրութիւնը, մասնաւորապէս առաջին Սահմանադրութիւնը, այն որ 1860ին պատրաստուած էր, այս տեսակէտով կատարելագէտ թերի ու պակասաւոր օրէնք մըն էր: Անոր մէջ ոչինչ կար ճշտուած երկու կաթողիկոսութեանց յարաբերութեան և ընտրութեան մասին, մինչ Երուսաղէմայ Պատրիարքութեան ընտրութիւնը միայն Ազգային Ժողովին պատկանիլը կը ճշդէր, առանց աւելի բան մը ըսելու: Սակայն Սահմանադրութիւնը նկատելով իբր հիմնական օրէնքը Ազգային ներքին վարչութեան, հոն դրուած քանի մը որոշ սկզբունքներէ կրնար մակաբերուիլ կեդրոնին իրաւասութիւնները:

Այսպէս, քանի որ Ազգային Ժողովը կը ներկայացնէ ազգը ամբողջովին, հետեւաբար անիկա տէրն է ամէն աթոռներու և կեդրոնական Վարչութիւնը իր նախագահովը՝ իբր գործադիր իշխանութիւն և մարմնացումը այդ իշխանութեան իրաւասութիւն ունի այդ աթոռներուն վրայ: Դարձեալ ընդհանուր վանօրէից համար որոշուած-

ները կը պատկանէին նաև Երուսաղէմի, Սսոյ և Աղթա-
մարայ վանքերուն համար, որոնց մատակարարութիւնը
այս կերպով կեդրոնական Վարչութեան իրաւասութեան
կ'ենթարկուէր:

Սակայն ասոնք բաւական չեղան, ինչպէս փորձը
ցոյց տուաւ, կեդրոնական իշխանութեան իրաւասու-
թիւնը ընդունիլ տալու, և ազգը մեծ դժուարութիւն-
ներու հանդիպեցաւ 1860էն վերջը, Սսոյ և Աղթամարայ
կաթողիկոսութեանց և Երուսաղէմի Պատրիարքութեան
խնդիրներուն համար: Սահմանադրութեան օրինադիրքին
մէջ տեսնուած այս զանցառութիւնը իրեն պատճառ-
ները ունէր:

Մինչև 1860 կեդրոնը միջամուխ չէր կրցած ըլլալ
Սսոյ և Աղթամարայ կաթողիկոսութեանց ներքին գոր-
ծերուն և ոչ ալ անոնց ընտրութեան մասնակցած էր:
Անոնք շատ ապօրէն կերպով տեղւոյն վրայ կ'ընտրուէին
և կ'օծուէին: Սսոյ աթոռը նոյնիսկ ժառանգական սեպ-
հականութիւնը եղած էր Աջապահաններու, որով անոնց
մասին որեւէ տրամադրութիւն դնել աւելորդ համար-
ուած էր: Դալով Երուսաղէմի Պատրիարքութեան անոր
ընտրութիւնը Սահմանադրութենէն շատ առաջ արդէն
կ. Պոլսոյ մէջ կատարել սովորութիւն եղած էր, ուստի
այդ կերպով արձանագրելին, իբր հնաւանդ սովորու-
թիւն: Դործնականին մէջ սակայն փորձառութիւնը ցոյց
տուաւ թէ բացառիկ տնօրինութեանց պէտք կար Ե-
րուսաղէմի պէս կարեւոր վանքի մը մատակարարու-
թեան և կիլիկիոյ և Աղթամարայ կաթողիկոսութեանց
համար:

Սահմանադրութենէն հազիւ վեց ամիս յետոյ Երու-
սաղէմի համար առիթը ներկայացաւ, երբ 1860 Դեկտ.
24ին վախճանեցաւ Երուսաղէմի Պատրիարքը: Անոր յա-
ջորդին ընտրութեան համար, ծագած խռովութիւնները

որոնք նոյնիսկ Սահմանադրութեան դադարման պատ-
ճառ եղան, բացատրեցինք :

1863ի Սահմանադրութեան մէջ, այս տխուր վտրձա-
ռութեան վրայ հիմնուած, եօթը յօդուածներ զրուեցան
յատկապէս Երուսաղէմի Պատրիարքութեան վերաբեր-
եալ, որոնց տրամադրութեան համաձայն 1864 Օգոստոս
14ին կը կատարուի Ազգ. Ժողովի մէջ Երուսաղէմի
Պատրիարքին ընտրութիւնը և Եսայի Վրդ. Ուղղունեան
Պատրիարք կը հռչակուի 80 քուէարկուներուն 48 ի
քուէով : Եսայի Պատրիարք իշխածին երթալէ և Եպիս-
կոպոսական ձեռնադրութիւն ստանալէ յետոյ կը դառնայ
Կ. Պոլիս, և իր ներկայութեանը վերստին Ազգ. Ժողովի
ատենանը կ'ելլէ (1865 Փետր. 19էն սկսեալ) Երուսաղէմի
վանքին կանոնադիրը, որ չորս նիստի մէջ յօդուած առ
յօդուած քննուելէ յետոյ կը վաւերանայ 1865 Մարտ
12ին, և Մարտ 19ին Եսայի Պատրիարք Սահմանադրու-
թեան և Երուսաղէմի կանոնադրութեան անթերի գոր-
ծադրութեան համար երդում կ'ընէ Ազգային Ժողովին
մէջ, և կը մեկնի Երուսաղէմ : 10—12 տարի յետոյ խո-
չոր պարտքի մը բեռով (30,000 ոսկի) դարձեալ Երու-
սաղէմի խնդիրը Ազգային Ժողովի ատենանը կուգայ, և
Ժողովը երկար վիճաբանութիւններէ յետոյ կը համա-
ձայնի կարգելու Պատրիարք Բարձման Թանձնաժողով մը,
որուն անդամ կը կարգուին :

Առտուածատուր	Ջունդ
Յակոբ	Նորատունկեան
Յովհաննէս	Կիւմշեան
Սինեքերիմ	Մանուկեան
Տօթթառ	Աբրովիչէն
Սերովբէ	Կիւլպէնկեան

Ասոնց հանգանակութիւնը անբաւական նկատուելով,
գինուորական տուրքին վրայ յաւելումի մը որոշումը կը

տրուի (1884). և կը դործադրուի ի շէաս գաւառացւոց և առանց իրական և դրական արդիւնք մը առաջ բերելու վանքին ի նպաստ: Այդ առթիւ նոր կանոնագիր մը կը լսմբագրուի և 1880 Հոկտ. 10ին Ազդ. Ժողովէն կը վաւերանայ:

1885 Օգոստոս 29ին Նսայի Պատրիարք վախճանելով դարձեալ Երուսաղէմը Պատրիարքական ընտրութիւն կը կատարուի, և 1885 Դեկտ. 6ին Կ. Պոլսոյ Պատրիարքը՝ Յարութիւն Արքեպ. Վահագեոսեան 57 քուէարկուներուն 53ին քուէովը Երուսաղէմի Պատրիարք կ'ընտրուի, սակայն պաշտօնի կը ձեռնարկէ 1888 Յունիսին:

Իր առաջարկութեամբը իսկ 1887 Յունիսին կը ձեռնարկուի Երուսաղէմի կանոնագրին վերաքննութեանը որ 1888 Մարտ 18ին կը վաւերանայ և դործադրութեան դրուի: Վերջին տասը տարիներուն մէջ Երուսաղէմ դարձեալ վէճերու թատերավայր հանդիսացած է երկու կուսակցութեանց մէջ, հաշուական վէճի մը հետեւանօք: Առանց մանրամասնութեանց մէջ մտնելու — քանի որ անոնք ծանօթ են արդէն — կրնանք ըսել թէ, այդ երկպառակութիւնը Ազդ. Ժողովին կրնար մեծ զբաղում հայթայթել եթէ անիկա դոյութիւն ունենար: Հետեւաբար Ազդ. Վարչութիւնը տարիներով զբաղեցաւ, մինչև Ազդ. Ժողովին վերաբացումը, որուն օրակարգին առաջին խնդիրներէն մէկն եղաւ և տակաւին լուծուած չէ: Յարութիւն Պատրիարք որ վէճին սկզբնաւորութեանը, և անկէ առաջ՝ իր բոլոր կեանքին մէջ — մանաւանդ իբր Կ. Պոլսոյ Պատրիարք — գիտէր, կեդրոնին իրաւունքները, և զանոնք միշտ յարգած էր, սպառնալիքներու տակ, մերժելու փորձ ըրած ըլլալուն համար, Ազգային Ժողովը զինքը պաշտօնէ դադրեցուց, և Տեղապահ ընտրեց Դանիէլ Վրդ. Յակոբեանը, (1909 Յուլիս 17) որով անգամ մը եւս նուիրագործուեցաւ կեդրոնին իրաւասութիւնը:

Գալով երկու Կաթողիկոսութեանց, առանց Սահմանադրութեան մէջ որոշ կանոն մը ունենալու, Ազգ. Ժողովը դրաւ սկզբունք մը. ընտրութիւն գաւառին վաւերացումը կեդրոնին սկզբունքը, որ կիրարկուեցաւ երբ որ Ազգ. Ժողով կար (Տես Ազգ. Ժողովի մասը Գլ. Ժ)։

Իսկ Սոոյ և Աղթամարայ Կաթողիկոսութեանց, Մայր-Աթոռի և Կ. Պոլսոյ Պատրիարքութեան հետ յարաբերութեանցը, Ազգ. Ժողովը տարիներով վիճարանած է և դրած է այնպիսի սկզբունքներ, որոնցմէ օգտուելով կարելի է կազմել կանոնագիրներ և գործադրութեան դնել, Երուսաղէմի կանոնագիրին պէս պարտաւորիչ հռչակելով անոնք, Ասով մոռացութենէ և անօգուտ աշխատութիւն մը ըլլալէ կրնան ազատիլ նաև նախկին Ազգ. Ժողովներու տարիներու աշխատութիւնները։

ԺԶ.

ՎԵՐԱՔՆՆՈՒԹԻՒՆ

Սահմանադրութեան մէջ եթէ կայ տրամադրութիւն մը որ ամէնէն շատ զբաղեցուցած է ազգը, այն ալ վերաքննութեան տրամադրութիւնն է, որ երկար տարիներ ծնծուած է ազդային և կառավարական շրջանակներու մէջ, այնքան ամուլ կերպով, վասնզի այն աշխատութիւններէ յետոյ այս օր մեր ձեռքն գտնուած Սահմանադրութիւնը պահուած է նոյնութեամբ և բոլոր այդ աշխատութիւնները անօգուտ եղած են ու անզօր, ազգը աւելի կատարեալ օրէնքով մը օժտելու համար։

1861 Հոկտեմբեր 17էն մինչև 1863 Մարտ 19ը Բ. Սահմանադրութեան ծնունդը, ինչ որ պատահած է, բացատրուած ըլլալով, այլևս աւելորդ կը դատենք անոնց վրայ ծանրանալ:

Սակայն, ինչպէս վերը բացատրուեցաւ, 1866 Ապրիլ 20ի Բ. պետական հարուածը արդիւնքն էր վերաքննութեան փափաքի մը որ կառավարութեան ձեռքով կատարել տալու աշխատեցան ոմանք: Իրապէս ալ ձեռնարկուեցաւ անոր Բ. Դրան կողմէ: Յանձնաժողով մը կարգուելով, 1868ին անիկա կը պատրաստէ Սահմանադրութեան մը ծրագիրը⁽¹⁾, որ Ազգ. Ժողովին կողմանէ կարգեալ ուրիշ Յանձնաժողով մը քննութեան ենթարկելով կը կազմէ նոր ծրագիր մը⁽²⁾: Այս ծրագիրը Ազգ. Ժողովին քննութեան կը յանձնուի 1870 Օգոստոս 27ին: Աշխատութիւնները բաւական առաջ տարուած էին, երբ 1871 Փետրուարին, Թադէոս էֆ. Պէկեան կ'առաջարկէ քննութեան առնուած ծրագիրը համարել իբր արդիւնք ճշման, ապօրէն ուղիով եկած և արտաքոյ օրինաց կատարուած իրողութիւն, և դայն մէկ կողմ թողուլ, և Սահմանադրութեան 99րդ յօդուածին տրամադրութեան համաձայն կազմել Վերաքննիչ Յանձնաժողով մը: Այս առաջարկը կ'ընդունուի և կը կարգուի Վերաքննիչ Յանձնաժողով մը, որուն աշխատութիւնները տակաւին աւարտած չէին, երբ Խրիմեան Պատրիարք, իր այնքան փափաքած վերաքննութեան վախճանը առանց տեսնելու, ինկաւ, և Ներսէս Պատրիարքի ընտրութենէն առաջ Ազգ. Ժողովը յարմար տեսաւ որ, առանց սպասելու վերաքննութեան գործին աւարտմանը, Ազգ. Ժողովի որոշմամբ Քաղ. Ժողովը քանի մը փոփոխեալ կէտերուն վաւերացումը խնդրէ Բ. Դուռնէն, սա քաղցրիւով:

(1) Տպագրեալ Հայաստան Թուրքերէն լեզուով, էջ 50:

(2) Նոյնպէս տպագրեալ, Տպ. Քիւրքեան 1869, էջ 42:

«Օգոստոս փառ կոյսեր հրամանով հաստատեալ մեր Ազգային Սահմանադրութեան հիմնական սկզբանցը առանց դաշնելու անոր յօդուածները հետզհետէ փորձառութեամբ ի յարկին բարեփոխելու պայմանով, առայժմ ինչ ինչ յօդուածոց վրայ Ազգ. ժողովը հետեւեալ բարեփոխութիւնները քրտծ է։ Ա. Սահմանադրութեան 36 և 99րդ յօդուածոց մէջ յիշուած Քաղ. ժողովոյ անդամաց 20 թիւը 44ի, նմանապէս վերաքննութեան մասնաժողովոյ անդամաց 20 թիւը 42ի իջեցուցած է։ Բ. ժողով կազմել ու ըսնալու համար փոխտնակ տնդամաց մեծամասնութիւնը փնտռելու որոշեց արդէն ընտրուած և ժողովականութեան պաշտօնը ի գործ դնող ժողովականաց մեծագոյն մասը փնտռել, որով 59 և 27 և 40 և 86րդ յօդուածներն ևս բարեփոխուեցան։ Գ. Ազգային Ընդհ. ժողովոյ զաւարման համար օր առաջ հրաւիրագիր ղրկել տրամադրող 89րդ յօդուածին վրայ աւելցուց նաև որ առանց հրաւիրագրեր ուղարկելու ալ՝ օր առաջ լրագրաց միջոցաւ ծանուցուի ժողովականաց։ Դ. Սահմանադրութեան 63րդ յօդուածը որ կը տրամադրէ թէ՛ Ընդհանուր ժողովոյ կրօնական անդամք ընտրելի ըլլալու համար հարկ է 5 տարուան ձեռնագրուած ըլլան քննուեցաւ։ Եւ որովհետեւ մեր Պատրիարքը ըստ Սահմանադրութեան հրդ յօդուածին յատենի Ազգ. ժողովոյ հանդիսաւոր ուխտ պիտի ընէ տէրութեան և Ազգին հաւատարիմ լինելու և Ազգ. Սահմանադրութեան ճշտիւ գործադրութեան հսկելու, այն ուխտը կատարելու կտրող ըլլալու համար, որոշեց Ազգ. ժողովը որ այն փոփոխեալ տրամադրութիւնքը Բ. Դրան մատուցանեմք և ներկայացնեմք, հետեւաբար կը խնդրեմք որ պարտ ու պատշաճ գործադրութեան համար Բարձրագոյն հրամանը շնորհ ըլլայ։»

1374 Ապրիլ 27

Չորս օր յետոյ՝ Մայիս 2ին Բ. Դրան կողմէ յատուկ Թեզիքեհ մը կը ծանուցանէ թէ խնդրոյն ստիպողականութիւնը նկատի առնելով, կայսերական վաւերացման ձեւակերպութիւնները յետոյ կատարելու պայմանով, Հայոց Պատրիարքարանի առաջարկը ընդունուած էր և թէ նորընտիր Պատրիարքը կրնար սրբագրեալ օրինակին վրայ կատարել իր Սահմանադրական ուխտը։ Եւ իրաւամբ ալ 1874 Մայիս 8ի նիստին մէջ Սահմանադրութեան սրբագրեալ օրինագիրքին վրայ կը կատարէ ներսէս

Պատրիարք իր ուխտը, և իր յաջորդներն ալ նոյնպէս, զի ինչպէս տեանուեցաւ Քաղ. Ժողովները միշտ 14 անդամներով ներկայացուած են և միշտ առանց առարկութեան վաւերացուած են :

Դաւով Վերաքննիչ Եանձնաժողովին, անոր տեղագիրը (1) 1874 Նոյեմ. 8ին Ազգ. Ժողովին կը ներկայանայ և Նախաձեռնութեան ղիւանին կը յղուի, որ իր կարգին, իր տեղեկագիրը կը մատուցանէ 1875 Յունուար 17ին : Ազգ. Ժողովը տասը յաջորդական նիստերու մէջ երկարօրէն վիճաբանելէ յետոյ, մէկ տարիէն, 1876 Յունուար 30ին կը քուէարկէ վերջապէս, միայն առաջին յօդուածը վերաքննեալ Սանմանադրութեան :

Եաջորդ նստաշրջանին նախապատուութիւն կը տրուի Թաղային մատակարարութեան ճիւղին, հինգ նիստերէ վերջ, պահ մը նոյն իսկ չգրադիր վերաքննութեան գործով, որ միշտ օրակարգին մէջ պահուած էր : Վերջապէս 1877 Յունիս 3ին Ժողովին Ատենապետը, Ստեփան Փաշա, կ'առաջարկէ օրակարգէն ջնջել վերաքննութեան խնդիրը, և միայն վերաքննութեան կարօտ մասերը կանոնական ձեւով հետզհետէ բարեփոխել և գործադրել : Այս առաջարկը նախաձեռնութեան ղիւանին հաւանութեան կ'արժանանայ և 1879 Հոկտ. 19ին կը ջնջուի օրակարգէն այս անվերջանալի խնդիրը, որ այնքան տարի զբաղեցուցած էր ազգը ու Ժողովը :

Սակայն տակաւին այդ խնդիրը չփակուած, դարձեալ Ստեփան Փաշայի առաջարկութեամբ, 1879 Սեպտ. 21ին անիկա օրակարգին մէջ տեղ կը գրաւէ պարզ անուանափոխութեամբ մը, վասնզի կ'առաջարկուէր ջնջել Քաղաքական և Կրօնական Ժողովները և անոնց գործերը յանձնել պաշտօնէից կամ պաշտօնատարներու : Այս առա-

(1) Տպագրեալ 1874ին, Տպ. Թ. Դավաթեան և Թ. Պարոնեան, էջ 44 :

Ջարկը բերուած ատեն «պաշտօնէութեան դրութիւն» անունը ունէր, յետոյ եղաւ «orknif վարչական կազմակերպութեան»:

Այս առաջարկը Ատենապետաց դիւանը նկատի առնելով, 1880 Ապրիլ 4ին, իր կարծիքը Ազգ. Ժողովին կը ներկայացնէ ուր վիճաբանութեան ենթարկուելով 1880 Սեպտ. 5ին կ'ընդունուի և գործադրութեան կը դրուի իբր փորձ: Այս դրութիւնը 1882 Հոկտ. 7ին պարագայն երբեք բերմամբ կը խափանուի, և նետեւաբար փորձուած այս վերաքննութիւնը դարձեալ ասպարդիւն կը մնայ: Այս վարչական կազմակերպութեան ծրագրին ընդունելութենէն քաջալերուած 1880 Հոկտ. 3ին թաղային օրինաց վերաքննութեան առաջարկը Ազգ. Ժողովին ատենանը կուգայ և Ատենապետաց դիւանին մէկ տեղեկագրին վրայ, 1881 Մարտ 20էն սկսեալ, քանի մը նիստեր վիճաբանութեան կ'ենթարկուի, սակայն առանց եզրակացութեան հասնելու Պատրիարքական տագնապը վրայ կը հասնի, և վարչական դրութեան օրէնքն իսկ կը դադրի: Ներսէս Պատրիարքի հրաժարականին խնդիրը կարգադրուելէն յետոյ դարձեալ վարչական դրութեան խնդիրը օրակարգ կ'անցնի (1883 Յունուար 28), և Յանձնախումբ մը կը կազմուի 1883 Ապրիլ 1ին: Այս Յանձնախումբը ոչինչ կ'ընէ, զի Ներսէս Պատրիարքի մահուամբ այս խնդիրը մոռացութեան կը տրուի:

Յարութիւն Պատրիարք 1885 Յուլիս 19ին, ինքն կ'առաջարկէ Սահմանադրութիւնը վերաքննել, որով դարձեալ օրակարգի վրայ այս խնդիրը իր յաւիտենական տեղը կը գրաւէ, սակայն տարի մը հոն առանց խնդրոյ առարկայ ըլլալու պահուելէն յետոյ, օր մըն ալ հրաչքով ինքնին կ'անհետանայ:

1890էն յետոյ, Ազգը այլեւս համոզուած էր թէ Սահմանադրութեան վերաքննութեան որեւէ փորձ, անոր

բարեփոխումը չէր կրնար ըլլալ այլ բռնաւորին գազան ձեռքերուն հարուածը կրած մէկ չարափոխութիւնը, հետեւաբար անով ոչ զբաղեցաւ և ոչ ալ զբաղիլ ուղեց... սակայն դաւաճաններ կը գործէին շարունակ Հայկական խնդրոյն պատճառ ցոյց տալով Սահմանադրութիւնը, որ Հայոց մէջ ազատական գաղափարներ տարածուելուն իբր թէ նպաստած էր: Հետեւաբար Համիտի աչքին փուշ մը եղաւ անիկա, և երբ Յարութիւն Փաշա Տատեան 1896ին միջնորդեց և աշխատեցաւ հրաման ձեռք բերել ազգային օրինաւոր լիւրսանութիւնը վերահաստատելու և Պատրիարքի ընտրութիւն կատարելու, Համիտ պայման դրաւ նաև վերաքննել Սահմանադրութիւնը: Այս պատճառով 1896 Նոյեմ. 6ին՝ Մաղաքիա Պատրիարքի ընտրութեան օրը, վերաքննութեան հարցը Ազգ. ժողովին ատենանը ելաւ, և առաջարկուեցաւ դաշն անպայման յանձնել նոր վարչութեան: Երեսփոխաններէն ոմանք արիաբար անուղղակի կերպով դժկամակութիւն յայտնեցին, մէկ մասը ըստ 99րդ յօդուածին Սահմանադրութեան վերաքննութիւնը կատարելու փափաք յայտնելով, մէկ ուրիշ մասն ալ վարչութեան յանձնելու յօժարելով, պայմանով որ իր տեղեկագիր Ազգ. ժողովին բերէ: Այն ատեն (տես Ատենադրութիւն 1896 ամի էջ 30) Տատեան Յարութիւն Փաշա, ընդհանուր ծափերու մէջ յայտարարեց թէ «յանուն Քաղաքական ժողովոյ, յանուն մարդասիրութեան, յանուն ազգասիրութեան, ես կ'երաշխաւորեմ և կը վստահեցնեմ Ընդհ. ժողովը՝ թէ այս վերաքննութիւնն Ազգին ու Տէրութեան շահուց համաձայն տեղի պիտի ունենայ, մանաւանդ թէ անոր հիմնական սկզբանց մէջ բնաւ փոփոխութիւն չպիտի ըլլայ...»:

Այս հանդիսաւոր յանձնառութեան վրայ ժողովը կը յանձնէ վերաքննութեան գործը վարչութեան, որ միայն Յանձնաժողով մը անուանելով կը բաւականայ, իբր վե-

րաքննութեան ձեռնարկ: Յարութիւն Փաշա Տատեան, վարժ Համիրտեան խորամանկութեան, նոյնիսկ անոր վարպետը և ուսուցիչը, ազգը չէ խաբեր երբ կը խոստանար Սահմանադրութեան հիմնական տրամադրութիւնները անփոփոխ պահել, այլ կը խաբէր Համիրտը, որուն գահացում կուտար, Սահմանադրութեան վերաքննութեան հրամանը գործադրութեան մէջ տրուած ցոյց տալով, մինչ ինքը հաստատ մտադրած էր բնաւ չկատարել այս պահանջուած վերաքննութիւնը, որ միայն մահը կրնար ըլլալ Սահմանադրութեան: Իր մահէն յետոյ, Օրմանեան Պատրիարք և իրեն հետ պաշտօնավարող վարչական ժողովները, շարունակեցին հակառակ կառավարութեան հետապնդումներու, միշտ ձգձգել վերաքննութեան գործը և վերջապէս զայն անվհատ պաշտպանել մինչև 1908 Յուլիս 10, Համիրտեան բռնակալութեան շղթաներու խորտակման օրը: 1908 Հոկտեմբերէն յետոյ, նոր տարեշրջանին մէջ վերաքննութեան խօսքը չէ եղած, ինչպէս այս բոլոր ըսուածներէն կը տեսնուի Ազգ. Սահմանադրութեան դոյութեան յիսնամեայ շրջանին մէջ ամէնէն ամուլ, ամէնէն սպառող, ամէնէն շատ զբաղեցնող մէկ խնդիրը եղած է վերաքննութեան գործը, ուր ամենադոյզն քայլ մը իսկ չէ առնուած, ինչպէս Սահմանադրութեամբ ալ այնքան մեծ ու նշանակելի քայլ մը չէր առնուած:

Այսօր Սահմանադրութիւնը կը ներկայացնէ Հայոց ազգային եկեղեցական — կրթական ինքնավարութեան օրինադիրքը, և ազգային առանձնաշնորմանց նուիրագործող օրէնքը: Եթէ անիկա անցեալին մէջ չկրցաւ լաւ ծառայել, աննպաստ պայմաններու մէջ, մենք կը հաւատանք թէ յիսուն տարուան փորձառութենէ մը յետոյ ազգը այլեւս պիտի կրնայ անկէ վուրի օգտուիլ և զայն ծառայեցնել այն քաղաքակրթիչ նպատակին որուն ծառայելու համար էր որ զայն խմբագրեցին, նախորդ սերունդին անկեղծ հանրային գործիչները:

ՀԱՍ շինարար Գիտ. Գրադ.

FL0596140

1454

3798